

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
NAXÇIVAN BÖLMƏSİ

НАХЧЫВАНСКОЕ ОТДЕЛЕНИЕ НАЦИОНАЛЬНОЙ
АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА

NAKHCHIVAN SECTION OF THE NATIONAL
ACADEMY OF SCIENCES OF AZERBAIJAN

ISSN 2218-4783

XƏBƏRLƏR

İCTİMAİ VƏ HUMANİTAR ELMLƏR SERİYASI

ИЗВЕСТИЯ

СЕРИЯ ОБЩЕСТВЕННЫХ И ГУМАНИТАРНЫХ НАУК

NEWS

THE SERIES OF SOCIAL AND HUMANITIES SCIENCES

Cild 9, № 1

Naxçıvan – 2013

Redaksiya heyəti:

Akademik **İ.M.Hacıyev** (baş redaktor), akademik **İ.Ə.Həbibbəyli**, Akademik **N.M.Vəlixanlı**, AMEA-nın müxbir üzvü **Y.M.Mahmudov**, professor **Ali Birinci** (Türkiyə), AMEA-nın müxbir üzvü **Ə.A.Quliyev**, professor **Şükrü Haluk Akalın** (Türkiyə), AMEA-nın müxbir üzvü **V.H.Əliyev**, professor **Osman Horata** (Türkiyə), AMEA-nın müxbir üzvü **Ə.X.Nuriyev**, AMEA-nın müxbir üzvü **Q.İ.Qədirzadə**, AMEA-nın müxbir üzvü **V.B.Baxşəliyev** (məsul katib), tarix elmləri doktoru, professor **F.Y.Səfərli**, iqtisad elmləri doktoru, professor **A.İ.Şirəliyev**, filologiya elmləri doktoru, professor **M.A.Cəfərli**, filologiya elmləri doktoru **A.N.Bağirov**, filologiya elmləri doktoru **Y.S.Səfərov**, filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru **F.H.Rzayev**, siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru **R.Z.Rəhimli**.

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Naxçıvan Bölməsinin
“Xəbərlər”i, 2013, № 1, 306 s.

Jurnal 25 noyabr 2004-cü il tarixdə Azərbaycan Respublikası Ədliyyə
Nazirliyində qeydiyyatdan keçmişdir (şəhadətnamə № 1140)

© “Tusi” nəşriyyatı, 2013

MÜNDƏRİCAT

TARİX

İsmayıl Hacıyev. Naxçıvanın muxtariyyəti tarixi nailiyyətdir.....	9
Fəxrəddin Səfərli. Araz vadisi ilkin şəhərlərin yarandığı mərkəzlərdən biri kimi.....	17
Fəxrəddin Cəfərov. Naxçıvan milisi repressiya illərində (1930-1940-cı illər).....	25
Emin Şıxəliyev. Ermənistan-Azərbaycan münacişəsinin yaxın gələcəyi (təhlil və mülahizələr).....	30
Abdulla Mustafayev. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və qaçqınlar problemi (1918-1920-ci illər).....	40
Elnur Kəlbizadə. Cənubi Qafqazda milli münacişələrdən mümkün istifadə planları və regionda marağı olan dövlətlərin mövqeyi.....	48

ARXEOLÖGİYA VƏ ETNOQRAFİYA

Vəli Baxşəliyev, Abbas Seyidov. Şortəpə yaşayış yerinin erkən tunc dövrü keramikası.....	57
Toğrul Xəlilov. Haçaqaya yaşayış yeri və nekropolundan tapılan keramikalar.....	67
Zeynəb Quliyeva. Şərurun dəmir dövrü abidələri.....	74
Ruhiyyə Rzayeva. Sirabçay və Qahabçay hövzəsinin Kür-Araz keramikası.....	84
Asəf Orucov. Unudulmuş adətlərimizdən: bayrama qalan əllidir (Naxçıvan materialları əsasında).....	93

AZƏRBAYCAN DİLİ

Əbülfəz Quliyev. Mövlana və Əkmələddin Naxçıvani.....	99
Adil Bağirov. Kosmonimlərin yaranma yolları və bəzi linqvistik xüsusiyyətləri.....	112
Firudin Rzayev. Naxçıvanda qədim Hürri boyları və onların dili (Naxçıvan oykonimləri əsasında).....	121
Zülfüyyə İsmayıl. Qeyri-təyini ismi birləşmələrin sintaktik mövqeyi.....	128
Nuray Əliyeva. Naxçıvan dialektində sifətin dərəcə əlamətlərinin linqvistik xüsusiyyətləri.....	133

FOLKLOR VƏ ƏDƏBİYYAT

İsa Həbibbəyli. Məmməd Səid Ordubadinin şeir yaradıcılığı: dövrədən şikayətdən milli istiqlala.....	138
Aygün Orucova. Cəlil Məmmədquluzadə yaradıcılığında Sədi Şirazi şeirləri.....	148

Əli Həşimov. “Məhşər” romanında Naxçıvan.....	156
Ramiz Qasimov. Azərbaycan ədəbiyyatında tənqidi realizm mərhələsi və banisi.....	164
Nərgiz İsmayılova. Cəlil Məmmədquluzadə və Hüseyn Cavidin yaradıcılığında qərb motivləri.....	172
Səbuhi İbrahimov. Naxçıvana dair əlyazmaların filoloji-tekstoloji tədqiqi (XIX əsrin axırı-XX əsrin əvvəlləri).....	178
Fəxrəddin Eylazov. “Həqaiqi ət-tarix” əsəri və onun müəllifi haqqında ilk söz.....	184
Məhərrəm Cəfəri , Rafiq Babayev. Mətn fondu: genezis və funksionallıq (Naxçıvan materialları əsasında).....	188

İNCƏSƏNƏT

Nizami Ahiyev. Naxçıvan rəssamlarının portret yaradıcılığı (1950-1990).....	194
Əli Qəhrəmanov. Naxçıvanda teatrın formalaşması və inkişafında yerli ziyalılarının rolu (1905-ci ilədək).....	204
Ələkbər Qasimov. Lütfiyar İmanov və Naxçıvan.....	216
Gülxarə Əhmədova. Naxçıvanda məktəb teatri ənənələri.....	225

İQTİSADİYYAT

Asif Şirəliyev. Naxçıvan regionunda sürətli sosial-iqtisadi inkişafın əsas istiqamətləri.....	235
Polad Əliyev. Naxçıvan Muxtar Respublikasının xarici ticarəti.....	246
Cavadxan Qasimov. Bazar iqtisadiyyatı və məşğulluq.....	253
Müslüm Cabbarzadə. İqtisadiyyatda innovasiya proseslərinin inkişafı və elmi potensialdan səmərəli istifadənin nəzəri məsələləri.....	259
Sadiq Rəhimov. Ticarət: tarixi formalaşma mərhələsi və Naxçıvan Muxtar Respublikasının sosial-iqtisadi inkişafında rolu.....	267
Cabbar Musayev. Nəqliyyat Azərbaycan-Türkiyə əlaqələrinin genişləndirilməsində mühüm amildir.....	273
Əsgər Mirzəyev. Azərbaycan Respublikasının xarici iqtisadi siyasətinin gələcək inkişaf istiqamətləri.....	279
Tural Məmmədov. Naxçıvan Muxtar Respublikasında turizm və ekskursiya imkanları.....	284
Günəl Məlikli. Sosial siyasətin mahiyyəti və rolu.....	293

YUBİLEY VƏ XATİRƏLƏR

İsmayıl Hacıyev, Cəbi Bəhramov, Fərrux Rüstəmov. Zəhməti və istedadı ilə ucalan alim.....	299
--	-----

СОДЕРЖАНИЕ

ИСТОРИЯ

Исмаил Гаджиев. Автономия Нахчывана – историческое достояние.....	9
Фахреддин Сафарли. Долина Аракса как центр формирования первых городов.....	17
Фахреддин Джафаров. Нахчыванская милиция в годы репрессий (1930-1940 годы).....	25
Эмин Шихалиев. Ближайшие перспективы армяно-азербайджанского конфликта (анализ и соображения).....	30
Абдулла Мустафаев. Азербайджанская Демократическая Республика и проблема беженцев (1918-1920 годы).....	40
Эльнур Кельбизаде. Планы по возможному использованию этнических конфликтов на Южном Кавказе и позиция заинтересованных государств в регионе.....	48

АРХЕОЛОГИЯ И ЭТНОГРАФИЯ

Вали Бахшалиев, Аббас Сеидов. Раннебронзовая керамика поселения Шортепе.....	57
Тогрул Халилов. Керамические изделия, найденные в поселении Хачакая и его некрополе.....	67
Зейнаб Кулиева. Памятники Шарура эпохи раннего Железного века.....	74
Рухийя Рзаева. Куро-Араксская керамика бассейна рек Сирабчай и Кахабчай.....	84
Асеф Оруджев. Пятьдесят дней, оставшиеся до праздника (на основе материалов Нахчывана).....	93

АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ ЯЗЫК

Абульфаз Кулиев. Мовлана и Акмаледдин Нахчывани.....	99
Адилъ Багиров. Пути образования космонимов и некоторые их лингвистические особенности.....	112
Фирудин Рзаев. Древние племена Хурри в Нахчыване и их языки (на основе ойконимов Нахчывана).....	121
Зульфия Исмаил. Синтаксическая позиция именных неопределительных словосочетаний.....	128
Нурай Алиева. Лингвистические особенности категории прилагательных в нахчыванских диалектах.....	133

ФОЛЬКЛОР И ЛИТЕРАТУРА

Иса Габиббейли. Стихотворное творчество Мамеда Саида Ордубади: от жалобы на эпоху к национальной независимости.....	138
Айгюн Оруджева. Стихотворения Саади Ширази в творчестве Джагила Мамедкулизаде.....	148

Али Гашимов. Нахчыван в романе «Махшар».....	156
Рамиз Гасымов. Создание критического реализма в азербайджанской литературе и его основоположник.....	164
Наргиз Исмаилова. Западные мотивы в творчестве Джагила Мамедкулизаде и Гусейна Джавида.....	172
Сабухи Ибрагимов. Филолого-текстологическое исследование рукописей о Нахчыване (конец XIX-начало XX веков).....	178
Фахрадин Эйлазов. Первое слово о произведении «Хагаиги ат-Тарих» и его авторе.....	184
Магеррам Джафарли , Рафиг Бабаев. Фонд текстов: генезис и функциональность (на основе материалов Нахчывана).....	188

ИСКУССТВО

Низами Алыев. Портретное творчество нахчыванских художников (1950-1990).....	194
Али Гахраманов. Роль местной интеллигенции в формировании и развитии театра в Нахчыване (до 1905 года).....	204
Алекпер Гасымов. Лютфиар Иманов и Нахчыван.....	216
Гюльхара Ахмедова. Традиции школьного театра в Нахчыване.....	225

ЭКОНОМИКА

Асиф Ширалиев. Основные направления быстрого социально-экономического развития в нахчыванском регионе.....	235
Полад Алиев. Внешняя торговля Нахчыванской Автономной Республики.....	246
Джавадхан Гасымов. Рыночная экономика и занятость.....	253
Муслим Джаббарзаде. Теоретические вопросы развития инновационных процессов и эффективного использования научного потенциала в экономике.....	259
Садык Рахимов. Торговля: этапы исторического формирования, и их роль в социально-экономическом развитии Нахчыванской Автономной Республики.....	267
Джаббар Мусаев. Транспорт – важный фактор в расширении турецко-азербайджанских отношений.....	273
Аскер Мирзоев. Перспективы развития внешней экономической политики Азербайджанской Республики.....	279
Турал Мамедов. Возможности туристических экскурсий в Нахчыванской Автономной Республике.....	284
Гюнель Меликли. Роль и сущность социальной политики.....	293

ЮБИЛЕИ И МЕМУАРЫ

Исмаил Гаджиев, Джаби Бахрамов, Фаррух Рустамов. Ученый, отличающийся талантом и трудолюбием.....	299
--	-----

CONTENTS

HISTORY

Ismayil Hajiyeu. The autonomy of Nakhchivan is the historical achievement...	9
Fakhraddin Safarli. Valley of Araz as a forming center of first cities.....	17
Fakhraddin Jafarov. Nakhchivan militia in years of repressions (1930-1940)...	25
Emin Arif Shikhaliyev. Short-range prospects of Armenian-Azerbaijan conflict (analysis and opinion).....	30
Abdulla Mustafayev. Azerbaijan Democratic Republic and refugee problem (1918-1920).....	40
Elnur Kalbizadeh. Plans of possible use of ethnic conflicts on Southern Caucasus and the position of states concerned in the region.....	48

ARCHAEOLOGY AND ETHNOGRAPHY

Vali Bakhshaliyev, Abbas Seyidov. Early Bronze ceramics of the settlement of Shortepe.....	57
Togrul Khalilov. The pottery found in the settlement of Hachakaya and its necropolis.....	67
Zeynab Guliyeva. Sharur's monuments of the Early Iron Age.....	74
Ruhiye Rzayeva. Kuro-araxes ceramics of Sirabchay and Kahabchay basins....	84
Asaf Orujov. From the forgotten customs: fifty days remained till the holiday... (on the basis of Nakhchivan materials).....	93

AZERBAIJAN LANGUAGE

Abulfaz Guliyev. Movlana and Akmaladdin Nakhchivani.....	99
Adil Bagirov. Forming ways of cosmonyms and some their linguistic features..	112
Firudin Rzayev. Ancient tribes of Hurri in Nakhchivan and their languages (on the basis of Nakhchivan oiconyms).....	121
Zulfiya Ismayil. Syntactic position of nominal non-attributive word combinations.....	128
Nuray Aliyeva. Linguistic features of the adjective category in Nakhchivan dialects.....	133

FOLKLORE AND LITERATURE

Isa Habibbayli. Poetry of Mammad Said Ordubadi: from complaints of the epoch to national independence.....	138
Aygun Orujova. Sadi Shirazi's poetry in Jalil Mammadguluzadeh's works...	148

Ali Hashimov. Nakhchivan in the novel “Mahshar”.....	156
Ramiz Gasimov. Creation of critical realism in the Azerbaijan literature and its founder.....	164
Nargiz Ismayilova. Western motives in works of Jalil Mammadguluzadeh and Huseyn Javid.....	172
Sabuhi Ibrahimov. Philological-textual research of manuscripts concerning Nakhchivan (the end of XIX-beginnings of XX-th centuries).....	178
Fakhraddin Eylazov. The first word about the work “Hagaigi at-Tarikh” and its author.....	184
Maharram Jafarli , Rafiq Babayev. Text fund: genesis and functionality (on the basis of Nakhchivan materials).....	188

ART

Nizami Aliyev. Portrait works of Nakhchivan painters (1950-1990).....	194
Ali Gahramanov. Local intellectuals’ role in forming and development of Nakhchivan theatre (till 1905).....	204
Alakbar Gasimov. Lutfiyar Imanov and Nakhchivan.....	216
Gulhara Ahmadova. School theatre traditions in Nakhchivan.....	225

ECONOMICS

Asif Shiraliyev. The main directions of rapid social-economic development in the nakhchivan region.....	235
Polad Aliyev. Foreign trade of Nakhchivan Autonomous Republic.....	246
Javadkhan Gasimov. Market economy and employment.....	253
Muslum Jabbarzadeh. Theoretical problems of development of innovation processes and effective use of scientific potential in economy.....	259
Sadig Rahimov. Trade: historical formation stages and its role in the social economic development of the Nakhchivan Autonomous Republic.....	267
Jabbar Musayev. Transport is a key factor in expanding of Azerbaijan-Turkey relations.....	273
Asgar Mirzayev. Development prospects of foreign economic policy of Azerbaijan republic.....	279
Tural Mammadov. Possibilities of tourist excursions in Nakhchivan Autonomous Republic.....	284
Gunel Melikli. Role and essence of social policy.....	293

JUBILEES AND MEMOIRS

Ismayil Hajiyeu, Jabi Bahramov, Farruh Rustamov. The scientist notable for his diligence and talent.....	299
---	-----

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI NAXÇIVAN BÖLMƏSİNİN XƏBƏRLƏRİ
İctimai və humanitar elmlər seriyası, 2013, № 1

ИЗВЕСТИЯ НАХЧЫВАНСКОГО ОТДЕЛЕНИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
Серия общественных и гуманитарных наук, 2013, № 1

NEWS OF NAKHCHIVAN SECTION OF AZERBAIJAN NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
The series of social and humanities sciences, 2013, № 1

TARİX

İSMAYIL HACIYEV

AMEA Naxçıvan Bölməsi

E-mail: ismayil_haciyev@yahoo.com

NAXÇIVANIN MUXTARIYYƏTİ TARİXİ NAİLİYYƏTDİR

Naxçıvanın muxtariyyəti tarixi nailiyyətdir, biz bunu qoruyub saxlamalıyıq. Naxçıvanın muxtariyyəti Naxçıvanın əldən getmiş başqa torpaqlarının qaytarılması üçün ona xidmət edən çox böyük bir amildir. Biz bu amili qoruyub saxlamalıyıq.

Heydər Əliyev,

Azərbaycan xalqının ümummilli lideri

Məqalədə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti illərində Naxçıvanda ictimai-siyasi vəziyyət təhlil edilmiş, erməni daşnaklarının Naxçıvana yiyələnmək üçün göstərdikləri əsassız cəhdlər, naxçıvanlıların onlara qarşı mübarizəsi göstərilmiş, Naxçıvanın Azərbaycanın tərkibində qorunub saxlanması, Moskva müqaviləsi ilə Naxçıvana muxtariyyət statusunun verilməsi, Qars müqaviləsi ilə möhkəmləndirilməsi və nəhayət, Naxçıvan MSSR-in təşkili və inkişaf yolu faktik materiallar əsasında izah edilmişdir. Çıxarılan nəticə ondan ibarətdir ki, əgər 1918-1920-ci illərdə naxçıvanlıların qəhrəmanlığı və məqsədyönlü fəaliyyətləri olmasa idi, Naxçıvanı qoruyub saxlamaq mümkün olmazdı.

Açar sözlər: muxtariyyət, Moskva müqaviləsi, Qars müqaviləsi, referendum, muxtar diyar, muxtar respublika, status.

Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvan Muxtar Respublikası çox mürəkkəb tarixi inkişaf yolu keçmişdir. Vaxtı ilə coğrafi cəhətdən Azərbaycanın mərkəzi ərazilərindən olan Naxçıvan XX əsrin əvvəllərində Azərbaycandan ayrı düşmüş, onunla sərhədi olmamışdır. İri kapitalist dövlətlərinin, xüsusilə Rusiyanın məqsədi Naxçıvanı Ermənistanə vermək, bununla türk dünyasının bir-biri ilə əlaqəsini kəsmək idi. Ermənilər isə yaranmış şəraitdən istifadə edərək qonşularından torpaqlar qoparmağa çalışırdılar. Onların bu niyyətlərində Naxçıvanın zəbt edilməsi ilk planda dururdu. Azərbaycan Xalq Cümhu-

riyyəti dövründə ingilislərin və amerikalıların dəstək və yardımlarından istifadə edən erməni daşnakları Naxçıvanı işğal etmək və “Böyük Ermənistan”a qatmağa çalışmışlar. Lakin yerli əhalinin mərdliklə apardıqları mübarizə məkrli düşmənlərin arzularının reallaşmasına imkan verməmişdir. Naxçıvanın qəhrəman əhalisi Naxçıvan diyarını Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi hesab etmiş, Azərbaycanla birləşmək uğrunda inadla mübarizə aparmışlar. Naxçıvanlıların qəhrəmanlığından bəhs edən AXC hökumətinin başçısı N.Yusifbəyli parlamentdəki çıxışında demişdir: *“İgid naxçıvanlılar, şərurlular... bu məsələni özləri həll etdilər. Onlar həyatlarını, ailələrinin şərafətini və var dövlətlərini riskə qoyaraq doğma torpağa-vətənə qovuşmaq üçün ayağa qalxıb azad oldular və bununla da hökumətin işini asanlaşdırdılar. Güman edirəm ki, haqq və ədalət tərəfdarları bu qətiyyəti, fədakarlığı və vətənpərvərliyi görəndən sonra onların qanuni hüquqlarını danmayacaqlar”* (1, s. 4-5).

Çar Rusiyası dövründə məqsədinə nail ola bilməyən erməni daşnakları ümidlərini bolşevik Rusiyasına – Leninə, Stalinə, Orconikidzeyə, Kirova bağlamışdılar. Bu sahədə bolşevik Rusiyası ermənilərin ən yaxın müttəfiqi olmuş, “böyük Ermənistan” ideyasının gerçəkləşdirilməsi istiqamətində onlara hər cür yardım etmişdir. Ermənilərin torpaq iddiaları bolşevik işğalından sonra güclənmiş və nəticədə Azərbaycan Zəngəzur mahalını itirmiş, Naxçıvan diyarı Azərbaycanın əsas ərazisindən aralı düşmüşdür. Bununla da Naxçıvanın muxtariyyəti məsələsi gündəliyə gəldi. Ümummilli lider Heydər Əliyevin dediyi kimi: “əgər Zəngəzur mahalının Ermənistana verilməsi olmasaydı, bəlkə də Naxçıvanın muxtariyyəti də lazım deyildi və Azərbaycan vahid əraziyə malik olan bir ölkə idi” (4, s. 75).

1920-ci ilin aprelində Azərbaycan işğal edildi, Azərbaycan Xalq Cəbhəsi devrildi və Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti bərqərar edildi. Naxçıvanda Sovet hakimiyyəti iyulun 28-də elan edilir və Hərbi İnqilab Komitəsi yaradılır. Bir neçə gündən sonra – avqustun 10-da Naxçıvan İnqilab Komitəsinin sədri M.Bektaşov Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikası Xalq Komissarları Sovetinin sədri Nəriman Nərimanova məktubla müraciət edir: *“Naxçıvan xalqının böyük əksəriyyətinin qərarı ilə Naxçıvan ölkəsi özünü Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasının ayrılmaz hissəsi hesab edir”*(6, s. 10).

Çox qəribədir ki, Naxçıvanda olan bolşevik ordusu Ermənistanla müharibə aparır, həm də onlarla siyasi və diplomatik danışıqları davam etdirirdi. Bu danışıqlarda Azərbaycanın mübahisəsiz torpaqlarının Ermənistana verilməsi məsələsi müzakirə olunurdu. Bunu bilən Nəriman Nərimanov Leninə göndərdiyi məktubda yazırdı: *“Dəhşətli vəziyyət yaranmışdır. Mərkəz Gürcüstanın və Ermənistanın müstəqilliyini, Azərbaycanın istiqlaliyyətini tanımış, lakin eyni zamanda həmin mərkəz Azərbaycanın tamamilə mübahisəsiz ərazilərini Ermənistanına verir...”* (9, s. 103).

V.Lenin və İ.Stalinin fikri bu idi ki, Ermənistanda Sovet hakimiyyəti qurulandan sonra bir sıra ərazilər, eləcə də Naxçıvan Ermənistana verilsin. Er-

mənistanda Sovet hakimiyyətinin elan edilməsi ilə əlaqədar noyabrın 30-da Bakı Sovetində keçirilən tədbirdə S.Orconikidze tərəfindən hazırlanmış qərar Nəriman Nərimanov tərəfindən elan edilir və burada Zəngəzur və Naxçıvanın Ermənistana verilməsi bildirilir. Dekabrın 2-də S.Orconikidze Azərbaycan torpaqlarının Ermənistana verilməsi barədə Rusiya rəhbərliyini məlumatlandırır. Qeyd etməliyik ki, həmin gün – dekabrın 2-də RSFSR ilə Sovet Ermənistanı arasında Aleksandropol (Gümrü) müqaviləsi imzalanır. Bu müqavilədə Sovet Rusiyası həmin ərazilərin Ermənistan əraziləri olduğunu tanıyır.

Bu məlumatdan xəbər tutan Naxçıvan əhalisi kəskin etirazlarını bildirir və buna yol verməyəcəklərini bəyan edirlər. Vəziyyətin gərginləşdiyini görən Azərbaycan rəhbərliyi ədliyyə komissarı Behbud ağa Şahtaxtinski Naxçıvana göndərir. Naxçıvanda görüşlər keçirən Behbud ağa Şahtaxtinski məsələnin mahiyyətini xalqa çatdırır. Diyarın əhalisi Azərbaycanın himayəsi altında olmaqla Naxçıvanda müstəqil Sovet Respublikası yaradılmasına tərəfdar çıxırlar. Naxçıvanın azərbaycanlı əhalisinin qətiyyətli mövqeyi ermənilərin Naxçıvan barəsindəki planlarını pozur. Məkrli niyyətlərini hələlik pərdələyən ermənilər və Ermənistan İnqilab Komitəsi 1920-ci il dekabrın 28-də Naxçıvanı müstəqil (Azərbaycanın tərkibində yox – İ.H.) Sovet Respublikası kimi tanımış və bu ərazi ilə əlaqədar iddialarından imtina etmişdir.

Naxçıvan diyarının əhalisi Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasının tərkibində muxtariyyət tələb edirdi. 1921-ci ilin yanvarında Naxçıvan bölgəsi əhalisinin bəyanatlara münasibəti ilə əlaqədar keçirilən rəy sorğusunda iştirak edənlərdən 90 faizdən çoxu Naxçıvan Muxtar Respublikasının Azərbaycanın tərkibində qalmasına səs verdi.

Naxçıvan diyarına Azərbaycanın tərkibində muxtariyyət verilməsində N.Nərimanovun prinsipial mövqeyi, onun adından Behbud ağa Şahtaxtinski Moskvada apardığı danışıqlar mərkəzin Naxçıvan məsələsinə münasibətlərini dəyişməsinə və nəticə etibarı ilə ona belə bir statusun verilməsinə təsir etmişdi. Muxtariyyət statusunun Naxçıvana verilməsini Behbud ağa Şahtaxtinski 1921-ci il martın 1-də V.Leninə göndərdiyi məktubun və referendumun nəticəsinin böyük təsiri olmuşdu. Nəticədə Rusiya Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin Siyasi Bürosu 1921-ci il martın 16-da Naxçıvan Sovet Sosialist Respublikasının yaradılması və onun Azərbaycanın himayəsi altında qalması barədə qərar qəbul etdi.

Naxçıvanın Azərbaycanın himayəsi altında olan muxtar ərazi statusu RSFSR ilə Türkiyə arasında həmin gün (16 mart) imzalanan Moskva müqaviləsində də təsbit edildi. Bu müqavilənin üçüncü maddəsində deyilirdi: *“Razılığa gələn hər iki tərəf Naxçıvan vilayətinin hazırkı müqavilənin I(C) əlavəsində göstərilən sərhədlərdə Azərbaycanın protektoratlığı altında muxtar ərazi yaratmasına razıdırlar, o şərtlə ki, Azərbaycan bu protektoratlığı üçüncü dövlətə güzəştə getməməlidir”* (11, s. 33-38).

1921-ci il oktyabrın 13-də RSFSR nümayəndəsinin iştirakı ilə Türkiyə Respublikası ilə Cənubi Qafqaz Respublikaları arasında Qars müqaviləsi imzalandı. Bu müqaviləyə əsasən Naxçıvanın ərazisi, sərhədləri daha da dəqiqləşdirildi. Müqavilənin 5-ci maddəsi və 3-cü əlavəsi Naxçıvanın ərazi mənsubiyyəti məsələsini bir daha təsdiqlədi, onun sərhədlərini qəti surətdə müəyyənləşdirdi. Burada göstərilirdi ki, Naxçıvan vilayəti bu müqavilənin 3-cü əlavəsində müəyyən edilmiş sərhədlərdə Azərbaycanın himayəsi altında muxtar ərazi təşkil edir. Qars müqaviləsinin mühüm əhəmiyyətindən biri də Naxçıvanın statusu məsələsində razılığa gələn tərəflərin müəyyən edilməsidir. Bunlar Türkiyə, Azərbaycan və Ermənistan hökumətləri idi.

Ümummilli liderimiz Heydər Əliyev beynəlxalq Qars müqaviləsinin tariximizdəki yerini və rolunu yüksək qiymətləndirərək demişdir: *“Naxçıvan Azərbaycanın əsas torpağından ayrı düşdüyünə görə Naxçıvanın bütövlüyünü, təhlükəsizliyini, dövlətçiliyini, muxtariyyətini gələcəkdə də təmin etmək üçün Qars müqaviləsi bizim üçün çox böyük, əvəzi olmayan sənəddir...”* (3, s. 9).

Göründüyü kimi, Naxçıvan diyarının tarixi taleyində yuxarıda qeyd etdiyimiz bir sıra amillərlə yanaşı, Moskva və Qars beynəlxalq müqavilələrinin də böyük rolu olmuşdur. Azərbaycanın tərkibində Naxçıvana muxtariyyət statusunun verilməsi diyarın tarixi taleyində – ərazisinin qorunub saxlanması və təhlükəsizliyinin təmin edilməsində çox böyük rol oynadı.

Muxtariyyət statusunun muxtar respublikaya çevrilməsi prosesi də asan olmamışdır. Naxçıvan Moskva müqaviləsindən sonra Naxçıvan Sovet Sosialist Respublikası adlandırılsa da, Zaqafqaziya Sovetlər qurultayı (1922, dekabr) Naxçıvanın muxtar respublika kimi Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olduğunu bəyan etdi. 1923-cü il iyunun 16-da Naxçıvanın hüquqi statusu azaldılaraq o, muxtar diyara çevrildi. 1923-cü il dekabrın 5-də Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi Naxçıvan Muxtar Diyarının Naxçıvan MSSR-ə çevrilməsi haqqında qərar qəbul etdi. Zaqafqaziya Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi bu qərarı 1924-cü ilin yanvarında təsdiq etdi. Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi öz növbəsində 1924-cü il 9 fevral tarixli dekreti ilə Naxçıvan Muxtar Diyarının Naxçıvan Muxtar Sovet Sosialist Respublikasına çevrilməsini qanuniləşdirdi.

Naxçıvanın muxtariyyət statusunun hüquqi bazasının yaradılması 1924-cü ilin aprelində təsdiq edilmiş Əsasnamə və 1926-cı il aprel 18-də qəbul edilmiş Naxçıvan Muxtar Sovet Sosialist Respublikasının birinci Konstitusiyası ilə təsbit edildi. Naxçıvan Muxtar Sovet Sosialist Respublikası sonrakı konstitusiyalarında da Naxçıvan Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasının tərkibində muxtar respublika kimi göstərilmişdir.

Erməni daşnakları Naxçıvanın Azərbaycanın tərkibində olmasını rəsmi müqavilə ilə imzalasa da, bəyanatlar versə də, məkrli niyyətlərindən əl çəkməmiş, onu “Böyük Ermənistan”a birləşdirmək üçün gizli və açıq mübarizə aparmışlar. Xüsusilə ötən əsrin 80-ci illərinin sonlarında ermənilərin qəsbkarlıq planlarında Dağlıq Qarabağla bərabər, Naxçıvan da mühüm yer tutmuşdu.

Ulu öndər, görkəmli dövlət xadimi Heydər Əliyevin Naxçıvana qayıtması, Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Sədri seçilməsi bu diyarı gözləyən təhlükələrdən xilas etmişdir. Heydər Əliyevin həm qədim diyarda yaşayıb işlədiyi illər, həm də müstəqil Azərbaycana rəhbərlik etdiyi dövr Naxçıvanın muxtariyyətinin möhkəmləndirilməsində, onun erməni hücumlarından qorunmasında mühüm mərhələ təşkil edir. Keçən əsrin 90-cı illərinin əvvəllərində regionun ərazi bütövlüyü pozularkən, sərhəd kəndlərinə erməni təcavüzü olarkən Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisi 1991-ci il yanvar ayının 11-də Moskva və Qars müqavilələrini imzalayan dövlətlərə bəyanat verərək bu hadisəyə münasibət bildirməyə çağırmışdır. Ulu öndər Heydər Əliyevin siyasi-diplomatik fəaliyyətinin nəticəsi idi ki, dünyanın 57 ölkəsi Naxçıvana erməni təcavüzünü rəsmi şəkildə pisləmişdi (10, s. 82).

Naxçıvanın muxtariyyət statusunun hüquqi cəhətdən möhkəmləndirilməsində müstəqil Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının mühüm rolu oldu. Konstitusiyanın 134-cü maddəsinin ilk bəndində deyilir: *“Naxçıvan Muxtar Respublikası Azərbaycan Respublikasının tərkibində muxtar dövlətdir. Naxçıvan Muxtar Respublikasının statusu bu Konstitusiya ilə müəyyən edilir. Naxçıvan Muxtar Respublikası Azərbaycan Respublikasının ayrılmaz tərkib hissəsidir”* (2, s. 54).

Ümummilli lider Heydər Əliyevin Naxçıvanın muxtariyyətinin yaradılmasına necə böyük əhəmiyyət verdiyini 1998-ci il yanvarın 14-də Konstitusiya komissiyasının iclasında söylədiyi fikirlər də təsdiqləyir. Ulu öndərimiz muxtariyyətin yaranmasına həm də regionun inkişafı baxımından yüksək qiymət verərək deyirdi ki, *“Naxçıvanın muxtariyyəti tarixi nailiyyətdir. Biz bunu qoruyub saxlamalıyıq. Naxçıvanın muxtariyyəti Naxçıvanın əldən getmiş başqa torpaqlarının qaytarılması üçün ona xidmət edən çox böyük amildir. Biz bu amili qoruyub saxlamalıyıq”* (4, s. 89).

Naxçıvan Muxtar Respublikasının yeni Konstitusiyasında Naxçıvan muxtar dövlət kimi ifadə olunmuş və onun Azərbaycan Respublikası tərkibində demokratik, hüquqi, dünyəvi muxtar respublika olduğu təsbit edilmişdir.

Müxtəlif dövrlərdə Naxçıvan Muxtar Respublikasının təşkil olunmasının ildönümləri dövlət səviyyəsində qeyd olunmuş, 1949-cu ildə muxtar respublikanın 25, 1964-cü ildə 40, 1974-cü ildə 50, 1984-cü ildə 60 illik yubileyləri keçirilmişdir. Ölkəmiz müstəqillik əldə etdikdən sonra ulu öndər Heydər Əliyevin 1999-cu il 4 fevral tarixli Fərmanı ilə Naxçıvan Muxtar Respublikasının 75 illik yubileyi qeyd edilmişdir.

Ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin Naxçıvanın muxtariyyət statusunun qorunması, muxtar respublikanın yubileylərinin keçirilməsi istiqamətində həyata keçirdiyi tədbirlər bu gün də uğurla davam etdirilir. Azərbaycan Prezidenti cənab İlham Əliyevin 2009-cu il 6 fevral tarixli Sərəncamı ilə Naxçıvan Muxtar Respublikasının 85 illik yubileyinin ölkəmizdə geniş qeyd olunması bunun bariz ifadəsidir. Yubiley tədbirində Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali

Məclisinin Sədri cənab Vasif Talibov Naxçıvanın muxtariyyət statusunun ölkəmizin müstəqillik tarixində mühüm əhəmiyyətə malik olduğunu bildirərək demişdir: *“Naxçıvanın muxtariyyət statusu ötən əsrin 90-cı illərində – Azərbaycanın müstəqillik uğrunda apardığı mübarizə dövründə mühüm mərhələ təşkil etmişdir. Bu status imkan verirdi ki, ulu öndər Heydər Əliyevin 1990-1993-cü illərdəki siyasi fəaliyyəti dövründə Naxçıvan xalqımızın suveren hüquqlarının təmin edilməsi uğrunda gedən mübarizənin mərkəzinə çevrilsin”*(8, s. 434).

Bu gün muxtar respublikanın statusunun və sərhədlərinin beynəlxalq təşkilatlar səviyyəsində tanınması istiqamətində də ardıcıl tədbirlər həyata keçirilir. 2012-ci il oktyabrın 16-18-də Avropa Şurasının Yerli və Regional Həkimyyətlər Konqresinin Strasburqda keçirilən 23-cü Plenar sessiyasında qəbul olunan sənədlərin birində Naxçıvan Muxtar Respublikası ilə bağlı çox mühüm və tarixi əhəmiyyət daşıya biləcək məqam əks olunmuşdur. Həmin hissə Ali Məclis Sədrinin tövsiyəsi ilə hazırlanmış və nümayəndə heyəti tərəfindən Memoranduma daxil edilmişdir. Sənəddə qeyd olunur ki, Naxçıvan Muxtar Respublikasının konstitusion-hüquqi statusu Azərbaycan Respublikası və Naxçıvan Muxtar Respublikasının konstitusiyalarına, habelə hazırda qüvvədə olan 2 beynəlxalq müqaviləyə əsaslanır. Bundan başqa qeyd olunmuşdur ki, muxtar respublikanın statusu həm milli qanunvericilik, həm də beynəlxalq müqavilələrlə müəyyən olunmuşdur. Maddənin sənədə salınması Azərbaycan, xüsusilə Naxçıvan Muxtar Respublikası üçün böyük siyasi əhəmiyyət kəsb edir. İlk dəfədir ki, Naxçıvan Muxtar Respublikasının statusunu, sərhədlərini müəyyən edən 1921-ci ildə qəbul olunan Moskva və Qars beynəlxalq müqavilələri beynəlxalq təşkilatın sənədlərində hazırda qüvvədə olan hüquqi sənəd kimi qiymətləndirilir. Ölkəmiz, o cümlədən muxtar respublikamız üçün mühüm olan beynəlxalq müqavilənin hüquqi qüvvəsinin Avropa Şurası kimi nüfuzlu bir beynəlxalq təşkilat tərəfindən tanınması, şübhəsiz ki, ölkə və muxtar respublika rəhbərliyinin bu sahədə apardığı fəal diplomatik fəaliyyətin məntiqi nəticəsidir.

Ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin Azərbaycana rəhbərlik etdiyi dövrdə Naxçıvanla bağlı verdiyi sərəncamlar, bu diyara tarixi səfərləri, ərazi bütövlüyü və təhlükəsizliyi üçün gördüyü tədbirlər, muxtariyyət statusunun hüquqi cəhətdən möhkəmləndirilməsi və həlli vacib olan digər məsələlərin həyata keçirilməsi Naxçıvanın hərtərəfli inkişafını təmin etmiş, regionu çiçəklənən diyara çevirmişdir. Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Sədri Vasif Talibovun rəhbərliyi ilə Naxçıvan Muxtar Respublikası 17 il ərzində hərtərəfli inkişaf etmiş, əsl intibah dövrünü yaşamışdır. Həyatın bütün sahələrində əsaslı dəyişikliklər baş vermiş və bu işlər bu gün də sürətlə və ardıcıl davam etdirilir.

Naxçıvanın muxtar respublika statusu bu bölgənin 89 illik tarixi taleyində, onun ərazisinin qorunub saxlanılmasında və təhlükəsizliyinin təmin edilməsində çox mühüm rola malik olmuşdur. Bu illərdə Naxçıvan Muxtar Respublikası Azərbaycanın iqtisadi qüdrətinin yüksəlməsinə və hərtərəfli inkişafına da öz layiqli töhfəsini vermişdir. Ölkə prezidentinin dediyi kimi: “Milli istiqlaliyyət

yət yolunda Naxçıvanın atdığı cəsarətli addımlar bütün Azərbaycan xalqı tərəfindən rəğbətlə qarşılanmış, respublikada cərəyan edən ictimai-siyasi proseslərə öz müsbət və həlledici təsirini göstərmişdir. Naxçıvan Muxtar Respublikası bu gün milli dövlət quruculuğu prosesinin fəal iştirakçısı olub, ölkəmizin iqtisadi qüdrətinin artırılması və intellektual potensialının gücləndirilməsinə dəyərli töhfələr verir” (7).

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi (ARDA): f. 894, siy.10, iş 37.
2. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Yeni redaksiyada. Bakı: Qanun, 2009, 68 s.
3. Behbud ağa Şahtaxtinski və Qars müqaviləsi. Naxçıvan: Əcəmi NPB, 2012, 88 s.
4. Əliyev H. Müstəqilliyimiz əbədidir. 14-cü kitab. Bakı: Azərnəşr, 2005, 520 s.
5. Qayıdış (1990-1993). Təkmilləşmiş və yenidən işlənmiş ikinci nəşr. Bakı: Azərbaycan, 2008, 840 s.
6. Naxçıvan Muxtar Respublikası Dövlət Arxivi (NMRDA): İnqilabi komitə fondu, siy.1, iş 6.
7. Naxçıvan Muxtar Respublikasının 85-illik yubileyinin keçirilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. “Azərbaycan” qəz., 2009, 7 fevral.
8. Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ali Məclisi. Rəsmi sənədlər. 1996-2011. Naxçıvan: Əcəmi NPB, 2011, 526 s.
9. Nəriman Nərimanov / Tərtib edən və ön sözün müəllifi prof. Teymur Əhmədov. Bakı: Nurlan NPM, 2010, 160 s.
10. Məmmədov M. Naxçıvan Muxtar Respublikasında ictimai-siyasi proseslər (1989-2005-ci illər). Bakı: Şirvanəşr, 2005, 280 s.
11. Tarihçeleri ve açıklamaları ile birlikte Türkiyenin siyasal andlaşmaları. I cilt (1920-1945). 2-ci Baskı. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basınevi, 1989, 704 s.

Исмаил Гаджиев

АВТОНОМИЯ НАХЧЫВАНА – ИСТОРИЧЕСКОЕ ДОСТОЯНИЕ

В статье проанализирована общественно-политическая ситуация в Нахчыване во времена Азербайджанской Демократической Республики, показаны необоснованные стремления армянских дашнаков завладеть Нахчываном и борьба нахчыванцев против них. На основе фактических материалов разъяснено укрепление Нахчывана в составе Азербайджана, обеспечение Нахчывану статуса автономии Московским договором, ук-

репление его Карским договором и, наконец, создание и путь развития Нахчыванской АССР. Вывод таков, что не будь героизма и целеустремленной деятельности нахчыванцев, в 1918-1920 гг. спасение Нахчывана было бы невозможным.

Ключевые слова: *автономия, Московский договор, Карсский договор, референдум, автономный край, автономная республика, статус.*

Ismayil Hajiyeu

THE AUTONOMY OF NAKHCHIVAN IS THE HISTORICAL ACHIEVEMENT

The socio-political situation in Nakhchivan during the Azerbaijan Democratic Republic is analyzed, the Armenian dashnaks' baseless attempts to grabbing Nakhchivan and the struggle of Nakhchivan people against them are shown, the retention of Nakhchivan within Azerbaijan, giving the Autonomy Status to Nakhchivan by Moscow treaty, its reinforcement by Gars treaty, and finally the establishment and its development on de-facto materials are explained. The conclusion is made that without valour and purposeful activity of Nakhchivan people in 1918-1920 Nakhchivan would be impossible to remain.

Key words: *autonomy, Moscow treaty, Gars treaty, referendum, autonomous country, autonomous republic, status.*

FƏXRƏDDİN SƏFƏRLİ

AMEA Naxçıvan Bölməsi

E-mail: hacifexreddin@yahoo.com.tr

ARAZ VADİSİ İLKİN ŞƏHƏRLƏRİN YARANDIĞI MƏRKƏZLƏRDƏN BİRİ KİMİ

Məqalədə Araz çayı vadisində yerləşən Naxçıvan bölgəsinin qədimdən ilkin şəhərlərin yarandığı mərkəzlərdən birinə çevrilməsi araşdırılmışdır. Qeyd edilmişdir ki, bu ərazi ilkin şəhər mədəniyyətinin yarandığı yerlərdən biri olmuş və burada 5 min il əvvəl şəhərlər formalaşmağa başlamışdır. Məqalədə bölgənin bir neçə inkişaf etmiş qədim və orta əsr şəhəri (Naxçıvan, Culfa, Sədərək, Şahtaxtı, Azad, Ordubad) haqqında məlumat verilmişdir.

Açar sözlər: *Araz, Naxçıvan, Culfa, Azad, Ordubad.*

Naxçıvan Muxtar Respublikasının cənub sərhədlərini təşkil edən və qaynaqlarda Rass, Arras, ər-Ras, Rude-Aris, Araks və s. adlarla xatırlanan Araz çayı bölgənin ən iri çayıdır. Bu çay qədim zamanlardan başlayaraq bölgənin təsərrüfat həyatında mühüm rol oynamış, özünün nəqliyyat əhəmiyyəti ilə məşhur olmuşdur. Özünün nəqliyyat əhəmiyyətinə görə bu çay Yaxın Şərqi iri çayları ilə bir sırada dayanmışdır. Təsədüfi deyildir ki, XII yüzillikdə yaşamış ərəb coğrafiyaşünası Əl-Müqəddəsi nəqliyyat əhəmiyyətli çaylardan bəhs edərkən Arazın adını Dəclə, Fərat, Nil, Amu-Dərya, Sır-Dərya kimi on iki çayla birlikdə qeyd etmişdir (16, s. 439). Başqa bir ərəb müəllifi Əl-İstəxri isə Azərbaycan ərazisindəki çaylardan danışarkən qeyd edir ki, bu ölkədə gəmilərin hərəkəti üçün [yararlı] çaylar Kurr (Kür) və Arrasdır (Araz) (3, s. 113).

Qədim və orta əsrlər zamanı insanlar özlərinin içməli və təsərrüfat suyunu olan tələbatını təmin etmək üçün yaşayış məskənlərini əsasən çayların sahilində salırdılar. Naxçıvan bölgəsində də bu belə olmuş, əhali əsasən böyük və kiçik çayların, o cümlədən Araz çayının sahillərində məskunlaşmışlar. Nəticədə bu çayın sahilində bir sıra iri və kiçik yaşayış məskənləri yaranmışdır. Araz çayı sahilində meydana gələn yaşayış məskənlərindən bir neçəsi qədim və orta əsrlər zamanında bölgənin əhəmiyyətli yaşayış məskənlərindən olmuşdur. Belə yaşayış yerlərindən Azad, Culfa, Naxçıvan, Ordubad, Sədərək, Şahtaxtı və s. göstərmək olar.

Azad. Araz çayı sahilində salınmış və orta əsrlər zamanı özünün ticarət-

iqtisadi əhəmiyyətinə görə fərqlənən yaşayış məskənlərindən biri Azaddır. Adı bizə ancaq orta əsr qaynaqlarından məlum olan Azad şəhəri Culfa və Ordubad şəhərlərinin arasında, Arazın sol sahilində kiçik bir çayın vadisində yerləşirmiş. XIV yüzillikdə yaşamış Həmdullah Qəzvini yazır ki, Azad Naxçıvan tüməninə daxil olan beş şəhərdən biridir. Şəhər taxıl məhsulları, pambığı və üzümü ilə məşhurdur. Buranın şərabi böyük şöhrət qazanmışdır. Suyunu Qafan dağlarından alan çaylar Araz çayına tökülür. Burada əhali ağbəniz olub, təbiətə döyüşkəndirlər. Vergilər 18 300 dinar təşkil edir (21, s. 51).

Əsas karvan yollarının keçdiyi bir ərəzidə yerləşən Azad şəhəri orta əsrlər zamanı mühüm ticarət və sənətkarlıq mərkəzi kimi şöhrət qazanmışdı. Bu şəhər beynəlxalq ticarətdə mühüm rol oynayırdı. Xüsusilə şəhər və ətrafı qızıl boya (marena) tədarükü sahəsində tanınmış yerlərdən hesab edilirdi. Müxtəlif ölkələrdən gələn ticarət karvanları buradan qərbə və şərqə doğru hərəkət edir, şəhərə bir sıra məhsullar gətirilir, qızıl boya, quru meyvə və s. aparılırdı. Şəhərdə dörd karvansaranın mövcud olması faktı onun inkişaf səviyyəsindən xəbər verir (15, s. 124). Şəhər monqolların hücumu zamanı çox zərər çəkmiş, kənd tipli yaşayış məskəninə çevrilmişdi. XIV-XV əsrlərdə də bu vəziyyətdə mövcud olan Azadın XVI-XVII əsrlərdə şəhərə çevrilməsi üçün əlverişli şərait yaranmışdı (15, s. 123). Təəssüf ki, bu şəhər sonralar dağılmış, məhv olmuş, yeri unudulmuşdur. Tədqiqatçılar onun yerləşdiyi ərazi haqqında müəyyən fikirlər söyləsələr də, onun yerini dəqiq təyin etmək üçün dəlil və sübut olmamışdır.

Son illərdə Ordubad bölgəsinin Aşağı Aza kəndində aparılan epigrafiq tədqiqatlar nəticəsində aşkar olunmuş müsəlman kitabələri şəhərin yerləşdiyi ərazi haqqında müəyyən fikir söyləməyə əsas verir. Bu kənddə “əl-Azadi” (Azadlı) nisbəsi ilə bizədən gələn məzar kitabələrinə əsasən belə bir nəticəyə gəlmək mümkündür ki, orta əsr Azad şəhəri indiki Aşağı Aza kəndinin yerində, qəbiristanlığın yaxınlığında yerləşirmiş.

Fikrimizcə, Azad şəhəri XVII əsrin əvvəllərində baş verən Səfəvi-Osmanlı müharibələri zamanı viran edilmiş, Qızılbaş hökmdarı I Şah Abbasın həyata keçirdiyi köçürmə siyasəti – “Böyük sürgün” zamanı bir sıra Arazboyu yaşayış məskənləri kimi o da dağıdılmışdır. Şəhərin əhalisi isə didərgin düşərək və ya köçürülərək başqa yerlərə getmişdir.

XVII əsrin əvvəllərində tənəzzül edən Azad şəhərinin əhalisi, sonralar da baş verən müharibələr və iqtisadi çətinliklər ucbatından öz doğma yerlərinə qayıdaraq şəhərlərini bərpa edə bilməmişlər. Bu, ancaq Naxçıvan ərazisində sabitlik yarandıqdan sonra mümkün olmuşdur. Vəziyyət düzəldikdən sonra azadlıqlar geriye qayıtmış, onların bir qismi yenidən Azad şəhərinin yerində yaşamağa başlamış, digər hissəsi isə təxminən 2 km şimalda məskunlaşmışlar. Beləliklə, Aşağı Aza və Yuxarı Aza kəndləri meydana gəlmişdir. Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin qərarı ilə 2003-cü ildə Aşağı Aza kəndinin adı dəyişdirilərək Azadkənd adlandırılmışdır.

Kəndin ərazisində sistemli arxeoloji tədqiqatlar aparılmadığı üçün onun

əsasının nə vaxt qoyulması haqqında tutarlı fikir söyləmək mümkün deyildir.

Culfa. Araz çayı sahilində yaranmış yaşayış məskənləri sırasında Culfa şəhərinin özünəməxsus yeri vardır. Qaynaqlarda Cuğa, Culahə və s. şəklində xatırlanan Culfa şəhərinin salındığı tarix dəqiq müəyyənləşdirilməmişdir. 1939-1940-cı illərdə dəmiryol çəkilərkən Culfa nekropolu təsadüfən dağıdılmış, həmin vaxt e.ə. XIII-IX əsrlərə aid monoxrom və polixrom boyalı gil qablar, tunc bəzəklər, metal əşyalar aşkar olunmuşdur.

Əlverişli coğrafi mövqedə yerləşən Culfa ilk orta əsrlərdən başlayaraq Azərbaycanın tanınmış yaşayış məskənlərindən birinə çevrilmişdir. Akademik Z.Bünyadov orta əsr qaynaqlarına söykənərək yazır ki, ərəb qoşunları Həbib ibn Məsləmənin komandanlığı ilə Naxçıvan ərazisinə daxil olarkən kəndləri viran etdilər, bir çox kişiləri öldürdülər, digərlərini isə arvad-uşaqları ilə əsir götürüb Culfa bərəsi ilə Arazın o tayına apardılar (2, s. 82). Əməvi xəlifəsi Vəlid ibn Əbdülməlik hicrətin 86-cı ilində (miladi ilə 705-ci il) xilafətdə hakimiyyəti ələ aldıqdan sonra Azərbaycanı yenidən zəbt etmək üçün qardaşı Məsləməni altı minlik qoşunla Qafqaza göndərdi. Həmin vaxt "Cula" (Culfa – F.S.) şəhəri müdafiə olunmağa cəhd etsə də Məsləmə oranı viran etmiş və Şirvan məmləkətinə daxil olmuşdu (6, s. 45-46).

Ərəb ordularının Naxçıvan bölgəsinə hücumlarından bəhs edən qaynaqlarda Culfanın adının xüsusi qeyd olunması göstərir ki, o ilk orta əsrlər zamanı böyük əhəmiyyətə malik olan yaşayış məskənlərindən biri olmuşdur. Xüsusilə, şəhərdə VII yüzilliyin ortalarında Araz çayı üzərində bərə nəqliyyatının olması və ərəb qoşunlarının ondan istifadə etməsi artıq həmin zamanlarda şəhərin daxili və xarici ticarətdə əhəmiyyətli məntəqələrdən birinə çevrildiyini sübut edir.

Culfanın ilk orta əsrlərdən başlanan yüksəlişi orta əsrlər zamanı daha da güclənmiş, şəhər özünün ticarət-iqtisadi əhəmiyyəti ilə orta əsr hökmdarlarının diqqətini cəlb etmişdir. Məhz bu səbəbdəndir ki, Qaraqoyunlu hökmdarı Cahanşah hicri 856-cı ilin ramazan ayında (sentyabr 1452-ci il) şəhər haqqında xüsusi fərman imzalamışdır.

Səfəvilər dövründə, xüsusilə, XVI yüzilliyin II yarısında şəhər sürətlə inkişaf edir, böyüyür. Orada evlərin sayı 3 minə çatır. Həmin vaxt şəhərdə 15-20 min nəfər adamın yaşadığı ehtimal olunur. 1581-ci ildə Culfaya gələn ingilis taciri Nyuberi də bu fikri təsdiq edir. Həmin vaxtlarda Culfa ipək ticarəti üzrə mühüm mərkəzlərdən birinə çevrilir. Müxtəlif şəhərlərlə sıx ticarət əlaqəsində olan Culfa tacirləri Şamaxıdan, Ərəşdən və Gilandan xam ipək alaraq onu Qərbi Avropanın Venetsiya, Amsterdam, Marsel kimi şəhərlərinə, həmçinin Suriyaya Osmanlı imperiyasına, Hindistana aparıb alver edirdilər. Şah sarayı ilə yaxın əlaqə saxlayan Culfa tacirlərinin alverindən əldə olunan mənfəət Səfəvilər dövləti xəzinəsinin mühüm gəlir mənbələrindən biri idi. Bütün bunlara görə Səfəvi hökmdarı I Şah Təhmasib şəhərin iqtisadi əhəmiyyətini nəzərə alaraq onun əhalisini vergi və mükəlləfiyyətlərdən azad etmişdi.

Ancaq XVII yüzilliyin əvvəllərində başlayan Səfəvi-Osmanlı müharibə-

lərinin yeni mərhələsi şəhər üçün çox faciəli oldu. Səfəvi hökmdarı I Şah Abbas 1604-cü ildə Culfanı osmanlılardan geri aldıqdan sonra onun əhalisini tamamilə köçürüb İsfahan şəhəri yaxınlığında yerləşdirdi. Bundan sonra Culfa bir şəhər kimi öz əhəmiyyətini tamamilə itirdi və onun taleyi bütün XVII əsr boyu faciəli oldu. Təsadüfi deyildir ki, XVII əsrin ortalarında Culfada olmuş fransız səyyahı Jan Şardən onu “başdan-başa dağılmış şəhər”, “çox barsız-bəhərsiz və idbar bir yer” kimi xarakterizə etmişdir (12, s. 66). Bundan sonra Culfa özünün əvvəlki şöhrətini bərpa edə bilməsə də Naxçıvan bölgəsində mühüm strateji məntəqə kimi fərqlənmiş, xarici və daxili ticarət əlaqələrində müəyyən rol oynamışdır.

Naxçıvan. Araz çayı üzərində yaranmış yaşayış məskənlərindən biri də Naxçıvan şəhəridir. Bu şəhər təkcə Azərbaycanda deyil, bütün Yaxın Şərqdə ən qədim mədəniyyət mərkəzlərindən, ilkin şəhər mədəniyyətinin yarandığı yerlərdən biri olmuşdur. Şəhərin adı ilk dəfə II əsrdə yaşamış Klavdi Ptolemeyin əsərində xatırlanmışdır. Bəzi qaynaqlarda şəhərin təşəkkül tarixinin ilk orta əsrlər dövrünə təsadüf etdiyi bildirilsə də onun əsasının miladdan öncə 1539-cu ildə qoyulmasını təsdiq edən qaynaqlar da vardır (17, s. 113). Qədim dövr tarixinin dərinədən və obyektiv öyrənilməsində əvəzsiz rolunu oynayan arxeoloji materiallar, xüsusilə AMEA-nın müxbir üzvü V.Əliyevin tədqiqatları bu fikrin doğru olduğunu söyləməyə tam əsas verir. Alimin tədqiqatlarından aydın olur ki, Naxçıvan ən azı 3500-4200 il bundan əvvəl bir şəhər kimi təşəkkül tapmışdır (5).

Aparılan son tədqiqatlar təsdiq edir ki, Naxçıvan bölgəsində ilkin şəhər mədəniyyəti 5000 il bundan əvvəl formalaşmağa başlamışdır.

Qaynaqlarda Naksuana, Nəxcuan, Nəşəva, Nəşəvi, Nəqşi-cahan kimi xatırlanan Naxçıvan miladdan qabaqkı yüzilliklərdə mühüm inkişaf yolu keçmiş, eramızın əvvəllərində artıq hərtərəfli formalaşmış bir şəhər olmuşdur. Orta əsrlər zamanı Azərbaycanın mühüm ticarət, sənətkarlıq, elm, təhsil və mədəniyyət mərkəzlərindən birinə çevrilən Naxçıvan şəhəri XI əsrdə Naxçıvanşahlığın, XII yüzillikdə isə Azərbaycan Atabəyləri dövlətinin paytaxtı olmuşdur. Məhz bu zaman Naxçıvanda Azərbaycan memarlığının ən mühüm qollarından biri olan Naxçıvan memarlıq məktəbi formalaşmış, şəhərdə Azərbaycan memarlığının incilərindən Yusif Küseyir oğlu, (Yusif ibn Kəbir ən-Niyaz) Möminə xatın türbələri, Came məscidi, Qoşa minərəli baştağ və s. kimi möhtəşəm abidələr inşa edilmişdir.

Bu dövrə aid qaynaqlarda şəhər “yer üzündə bundan daha çox əhalisi olan şəhər yoxdur”, “Təbriz və Bağdaddan sonra Naxçıvan kimi, cəlalı və əzəmətli şəhər yoxdur”, “şəhərdə çoxlu saray, köşk və eyvan vardır... Köşklərin çoxu qəsrlər kimi üç-dörd mərtəbəlidir” və s. bu kimi ifadələrlə tərənnüm olunmuşdur. Şəhər monqolların, teymurilərin hücumları, Səfəvi-Osmanlı müharibələri zamanı böyük talanlara, dağıntılara məruz qalsa da, yenidən öz əzəmətini qismən bərpa edə bilmişdir. XVII yüzilliyin ortalarında şəhərdə olan türk səyyahı Övliya Çələbi orada 10200 ev, 70 came məscidi, 40 məscid, 20 mehmanxana, 7 gözəl hamam, təqribən 1000 dükən olduğunu yazmışdır (7, s. 12).

1747-ci ildə Naxçıvan xanlığının yaranması ilə xanlığın mərkəzinə çevrilən Naxçıvan şəhəri, Rusiyaya ilhaq edildikdən sonra da mühüm mərkəz kimi fəaliyyət göstərmişdir. Hazırda Naxçıvan Muxtar Respublikanın paytaxtıdır.

Ordubad. Naxçıvan bölgəsində, Arazın sol sahilində salınmış Ordubad şəhərinin əsasının nə vaxt qoyulması məsələsi elmdə hələ tam aydınlaşdırılmamışdır. Ancaq Ordubad şəhərinin daxil olduğu bölgədə Gəmiqaya kimi möhtəşəm abidənin, Xaraba Gilan (Kiran) kimi əhəmiyyətli yaşayış məskəninin mövcudluğu təsdiq edir ki, bu ərazi Azərbaycanın qədim mədəniyyət mərkəzlərindən biri olmuşdur. Son dövrlərdə elmi ədəbiyyatda şəhərin əsasının qoyulması XII əsrdən hesablanmışdır. Ancaq elmin son nailiyyətlərinə əsaslanaraq Ordubad şəhərinin tarixini daha qədim dövrlərə çəkmək mümkündür. Tədqiqatçılar qaynaqlara əsasən eramızın əvvəllərində bölgəmizdə baş verən hadisələrdən bəhs edərkən Ordubadın adını çəkirlər (8, s. 212). VII yüzillikdə yaşamış tarixçi Sebeos da “Ordubad” adlı yaşayış məskənindən bəhs edir (10).

Şəhərin əsasının elmi ədəbiyyatda indiyədək hökmran olan tarixdən (XII əsr) daha əvvəlki zamanlarda qoyulmasını yaşayış məskənlərinin tarixini təyin etmək üçün əvəzsiz rol oynayan epigrafiq abidələr – kitabələr də təsdiq edir. 1902-ci ildə Ordubad şəhərinin mərkəzində yerləşən Came məscidinin ətrafında bərpa işləri aparılarkən torpağın altından tapılan kərpic parçasının üzərində “Harun” ləfzi (sözü, kəlamı – F.S.) və hicri-qəməri təqviminə 111-ci il tarixi həkk edilmiş (11). Ordubad ərazisində hicri 111-ci ilə (miladi 729-cu il) aid müsəlman kitabəsinin tapılması, burada islamın qəbulunun ilk çağlarında möhtəşəm məscid binasının tikilməsi bir daha təsdiq edir ki, Ordubad VII-VIII əsrlərdə inkişaf etmiş yaşayış məskənlərindən biri olmuşdur.

Rus şərqşünası və diplomatı N.V.Xanikov yazır ki, M.Arxaşelski 1851-ci ildə Ordubad şəhər qəbiristanlığında onun üçün bir qəbirüstü plitə üzərində 227-ci ilə aid kufi xətlə kitabənin estampını götürmüşdür (14, s. 15). Hicri 227-ci ilə (miladi 842-ci il) aid olan bu kitabənin məlumatı da Ordubad şəhərinin tarixini öyrənilməsi baxımından çox qiymətli dir.

Bir sıra tədqiqatçılar, o cümlədən akademik T.Bünyadov şəhərin yaşının təxminən 1500-2000 il olması fikrindədir (1, s. 106). Sənətsünəşliq namizədi R.Salayeva şəhərin əsasını miladdan sonra V-VI əsrlərdə qoyulmasını ehtimal edir (20, s. 43).

Ordubad şəhərinin qədim tarixə malik olmasını şəhərin ərazisində indiyədək qalan digər tarix-mədəniyyət abidələrinin qalıqları da təsdiq edirlər. Bu faktı təsdiq edən qaynaqlardan biri də şəhər ərazisində indiyədək qalan və yaşı 1500-2000 illə hesablanan nəhəng çinar ağaclarıdır. Şübhəsiz ki, şəhər ərazisində olan bu çinarlar heç də özbaşına bitməmiş, onları şəhər salındıqdan sonra sakinlər əkmışlər. Təbiətsünas alimlərin bu ağaclara 2 min il yaş verməsi şəhərin yaşının hesablanması cəhətdən çox əhəmiyyətlidir.

XIV əsrin əvvəllərində Naxçıvan tüməninə daxil olan beş şəhərdən biri olmuş Ordubadı Həmdullah Qəzvini gözəl bağlarla əhatə olunmuş, əhalisi taxıl

və pambıq yetişdirən əyalət şəhəri kimi təqdim edir (21, s. 51). Orta əsrlər zamanı şəhər başqa ölkələrlə ticarət əlaqələrində olmuş, Venetsiyaya, Marselə, Moskvaya və digər şəhərlərə xam və boyanmış ipək ixrac etmişdir. Səfəvilər dövründə şəhərin ticarət-iqtisadi əhəmiyyəti daha da artır. Həmin vaxt şəhər Səfəvi şahlarının diqqət mərkəzində və himayəsində olmuşdur. Ancaq bu dövrdə səfəvilərlə osmanlılar arasında davam edən aramsız müharibələr zamanı Ordubad döyüş meydanına çevrilmiş, əldən-ələ keçmiş, dağılmışdı. XVII yüzilliyin əvvəllərində başlanan yeni müharibə zamanı Ordubad şəhər əhalisi Səfəvi hökmdarı I Şah Abbası müdafiə etdiyinə görə şah onları mükafatlandırmış və hicri 1012-ci (miladi 1604-cü) ildə imzaladığı fərmanla əhalini xəzinəyə veriləcək bir sıra vergilərdən azad etmişdi.

Bu zamandan başlayaraq şəhər inkişaf edir, mühüm ticarət-sənətkarlıq mərkəzinə çevrilir. Şəhərin əhalisinin əsas hissəsini tacirlər və sənətkarlar təşkil edirdi. İnkişaf etmiş digər şərq şəhərlərində olan sənət növlərinin, demək olar ki, hamısına Ordubadda da rast gəlinirdi. Burada sənətkar təşkilatları – əsnaflar fəaliyyət göstərirdi. Xanlıqlar dövründə mahal mərkəzi kimi fəaliyyət göstərən Ordubad Rusiyaya ilhaq edildikdən sonra Rusiya bazarlarını xam ipək, ipək parça, quru meyvə və s. məhsullarla təmin edən mərkəzlərdən biri olmuşdur.

Sədərək. Araz sahilində salınmış yaşayış məskənlərindən öz qədimliyinə görə Sədəreyin özünə məxsus yeri vardır. Arxeoloji qazıntılar zamanı əldə olunmuş maddi-mədəniyyət nümunələri təsdiq edirlər ki, hazırda Naxçıvan MR-də ayrıca rayon mərkəzi olan Sədərəkdə insanlar Eneolit dövründən başlayaraq məskunlaşmışlar. Tədqiqatlar zamanı burada aşkar olunmuş gil məmulatı və daş alətlər, o cümlədən badya, küpə, manqal qalıqları, həvənglər, dən daşları, oraq dişləri, obsidian və çaxmaq daşı dişləri və s. Eneolit mədəniyyətinin son mərhələsinə aid olub, həmin dövrdə burada əkinçi-maldar tayfaların məskunlaşdığını təsdiq edirlər (4, s. 61-67). Sədərək orta əsrlər zamanı müəyyən inkişaf mərhələsinə çatmışdır. Ö.Çələbi (XVII əsr) onu İmam Rza vəqfi kimi mükəlləfiyyətlərdən azad, abad, min evli, saysız-hesabsız bağ-bağçası, gözəl havası, əhalisinin hamısı şiə olan bir kənd kimi təsvir edilmişdir (7, s. 10).

Kənddə indiyədək qalan maddi mədəniyyət nümunələri və qalıqları (Came məscidi, Came kompleksi abidələri, Araz çayı üzərində körpü və s.) təsdiq edir ki, Sədərək orta əsrlər zamanı Araz boyu keçən, Şərq ölkələri ilə Qərb ölkələrini birləşdirən Böyük İpək yolu və qolları üzərində mühüm strateji əhəmiyyətə malik yaşayış məskəni olmuşdur.

Şahtaxtı. Naxçıvan bölgəsində Araz çayı sahilində yaranmış ilk yaşayış məskənlərindən biri də Şahtaxtı kəndidir. Kəndin ərazisindəki arxeoloji abidələrdə aparılan tədqiqatlar göstərir ki, bu ərazidə qədim dövrlərdən yaşayış başlanmış, hətta orta tunc dövründə burada yaşayış məskəni müdafiə məqsədi ilə divarlarının eni 2,2-2,6 metr olan qala divarları ilə əhatə olunmuşdur (13, s. 44).

Şahtaxtı nekropolundan arxeoloji qazıntılar zamanı aşkar olunmuş maddi mədəniyyət nümunələrinin, o cümlədən tikinti qalıqlarının, gil məlumatları-

nın təhlili göstərir ki, insanlar burada ən azı miladdan öncə III minillikdən məskunlaşmışlar.

Kənddə Tunc dövründən başlanan inkişaf müxtəlif yerlərdə (Şahtaxtı nekropolu, II Şahtaxtı nekropolu) orta əsrlər zamanı da davam etmişdir. Bu inkişaf nəticəsində kənd VII-XIII əsrlərdə şəhər tipli yaşayış məskəninə çevrilmiş, əhalisi isə əkinçilik və maldarlıqla yanaşı, sənətkarlıq və ticarətlə də məşğul olmuşdur (9, s. 44).

Belə zəngin tarixi keçmişə malik olan Şahtaxtı sonralar bir yaşayış məskəni kimi çox da fərqlənməmişdir. Hazırda Kəngərli rayonunun iri yaşayış məskənlərindən biridir.

Göründüyü kimi Araz çayı sahilləri insanların qədim zamanlardan məskunlaşdığı ərazilərdən biri olmuşdur.

ƏDƏBİYYAT

1. Bünyadov T. Mərd qalalar, sərt qayalar. Bakı, 1986.
2. Bünyadov Z. Azərbaycan VII-IX əsrlərdə. Bakı: Azərnəşr, 1989, 336 s.
3. Əl İstəxri. Kitab məsalik əl-məmalik. Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar. Bakı, 1989, s. 110-117.
4. Əliyev V. Sədərkə eneolit yaşayış yeri // Azərbaycan SSR EA Xəbərləri. Tarix, fəlsəfə, hüquq seriyası, 1985, № 2, s. 61-67.
5. Əliyev V., Sultanov Ə. Naxçıvanın 3500 yaşı var. "Şərq qapısı" qəz., 1968, 18 dekabr.
6. İsmayılov Rəşid bəy. Azərbaycan tarixi. Bakı, 1993.
7. Çələbi E. Səyahətnamə. Bakı, 1997.
8. Məmmədova F. Azərbaycanın siyasi tarixi və coğrafiyası. Bakı, 1993.
9. Novruzlu Ə., Baxşəliyev V. Şərunun arxeoloji abidələri. Bakı, 1993.
10. Onullahi S. Ordubad. "Azərbaycan müəllimi" qəz., 1987, 5 iyun.
11. Səbri S. Asar ətiqu. "Şərq qapısı" qəz., 1926, 15 sentyabr.
12. Şardən J. Səyahətnamə. Fransız dilindən tərcümə edən Vəqif Aslanov. Bakı: Elm, 1994.
13. Агаев Г. Археологические исследования Гявургала / Тезисы Всесоюзной Археологической конференции. Баку, 1985.
14. Выдержки из «Записок о мусульманских надписях на Кавказе», М.Н.Ханыкова, опубликованных в «Азиатском журнале», август, 1862 г. / Пер. с франц. яз. Э.К.Спитницкой. Научный Архив Института Истории Национальной Академии Наук Азербайджана. Инв. № 1076.
15. Гейдаров М.Х. Города и городское ремесло Азербайджана XIII-XVII вв. Баку: Элм, 1982.
16. Мец А. Мусульманский ренессанс. Москва: ВиМ, 1996.
17. Никитин К.А. Народные предания в Нахичеванском уезде Эриванской губернии / Сборник материалов для описания местностей и племен

- Кавказа. Вып. II, отд. II, Тифлис, 1882, с. 107-120.
18. Петрушевский И.П. Азербайджан в XVI-XVII веках / Сборник статей по истории Азербайджана. Выпуск 1, Баку: Изд.-во АН Азерб. ССР, 1949, с. 225-298.
19. Петрушевский И.П. Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI-начале XIX вв. Ленинград: Изд.-во ЛГУ, 1949.
20. Салаева Р. Ордубад – истоки и формирование. Баку, 1989.
21. Казвини Х. Нузхат ал-кулуб / Перевод с английского З.М.Бунятова, перевод с персидского И.П.Петрушевского. Баку: Элм, 1983.

Фахреддин Сафарли

ДОЛИНА АРАКСА КАК ЦЕНТР ФОРМИРОВАНИЯ ПЕРВЫХ ГОРОДОВ

В статье исследуется превращение Нахчыванского региона, расположенного в долине реки Аракс, в один из центров возникновения первых городов древности. Отмечено, что этот регион стал одним из первых мест возникновения городской культуры, формирование городов началось здесь 5 тысяч лет назад. В статье даны сведения о нескольких городах региона (Нахчыван, Седерек, Джульфа, Шахтахты, Азад, Ордубад), сформировавшихся в древности и средневековье.

Ключевые слова: *Аракс, Нахчыван, Джульфа, Азад, Ордубад.*

Fakhraddin Safarli

VALLEY OF ARAKS AS A FORMING CENTER OF FIRST CITIES

Transformation of the Nakhchivan region located in the valley of the river of Araz into one of the centers of the first cities origin in antiquity is investigated in the paper. It is noticed that this region became one of the first places of city culture origin, forming of cities began here 5 thousand years ago. The information about several cities of the region (Nakhchivan, Sadarak, Julfa, Shahtakhty, Azad, Ordubad) originated in the ancient time and Middle Ages is given in the paper.

Key words: *Araz, Nakhchivan, Julfa, Azad, Ordubad.*

(Akademik İ.M.Hacıyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

FƏXRƏDDİN CƏFƏROV
Naxçıvan MR Arxiv İdarəsi
E-mail: fexreddinceferov@mail.ru

NAXÇIVAN MİLİSİ REPRESSİYA İLLƏRİNDƏ (1930-1940-cı illər)

Bu illərdə Azərbaycanda olduğu kimi, Naxçıvan Muxtar Respublikasında da yüzlərlə günahsız insan repressiya qurbanı olmuşdur. Sənədlərdə 30-cu illərin əvvəllərində keçmiş bəy və xan varlılara “kulak” damğası vurularaq 300-ə qədər Naxçıvanlı öz yurdlarından sürgün edilmişlər. Çar Rusiyası dövründə polisdə işləyənlər, müsavətçi olanlar, o cümlədən tacirlər, mollalar neçə-neçə yoxsul kasıblar belə öz yurdlarından sürgün edilmiş və güllələnmişlər.

Açar sözlər: *Quşdan, Ərəfsəli Səlim bəy, Sisiyanlı Qardaşxan, Sələsuz, Ərəfsə, Qışlaq, Kolanı, Daxili İşlər Komissarı, Qafar Babayev, Hüseyin Cavid.*

30-cu illər təkcə banditizmin ləğv edilməsi ilə bitmir. Bu illərdə Azərbaycanda olduğu kimi Naxçıvan Muxtar Respublikasında da yüzlərlə günahsız insan repressiya qurbanı olmuşdur. Sənədlərdə 30-cu illərin əvvəllərində keçmiş bəy və xan varlılara “kulak” damğası vurularaq 300 qədər Naxçıvanlı öz yurdlarından sürgün edildilər. Çar Rusiyası dövründə polisdə işləyənlər, müsavətçi olanlar, o cümlədən tacirlər, mollalar neçə-neçə yoxsul kasıblar belə öz yurdlarından sürgün edilmiş və güllələnmişlər. Kim idi günahkar? İstintaq materiallarını vərəqlərkən hər şey aydın olur. Vətən oğullarını rus, erməni və üzdənirə qeyrətli azərbaycanlı istintaqçıları yuxarının göstərişi ilə azərbaycanlılar sürgün etdirmiş və güllələtmişlər.

Tutaq ki, torpaq və əmlakları müsadirə olunan və kolxoz quruluşuna qarşı çıxan, qaçaq-quldur adlandırılan Kərbəlayi Süleyman, Kərbəlayi İsmayıl, Cəfərqulu xanın sərkarı Quşdan, Ərəfsəli Səlim bəy, Məşədi İsmayıl, Kərbəlayi Yəhya, Kərbəlayi Fətulla, Sisiyanlı Qardaşxan və başqaları o dövrün quruluşuna və kolxoz əleyhinə çıxış edərək mübarizə aparmışlar.

Bist, Milax, Sələsüz, Ərəfsə, Qışlaq, Kolanı və s. kəndlərin ortabab və kasıb kəndlilərinin günahı nə idi ki, Milli Təhlükəsizlik, Daxili İşlər Komissarlığında, eləcə də partiya və sovet təşkilatlarında çayır otu kimi yayılmış ermənilərin, xüsusi ilə Azərbaycan Baş Siyasi İdarəsinin operativ müvəkkili A.Orbelyanın Naxçıvan Muxtar Respublikasında azərbaycanlılara qarşı törətdiyi vəh-

şilikləri, sürgünləri, bir sözlə böyük soyqırımına necə göz yummaq olar. Əgər həmin illərin vəhşiliklərini qələmə alsaq neçə-neçə cildli kitablar əmələ gələr.

A.Orbelyanın cinayətləri haqda Naxçıvan MR Daxili İşlər Naziri işləmiş Sadiq Zeynaloğlunun (Sadıqov) “Tarixin qanlı yaddaşı” 1930-1942-ci illərdə Naxçıvanda repressiya və soyqırımı ilə bağlı kitabında yazır ki, “...Uzun axtarışlar axır ki, uğurla nəticələndi. Nəhayət ki, “Keçili işi” adlanan sənədləri toplamağa nail oldum. İki cildlik işin “Keçili üsyan hərəkatı”nı hədsiz diqqətlə oxuduqca əmin oldum ki, Orbelyan həddindən artıq səylə çalışmış ki, bu kəndin üsyanına qorxunc və dəhşətli “bandit” kəlməsi yapışdırsın.

“Keçili işi” məni daha faciəli bir işlə, həmin Orbelyan tərəfindən qandırılmış faciəli bir işlə qarşılaşdırdı. Məlum oldu ki, Orbelyan 1930-cu il yanvar ayının əvvəlində “Milax işi”ni uydurmuş, nəticədə onlarla günahsız milaxlı və ətraf kəndlərin sakinlərini güllələmədən sonra bundan vəcdə gələrək “Keçili işi”ni də saxtalaşdırmağa başlamışdır. Nəticədə bu kənddə də onlarla günahsız adam qanunsuz edam edilmişdir” (1).

Təkcə Keçili, Milax, Ərəfsə kəndlərində Orbelyanın “bandit”, “kulak” damğası ilə neçə-neçə azərbaycanlıya qarşı etdiyi cinayətlər bununla bitmir. Belə ki, 30-cu illərdə Naxçıvan şəhərindən, Ordubad, Şərur, Culfa və Naxçıvan (Babək) rayonlarından onlarla günahsız insanlar sürgün edilmiş və güllələnmişdir.

Araşdırılan sənədlərdən məlum olur ki, Naxçıvan şəhərindən polis sisteminə müxtəlif vəzifələrdə çalışan, keçmiş xan, bəy və mülkədar olan neçə-neçə insanlar yuxarıların, həmçinin Naxçıvanda partiya, sovet və hüquq orqanlarına yüksək rütbələrdə olan ermənilərin əli ilə sürgün edilmiş və güllələnmişlər. Onlardan Yunis Naxçıvanski, Əlibəy Kəngərlinski, Həsən Musayev, Məşədi Heydər Babayev, Qurban Səfəroğlu, Balabəy Balabəyov, Kərbəlayi Nofər Axundov və başqalarını qeyd etmək olar.

Naxçıvan Babək rayonu üzrə: Rzabəy Tağı bəy oğlu, Bəylər Teymur oğlu, Qənbər Həsənəli oğlu, Həsən Əliyev, Baba Rüstəm oğlu, Əli Babayev, Məşədi Əhməd Axundov, İbad Tağı oğlu, Kərbəlayi Muxtar Adıgözülov, Müslüm Vəli oğlu, Hacıağa Abbas oğlu, Məşədi Hüseyn Mehdiyev, Kərbəlayi Muxtar Cəfərzadə, Məmmədrza bəy Allahverdiyev (bunların əksəriyyəti ermənilərə qarşı vuruşanlar idi – F.C.).

Ordubad rayonu üzrə: Rəhim Kərbəlayi Məmmədhəsən oğlu, Əliyev Əli Kərbəlayi Hüseynqulu Məşədi Hüseynqulu oğlu, Hüseyn və Ələkbər Əsgər oğlu, Səfərov Sadiq Mövsüm oğlu, Məşədi Qulaməli Murad oğlu, Nəsirov Hüseyn və başqaları sürgün edilmişlər (2).

Həmin illərin canlı şahidi olan Qasım Tağıyev xatirələrində yazırdı: “14 iyun 1932-ci ildə bir qrup qolçomaq ailələrini sürgün edirlər. Nəhrəm kəndindən Kərbəlayi Novruzunu da edirdilər. Halbuki, Kərbəlayi Novruz 20 il muzdur olmuşdur. Mən bu məsələni Vilayət Partiya Komitəsinin katibi B.Vəlibəyova

çatdırdım. B.Vəlibəyov, Ağamirov (Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin sədri) və mən Naxçıvan dəmiryol vağzalına gəldik.

Sürgün olunan adamları eşelona mindirmişdilər. Bu zaman Kərbəlayi Muxtar Cəfərzadə (Nehrəm özünü müdafiə dəstəsinin komandiri. 1918-1920-ci illərdə Andronikin qoşunu ilə mərdliklə vuruşan – F.C.) eşelonun qapısına çıxıb üzünü B.Vəlibəyova tutub dedi: “Yoldaş Vəlibəyov sovet hökuməti məni sürgün etməkdə haqlıdır. Çünki mən 25 il qlava olmuşam. Bəs bu Kərbəlayi Novruzu niyə sürgünə göndərirsiniz? Bu ki, mənim yanımda 20 il muzdur olub”. Bu sözləri eşidən B.Vəlibəyov və Ağamirov çox qəzəbləndilər və Naxçıvan Dövlət Siyasi İdarəsinin rəisi Əyyub Qasimova təklif etdilər ki, Kərbəlayi Novruzu təcili vəqondan yendirsinslər. Qasimov Kərbəlayi Novruzu dərhal azad etdi” (3).

Xatirələrdən, eləcə də çox sənədlərdən məlum olduğu kimi 30-cu illərdə təkcə qolçomaqlar, ortabab kəndlilər deyil, həmçinin kasıb, muzdur kəndlilər də günahsız sürgün edilmişdilər.

30-cu illərin ən ağır bir dövründə 1937-1941-ci illərdə rus, erməni və üzdənirəq “qeyrətli” azərbaycanlılar tərəfindən muxtar respublikamızın qolçomaqları, yoxsulları deyil, o cümlədən ziyahılarına, hərbiçilərinə və hüquq orqanlarında işləyənlərə qarşı edilən repressiyalar var idi.

1937-1940-cı illərin repressiya qurbanları içərisində Cəmşid Naxçıvanski, Heydər Novruzov, Qurban Həsənov, Heydər Vəzirov, Qafar Babayev, Abbasqulu Əliyarov, Həsən Səfərov, Hüseyn Cavid, Əli Səbri Qasimov, Əbdüləzim Rüstəmov və başqalarının adlarını qeyd etmək olar.

Bu repressiyalar yenə də ermənilərin ssenarisi ilə qurulmuşdur. Qeyd etdiyimiz kimi A.Orbelyan, Danelyan, Qranski, Baziyan kimiləri azərbaycanlıların milli mənliliyini təhqir etməklə bir əqidə sahibi kimi muxtar respublikanın nəinki, varlılarını, kasıblarını, həmçinin bir çox ölkələrində tanınmış ziyalı, hərbiçi və mühafizə orqanlarında vətən üçün, xalq üçün yorulmaq bilmədən çalışmaları belə təmizləməyə çalışmışdılar.

1937-1940-cı illərin sənədləri vərəqlərkən məlum olur ki, Naxçıvan MSSR Daxili İşlər Komissarı olmuş Qranskiy, həmçinin Milli Təhlükəsizlikdə işləmiş baş leytenantı Pavel Vakulçik və Beldpolov, Naxçıvan MSSR DIK-nın katibi Perel, baş kargüzar Baziyan, baş leytenant Zakiyan, leytenant Moleseyev, türmə rəisi Qeverkov, Naxçıvan baş milis idarəsində işləyən Aram Danelyan və başqalarının əli ilə yüzlərlə azərbaycanlı repressiyanın qurbanları oldular (4).

30-cu illərin axırlarında milis idarələrinin cinayət axtarış şöbələrində hüquq pozuntularına qarşı profilaktikanın gücləndirilməsi üçün əməliyyat xidməti işi yenidən təşkil edilir.

Əvvəllər cinayət axtarış şöbəsinin əsas işi törədilmiş cinayətin açılmasına sərf edirdi. Onun qarşısının alınmasına lazımi diqqət verilmirdi. Cinayət işlərinin əsas hissəsi zərər çəkənlərin əraziləri əsasında qaldırılır. Əməliyyat heyyətinin işi cinayətlərin növünə görə yox, ərazi prinsipi ilə qurulurdu.

1940-cı ilin martında Naxçıvan MSSR Xalq Daxili İşlər Komissariati cinayət axtarışının əməliyyat xidməti fəaliyyətində köklü dəyişikliklər etdi. Əməliyyat işçiləri ilk növbədə konkret cinayət növləri üzrə məsuliyyət daşıyırdılar, başlıca olaraq xüsusi təhlükəliyə görə. Bu onlardan cinayətin xarakterini və dinamikasını daha dərindən öyrənməyi praktik fəaliyyətin güclənməsini tələb edirdi.

Bununla əlaqədar Naxçıvan Baş Milisi İdarəsinin cinayət axtarış şöbəsinin rəhbərlik metodu dəyişildi. Mərkəzi aparatın hadisə yerinə gedib müayinə edilməsi minimuma endirildi. Əsas diqqət cinayətkarlığa qarşı mübarizədə praktiki köməyə verildi.

Bu illərdə Baş Milisi İdarəsinin cinayət axtarış şöbəsi xuliqanlıqla mübarizədə, həmçinin sənayedə, xırda oğurluğa qarşı mübarizədə böyük işlər görmüşdür.

1940-cı ilin avqustunda Azərbaycan SSR Ali Soveti "Sənayedə xırda oğurluq və xuliqanlıq qarşı məsuliyyət haqqında" qərar qəbul etdi. Bununla əlaqədar olaraq sənayedə, müəssisədə, ictimai yerdə törədilən xuliqanlıq hərəkəti 1 il müddətində azadlıqdan məhrum edilirdi. Əgər öz xarakterinə görə qanunla göstərilmiş daha ciddi məsuliyyətə cəlb olunmurdusa. Bu qanunun qəbul olunması kəndlərdə və şəhərlərdə xuliqanlığın ciddi azalmasına gətirib çıxartmışdır.

1 sentyabr 1939-cu ildə SSRİ Ali Sovetinin və Azərbaycan SSR Ali Sovetinin "Ümumi hərbi xidmət haqqında" qanunu milis orqanlarının işini bir daha artırmışdır. Belə ki, hərbi xidmətlərin qeydiyyatı və onların səfərbərlik edilməsi işləri milis orqanlarının üzərinə qoyulmuşdur. Bütün şəhər və rayon milis şöbələrində hərbi qeydiyyat stolu yaranmışdır.

1940-cı ilin dekabr ayında milis orqanlarında azyaşlı uşaqlar üçün otaqlar təşkil olunmuşdur. Azyaşlıların işində çətinliklərə, çatışmazlıqlara baxmayaraq, tufeyli həyat sürənlərlə mübarizə aparılırdı. Aparılan tədbirlər nəticəsində 1941-ci ildə muxtar respublikada tufeyli həyat sürən azyaşlılar demək olar ki, yox idi. Onu da qeyd edək ki, 1941-ci ilin aprel ayına kimi Naxçıvan MSSR Xalq Daxili İşlər Komissarlığı nəzdində fəaliyyət göstərən dövlət təhlükəsizlik şöbəsi 13 aprel 1941-ci il tarixli Naxçıvan MSSR Ali Sovetində fərmanı ilə ayrılaraq iki komissarlığa çevrildi. Naxçıvan MSSR Xalq Daxili İşlər Komissarlığı və Naxçıvan Xalq Dövlət Təhlükəsizlik Komissarlığı (5).

Beləliklə 1930-1940-cı illərdə Naxçıvan MR hüquq mühafizə orqanlarında işləmiş ermənilər, ruslar və digər millətlər tərəfindən Naxçıvan Muxtar Respublikasından 300-dən çox azərbaycanlı öz yurdlarından sürgün edilmiş, 100-ə qədəri isə güllələnmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Zeynaloğlu S. Tarixin qanlı yaddaşı. Bakı: Gənclik, 1999, 15 s.
2. Nax. MRDA: f. 40, siy. 1, iş 388/523, 319/37, 305, 395.
3. Nax. MR DA: f. 728, siy. 1, iş 4, v. 1-43.
4. Nax. MR DA: f. 109, siy. 7, iş 35, v. 1-18.
5. Nax. MR DA: f. 613, siy. 1, iş 1364, v. 56.

Фахреддин Джафаров

НАХЧЫВАНСКАЯ МИЛИЦИЯ В ГОДЫ РЕПРЕССИЙ (1930-1940 годы)

В эти годы в Нахчыванской Автономной Республике, как и в Азербайджане в целом, тысячи невинных людей стали жертвами репрессий. По документам, в начале 30-х годов до 300 нахчыванцев (в прошлом богатых ханов и беков) были высланы из родных мест с ярлыком «кулак». Также были высланы из родных мест либо расстреляны работавшие в царское время в полиции члены мусаватской партии, в том числе торговцы, муллы и множество людей из неимущих слоев общества.

Ключевые слова: Гушдан, Эрефсели Салим-бек, Сисианлы Гардашхан, Селесуз, Эрефсе, Гышлаг, Чоланы, комиссар Внутренних Дел, Гафар Бабаев, Гусейн Джавид.

Fakhraddin Jafarov

NAKHCHIVAN POLICE IN YEARS OF REPRESSIONS (1930-1940)

These years in Nakhchivan Autonomous Republic, as well as in the whole Azerbaijan, thousand innocent people became victims of repressions. According to documents, in the early thirties up to 300 Nakhchivanians (former rich khans and beys) were exiled from native places with the brand of “kulak”. Also imperial police workers, members of the Musavat party, including dealers, mullahs and set of people from deprived social classes were shot or exiled from native places.

Key words: Gushdan, Erafsali Salim bey, Sisyanly Gardashkhan, Salasuz, Arafsa, Gyshlag, Cholany, the Commissar of Internal Affairs, Gafar Babayev, Huseyn Javid.

(Akademik İ.M.Hacıyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

EMİN ŞIXƏLİYEV

AMEA Naxçıvan Bölməsi

E-mail: emin.amea@yahoo.com

ERMƏNİSTAN-AZƏRBAYCAN MÜNAQİŞƏSİNİN YAXIN GƏLƏCƏYİ (TƏHLİL VƏ MÜLAHİZƏLƏR)

Dağlıq Qarabağ problemi Cənubi Qafqazda təhlükəsizliyin və sabitliyin təmin edilməsi istiqamətində ən böyük maneələrdən biridir. Üzərindən 20 il keçməsinə baxmayaraq öz həllini tapmayan Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin gələcəyi ilə bağlı qeyri-müəyyən bir vəziyyət yaranmışdır. Azərbaycan torpaqlarının 20%-inin Ermənistan tərəfindən işğalının davam etməsi müharibə ehtimalını artırmaqdadır. Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin nəticəsi və yaxın gələcəyi necə olacaq? Sülh, atəşkəs, yoxsa müharibə? Məqalədə bu məsələlər təhlil edilmiş, analitik süzğəcdən keçirilmişdir.

Açar sözlər: *sülh, atəşkəs, müharibə, Rusiya, Kollektiv Təhlükəsizlik Müqaviləsi Təşkilatı, Ermənistan, Azərbaycan.*

Üzərindən təxminən 20 il keçməsinə baxmayaraq, Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi öz siyasi və hüquqi həllini hələ də tapmamışdır. Atəşkəs haqqında razılığın əldə edildiyi 1994-cü il tarixdən etibarən hər iki ölkədə bir-birinə münasibətdə düşmən obrazı möhkəm yer almış və tərəflər arasında “nə sülh, nə də müharibə” kimi qeyri-müəyyən vəziyyət yaranmışdır. Hər iki variantın da nizama salınması mümkün olmadığına görə, problemin beynəlxalq hüquq normaları çərçivəsində həlli tələb edilməkdədir. Dünyanın aparıcı dövlətləri bu münaqişəyə münasibətdə müxtəlif mövqelərdə dayandıqlarından bu variant da real nəticə verməməkdədir.

Ermənistan ilə Azərbaycan arasında “sülh” variantı real görünmür. Hər şeydən əvvəl ona görə ki, bu variantın reallaşması tərəflərin qarşılıqlı anlaşması ilə mümkün ola bilər. Lakin Ermənistan problemin real həllinə yanaşmaq istəmir. Həll məsələsində maraqlı olan dövlətlər və beynəlxalq təşkilatlar münaqişə tərəflərinin qarşılıqlı güzəştə getmələrini məqsədəuyğun hesab edərək, bunu da xüsusi olaraq vurğulayırlar ki, konfliktin həllində qalib tərəf ola bilməz və əgər problemin tənzimlənməsinə beynəlxalq hüquq normaları şamil olunmursa, onda tərəflər dil tapıb barışmalıdırlar. Şübhəsiz ki, Ermənistanın bu torpaqlardan xoşluqla çıxacağı məntiqə uyğun deyil. Azərbaycan tərəfi də torpaqlarının heç bir şəkildə güzəştə getməyəcəyini bütün rəsmi və qeyri-rəsmi səviyyədə keçirilən gö-

rüşlərdə bəyan etmişdir. Bu baxımdan Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin yaxın gələcəyində “sülh” variantının yeri yoxdur. Eyni zamanda qeyd etmək lazımdır ki, hər iki tərəf Dağlıq Qarabağa digər tərəfdən əvvəl gəldiyini və bu torpaqlar üzərində öz varlığının qanuni olduğunu iddia edirlər. Halbuki tarixi materiallar ermənilərin bölgəyə 1828-ci ildə imzalanan Türkmənçay müqaviləsinin XV maddəsinə uyğun olaraq ruslar tərəfindən köçürüldüklərini sübut edir. Bu barədə rus müəllifi Nikolay Şavrov yazır: “... XIX əsrin əvvəllərində Cənubi Qafqazda sayları 1,3 milyon olan ermənilərin 1 milyondan çoxu bölgənin yerli əhalisi olmayıb, bizim tərəfimizdən yerləşdirilənlərdir...” (22, s. 64).

Hətta erməni tarixçisi M.G.Nersisyan da Türkmənçay müqaviləsindən sonra Qarabağ və İrəvan bölgəsinə İran və Türkiyədən ermənilərin köçürülməsi gerçəyini təsdiqləyir: “XIX əsrin 20-ci illərinin sonunda bu bölgələrə İrandan 40.000-dən çox, Türkiyədən isə 90.000 erməni köçürülmüşdür...” (18, s. 227).

Köçürülmə siyasəti ilə bağlı məlumatlar İ.K.Yenikolopovun (10, s. 137), S.V.Şostakoviçin (24, s. 154), Ç.P.Ağayanın (2, s. 220) və s. əsərlərində də yer almaqdadır.

Məsələyə tarixi reallıqlar prizmasından baxılırsa, ermənilərin Dağlıq Qarabağa azərbaycanlıların onlardan sonra gəldiklərini və bu torpaqlar üzərində mövcudiyyətinin qanuni olduğunu iddia etmələrinin heç bir əsası olmadığı ortaya çıxar. Lakin problemin tarixi həqiqətlər əsasında həlli heç bir vəchlə reallığı əks etdirməz. Heç təsadüfi deyildir ki, Ermənistan prezidenti Serj Sarkisyan özündən əvvəlki rəhbərlər kimi Dağlıq Qarabağı heç vaxt Azərbaycanın idarəsinə verməyəcəyini qəti şəkildə bildirmişdir (6).

Belə bir vəziyyətdə Ermənistan ilə Azərbaycan arasında “sülh” variantının yeri görünmür və nəticədə münaqişənin yaxın gələcəyini müəyyənləşdirmək çətinləşir. Ermənistan-Azərbaycan münasibətlərində ortaya çıxan bu qeyri-müəyyən və qarışıq vəziyyəti analiz edən erməni politoloq Artem Vartanyan münaqişəni “tədricən yanan, közərən problem” (тлеющий конфликт – smouldering conflict) olaraq dəyərləndirmiş və problemin uzun müddət həll edilməyəcəyini göstərmişdir. Lakin Vartanyan problemin həlli üçün ilkin mərhələdə Qarabağın müvəqqəti olaraq Rusiyanın mandatlığı altına verilməsini, bu mandatlığın 20 il və ya daha uzunmüddətli davamını tövsiyə etməkdə, gələcəkdə isə bölgədə referendumun keçirilməsi ilə Dağlıq Qarabağ probleminin öz real həllinə qovuşacağına mümkün ola biləcəyini qeyd etmişdir (5). Dolayısı ilə Vartanyan Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin Rusiyanın inhisarında qalmasını ən real və məqbul variant olaraq dəyərləndirir.

Azərbaycanlı politoloqlardan Samir Həmidov problemi “labirint” olaraq dəyərləndirmiş (13, s. 156), xarici məsələlər üzrə ekspert Zaur Şiriyev isə “Fələstin sindromu”na bənzətmişdir (23, s. 112).

Həqiqətən də labirintin girişi olsa da çıxışı çətin və yolları qarmaqarışıqdır. Labirintə daxil olub müəyyən məsafə qət etdikdən sonra düzgün yolu tapa bilmədikdə giriş və çıxışın statusu bərabərləşir. Beləliklə, çıxış yolu tapmaq ümi-

di ilə yorulanadək ortada dolaşmaqdan başqa bir yol qalmır. Bu mənada Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin “labirint”ə bənzədilməsində doğruluq payı yüksəkdir. Sülh danışıqlarının inkişaf mərhələlərinə nəzər salsaq görürük ki, problemin hər dəfə nizamlanması istiqamətində durğunluq yarananda və Azərbaycan alternativ həll yolları axtarmağa başladığı zaman qarşı tərəf və ya ATƏT-in Minsk Qrupunun həmsədrləri yeni təkliflər irəli sürərək Azərbaycanın danışıqlara olan inamını bərpa etməyə çalışırlar. Danışıqlar həlledici mərhələyə çatdıqda Ermənistan tərəfinin geri çəkilməsi nəticəsində bütün proses yenidən durğunluq vəziyyətinə qayıdır. Atəşkəs haqqında razılığın əldə edildiyi 1994-cü ildən günümüzdə qədər etibarən eyni durğunluq davam edir. Problemin daha uzun müddət bu ssenari çərçivəsində davam etməsi ehtimalı olduqca yüksəkdir. Münaqişənin həlli yolunda ATƏT-in Minsk Qrupu nəzdində heç bir irəliləyişin olmaması və hər dəfə yenidən durğunluq vəziyyətinə qayıtması, dolayısı ilə “Fələstin sindromu” və ya Kəşmir sindromu”na çevrilməsi problemin daha uzun illər davam etməsi və ya “ani müharibə”nin baş verməsi istiqamətində şübhələr oyandırmaqdadır. Lakin müharibə Azərbaycana hansı perspektivlər vəd edir? Ermənistanın Rusiya ilə ittifaq yaradaraq Türkiyə və Azərbaycana qarşı regionda təsis etməyə çalışdığı güc balansını Azərbaycanı hərbi əməliyyatlara baş vurma xüsusunda daha diqqətli davranmağa məcbur edir (12).

Bəzi siyasi şərhçilərə görə, Azərbaycanın hərbi əməliyyatlara başlaması üçün əvvəla Rusiyanın tərəfsizliyinin təmin edilməsi vacibdir. Bunun üçün rəsmi Moskvaya siyasi, hərbi və ya iqtisadi sahədə güzəştlər verilməli, enerjinin nəqli və ya müxtəlif layihələr barəsində Rusiya ilə məsləhətləşməli, Azərbaycan torpaqlarında Rusiyanın hərbi bazaları yerləşdirilməli, nəhayət Azərbaycan Kollektiv Təhlükəsizlik Müqaviləsi Təşkilatına üzv qəbul edilməlidir (3, s. 6).

Azərbaycanın torpaqlarının 20%-ni işğal altında saxlayan Ermənistanın bu təşkilatda yer alması diqqətə alınarsa, Azərbaycanın da eyni təşkilata üzv olması nə dərəcədə doğru olar? Ermənistan Kollektiv Təhlükəsizlik Müqaviləsi təşkilatına üzv olmaqla özünü Türkiyə və Azərbaycandan qorumaqda, həm də Dağlıq Qarabağın təhlükəsizliyinin təminatçısı olaraq görməkdədir (20, s. 19-20). Bəs, Azərbaycan bu təşkilata üzv olmaqla özünü kimdən qoruyacaq? Ermənistan və Rusiyadanmı? Digər bir tərəfdən, Azərbaycanın Müstəqil Dövlətlər Birliyinə daxil olması, Qəbələ Radiolokasiya Stansiyasının Rusiya tərəfindən icarəyə götürülməsi və rəsmi Moskva ilə inkişaf etdirilən enerji sahəsindəki əməkdaşlıq Dağlıq Qarabağ probleminə Rusiyanın mövqeyində heç bir dəyişiklik yaratmamışdır. Lakin Azərbaycan yuxarıda sadalanan güzəştlərə getsə, Rusiyanın tərəfsizliyinin təmin edilməsinə nəinki ehtiyac qalmayacaq, Azərbaycan eyni Ermənistan kimi asılı bir dövlətə çevriləcəkdir.

Bəzi şərhçilərə görə isə Azərbaycan ordusu işğal altındakı torpaqlarını qaytarmaq üçün genişmiqyaslı hərbi əməliyyatlar gerçəkləşdirə biləcək gücə malik deyildir (7, s. 7). Əslində Azərbaycan inkişaf edən iqtisadiyyatı və artan hərbi gücü ilə Ermənistan qarşısında müqayisə edilməyəcək bir üstünlüyə sa-

hibdir. Azərbaycan ordusu erməni hərbi birliklərini işğal altındakı torpaqlardan çıxara biləcək bir gücə malikdir. Lakin kənar müdaxilələrin təsir gücünü də diqqətdən qaçırmamaq lazımdır. Xüsusilə burada Rusiyanın Ermənistanı təxminən bir milyard dollarlıq qanunsuz silah verməsi və müxtəlif müqavilələr əsasında öz hərbi bazalarının müddətini hər dəfə uzatması faktlarını da xatırlatmaq kifayətdir. Heç təsadüfi deyildir ki, Rusiyanın Ermənistanda mövcud olan hərbi bazalarının müddətini 2044-cü ilə qədər uzatması ilə bağlı 20 avqust 2010-cu il tarixli müqaviləyə əsasən Rusiya öz bazalarını daha da yeni silahlarla təchiz edəcək və Ermənistanın təhlükəsizliyini qoruyacaq (8). Həmin müqavilənin imzalanmasından çıxarılan nəticəyə görə, Azərbaycanın öz qanuni hüquqlarından istifadə edərək işğal altındakı torpaqlarını geri qaytarmağa təşəbbüs göstərməsi istər-istəməz Rusiyanın silahlı müdaxiləsinə səbəb olacaq. Çünki Ermənistanın təhlükəsizliyi Rusiyanın təminatı altındadır.

Kənardan hərbi, siyasi dəstək almaq da real və məntiqli görünür. Münaqişənin nizama salınması istiqamətində ATƏT-in Minsk Qrupunun qətiyyətsizliyi, Qərbin aparıcı dövlətlərinin ikili standartlar mövqeyindən çıxış etmələri səbəbilə onsuz da Qərbə inam sarsılmış vəziyyətdədir. Azərbaycan bunun ən bariz nümunəsini Rusiyanın Gürcüstana hücumunda da gördü. 2008-ci ilin avqust ayında Rusiya Gürcüstana hücum etməklə özünün nə qədər sərt və ciddi olduğunu Cənubi Qafqazda daxil keçmiş Sovetlər İttifaqının bütün dövlətlərinə və dünyanın aparıcı güclərinə göstərmiş oldu. Məlum olduğu kimi, rus ordusu 1990-cı illərdə çökmüşdü və belə bir vəziyyətdə Rusiya öz ordusunun artıq əvvəlki gücündə olmadığı fikrini bütün hafizələrdən silməliydə. Eyni zamanda bütün postsovet ölkələrinə, o cümlədən Cənubi Qafqaz dövlətlərinə ABŞ-ın “dostluğu”nun, təminatlarının və vədlərinin heç bir dəyəri olmadığını da sübut etmək istəyirdi. Rusiyanın Gürcüstana hərbi müdaxiləsi böyük bir dövlətin kiçik bir dövlətə qarşı kiçik hücumu olaraq xarakterizə oluna bilər, ancaq bu müdaxilə ABŞ-a daha çox meyil edən bir dövlətə qarşı hücum və eyni zamanda regionun digər dövlətlərinə, o cümlədən Azərbaycana qarşı açıq xəbərdarlıq idi. Bu müdaxilə qarşısında ABŞ-ın elə də ciddi sayılmayan reaksiyası və Avropanın laqeydliyi öz növbəsində region dövlətlərini də olduqca təəccübləndirdi. ABŞ və Avropa sadəcə diplomatik notalarla və bəyanatlarla kifayətlənmək məcburiyyətində qaldılar. Təsadüfi deyildir ki, Rusiya bu addımı heç şübhəsiz ABŞ-ın həyati maraqlarının Cənubi Qafqazda deyil, əsas olaraq Yaxın Şərqdə olduğunu nəzərə alaraq atmışdır (11, s. 169-170).

Milli təhlükəsizlik, geosiyasət və kəşfiyyata dair yazılmış çox sayda məqalələrin və analitik monoqrafiyaların müəllifi, “Stratfor” analitik-araşdırma şirkətinin təsisçisi, amerikalı politoloq Corc Fridman ABŞ-ın Gürcüstana böyük vədlər verməsini mənasız olaraq dəyərləndirmişdir. Fridmana görə Gürcüstan ABŞ üçün az qazanc gətirən bir yüküdür. Yəni ABŞ-ın Gürcüstandakı strategiyası ortadan qalxmalıdır. Bu, amerikalıların bu cür mövqelərin risksiz və məsrəfsiz olduğunu düşündükləri bir dövrdən qalma strategiyadır. Risklərin və məs-

rəflərin yüksəldiyi bir dövrdə ABŞ xərclərini daha diqqətli gözdən keçirməli və Gürcüstanın mənafehdən çox itki olduğunu qəbul etməlidir (11, s. 182). Dolayısı ilə Core Fridman risk və məsrəfləri nəzərə alaraq Cənubi Qafqazın ABŞ-ın maraqlarına zidd olduğu mesajını vermişdir.

Gürcüstana tuta bilməyəcəyi sözlər verən başda ABŞ olmaqla, Qərbdən Azərbaycanın onsuz da əvvəlcədən etibarını sarsılmışdır. Azərbaycan bunun ən açıq nümunəsini 14 mart 2008-ci il tarixində BMT-nin Dağlıq Qarabağ haqqında qəbul etdiyi qətnamə ilə bağlı ATƏT-in Minsk Qrupunun həmsədrlərinin münasibətində müşahidə etdi. Həmin tarixdə BMT Baş Assambleyasının 62-ci sessiyası çərçivəsində keçirilən növbəti iclasında “Azərbaycanın işğal edilmiş ərazilərində vəziyyət” adlı qətnamənin ikinci bəndində göstərilir: “Baş Assambleya tələb edir: bütün erməni qüvvələri dərhal, qeyd-şərtsiz və tam tərkibdə işğal olunmuş Azərbaycan ərazilərini tərk etsin” (14).

Bu bənd yerinə yetirilmiş olsa, münaqişə demək olar ki, həll edilmiş olacaqdı. Ancaq BMT Baş Assambleyasında adı çəkilən məsələ səsə qoyularkən bu qətnamənin qəbul edilməsinin əleyhinə səs verən 7 dövlətdən 3-ü məhz ATƏT-in Minsk qrupuna həmsədr olan ölkələr, yəni ABŞ, Rusiya və Fransa oldular. Həmsədrlərin iddialarına görə, guya qətnamədə səslənən fikirlər birtərəflidir və hər iki tərəfin mövqeyini əks etdirmir. Eyni zamanda iki ölkə arasında aparılan danışıqlarda tərəflər razılaşdırılmış siyasət yeritməlidirlər. Vəsitəçilərin sözlərindən belə çıxır ki, Azərbaycanın ərazi bütövlüyü məsələsi danışıqların müzakirə obyektinə olub və onların mənsub olduqları ölkələr bu məsələni Ermənistanla “razılaşdırılmadan” BMT Baş Assambleyasında müzakirəyə çıxara bilməzmiş. Həmsədrlərin verdiyi bəyanatda belə bir ifadə də öz əksini tapır ki, guya qətnamə balanslaşdırılmış ərazi bütövlüyü təkliflərini nəzərə almır (17). Halbuki beynəlxalq hüquqda balanslaşdırılmış ərazi bütövlüyü termini yoxdur. Bütün bunlar onu göstərir ki, vasitəçilik missiyasını həyata keçirən dövlətlər BMT BA-da Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü dəstəkləyən və təcavüzkarı öz adı ilə çağıran qətnamənin qəbulunun əleyhinə səs verməklə təcavüzkar və işğalçı Ermənistanı açıq şəkildə dəstəkləməkdədirlər. Bu isə əslində vasitəçilərin təxminən 20 il ərzində pərdə arxasında oynadıqları oyunların ifşası deməkdir.

Buradan aydın görünür ki, böyük dövlətlər də hərbi əməliyyatların gedişinə asanlıqla təsir edə və güc balansını istədikləri şəkildə dəyişdirə bilərlər. Azərbaycanın öz ərazi bütövlüyünü təmin etmək məqsədilə hərbi əməliyyatlara başlayacağı halda “demokratiya quruculuğu” təşəbbüsləri ilə çıxış edən Qərbin aparıcı dövlətləri və beynəlxalq strukturları ilə əməkdaşlıq, eyni zamanda bu strukturlara inteqrasiya prosesində ciddi maneələr yarana bilər. Çünki həm Qərbdən dövlətləri, həm də Azərbaycanın əməkdaşlıq etdiyi və üzvü olduğu bütün beynəlxalq təşkilatlar münaqişənin müharibə yolu ilə həllini əsla qəbul etmirlər. Bütün bunlara baxmayaraq, ehtimalı müharibə reallaşarsa, bunun Azərbaycan baxımından nəticələri necə ola bilər? Bu variantla bağlı müxtəlif ehtimallar mövcuddur:

*Azərbaycan öz qanuni hüquqlarından istifadə edərək işğal altındakı torpaqlarını geri qaytarmağa təşəbbüs göstərsə, həm ikili müqavilələr çərçivəsində, həm də Kollektiv Təhlükəsizlik Müqaviləsi Təşkilatının üzvü kimi Rusiyanın hərbi müdaxiləsi ilə üzləşə bilər;

*Rusiya bilavasitə hərbi müdaxilə etməsə belə ən azından vasitəçilik missiyasını öhdəsinə götürərək yeni bir status-kvo yaratmağa çalışa bilər (19, s. 21);

*Rusiyanın da hərbi müdaxiləsi ehtimalı nəzərə alınarsa, müharibə çox sayda insan həyatına və növbəti torpaq itkilərinə yol aça bilər (4, s. 2);

*Belə bir vəziyyətdə Azərbaycan 1990-cı illərin əvvəllərində olduğu kimi, yenidən etnik problemlərlə qarşılaşa bilər, ölkənin müstəqilliyi və ərazi bütövlüyü ciddi təhlükə altına düşə bilər;

*Ehtimalı bir müharibə Azərbaycanın beynəlxalq arenadakı sülhsevər imicinə və dünya enerji bazarlarındakı mövqeyinə ciddi təsir göstərə bilər (19, s. 14);

*Hərbi əməliyyatların başlayacağı təqdirdə Azərbaycanın beynəlxalq təşkilatlarda üzvlüyün dondurulması və hətta çıxarılması mümkündür (13, s. 155);

*Azərbaycan beynəlxalq aləmdə təklənər, iqtisadi və siyasi sanksiyalara məruz qala bilər.

Bu ehtimalların əksəriyyəti bir çox məşhur strateqlərin mülahizələridir. Şübhəsiz ki, önə sürülən bu mülahizələrdə müəyyən haqlılıq payı vardır. Lakin münaqişənin hüquqi müstəvidə həlli məhdudlaşdığına görə “hərbi gücdən istifadə”dən başqa geriye yol qalmır. Düzdür, müasir geosiyasi şəraitə əsaslanaraq orta müddətli perspektivdə münaqişənin “atəşkəs” ssenarisinə uyğun olaraq davam edəcəyini proqnozlaşdırmaq mümkündür. Mövcud şəraitdə “Zaman”ın Ermənistanın lehinə olduğunu düşünənlər ola bilər. Ermənistan bu prosesdə işğalın uzunmüddətli ola biləcəyini hesablayır. Bu bir həqiqətdir ki, “Zaman” Ermənistanı işğal etdiyi Azərbaycan torpaqlarında güclənmək imkanını yaratmış, Rusiyadan və digər dövlətlərdən alınan silahlarla militarist bir dövlətə çevrilmişdir. Lakin Ermənistan hərbi gücünü getdikcə artırmaq niyyətində olsa da, iqtisadi olaraq geriləmiş və çökmüş vəziyyətdədir. İqtisadi çöküşlə birlikdə demografik tənəzzül də nəzərə alınarsa, “Zaman” qətiyyən Ermənistanın lehinə işləmir. Bu dövlət Azərbaycan torpaqlarını işğal etsə də, heç bir şəkildə qalib sayılmaz. Çünki ermənilərin faktiki olaraq özlərinə məxsus olmayan əraziləri ələ keçirməsi onlara bədbəxtlikdən başqa heç nə qazandırmayıb. Heç təsadüfi deyildir ki, “ikili standartlar siyasəti”ndən Ermənistan da öz nəsibini almışdır. Bunun ən açıq isbatı Ermənistanın işğal etdiyi Azərbaycan torpaqlarını tam olaraq mənimsəyə bilməməsi və zaman keçdikcə işğal etdiyi bölgələrin əsirinə çevrilməsidir. Həqiqət budur ki, onlar yad ideyaların qurbanlarıdır. Normal dövlət olmaq üçün ermənilər “Böyük Ermənistan” ideologiyasının yad ideya olduğunu dərk etməlidirlər. Məhz bunun nəticəsidir ki, Ermənistan uzun illərdir özünü integrasiya proseslərindən və enerji layihələrindən kənarda tutmuşdur.

Azərbaycan isə torpaqlarının Ermənistanın işğalı altında olmasına baxmayaraq iqtisadi baxımdan xeyli inkişaf etmiş, regional iqtisadi liderə çevrilmişdir.

Məlumdur ki, Ermənistanın Rusiyadan iqtisadi asılılığı getdikcə artır və bu asılılığın artması rəsmi Moskvanın Ermənistanın digər dövlətlərlə münasibətlərindəki inkişaf tempini istədiyi kimi idarə etməsinə imkan yaratmışdır. Xüsusilə 2003-cü ildə Rusiyanın Ermənistandan borclarını ödəməsinə tələb etməsi nəticəsində iqtisadiyyatının strateji əhəmiyyətli obyektlərini borc müqabilində bu ölkəyə verməsi, yaxud ucuz qiymətə satması nəticəsində Ermənistan iqtisadiyyatının əsas sahələri Rusiyanın nəzarətinə keçmişdir (9).

Digər bir tərəfdən, Ermənistana iqtisadi baxımdan nəfəs verdirən yeganə dövlətin İran olduğu da bir gerçəkdir. Ermənistan prezidenti Serj Sarkisyanın İranın rəsmi Erevan üçün əhəmiyyətini açıqlayan aşağıdakı fikri münasibətlərə aydınlıq gətirir: “İran Ermənistan üçün çox vacib ölkədir, ona görə yox ki, biz bir çox əsrlərdir qonşu olmuşuq və indi də qonşuyuq. Bunun başqa səbəbləri də var. Faktiki olaraq İran bizim xarici aləmlə ünsiyyət qurduğumuz iki ölkədən biridir. İranın problemlərə məruz qalması Ermənistanın nəfəs aldığı borunun getdikcə daralması deməkdir” (25).

Lakin uranın zənginləşdirilməsi istiqamətində tədqiqatlarını daha da artıran, qlobal güclərə meydan oxuyan dövlətlərdən biri olaraq İranla səmimi münasibətlər içərisində olmasına baxmayaraq, Ermənistan bu səbəblərdən dolayı İranın ABŞ-ın ehtimali hücumuna məruz qaldığı təqdirdə ölkə iqtisadiyyatının böyük zərbə altında qalacağını da fərqləndirir. İran ətrafında yaranan beynəlxalq təzyiqlər və İran-Qərb münasibətlərində müşahidə olunan gərginliklər Ermənistanın gələcəyini təhlükə altında qoymaqladır. Sıxışmış bir vəziyyətdə olan Ermənistan Azərbaycan ilə münasibətlərini gözdən keçirmək məcburiyyətindədir. Ermənistan işğal altında tutduğu Azərbaycan torpaqlarından çıxmalı, ərazi iddialarından əl çəkməlidir. Yalnız bu şəkildə iqtisadi tənəzzüldən qurtula bilər, eyni zamanda integrasiya prosesində və enerji layihələrində yer ala bilər. Əks təqdirdə Ermənistan iqtisadi baxımdan Azərbaycanın təzyiqlərinə müqavimət göstərmək məcburiyyətində qalacaq. Bu vəziyyət əslində Ermənistanın bəzi siyasi xadimləri tərəfindən təsbit edilmişdir, amma mövcud vəziyyəti öz lehlərinə dəyişdirə biləcək gücü özlərində tapa bilmirlər. Ermənistanın sabiq prezidenti Levon Ter-Petrosyan “Müharibə, yoxsa sülh? Qərar vermək zamanı” adlı məşhur məqaləsində müharibənin “qalibiyyət havası”na qapılan Ermənistan baxımından dağıdıcı nəticələr doğuracağını bildirərək problemin “qeyri-həlli”nin Ermənistanı fəlakətə aparacağını, bu baxımdan uzlaşmağın vacib şərt olduğunu önə sürmüşdür (21). Lakin Ermənistan problemin öz real həllinə heç bir şəkildə yanaşmamaqda, Rusiyanın və Qərb dövlətlərinin siyasi oyunları davam etdiyi müddət içərisində “Böyük Ermənistan” ideologiyasını reallaşdırmaq düşüncəsindədir.

Müəyyən təhlükələrlə üzləşdiyinə onsuz da fərqləndirən Azərbaycan konfliktin dinc yollarla nizamlanması kursunu ardıcıl səbirlə davam etdirməklə bir-

likdə öz imkanları ilə Ermənistanla qarşı təzyiq vasitələrini də artırır. Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, son mərhələdə hərbi variantı istisna edilməməlidir. Heç təsadüfi deyildir ki, Azərbaycan hərbi güc tətbiq etməkdən belə çəkinməyəcəyini xüsusi olaraq vurğulamaqdadır. Xüsusilə son dövrlərdə Azərbaycanın hərbi doktrinasının müdafiə xərclərinin ordunun taktiki və strateji tutumunun istifadəsinə yönləndirilməsi və Dağlıq Qarabağ probleminin həllinin milli prioritet məsələ kimi müəyyənləşdirilməsi beynəlxalq miqyasda əks-səda doğurmuşdur. Azərbaycanın hərbi büdcəsini artırması Ermənistan tərəfindən siyasi maneə olaraq qəbul edilsə də, 8 iyun 2010-cu ildə Hərbi Doktrinanın qəbulu Azərbaycanın bu məsələdə son dərəcə ciddi olduğunu ortaya qoymuşdur (bu barədə geniş məlumat üçün bax: 1). Doktrina da beynəlxalq hüququn Azərbaycana tanıdığı haqlar çərçivəsində hərbi güc tətbiq edərək işğal altında olan torpaqların qaytarılması təsbit edilmiş və bu məsələ dəfələrlə təkrarlanmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının Hərbi Doktrinası. Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi, 08 iyun 2010-cu il. <http://meclis.gov.az/?/az/law/183#comment>.
2. Агаян Ц.П. Роль России в исторических судьбах армянского народа / К 150-летию присоединения Восточной Армении к России. Москва: Наука, 1978, 311 с.
3. Jarosiewicz A., Strachota K. Nagorno-Karabakh-conflict unfreezing, Center for Eastern Studies, <http://www.osw.waw.pl/en/publikacje/osw-commentary/2011-10-26/nagornokarabakh-conflict-unfreezing>.
4. Paul A. Nagorno-Karabakh – A taking time bomb. European Policy Center, http://www.epc.eu/documents/uploads/pub_1148_nagorno-karabakh.pdf.
5. Вартанян А. Проблема урегулирования конфликта в Нагорном Карабахе и роль международных организаций. Москва, 2011, тема диссертации и автореферата по ВАК 23.00.04, <http://www.dissercat.com/content/problema-uregulirovaniya-konflikta-v-nagornom-karabakhe-i-rol-mezhdunarodnykh-organizatsii>
6. Azerbaijan and Armenia: Peace prospects. Military Realities&the role of the Armenian Diaspora // Caspian Information Center, 2011, № 16, pp. 1-2, <http://www.caspianinfo.com/wp-content/uploads/2011/10/OP-No-16-Armenia-and-Azerbaijan-Peace-Prospects-Military-Realities-and-the-Role-of-the-Armenian-Diaspora.pdf>.
7. Blandy C.W. Azerbaijan: Is War Over Nagorny Karabakh a Realistic Option? / Advanced Research and Assessment Group. Caucasus series 08/17. United Kingdom: Defence Academy of the United Kingdom, 2008, 23 p.
8. Şahinoğlu E. Rusya-Ermenistan askeri işbirliyinə qarşı Türkiyə-Azərbaycan İşbirliyi, <http://www.21yyte.org/tr/yazi.aspx?ID=5350&kat1=1>
9. Danielyan E. Russia Tightens Grip on Armenia with Debt Agreements //

- Headlines I Eurasianet. org., 2003, 6 May. Web. 09 Nov. 2010,
<http://www.eurasianet.org/departments/business/articles/eav050703.shtml>.
10. Ениколопов И.К. Грибоедов и Восток. Ереван: Айпетрат, 1954, 196 с.
 11. Friedman G. Gelecek 10 yıl. İstanbul: Pegasus yayınları, 2011, 317 s.
 12. Novikova G. Implications of the Russian-Georgian War in the Nagorno-Karabakh Conflict: Limited Maneuverability. Caucasus Edition,
<http://caucasusedition.net/analysis/implications-of-the-russian-georgian-war-in-the-nagorno-karabakh-conflict-limited-maneuverability>
 13. Həmidov S. Dağlıq Qarabağ münaqişəsi 2020-ci ildə: sülh, yoxsa müharibə? // Dırçəliş-XXI əsr, 2011, № 153-154, s. 146-159.
 14. <http://www.azerbaijan.az/News/newse.html?lang=en&did=2008-03-15>
 15. Huntington S.P. Medeniyetlər çatışması ve dünya düzeninin yeniden kurulması. İstanbul: Okuyan Us yayınları, 2005, 536 s.
 16. Quluzadə V. Gələcəyin üfüqləri (Azərbaycan Respublikasının xarici siyasəti barədə mülahizələr, müsahibələr, şərhlər). Bakı: Azərbaycan nəşriyyatı, 1999, 288 s.
 17. Əziz M. Vasitəçilərdən növbəti riyakarlıq. "Zaman" qəz., Bakı, 2008, 19 mart.
 18. Нерсисян М.Г. Из истории русско-армянских отношений. Книга I, Ереван: изд-во АН Армянской ССР, 1956, 405 с.
 19. Sapmaz A., Sarı G. Dağlık Karabağ sorunununda Azerbaycan tarafından kuvvet kullanım olasılığının analizi // Güvenlik Stratejileri Dergisi, 2012, № 15, s. 1-31.
 20. Smigielski R. Prospects for Nagorno-Karabakh Settlement Following the Russia-Georgia Conflict // Bulletin Polish Institute of International Affairs, 2009, 16 February, № 10 (10), p. 19-20.
 21. Тер-Петросян Л. Война или мир? Время призадуматься. Газ. «Республика Армения», 1997, 5 ноября, № 209 (1534).
 22. Шавров Н. Новая угроза русскому делу в Закавказье: предоставление рас-порядка Мугани иностранцам. Баку: Элм, 1990, 156 с.
 23. Şiriyev Z. Azərbaycan'ın Karabağ politikası ve stratejik vizyonu // Orta Asya ve Kafkasya Araştırmaları Dergisi, 2011, c. 6, № 12, s. 88-117.
 24. Шостакович С.В. Дипломатическая деятельность А.С.Грибоедова. Москва: Изд-во социально-экономической литературы, 1960, 294 с.
 25. Эхо Москвы/Передачи/Интервью/Четверг, 27.01.2011: Серж Саргсян, президент Армении. <http://www.echo.msk.ru/programs/beseda/744902-echo.phtml>.

Эмин Шихалиев

**БЛИЖАЙШИЕ ПЕРСПЕКТИВЫ АРМЯНО-
АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО КОНФЛИКТА (АНАЛИЗ И
СООБРАЖЕНИЯ)**

Нагорно-Карабахская проблема является одним из самых больших препятствий в вопросе обеспечения безопасности и стабильности на Южном Кавказе. Несмотря на то, что с начала конфликта прошло уже более 20 лет, в вопросе будущего нерешаемого конфликта между Арменией и Азербайджаном возникла неопределенная ситуация. Продолжающаяся оккупация 20% земель Азербайджана со стороны Армении увеличивает шансы возгорания новой войны. Каково будет ближайшее будущее, результаты армяно-азербайджанского конфликта? Мир, война или перемирие? В статье эти проблемы рассмотрены сквозь призму аналитического взгляда.

Ключевые слова: мир, перемирие, война, Россия, Организация Договора о коллективной безопасности, Армения, Азербайджан.

Emin Shikhaliyev

**SHORT-RANGE PROSPECTS OF ARMENIAN-AZERBAIJAN
CONFLICT (ANALYSIS AND OPINION)**

Nagorno-Karabakh problem is one of the greatest obstacles in the question of safety and stability on Southern Caucasus. In spite of the fact that from the conflict beginning has passed already more than 20 years, in the problem of the future of not solved conflict between Armenia and Azerbaijan an ambiguous situation exists. Proceeding occupation of 20% of the Azerbaijan territory by Armenia increases chances of new war ignition. What near future, results of the Armenian-Azerbaijan conflict will be? The world, war or the armistice? These problems are considered through the prism of the analytical sight in this paper.

Key words: world, armistice, war, Russia, Organization of Collective Security Pact, Armenia, Azerbaijan.

(Akademik İ.M.Hacıyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

ABDULLA MUSTAFAYEV
Naxçıvan Dövlət Universiteti
E-mail: abdulla@mail.ru

AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİ VƏ QAÇQINLAR PROBLEMİ (1918-1920-ci illər)

Müasir dövrümüz üçün də aktual məsələlərdən biri olan qaçqınlar problemi 1918-1920-ci illərdə də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qarşısında həlli vacib olan məsələlərdən biri idi. Belə ki, 1918-1920-ci illərdə yaranmış tarixi şəraitdən istifadə edən bədxah qonşularımız olan ermənilər növbəti dəfə doğma torpaqlarımıza qarşı ərazi iddiaları qaldırdılar. Məqsədlərini həyata keçirmək üçün əzəli türk-oğuz yurdu olan İrəvan quberniyasının Eçmiədzin (Üçkilsə), Sürməli, Yeni Bəyazid, Zəngəzur və s. Qəzalarından yüz minlərlə azərbaycanlıni doğma yurd larından qovaraq qaçqın vəziyyətinə saldılar. Qaçqınlar problemi ilə məşğul olmaq üçün xüsusi komissiyalar yaradılmış, bu problem dəfələrlə Zaqafqaziya seymində, Azərbaycan parlamentində müzakirəyə çıxarılmışdır. Lakin Ermənistan tərəfinin günahı üzündən qaçqınlar problemini həll etmək mümkün olmamışdır.

Açar sözlər: *Qərbi Azərbaycan, qaçqınlar problemi, türk-oğuz yurdu, Himayəçilik Nazirliyi, Zaqafqaziya seymi, Qaçqınlar komitəsi.*

İndi Ermənistan adlanan, qədim türk-oğuz yurdu olan Qərbi Azərbaycan ərazisindən azərbaycanlıların qaçqınlıq dövrünün yeni mərhələsi 1918-1920-ci illərdə baş vermişdir. 1918-1920-ci illərdə İrəvan quberniyasının Eçmiədzin (Üçkilsə), Sürməli, Yeni Bəyazid, Zəngəzur və s. qəzalarından yüz minlərlə azərbaycanlı öz doğma torpaqlarından didərgin salınmışdır. Hələ 1918-ci ilin əvvəllərində türk qoşunları qarşısında məğlub olaraq geri çəkilən ermənilərin İrəvan quberniyasında törətdikləri qırğınlar nəticəsində qaçqınların sayı 80 min nəfəri ötmüşdür (1, siy. 1, iş 1, vər. 29).

Qaçqınlar problemi ilə məşğul olmaq üçün hələ 1918-ci ilin martında Zaqafqaziya Seymi nəzdində müsəlman fraksiyasının qaçqınlar şöbəsi yaradılmış və İrəvan quberniyasında ermənilərin törətdikləri vəhşiliklər nəticəsində qaçqın düşmüş azərbaycanlıların acınacaqlı vəziyyəti şöbənin aprel ayında keçirilən iclasında iki dəfə müzakirə olunmuşdur. Müsəlman fraksiyası Seymə rəhbərlik edən Çxengeli hökumətinin qarşısında aşağıdakı tələbləri qoyur:

1. Daxili İşlər Nazirliyinə tapşırılsın ki, müsəlmanlara kömək üçün komissiya göndərilsin;
2. Bütün müsəlman qaçqınları öz yerlərinə qaytarılsın;

3. Ərzaq Nazirliyinə tapşırılsın ki, təcili yardım göstərsin;
4. Azgınlıq edən erməni hərbi hissələri buraxılsın;
5. Müsəlman qaçqınlarının sayı və vəziyyəti öyrənilsin, onlara əlavə yardım göstərsin (1, siy. 1, iş 1, vər. 27).

Müsəlman fraksiyasının apardığı gərgin iş nəticəsində Transqafqaz hökuməti bu məsələnin öyrənilməsi üçün komissiya yaradır və ilk addım kimi qaçqınların ən zəruri ehtiyaclarını ödəmək üçün 1 milyon manat pul buraxır.

1919-cü il martın 15-də Azərbaycan Respublikası Himayəçilik Nazirliyi əhaliyə müraciət edərək Azərbaycana pənah gətirən qaçqınlara yardım etməyə çağırır.

1919-cu il aprelin 3-də Fətəli Xan Xoyski Müttəfiq Qüvvələrin Tiflisdəki komandanı general Tomsona göndərdiyi məktubda bildirirdi ki, "...Hökumət erməni-müsəlman toqquşması nəticəsində zərər çəkən və qaçqın vəziyyətinə düşənlərə kömək etmək üçün 1 milyon manat vəsait buraxmağı qərara alıb. Hökumət ayrılmış 1 milyon manat vəsaiti çatdırmaq və qaçqınların vəziyyətini ətraflı aydınlaşdırmaq üçün T.Makinski, R.G.İsmailov və doktor Qənizadədən ibarət nümayəndə heyətini Naxçıvan rayonuna, Şərura, Sürməliyə, Vedibasara və Milistana göndərmək qərarına gəlib. Buna görə də o, 1) Həmin komissiyanın maneəsiz olaraq göstərilən rayonlara getməsi və qayıtması; 2) İmkan daxilində onların mühafizəsi; 3) Komissiyanın yerlərdə görəcəyi işlərə yardım üçün onların qeyd olunan rayonlardakı ingilis hakimiyyət orqanlarına ünvanlanan müvafiq məktubla təchiz edilməsi barəsində sərəncam verilməsini xahiş edirdi.

Fətəli Xan Xoyskinin bu məktubuna cavab olaraq Bakıdakı Britaniya qoşunlarının komandalığından – Baş Qərargahdan alınan 1919-cu il 12 aprel tarixli sənəddə Tomson göstərir ki, 1) Adı çəkilən rayonlar Britaniya qubernatorunun idarəçiliyindədir və təklif edilən nümayəndə heyətinin hər hansı bir xeyir gətirəcəyi görünmür; 2) Qaçqınların öz yerlərinə – Naxçıvana və s. rayonlara qaytarılması nəzərdə tutulur. Bu iş Britaniya komandanlığının rəhbərliyi altında olacaq və milliyyətindən, dini mənsubiyyətindən asılı olmayaraq həyata keçiriləcəkdir; 3) Qaçqınlar tamamilə yerləşdirildikdən sonra Naxçıvan və s. rayonların idarəçiliyi doktor Sultanovun Qarabağ general-qubernatoru vəzifəsini icra etdiyi eyni şərtlər əsasında, erməni hökumətinin nümayəndəliyinə veriləcəkdir; 4) Qaçqınların yerləşdirilməsi işinə kömək etmək istəyənlər İrəvanda general Deviyə müraciət edə bilərlər; 5) Təəssüf ki, nəzərdə tutulan nümayəndə heyətinə yardım göstərmək mümkün olmayacaq, çünki dəmiryol nəqliyyatının vəziyyəti buna imkan vermir (1, siy. 3, iş 4, vər. 13). Buna baxmayaraq həmin hökumət nümayəndələri qeyd edilən ərazilərə getmiş və müsəlmanların vəziyyəti ilə yaxından tanış olmuşdurlar. Hökumət nümayəndələri ilə birlikdə göstərilən rayonların nümayəndələri Bağır Rzayev, Məhərrəm Əliyev, Əli Əşrəf Kazımov, Hüseyn Cavid, Əsəd Manafov, Bəhrəm xan və Əziz xan Naxçıvanskilər Bakıya gələrək müsəlman qaçqınlarının vəziyyəti barədə hökumətə məlumat vermiş və kömək istəmişlər (2, s. 369).

1919-cu il mayın 20-də Zaqafqaziya konfransının Qaçqınlar Komitəsi öz işinə başladı. Konfransın işində Azərbaycandan nümayəndələr F.X.Xoyski, D.B.Sultanov, Gürcüstandan N.X.Çiqvaidze, Q.A.Naneyşvili, Ermənistandan Davudxanyan və İvanyan, Şimali Qafqaz Dağlılarının İttifaqından Ujakov və X.B.Qasımbəyov iştirak edirdilər (1, siy. 1, iş 73, vər. 1). Tərəflər razılığa gəlirlər ki, qaçqınlar məsələsini həll etmək üçün ilk növbədə onlar əvvəlki yaşayış yerlərinə qaytarılmalı, təhlükəsizliklərinə təminat verilməli və onlara dağıdılmış təsərrüfatlarını bərpa etmək üçün maddi köməklik göstərilməlidir. Qaçqınların öz doğma yurdlarına qayıtması işinə rəhbərlik etmək üçün komissiya Zaqafqaziya və Şimali Qafqazı əhatə edən “Qaçqınlarla iş üzrə Dövlətlərarası Komissiya”nın yaradılmasını təklif etdilər. Fətəli Xan Xoyski təklif etdi ki, Dövlətlərarası orqana hər bir respublikadan bir nümayəndə daxil edilsin və bu nümayəndələrə geniş səlahiyyətlər verilsin. Mərkəzi Qaçqınlar Təşkilatı Tiflisdə yerləşməli idi. Azərbaycan nümayəndələrinin təkidli tələbi və təklifi ilə qaçqınların öz doğma yaşayış yerlərinə yerləşdirilmələri sənəddə əksini tapmışdır. Eyni zamanda, Azərbaycan nümayəndələri təklif etdi ki, qaçqınlarla iş üzrə bütün hökumət və ictimai təşkilatlar yaradılmış “Qaçqınların yerləşdirilməsi üzrə Dövlətlərarası Komissiya”ya təbə edilməli və bu komissiya bütün işlərə nəzarət etməlidir (1, siy. 1, iş 47, vər. 50-51).

Fətəli Xan Xoyski təklif etdi ki, “Dövlətlərarası Komissiya”nın qəbul etdiyi bütün qərarlar respublikalar üçün vacib sayılmalıdır. Lakin erməni nümayəndələri onun bu təklifi ilə razılaşmadılar.

AXC-nın Nazirlər Şurası Ermənistanın hüduqlarındakı müsəlman qaçqınlara köməklik etmək üçün 1919-cu il iyunun 7-də Himayəçilik Nazirliyinin Müvəkkili vəzifəsini yaradır. 1919-cu il iyulun 8-dən Zülfüqar bəy Makinski Himayəçilik Nazirliyinin İrəvanda müvəkkili kimi işə başlayır (4, s. 102). Makinskinin verdiyi məlumatlar əsasında Himayəçilik Nazirliyi əhaliyə yardım göstərilməsi haqqında parlamentə layihə təqdim etdi. 1919-cu il iyulunda bu məqsədlə 3 milyon manat vəsait ayrılır. Bu vəsait hesabına İrəvandakı azərbaycanlı əhaliyə 15 vaqon un, taxıl, arpa göndərilir.

Azərbaycan hökuməti getdikcə kəskinləşən qaçqınlar problemini həll etmək üçün 1919-cu il iyunun 23-də Ermənistan rəhbərliyinə hər iki dövlətin nümayəndələrindən ibarət birgə qarışıq parlament komissiyasının yaradılması təklifi ilə müraciət edir. Komissiyanın tərkibinə hər iki tərəfdən hərəsindən 2 nəfər daxil olmalı idi (3, 25 iyun 1919-cu il). Azərbaycan tərəfi Ermənistan tərəfinin razılığı ilə bu komissiyanın tərkibinə Avropa və Amerikanın nümayəndələrinin də daxil ediləcəyini bildirir.

1919-cu il iyunun 25-də Ermənistan XİN-i Tiqranyan Azərbaycan hökumətinə müraciət edərək komissiyanın yaradılmasına tərəfdar olduğunu bildirdi. İyulun 6-da Ermənistanın Azərbaycandakı nümayəndəsi ilə N.Yusifbəyli və M.Cəfərov arasında erməni-azərbaycanlı münasibətlərinə dair məsələ müzakirə edildi. Müzakirələr zamanı Ermənistanda azərbaycanlıların, Azərbaycanda isə

ermənilərin vəziyyətini araşdırmaq üçün komissiyanın yaradılması haqqında razılıq əldə olundu. Lakin Ermənistan tərəfi Azərbaycan nümayəndələrinə araşdırma aparmaları üçün heç bir şərait yaratmadı və komissiyanın fəaliyyəti nəticəsiz qaldı.

Qaçqınlar problemi dəfələrlə AXC-nin qanunverici və icraedici orqanları tərəfindən müzakirə edilmişdir. 1919-cu ilin iyul-dekabr aylarında, 1920-ci ilin yanvarında AXC parlamentinin keçirilən iclaslarında İrəvan quberniyası və Zəngəzurdan olan qaçqınların vəziyyəti, onların yerləşdirilməsi və təminatlarına dair məsələlər müzakirə olunmuşdur (1, siy. 1, iş 57, vər. 100). Azərbaycan parlamenti 1919-cu il avqustun 11-də qaçqınların işi üzrə Mərkəzi Komissiyaya qaçqınların yerləşdirilməsinə dair layihə hazırlamaq və onların təminatlarını yaxşılaşdırmaq üçün tədbirləri gücləndirməyi tapşırır (1, siy. 9, iş 40, vər. 5). 1919-cu il oktyabrın 1-nə olan məlumata əsasən Azərbaycan sərhədlərində 5848 tüstü və ya 30741 nəfər Ermənistandan gələn qaçqın toplanmışdır. Bu qaçqınlar aşağıdakı qaydada yerləşdirilir: Gəncə və onun ətrafında 500 tüstü (2500 nəfər), Gəncə quberniyasının Xaç-Bulaq rayonunda 1420 tüstü (7100 nəfər), Gədəbəy rayonunda 500 tüstü (2500 nəfər), Qazax rayonunda 1100 tüstü (5500 nəfər), Şuşa qəzasında 1461 tüstü (8340 nəfər), Cavanşir qəzasında 415 tüstü (2423 nəfər), Zəngəzur qəzasında 98 tüstü (573 nəfər), Cəbrayıl qəzasında 84 tüstü (448 nəfər), Şamaxı qəzasında 270 tüstü (1357 nəfər). Hesablamalara görə bütün azərbaycanlı qaçqınların yerləşdirilməsi üçün 68.715.531 manat vəsait tələb olunurdu (1, siy. 1, iş 74, vər. 87-91). 1919-cu ildə Zəngəzur qəzası himayəçilik müfəttişliyinə 18 milyon manat kredit ayrılmışdır.

1919-cu il sentyabrın 4-də Xarici İşlər naziri Cəfərov Himayəçilik nazirinə göndərdiyi teleqramda bildirirdi ki, “Bizim Ermənistandakı diplomatik nümayəndələrimizdən 2 sentyabr 1919-cu il tarixdə aldığımız 686 sayılı teleqrama əsasən, ermənilər tərəfindən dağıdılmış müsəlman kəndlərinin qaçqınlarına köməklik göstərmək üçün xahiş edirəm, İrəvandakı missiyamızın ünvanına 20 vaqon un göndərsiniz (5, siy. 2, iş 58, vər. 32). 1919-cu il sentyabrın 9-da Məkinski tərəfindən göndərilən məlumatda, azərbaycanlıların dəhşətli, acınacaqlı vəziyyətdə yaşadıkları bildirilir və Azərbaycan hökumətindən təcili tədbirlər görülməsi xahiş edilirdi (5, siy. 2, iş 58, vər. 67-69). Ona görə də İrəvanda müsəlmanlar üçün ambulatoriya, 85 nəfərlik uşaq evi təşkil edilir, pulsuz səyyar qida məntəqələri açılır.

1918-1920-ci illərdə ermənilərin Ermənistanda və Qars vilayətində apardıqları qırğınlar nəticəsində didərgin düşən müsəlmanlar İrəvan-Gümrü-Tiflis və Qars-Gümrü-Tiflis dəmir yolu vasitəsi ilə Gürcüstan sərhədinə gəlir və buradan Tiflis-Gəncə-Bakı dəmir yolu vasitəsi ilə Azərbaycana yola salınırdılar. Gürcüstana gələn qaçqınların vəziyyəti də olduqca ağır və acınacaqlı idi. Bütün var-dövlətlərini itirən qaçqınları yollarda da saysız incidir, əllərində nə varsa hamısını alırdılar. Sanaino stansiyasından Sadaxlo stansiyasına qədər olan ərazi “neytral zona” olsa da, qaçqınlar erməni zülmündən canlarını qurtara bilmirdi-

lər. Qaçqınların Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəliyimizə yazılı şəkildə verdikləri çox saylı şikayətlər dediklərimizi təsdiq edir (1, siy. 1, iş 40, s. 2010). Azərbaycanın Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəliyinin Azərbaycan Respublikası Himayəçilik Nazirliyinə qaçqınların bu acınacaqlı vəziyyəti ilə bağlı göndərdiyi məktubda təcili olaraq Sanaino stansiyasına, Qars şəhərinə, Uluxanlı stansiyasına, Aleksandropol (Gümrü) stansiyasına Himayəçilik Nazirliyinin nümayəndələrinin təyin edilməsini xahiş edirdi. Məktubda göstərilirdi ki, “Bizim Ermənistandakı diplomatik nümayəndələrimiz Ə.B.Haqverdiyevin, İrəvan müvəkkilimiz Makinskinin, N.Şeyxovun və digərlərinin sözlərinə görə, Uluxanlının 17 verstliyində 50 mindən çox qaçqınlar toplaşmışdır” (1, siy. 1, iş 40, vər. 186-187).

1919-cu il noyabrın 27-də Azərbaycan hökuməti Gürcüstanda qaçqınlara yardım göstərilməsi işini təşkil etmək üçün Diplomatik nümayəndəlik nəzdində Himayəçilik Nazirliyinin müvəkkili Həmid Axundovu Sanaino stansiyasına ezam edir. Sanaino stansiyasına getmək üçün Gürcüstandan Ermənistana gedən qatara minən H.Axundovu ermənilər aldadaaraq Ermənistana aparırlar. Onun bütün sənədlərini “naqan” tipli silahını, 1800 manat pulunu, apardığı buğda vaqonunu, dublikatını alaraq 2 gün həbsdə saxlayırlar, yalnız xəncərini geri qaytarıb buraxırlar (1, siy. 1, iş 40, vər. 209).

1918-1920-ci illərdə həlli vacib olan məsələlərdən biri və ən mühümü Naxçıvan bölgəsində toplaşmış azərbaycanlı qaçqınlarla bağlı çoxsaylı problemlərin həll edilməsi idi. İrəvan quberniyasından və Zəngəzur qəzasından qovularaq Naxçıvan bölgəsinə pənah gətirən qaçqınların ağır vəziyyətdə olmaları barədə M.X.Təkinski mütəmadi olaraq Azərbaycan hökumətinə məlumat verirdi. Azərbaycan Respublikasının Ermənistandakı diplomatik nümayəndəsi M.X.Təkinski Naxçıvanda yerləşən qaçqınların, o cümlədən yerli əhəlinin vəziyyəti ilə daha yaxından tanış olmaq və onlara imkan daxilində yardım etmək üçün nümayəndəliyin hərbi attaşesini iki dəfə Naxçıvana göndərmiş və 400 min manat yardım etmişdir. M.X.Təkinski XİN-yinə yazdığı məktubda bildirirdi ki, “...Tezliklə Milli Şuraya 300 min manat daha verəcəm. Pulların xərclənməsi və bölüşdürülməsi Rəhim xan Naxçıvanlının nəzarəti altındadır... Milli Şura daha 6-7 min manat istəyir. Müsəlmanların həyatını qorumaq, onların rəğbətini qazanmaq və onların özlərini Azərbaycan Respublikasının vətəndaşları kimi hiss etmələri üçün onlara böyük miqdarda pul yardımı edilməlidir...” (6, siy. 5, iş 74, vər. 193-196).

AXC hökuməti və Naxçıvan bölgəsi rəhbərliyinin fəaliyyətində qaçqınların problemlərinin həlli mühüm yer tuturdu. İrəvan quberniyasından, Zəngəzurdan və başqa yerlərdən olan qaçqınların böyük əksəriyyətinin Naxçıvan bölgəsində cəmləşməsi burada gərginlik və dözülməz şərait yaratmışdır. AXC hökumətinin “Qaçqınların yerləşdirilməsi haqqında” məruzələrində 1919-cu ilin oktyabrın 1-i üçün 39.741 nəfər (5858 tüstü) olduğu, 1919-cu il 31 oktyabr tarixli “Azərbaycan” qəzetində isə Vedibasardan Ordubadadək ərazilərdə 70 minə

qədər qaçqının məskunlaşdığı göstərilirdi. Himayəçilik nazirliyinin müvəkkili T.Makinskinin məruzələrində də regionda 150 min nəfər qaçqının olması və onların da 70 min nəfərinin Böyük Vedi, Naxçıvan və s. yerlərdə cəmlənməsi qeyd edilirdi (1, siy. 10, iş 80, vər. 4).

Naxçıvan Qaçqınlar Komitəsinin sədri B.Şahtaxtinski bölgə general-qubernatoruna göndərdiyi 1919-cu il 3 dekabr tarixli məktubunda bildirirdi ki, qaçqınların siyahıya alınması başa çatdırılmışdır və tabeliyində olan qəzalarda qaçqınların sayı 39005 nəfərdir (1, siy. 7, iş 20, vər. 2). Eyni zamanda B.Şahtaxtinski Naxçıvanda yerləşən qaçqınların ağır vəziyyətdə yaşamalarından geniş bəhs etmişdir.

Bəzi arxiv materiallarından, məs. Naxçıvan Qaçqın Komitəsinin sədri B.Şahtaxtinskinin general-qubernator S.Cəmillinskiyə 1919-cu il 3 dekabr tarixli məktubda, komitənin Ordubaddakı müvəkkilləri M.Ağalarov və Ə.Fəttahovun B.Şahtaxtinskiyə yazdıqları 1919-cu il 27 sentyabr tarixli məktubda, Şərrur qəza rəisinin 1919-cu il sentyabrın 21-də Komitəyə göndərdiyi arayışda, S.Cəmillinskinin B.Şahtaxtinskiyə göndərdiyi 1919-cu il 18 oktyabr tarixli məktublarda və s. bölgədəki qaçqınların ağır vəziyyəti, Zəngəzur və digər yerlərdən 1500 nəfər qaçqının Ordubada gəlməsi ilə vəziyyətin daha da ağırlaşması, maliyyə-ərzaq imkanlarının həddindən artıq məhdudluğu və s. məsələlər öz əksini tapmışdır (1, siy. 7, iş 20, vər. 2-3; iş 11, vər. 24, 56, 120).

Bölgədəki qaçqınların yerləşdirilməsi və təminatı sahəsindəki qüsurlar, qaçqınlar üçün ayrılan maliyyə vəsaitindən sui-istifadə halları vəziyyəti daha da ağırlaşdırırdı. Məsələn, general-qubernatorluq ilə Qaçqın Komitəsinin, Qaçqın Komitəsinin yerlərdəki müvəkkillikləri ilə qəza rəislərinin fəaliyyətinin düzgün əlaqələndirilə bilməməsi qaçqınların problemlərinin həllini gecikdirirdi.

1920-ci il yanvarın 14-də AXC-nin Dövlət Müdafiə Komitəsi Zəngibasar qaçqınlarına kömək etmək üçün Azərbaycanın Ermənistandakı diplomatik nümayəndəliyinin sərəncamına 2 milyon manat ayırmışdır (1, siy. 1, iş 62, vər. 58).

Arxiv sənədlərindən belə nəticəyə gəlmək olar ki, AXC 1918-1920-ci illərdə ağır şəraitdə fəaliyyət göstərsə də, bütün sahələrdə, o cümlədən qaçqınların problemlərinin həlli istiqamətində böyük işlər görmüşdür. Lakin onu da qeyd etmək vacibdir ki, Azərbaycan sovetləşdirildikdən sonra da qaçqınlar problemi daim ön planda olmuşdur. Qaçqınlar məsələsi İttifaq Sovetinin səviyyəsinə qaldırılır. Lakin İttifaq Sovetinin 1922-ci il 12 iyul tarixli qərarı ilə qaçqınların Ermənistandan Naxçıvana və Naxçıvandan Ermənistana hərəkəti dayandırılır. Bu qərar nəticəsində Ermənistandan olan bütün qaçqınlar Naxçıvanda qalır, öz doğma ocaqlarına qayıda bilmirlər. Nəzərə alsaq ki, Naxçıvan aztorpaqlı ərazi idi və torpaqların bölüşdürülməsi zamanı qaçqınların böyük əksəriyyəti torpaqsız qalmışdır, o zaman onların necə ağır vəziyyətə düşdüklerini təsəvvür etmək çətin deyildir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikası MDA: f. 894, 896, 897, 970.
2. Azərbaycan belgələrində erməni sorunu (1918-1920). Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Cumhuriyet Arşivi Daire Başkanlığı, 682 s.
3. Arzumanlı V., Mustafa N. Tarixin qara səhifələri. Deportasiya, soyqırım, qaçqınlıq. Bakı: Qartal, 1998, 280 s.
4. "Azərbaycan" qəz.
5. Azərbaycan Respublikası ARPIİSSA, f. 277.
6. Naxçıvan MDA: f. 314.

Абдулла Мустафаев

АЗЕРБАЙДЖАНСКАЯ ДЕМОКРАТИЧЕСКАЯ РЕСПУБЛИКА И ПРОБЛЕМА БЕЖЕНЦЕВ (1918-1920 годы)

Проблема беженцев, являющаяся актуальным вопросом и современной истории, была одной из задач первостепенной важности для правительства Азербайджанской Демократической Республики в 1918-1920 годах. Так, в 1918-1920 годах, пользуясь сложившейся исторической ситуацией, наши недоброжелательные соседи армяне в очередной раз предъявили претензии на наши исконные земли. Для осуществления своих целей они изгнали из родных мест и сделали беженцами сотни тысяч азербайджанцев на исконных тюркско-огузских землях в уездах Эриванской губернии Эчмиедзин (Учкилсе), Сурмали, Ени Баязид, Зангезур и других. Для рассмотрения проблемы беженцев были созданы специальные комиссии по делам беженцев, эта проблема неоднократно обсуждалась на заседаниях Закавказского сейма и Азербайджанского парламента. Но решение проблемы беженцев стало невозможным по вине армянской стороны.

Ключевые слова: *Западный Азербайджан, проблема беженцев, тюркско-огузский край, Министерство по попечительству, Закавказский сейм, Комитет по делам беженцев.*

Abdulla Mustafayev

AZERBAIJAN DEMOCRATIC REPUBLIC AND REFUGEE PROBLEM (1918-1920)

The refugee problem which is pressing question also in the modern history, was one of problems of vital importance for the government of the Azerbaijan Democratic Republic in 1918-1920. So, in 1918-1920 using the existing

historical situation, our spiteful neighbors Armenians have once again filed claims on our primordial lands. To realize their purposes they have turned out of native places and turned into refugees hundred thousand of Azerbaijanians on primordial Turkic-Oguz lands in the districts of Erivan province Echmiedzin (Uchkilse), Surmali, Eni Bayazid, Zangazur and others. For refugee problem consideration the special commissions on affairs of refugees are created, this problem is repeatedly discussed at sessions of the Transcaucasian Seym and Azerbaijan parliament. But the solution of the refugee problem proved to be impossible because of the Armenian party.

Key words: *Western Azerbaijan, refugee problem, Turkic-Oguz land, Ministry of guardianship, Transcaucasian Seym, Committee on affairs of refugees.*

(Akademik İ.M.Hacıyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

ELNUR KƏLBİZADƏ

AMEA Naxçıvan Bölməsi

E-mail: caspianman@mail.ru

CƏNUBİ QAFQAZDA MİLLİ MÜNAQİŞƏLƏRDƏN MÜMKÜN İSTİFADƏ PLANLARI VƏ REGIONDA MARAĞI OLAN DÖVLƏTLƏRİN MÖVQEYİ

Məqalədə SSRİ-nin dağılmasından sonrakı dövrdə dünyanın siyasi xəritəsində baş verən dəyişikliklər və Cənubi Qafqazdakı milli münaqişələrin səbəblərindən bəhs olunur. Beynəlxalq güclərin regionda toqquşan maraqları və bu maraqların təmin olunması üçün milli münaqişələrdən istifadə planları tədqiq olunmuşdur. Qeyd edilir ki, SSRİ-nin dağılması ilə təkcə yeni müstəqil dövlətlər deyil, etnik münaqişələr, separatçılıq hərəkətləri də meydana çıxdı və ya çıxarıldı.

Açar sözlər: *Cənubi Qafqaz, milli münaqişə, ekstremal şərait, beynəlxalq münasibətlər.*

SSRİ-nin dağılmasından sonra dünyanın siyasi xəritəsində ciddi şəkildə dəyişikliklər baş verdi. Keçmiş İttifaq ölkələri suverenliklərini elan etdilər. Yeni müstəqil dövlətlərin meydana çıxması beynəlxalq münasibətlərdə kəmiyyət və keyfiyyət dəyişikliklərinə səbəb oldu. Sovet dövründə ittifaq ölkələri beynəlxalq hüququn subyekti deyildi. İttifaq ölkələri mərkəz vasitəsi ilə vahid dövlət daxilində beynəlxalq əlaqələrdə iştirak edirdilər. SSRİ-nin dağılması ilə təkcə yeni müstəqil dövlətlər deyil, etnik münaqişələr, separatçılıq hərəkətləri də meydana çıxdı və ya çıxarıldı. Əvvəlcə, SSRİ-nin dağılması üçün əsasən Amerika Birləşmiş Ştatlarının kəşfiyyat orqanları tərəfindən alovlandıran münaqişələr, sonradan Rusiyanın özü tərəfindən də siyasi və diplomatik “təzyiq aləti” kimi istifadə edilməyə başladı. Bu barədə B.Qubatoğlu “Milli münasibətlərin təkmilləşdirilməsi və mənəvi mədəniyyətin tərbiyəvi rolu” kitabında yazır: “Gizli deyildir ki, Qərb ideoloqları və Rusiya siyasi elitesi millətlərarası münasibətlərin yenidən kəskinləşməsinə yeni müstəqil dövlətlər əleyhinə mübarizədə başlıca vasitə kimi baxırlar. Onlar Qərb və Şərq ölkələrində milli münasibətlərin mahiyyəti və xarakterində tarixən mövcud olan əsas fərqləri pərdələyərək iddia edirlər ki, guya Şərq ölkələrində, xüsusi ilə müsəlman dövlətlərində millətlərarası münasibətlərdə heç bir müasir prinsipial yenilik yoxdur, əksinə orada islam fundamentalizmi getdikcə güclənir” (1, s. 7).

Qafqazda və Yaxın Şərqdə milli münaqişələrdən mümkün istifadə planları bu gün regionda marağı olan bütün böyük dövlətlərdə xüsusi institutlar tərəfindən işlənir. Bu sırada Rusiya, Amerika Birləşmiş Ştatları, Fransa, Böyük Britaniya, İran kimi dövlətlərin adı xüsusi ilə vurğulanmalıdır. Hazırlanan planlar region dövlətlərini böyük dövlətlərin maraqlarına xidmət etməkdən imtina edəcəkləri təqdirdə təzyiq altında saxlamaq məqsədi daşıyır.

Özünün təkcə relyefinin və iqliminin rəngarəngliliyi ilə deyil, həm də etnik və dil tərkibinin mürəkkəbliyi ilə seçilən Qafqaz regionunda 50-dən artıq xalq yaşayır. Qafqazda həm Hind Avropa dilli, həm Qafqazdilli, həm də Altay dil ailəsinə daxil olan xalqlar yaşayır. Qafqaz regionu əhalisinin dini müxtəlifliyi ilə də fərqlənir. Günümüzdə burada xristian pravoslavlar, xristian monofizit qriqoryanlar, müsəlmanlar, iudaistlər kompakt halda yaşayır.

Elə yuxarıda göstərilən iki faktor Qafqazda marağı olan dövlətlərin “köməyinə həmişə çatmışdır”. Qafqazı işğal etmək, nüfuz dairəsində saxlamaq istəyən xarici dövlətlər milli və dini faktorlardan həmişə ciddi və planlı şəkildə istifadə ediblər. İşlənən planlar vasitəsi ilə ekstremal şərait yaradılır və sonradan diplomatik danışıqlarda bu “şəraitlər”dən istifadə edilir. Məsələn: Artıq sirr deyil ki, Azərbaycanda neft kontraktlarından güzəştlərin əldə olunması üçün investor dövlətlər Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsindən istifadə etmişlər. Azərbaycan hökuməti ölkəni xarici investorlara açıq elan etdiyi zamanlarda xarici dövlətlər buranın “təhlükəli zona” olduğunu tez-tez vurğulamış və buraya guya yatırımların sərfəli olmadığını qeyd etmişlər. Məhz bunun nəticəsində Azərbaycan dövləti bir çox güzəştlərə getməyə məcbur olmuşdur.

Bəs ekstremal şərait necə yaradıla bilər? Araşdırmalar göstərir ki, ekstremal şəraitin təbii və süni qolları var. Süni ekstremal şərait süni dövlət planları əsasında tənzimlənir. Ekstremal şəraiti dövlətlər həm öz ərazilərində, həm də başqa dövlətlərin ərazilərində yarada bilərlər. Dövlət hər hansı siyasi, ciddi və təhlükəli qrupu, təşkilatı, dəstəni və onlardan istifadə imkanlarını öyrənmək üçün süni ekstremal şərait yarada bilər. 2005-ci ilə qədər olan statistika göstərir ki, Rusiya Federasiyasında bu istiqamətdə daima işləyən 19, Gürcüstanda 6, Ermənistanda 5, İranda 14, Qazaxıstanda 8, Türkmənistanda isə 4 xüsusi direktiv mövcud olub (2, s. 80). 1999-cu ildən 2001-ci ilə qədər Qafqazın 3 dövlətində (Azərbaycan, Ermənistan və Gürcüstanda) 334 ekstremal şərait baş verib ki, bunların da əksəriyyəti süni şəkildə yaradılıb.

Amerika kəşfiyyat orqanlarının əməkdaşı və Harvard Universitetdə ekstremal şəraitlərin yaradılması proseslərini araşdıran təhlükəsizlik polkovniki Maykl Linqtonun açıqlamaları göstərir ki, dövrü olaraq Qafqaz ölkələrinin hər biri üçün “ekstremal cədvəl”lər hazırlanır. XXI əsrin ilk illərinə olan məlumatların analizi göstərir ki, amerikalılara o zaman Azərbaycanda ekstremal vəziyyət yaratmaq üçün orta hesabla 8-9 gün kifayət imiş. Rusiya Federal Təhlükəsizlik xidmətinin bir əməkdaşı isə eyni addımı atmaq üçün Rusiya Təhlükəsizlik orqanlarına 45 dəqiqənin kifayət edəcəyini demişdi. İndinin özündə belə psixo-

loji hücum əməliyyatları, xüsusi ilə uydurma məlumatların cəmiyyətə yayılması vasitəsi ilə ekstremal vəziyyətlərin yaradılması faktları yüzlərlədir. Ekstremal vəziyyətlərin ən təhlükəliələrindən biri isə millətlərarası toqquşmalar hesab edilir.

Ümumiyyətlə, milli münaqişələrin süni surətdə – istifadə məqsədi ilə qızışdırılması üçün provokasiya və propaqanda fəaliyyətləri çox önəmlidir. Provokasiya – qızışdırma, aldatma, siyasi ehtirasların alovlandırılması yolu ilə münaqişə tərəflərinin münaqişəyə cəlb olunması üçün göstərilən kəşfiyyat fəaliyyətidir. Propaqanda fəaliyyəti kəşfiyyat xidmətlərinin fəaliyyətə əlverişli şərait yaratmaq üçün apardığı kütləvi təbliğatdır (3, s. 45).

Qafqaz isə bu mənada müxtəlif dövlətlər üçün laboratoriyadır. Təsadüfi deyildir ki, hələ XIX əsrin sonlarına Qafqazda yaşamış tanınmış rus jurnalisti və tarixçisi Vasili Lvoviç Veliçko “Qafqaz. Rus işi və tayfalararası məsələlər” əsərində yazırdı:

“Qafqaz müstəqil nəticələr çıxarmaq üçün müşahidəçiyə və tədqiqatçıya geniş meydan verən hər cür təbii laboratoriyalara malik böyük bir akademiya-dır. Qafqazda həyat hadisələri və insan xarakterləri olduqca qabarıq və eyni zamandan mürəkkəbdir” (3, s. 6). XX əsrin 40-cı illərində Almaniyada Qafqaz xalqlarının genlərini tədqiq edən Bakı hərbi-elmi tədqiqat laboratoriyasının yu-nan əsilli tədqiqatçısı Fransua Melli isə Qafqaz, xüsusi ilə Azərbaycan haqqında arayışlarda Vasili Veliçkonun gəldiyi nəticələri təkrarlayırdı: “Buralar laborato-riyadır... Alman ordusunun bu “dözümlü” immunitetindən istifadə etmək şansı yaranarsa, maraqlı nəticələrə gələrik. Təkcə bu millətin neftini düşünmək acizlik olardı...” (5, s. 50).

Yulian Fişer isə “Millətlərin ölüm tarixi” kitabında eyni fikri bu şəkildə ifadə edirdi: “Qafqaz zəngin bir yerdir. Ordan sadəcə, ötüb keçmək alim şəərəfi-mə toxunardı. Qafqazda sıradan çıxmış etnik qruplar çoxdur. Bu etnik qruplar ən çox bir-birləri ilə ədavət edir, vuruşur, bir-birilərini məhv edir. Amma nəti-cədə nə qalib millət var, nə də qalib xalq” (5, s. 54).

Bu gün Qafqazda maraqları uğrunda fəal şəkildə mübarizə aparan əsas dövlətlər sırasında Rusiya, Amerika Birləşmiş Ştatları, İran, Türkiyə, Fransa və İngiltərənin adını çəkmək olar. Rusiya, İran və Türkiyənin regiona marağı daha çox öz təhlükəsizliklərini təmin etmək və qonşuluq faktoru ilə birbaşa bağlı olsa da Amerika Birləşmiş Ştatları, Fransa və İngiltərə kimi dövlətlərin regiona ma-rağı “dünya hökmranlığı” ideyası ilə birbaşa bağlıdır.

Qafqaz XVII əsrdən başlayaraq Rusiyanın daim marağında olduğu və ikinci digər bir qüvvəyə güzəştə getmək istəmədiyi region olub. Rusiyanın Qaf-qaz planları hələ XVII əsrdən aktiv şəkildə özünü göstərməyə başlayıb. Məhz bu dövrdən Moskva knyazlığı, rus hakim dairələri dövlətin cənub sərhədlərini genişləndirmək siyasətini aşkar şəkildə yeritməyə başlamışlar.

Moskva çarları İngiltərənin Səfəvilər dövləti hüduqlarında nüfuzunun güclənməsi ilə razılaşmırdılar. İşğalın həyata keçirilməsi üçün Qafqazda nəinki böyük xarici dövlətlərin maraqlarının olması, hətta mütəşəkkil yerli dövlətin də

olması Moskvanın maraqlarına uyğun deyildi. Elə bu səbəbdəndir ki, Rus çarları Osmanlı Türkiyəsi ilə Səfəvilər dövləti arasında daim gərginliyin qalmasına can atırdılar.

Rusiyanın Qafqaza aid planlarının mütəşəkkil şəkildə işlənilməsinə isə çar I Pyotrun dövründən başlanılmışdır. Təsadüfi deyildir ki, Azərbaycan diplomatiya tarixinin araşdırıcıları I Pyotrun işğalçı yürüşünü Azərbaycanın diplomatiya tarixində yeni mərhələnin başlanğıcı kimi qiymətləndirirlər (6, s. 18). 1715-1716-cı illərdə I Pyotr Xəzər dənizinin qərb sahillərini öyrənmək məqsədi ilə özünün ən yaxın adamlarından biri olan A.P.Volniskini Cənubi Qafqaza göndərmişdi. I Pyotr Volniskiye Qafqazda əlverişli strateji mövqeləri öyrənməklə yanaşı – xristianlarla, dolayısı ilə Qafqazın xristian xalqları ilə əlaqə yaratmağı xüsusi olaraq tapşırırmışdı. İsfahanda Səfəvilərlə iki müqavilə bağlayan Volniski geri qayıdarkən 1717-ci ilin dekabrın 17-də Şamaxıya gəlmiş, 8 ay Şamaxıda yolların açılması bəhanəsi ilə qalan Volniski I Pyotrun göstərişinə əsasən Cənubi Qafqazın xristianları ilə də görüşmüşdü.

Kartlinin gələcək çarı VI Vaxtanqın nümayəndəsi Farsadan bəy şəxsən A.P.Volniskinin yanına Şamaxıya gəlmişdi. Volniski Qafqazda erməni tacirləri ilə də görüşdü. Dərbənddən gələn həmin tacirlər ona gizləncə Dərbənd qalasının planlarını da gətirmişdilər (7, s. 352).

1722-1723-cü illərdə I Pyotr Qafqaz yürüşündə də Qafqazda olan xristianlardan bir çox şəhərlərin ələ keçirilməsi zamanı məharətlə istifadə etdi. Məhz bu zaman Qərbi Avropa ölkələri və xüsusi ilə İngiltərə Osmanlı sultanı III Əhməd (1703-1730) Pyotrun Qafqazda millətlərdən istifadə planının mahiyyətini izah etmiş və onu öz qoşunlarını Cənubi Qafqaza yeritməyə vadar etmişdilər.

Qərbi Avropa dövlətlərinin diplomatları sultanı inandırmağa çalışırdılar ki, ruslar Şirvan, İrəvan vilayətlərini və Türkiyənin bir hissəsini alsalar, o zaman Türkiyənin hakimiyyəti altında olan gürcülər və ermənilər “Rusiyanın təbəəliyini qəbul edəcəklər” (7, s. 362).

Sonrakı dövrdə Rusiyanın Qafqazı işğal etməsi onların Qafqazda iki əsrlik hökmranlığının əsasını qoymuşdur. Doğrudur, Birinci Cahan Savaşı sonrası çar imperiyasının çökməsi ilə İngiltərə, Fransa, İtaliya, Almaniya, Türkiyə kimi dövlətlər regionu öz nüfuz dairələrinə çevirmək istəsələr də, bu qısamüddətli xarakter daşımışdır. XIX əsrin 20-ci illərindən XX əsrin 90-cı illərinə qədər Rusiyanın Qafqazda hegemoniyası inkarolunmaz faktdır. Və bu gün Rusiyanın Qafqaz siyasətində milli münaqişələrdən təcavüzkar şəkildə istifadə etməsi də məhz bu məsələlərdən irəli gəlir.

Uzun müddət böyük quru hakimiyyətinin (tellurokratiya) – SSRİ-nin tərkib hissəsi olmuş regionun indi böyük dəniz qüdrəti (talassokratiya) – ABŞ tərəfindən mənimsənilməsini bu gün Rusiya qəbul etmir. Ermənistanı birmənalı şəkildə nüfuzu altında saxlayan Rusiya Gürcüstanda maraq mübarizəsində ABŞ-a uduzub. Azərbaycan isə iki impulsun, iki gücün (tellurokratiya və talas-

sokratiya və yaxud Rusiya və ABŞ-ın – E.K.) bir-birinə qarşı durduğu aralıq və keçid mühitini (rimləndi) formalaşdırır. “Rimlənd”in isə öz taleyi və tarixi iradəsi var, lakin bu məsələlər geosiyasi dualizmdən kənarda həll edilə bilməz (8, s. 27). Qafqazın, xüsusilə Azərbaycanın Rusiya üçün əhəmiyyəti haqqında Amerika tədqiqatçısı və politoloqu Z.Bjezinski yazır: “Azərbaycanı Xəzər dənizi hövzəsi və Orta Asiyanın zəngin sərvətlərinin yerləşdiyi “bardağa” çıxışa nəzarət edən həyat əhəmiyyətli “tıxac” adlandırmaq olar. Ərazisindən keçən neft kəmərlərinin etnik cəhətdən ona qohum olan və ona siyasi köməklik göstərən Türkiyənin torpaqlarına uzanan müstəqil türkdilli Azərbaycan, regiona çıxışı inhisara alan Rusiyanın qarşısında maneəyə çevrilə və beləliklə də Moskvanı Orta Asiyanın yeni dövlətlərinin siyasətinə təsir etmək üçün əsas siyasi rıçaqdan məhrum edə bilərdi (9, s. 193).

Elə yuxarıda göstərilən səbəblərdən, öz maraqlarını hansı yolla olursun təmin etmək istəyinin nəticəsidir ki, Cənubi Qafqazda mövcud olan 3 münaqişənin hər birində Rusiya gizli və ya açıq şəkildə tərəfdir. Cənubi Osetiya münaqişəsində birbaşa tərəf kimi iştirak edən Rusiya Qarabağda və Samsxi-Cavaxetiyada forpostu olan Ermənistan vasitəsi ilə, Abxaziyada isə etnik abxazlar vasitəsi ilə maraqlarını müdafiə edir. Regionu “qarışdırmaqla” Rusiya həm də nəzərləri Cənubi Qafqaza yönəldir və rəsmən sərhədləri daxilində olan Şimali Qafqazda mövcud milli ədavətlərdən rəqiblərinin nəzərlərini yayındırır.

Rusiyanın digər regionlarından fərqli olaraq Şimali Qafqazda sosial, iqtisadi, milli problemlər daha dözülməz şəraitdədir. 2 milyon 650 min nəfər əhalisi olan Dağıstan, 700 minlik Çeçenistan, 540 minlik İnquşetiya, 700 minlik Osetiya, 900 minlik Kabarda-Balkar, 450 minlik Qaraçay-Çərkəz, 450 minlik Adıgey, 2 milyon 750 minlik Stavropol vilayətlərinin ümumilikdə ərazisi 200 min kvadrat kilometrdir. Rusiyanın siyasi, inzibati vahidi olaraq Şimali Qafqazın istənilən an mərkəzin nəzarətindən çıxıb bilməsi kimi çox dərin bir təhlükə yaşanılır. Təsədüfi deyildir ki, Amerika Birləşmiş Ştatları Çeçenistandakı münaqişəyə XX əsrin 90-cı illərində gizli şəkildə, ayrı-ayrı fondlar və dövlətlər vasitəsi ilə olsa da yardım etməklə Rusiyanı bir çox cəhətlərdən aciz duruma düşürmüşdü. 1991-ci ildə müstəqilliyini elan edən Çeçenistanla Rusiya kimi nəhəng bir dövlət 1994-1996-cı illərdə sözün əsl mənasında müharibə aparmışdır. 1996-cı ildə əldə olunan Xasavyurd anlaşması belə Çeçenistanın statusunu müəyyənləşdirə bilmədi (10, s. 57). Nəzərə almaq lazımdır ki, Şimali Qafqazda problemlər təkcə Çeçenistanda deyil, Şimali Osetiyada, Dağıstanda, qismən Kabarda-Balkarda da mövcuddur.

Qafqazda böyük dövlətlərin strateji maraqlarından danışarkən Amerika Birləşmiş Ştatlarının regiona mümkün təsirlərini nəzərə almamaq olmaz. Region Amerika Birləşmiş Ştatlarının maraq dairəsinə XX əsrin əvvəllərindən düşməyə başlamışdır. Lakin Birinci Cahan Müharibəsinə qədər Amerika Qafqaz regionunda elə də ciddi söz sahibi olmamışdır. Amerikanın Cənubi Qafqaz uğrunda mübarizəyə qoşulması ilk dövrlərdə regionun strateji mövqeyi ilə deyil,

birbaşa olaraq zəngin neft-karbohidrat ehtiyatları ilə bağlı olmuşdur. Amerikalılar bu maraqları uğrunda hətta “sələfləri” olan ingilislərə qarşı da mübarizə aparmışlar. Miryaqub Mehdizadə “Beynəlmiləl siyasətdə petrol” kitabında yazır: “...bunun xaricində onlar (amerikalılar – E.K.) Bakı mədən dairələrində pək zəif və cüzi surətdə təmsil olunurdular. Fəqət buna müqabil onlar, vəziyyətdən hər nə hasil olursa olsun çıxmağa qərar vermişlər və hər yerdə ingilislərə qəti bir zərbə endirə bilmək üçün fürsət bəkləyirdilər. London ilə Vaşinqton arasındakı bu rəqabətin siyasi bir səhifəsi, yuxarıda göstərdiyimiz kimi, yəni Azərbaycan nefti üzündən başlamışdı” (11, s. 17).

Birinci dünya müharibəsinin başa çatması və Paris sülh konfransından sonra Amerikanın dünya siyasətində Qafqaz xüsusi bir istiqamət təşkil etməyə başladı. Müasir dövrümüzdə Amerika Birləşmiş Ştatlarının Qafqaz siyasəti bu dövlətin dünya siyasətinin mühüm və vacib tərkib hissəsi kimi öyrənilməlidir. Qafqazdakı geosiyasi proseslərə təsir vasitəsi kimi Amerika Birləşmiş Ştatlarının da müxtəlif tədqiqat və araşdırma mərkəzləri tərəfindən davamlı tədqiqatlar aparılır. Amerika Birləşmiş Ştatları bu istiqamətin öyrənilməsi üçün Qafqazda yerləşən bəzi ölkələrin kəşfiyyat mərkəzlərinin xidmətlərindən də yararlanır. Məsələn, 2002-ci il sentyabrın 4-də Ermənistanın Eçmiədzin şəhərində yaradılmış “Xüsusi Kəşfiyyat Xidməti Mərkəzi” Amerikanın Federal Təhqiqatlar Bürosunun planı əsasında qurulub və Fransa tərəfindən elektron kəşfiyyat qurğuları ilə təchiz edilib. Yeni qurumun illik büdcəsi 285 milyon dollar təşkil edir (5, s. 42). Mərkəz Qafqazda millətlərarası münaqişələri, xüsusi ilə erməni-azərbaycanlı münaqişəsini araşdırmaqla yanaşı, həm də Qarabağ bölgəsində yaşamış və yaşayan azərbaycanlıların genetikasını öyrənir.

Təhlükəsizliyini təmin etmək və qonşuluq faktoru ilə bağlı regionda marağı olan və milli münaqişələrdən təsir vasitəsi kimi istifadə edən digər bir dövlət İrandır. İran regiona müdaxilə etmək istəyərkən daha çox tarixi varisliyə istinad edir. Çünki Əhəmənilərdən başlamış Sasanilər, Səfəvilər, Əfşarlar, Qacarlar dövründə Cənubi Qafqazın əksər hissəsi İranla eyni dövlətin tərkibində olmuşdur. Baxmayaraq ki, nə Səfəvilər, nə Əfşarların hakimiyyətini İran hakimiyyəti dövrü kimi xarakterizə etmək tam yanlışdır. İranın regionda hegemonluğu XIX əsrin ortalarında Rusiyanın regionu işğal etməsi ilə başa çatmışdır. İran da Qafqaz siyasətində erməni faktorundan ciddi şəkildə istifadə edir. İranın diplomatiyasında əsas istifadə etdiyi milli münaqişə Dağlıq Qarabağ uğrunda Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsidir. İran Fələstində, Livanda, Əfqanıstanda, İraqda din faktorunu önə çəkərək islam dövlətlərini birmənalı dəstəkləsə də, Dağlıq Qarabağ münaqişəsində dindəşı, hətta məzhəbdəşı olan Azərbaycanın ərəzi bütövlüyünü dəstəklədiyini rəsmi səviyyədə ifadə edir, lakin münaqişənin həlli üçün vacib olan əlindəki birbaşa təsir imkanlarından istifadə etmir. İranın bu mövqeyi sərgiləməsi regionda güclənən Azərbaycan – ABŞ, Azərbaycan-İsrail münasibətlərinin inkişafını ləngitmək, Xəzər dənizinin dibinin bölünməsi ilə bağlı aparılan diplomatik danışıqlarda Azərbaycanın güzəştə getməsinə nail

ol-maq məqsədi daşıyır. Eyni zamanda İran münafişinin böyük dünya güclərinin deyil regional güclərin iştirakı ilə tənziqlənməsi ideyasını irəli sürür (12, s. 11).

Qonşuluq faktoru ilə bağı regionda marağı olan və regiondakı türkdilli xalqların maraqlarının “əbədi mühafizəçisi” rolunda çıxış edən Türkiyənin varisi olduğu Osmanlı dövləti XVI əsrdən başlayaraq Səfəvilərlə, Rusiya imperiyası ilə açıq şəkildə mübarizə aparmışdır. 1555-ci ilə qədərki dövrdə Osmanlıların Cənubi Qafqazda nüfuz uğrunda mübarizə apardığı əsas dövlət Səfəvilər dövləti olmuşdur. XVI əsrin ortalarına qədər aparılan müharibələr Səfəviləri təsir altında saxlamaq üçün Cənubi Qafqazda dayaq məntəqəsi yaratmaq məqsədi daşıyırdı. Rus dövlətinin 1552-ci ildə Kazanı, 1556-cı ildə Həştərxanı tutmasından sonra Osmanlılar Rusiyanın cənuba doğru irəliləyəcəyi təqdirdə buranın həm də Rusiyaya qarşı mühüm dayaq məntəqəsi kimi istifadəsində maraqlı idilər. XVI əsrin 70-80-ci illərində Osmanlılar Cənubi Qafqaz torpaqları uğrunda Səfəvilərlə müharibələrdə ciddi uğurlar qazandılar. Lakin XVI əsrin sonu XVII əsrin əvvəlləri Osmanlı imperiyası üçün ağır oldu. 1593-cü ildə Avstriya ilə başlanan müharibə 1606-cı il noyabrın 11-də Sitvatorokda (Macarıstan) sülhlə başa çatdı. Bu müqavilə Osmanlı imperiyasının qüdrətinin zəifləməsinin başlanğıcı hesab olunur (6, s. 25).

Bu gün digər dövlətlərdən fərqli olaraq Türkiyə bu regionda münafişələrin qızıdırılmasında və milli münafişələrin alovlanmasında deyil, onların həllində maraqlıdır. Çünki bu ölkəni digər türkdilli dövlətlərlə bağlayan yeganə xətt bu regiondan keçir. Türkiyənin enerji təhlükəsizliyinin təmin edilməsində, Orta Asiyanın türkdilli ölkələri ilə siyasi, iqtisadi və mədəni əlaqələrin qurulmasında, Şərqi Anadolu bölgəsindəki terrorçu və separatçı qrupların dövlət-çiliyi təhdid altında saxlayan cəhdlərinin qarşısının alınmasında, Qafqaz önəmli rol oynayır və oynaya bilər. Azərbaycanla ən yüksək səviyyədə strateji tərəfdaşlıq, Gürcüstanla isə mehriban qonşuluq və qarşılıqlı əməkdaşlıq münasibətlərinə malik olan Türkiyənin Cənubi Qafqazda nüfuzunun yüksəlməsinin qarşısında duran əsas maneə Ermənistandır. Hələ 1991-ci il dekabrın 16-da Türkiyə tərəfinin Ermənistanın müstəqilliyini tanımasına baxmayaraq, Ermənistan tərəfinin rəsmi səviyyədə Türkiyəyə qarşı ərazi və soyqırım iddiaları irəli sürməsi iki ölkə arasında münasibətlərdə gərginliyə səbəb olmuşdur. XX əsrin 90-cı illərində isə Ermənistanın Azərbaycan Respublikasının ərazisini işğal etməsi, hətta Türkiyənin muxtariyyətinə təminatçı olduğu (1921-ci ildə imzalanmış Moskva və Qars müqavilələrinə əsasən) Naxçıvan MR-na qarşı hərbi müdaxiləyə cəhd göstərilməsi Türkiyə-Ermənistan münasibətlərinin qırılma nöqtəsi olmuşdur. Nəticə olaraq Türkiyə 1992-ci ilin yazından Ermənistanla ən formal diplomatik münasibətlərini belə dayandırmışdır (13, s. 42).

XXI əsrin ilk onilliyindən başlayaraq Türkiyənin xarici siyasətində müəyyən strateji dəyişikliklərin edilməsinə baxmayaraq Ermənistan-Türkiyə münasibətləri istiqamətində atılan addımlar bəhrəsini verməmişdir. Rusiyanın Ermə-

nistan-Türkiyə münasibətlərinin normal məcrada inkişafında maraqlı olmaması, Türkiyənin əsas strateji tərəfdaşı olan Azərbaycanın 20 faiz ərazisinin işğal altında saxlanması, Ermənistanın işğala münasibətdə və Türkiyə ilə aparılan danışıqlarda qeyri-konstruktivliyi iki ölkə arasında münasibətlərin yenidən sıfır nöqtəsinə qayıtmasına səbəb olmuşdur.

Nəticə olaraq qeyd edə bilərik ki, Cənubi Qafqazda böyük dövlətlərin maraqları və qurduqları oyunlar əslində bu regionun nüfuz mübarizəsində hər bir dövlət tərəfindən “özünüküləşdirilməsinə” hesablanmışdır, bu hələ ki heç bir böyük dövlətə müyəssər olmamışdır. Təsədüfi deyildir ki, Karengi Beynəlxalq Sülh fondunun eksperti Tomas de Vaal da apardığı uzunmüddətli araşdırmalar nəticəsində bu nəticəyə gəlmişdir. “...XXI əsrdə Qafqaz elə Qafqaz olaraq qalır. Oranı nə İran, nə Rusiya tam özünükü edə bilib, nə də ki, Türkiyə” (14).

Tarixi proseslərin müşahidəsi və analizi göstərir ki, Qafqaz üzərinə oynanılan milli oyunlara baxmayaraq əsl qafqazlılar regiondakı müstəmləkəçi maraqlara qarşı dirəniş göstərməkdə davam edirlər.

ƏDƏBİYYAT

1. Qubatoğlu B. Milli münasibətlərin təkmilləşdirilməsi və mənəvi mədəniyyətin tərbiyəvi rolu. Bakı: Nurlan nəşriyyatı, 2000, 205 s.
2. Mehdiyev Ə., Süleymanov M. Söz yiyəsi və güc yiyəsi. Bakı, 2004.
3. Avcı G. İstihbarat teknikləri (aktörleri, örgütler ve açmazları). İstanbul: Timaş Yayınları, 2004, 238 s.
4. Veliçko V.L. Qafqaz. Rus işi və tayfalararası məsələlər. Bakı: Azərbaycan, 1995, 192 s.
5. Novruzov (Vəlizadə) R. Qarabağ “Eçmiədzin”in məxfi qrifi altında. Bakı: Çıraq, 2012, 352 s.
6. Mahmudov Y., Şükürov K. Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər və diplomatiya tarixi / Dövlətlərarası müqavilələr və digər xarici siyasət aktları: 4 cildə, I c., Bakı, 2009, 512 s.
7. Azərbaycan tarixi: 7 cildə, III c., Bakı, 1999, 648 s.
8. Məmmədov N. Geosiyasətə giriş (Geosiyasətin nəzəri əsasları), I c., Bakı: Azərbaycan, 2011, 573 s.
9. Bjeznski Z. Böyük Şahmat taxtası (Amerikanın hökmranlığı və onun geostrateji imperativləri). Bakı: Qanun, 2011, 328 s.
10. Tişkov V.A., Filippova E.İ. Eski Sovyet ölkələrində etnik ilişkiler ve sorunlar (Kuzey Kafkasya). Ankara: Asam Yayınları, 2001, 136 s.
11. Mehdişadə M. Beynəlmiləl siyasətdə petrol. Bakı: Azərənəşr, 1994, 60 s.
12. A.A.Vilayeti's speech in conference, cited in Haktanır // Developments in Central Asia and Turkish-Iranian Relations, Middle East Business and Banking, 1992, June, s. 9-14.
13. Aydın M. Turkish Policy toward the Causasus // Foreign Policy – Quarterly

- Journal, 2002, № 3, September, p. 39-47.
14. Cənubi Qafqaz haqqında üç mif. "Ekspress" qəz., 2005, 16 sentyabr, № 168 (3057).

Эльнур Кельбизаде

**ПЛАНЫ ПО ВОЗМОЖНОМУ ИСПОЛЬЗОВАНИЮ ЭТНИЧЕСКИХ
КОНФЛИКТОВ НА ЮЖНОМ КАВКАЗЕ И ПОЗИЦИЯ
ЗАИНТЕРЕСОВАННЫХ ГОСУДАРСТВ В РЕГИОНЕ**

В статье рассмотрены изменения на политической карте мира после распада СССР и о причинах конфликтов на Южном Кавказе. Исследуются интересы международных сил, столкнувшиеся в регионе, а также планы по использованию межнациональных конфликтов в этих интересах. Отмечается, что с распадом СССР не только образовались новые независимые государства, но также проявились или были спровоцированы этнические конфликты и сепаратистские движения.

Ключевые слова: Южный Кавказ, этнические конфликты, экстремальные условия, международные отношения.

Elnur Kalbizadeh

**PLANS OF POSSIBLE USE OF ETHNIC CONFLICTS
ON SOUTHERN CAUCASUS AND THE POSITION
OF STATES CONCERNED IN THE REGION**

Changes on the political world map after collapse of the USSR and the reasons of conflicts on Southern Caucasus are considered in the paper. The interests of international forces which have faced in region, and also plans of use of international conflicts in these interests are investigated. It is noticed that with collapse of the USSR not only new independent states have been formed, but also ethnic conflicts and separatist movements have have shown itself or have been provoked.

Key words: Southern Caucasus, ethnic conflicts, extreme conditions, international relations.

(Redaksiya heyətinin üzvü, prof. F.Y.Səfərli tərəfindən təqdim edilmişdir)

ARXEOLÖGIYA VƏ ETNOQRAFIYA

VƏLİ BAXŞƏLİYEV

AMEA Naxçıvan Bölməsi,

E-mail: velibahshaliyev@mail.ru

ABBAS SEYİDOV

AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu

E-mail: abbas.seyidov@gmail.com

ŞORTƏPƏ YAŞAYIŞ YERİNİN ERKƏN TUNC DÖVRÜ KERAMİKASI

Şortəpə yaşayış yerinin tədqiqi zamanı aşkar olunan yeni arxeoloji materiallar Naxçıvan, o cümlədən Şərurda formalaşan qədim mədəniyyətləri yenidən dəyərləndirməyə imkan verir. Tədqiqat göstərir ki, yaşayış yerində tarixin müxtəlif mərhələlərində yaşayış olmuşdur. Şortəpədə müxtəlif dövrlərə aid maddi-mədəniyyət qalıqları aşkar olunsa da mədəni təbəqə başlıca olaraq Erkən Tunc dövrünə aiddir. Aparılan araşdırmalar göstərir ki, erkən əkinçilik və maldarlıq mədəniyyətlərinin formalaşmasında, habelə Azərbaycanın Yaxın Şərq ölkələri ilə iqtisadi-mədəni əlaqələrində Şərurda yerləşən abidələrin böyük əhəmiyyəti olmuşdur. Belə bir faktı xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, Eneolit dövrünün sonu və Kür-Araz mədəniyyətinin başlanğıcını əks etdirən abidələrin bir qrupu Şərur rayonu ərazisində toplanmışdır. Ovçulartəpəsi, Ərəbyengicə, Xələc, Sədərək bu abidələr sırasına daxildir. Digər abidələrdə olduğu kimi Şortəpə yaşayış yerində də Kür-Araz mədəniyyətinin erkən mərhələsinə aid keramika məmulatının aşkar olunmuşdur. Şortəpə yaşayış yerinin və Şərurdakı digər abidələrin tədqiqi uzun illərdən bəri dünya tədqiqatçılarını düşündürən problemlərin həll olunması üçün, xüsusilə Kür-Araz mədəniyyətinin mənşəyinin araşdırılması üçün olduqca əhəmiyyətlidir.

Açar sözlər: *Şərur, Kür-Araz mədəniyyəti, Şortəpə, Proto Kür-Araz keramikası, əkinçilik.*

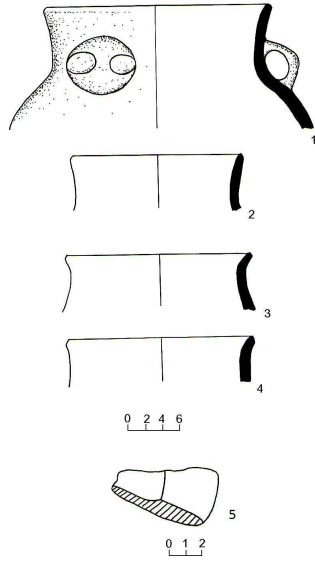
Şərur rayonunun əlverişli təbii-coğrafi mövqeyi qədim dövrdən insanların bu ərazidə məskunlaşmasına şərait yaratmışdır. Təsadüfi deyil ki, Naxçıvan ərazisində qədim daş dövrünə aid abidələr məhz bu rayonda aşkar olunmuşdur. Şərur rayonunun münbit torpaqları, gursulu çayları, bol otlaqları əkinçilik və maldarlığın inkişafına şərait yaratdığından tarixi inkişafın müxtəlif mərhələlərində bu ərazi məskunlaşdırılmış və bəşər mədəniyyətinə öz töhfəsini vermişdir. Şərur vadisinin şimalda dağlıq ərazi ilə hüdudlanması köçmə və yarımköçəri maldarlıq üçün də əlverişli olmuşdur. Şərur rayonundakı arxeoloji abidələrin bir qrupu Arpaçay vadisində toplanmışdır. Belə abidələrdən biri də Şortəpə yaşayış

yeridir. 1936-cı ildə Ə.K.Ələkbərov Şortəpədə kəşfiyyat qazıntısı aparmış və mədəni təbəqəni 3 m dərinliyədək tədqiq edərək dörd mədəni təbəqə aşkar etmişdir (2, s. 54-55). Bu abidənin tədqiqi zamanı Eneolit, Erkən Tunc, Orta Tunc və Erkən Dəmir dövrünə aid keramika nümunələri aşkar olunmuşdur.

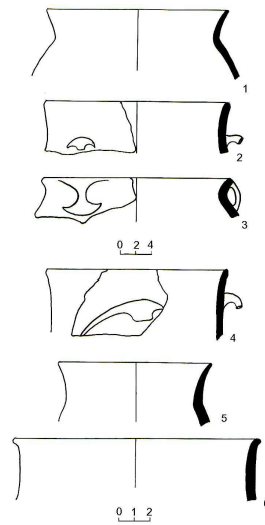
Qədim mədəniyyətlərin formalaşmasının ardıcılığını və xüsusiyyətlərini izləmək üçün tariximizin müxtəlif mərhələlərini əks etdirən Şortəpə yaşayış yerinin tədqiqinə yenidən ehtiyac yaranmışdır. 2012-ci ildə aparılan tədqiqat zamanı abidənin stratiqrafiyası müəyyənləşdirilmiş, yeni maddi-mədəniyyət nümunələri aşkar olunmuşdur.

2012-ci ildə AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun ekspedisiyası A.Q.Seyidov və V.B.Baxşəliyevin rəhbərliyi ilə Şortəpə yaşayış yerində yenidən tədqiqat aparmışdır. Abidə hər tərəfdən həyətyanı sahələrlə əhatə olunmuşdu. Yaşayış yerinin mərkəzi hissəsi kanal qazılarkən əlavə torpaq qatı, abidənin digər qisimləri isə məişət və tikinti tullantıları ilə örtülmüşdü. Odur ki, mədəni təbəqənin hansı hissədə daha yaxşı saxlandığını müəyyən etmək üçün kəşfiyyat şurfları qoyuldu və yaşlı vətəndaşların köməkliyi ilə təpənin təbii aşınmaya məruz qalmayan və antropogen dəyişikliyə uğramayan hissəsi müəyyən edildi. Lakin bu hissədə abidənin üzəri məişət tullantılarının qalıqları ilə örtülmüşdü. Odur ki, abidənin üzəri məişət tullantılarından təmizləndi və 4x4 m sahə tədqiqat üçün seçildi. Bu sahədə aparılan qazıntılar abidənin stratiqrafiyasını müəyyən etməyə imkan verdi. Bu stratiqrafiya Ə.K.Ələkbərovun vaxtilə müəyyən etdiyi stratiqrafiyaya uyğun olsa da müəyyən fərqlər izlənirdi. Üst təbəqədən aşkar olunan materiallar müxtəlif dövrlərə aid olduğundan belə hesab etmək olar ki təbəqə qarışmışdır. Tapıntılar Erkən Tunc, Erkən Dəmir və az miqdarda Antik dövrə aid idi. Orta Tunc dövrünə aid bir ədəd monoxrom boyalı keramika da aşkar olundu. Bu təbəqədə 0,3-0,7 m dərinlikdən insan skeletinin pis vəziyyətdə saxlanmış qalıqları aşkar olundu. Skeletlərin qalıqlarına əsasən dəfnin şimal-şərq istiqamətində olduğunu demək olar. Müəyyən olundu ki, qəbirlər mədəni təbəqədə qazıldığından təbəqə dağılmışdır. Keramika məmulatı arasında Erkən Dəmir dövrünə aid tapıntılar üstünlük təşkil edirdi. Qazıntı zamanı 0,9-1,2 m dərinlikdə yenidən insan skeletinin qalıqları aşkar edildi. Bu skeletlər qərb-şərq istiqamətində idi. Qəbirlər mədəni təbəqədə qazıldığından təbəqəni dağıtmışdı. Demək olar ki, onlar torpaq qəbirlər olmuşdur. Qəbirlərdə maddi-mədəniyyət nümunəsi aşkar olunmamışdır. Qazıntı sahəsində 1,2 m dərinlikdən başlayaraq başlıca olaraq Kür-Araz mədəniyyətinə aid keramika və digər maddi-mədəniyyət nümunələri aşkar olunurdu. Qazıntı sahəsinin qərb tərəfində 1,2 m dərinlikdə Kür-Araz mədəniyyətinə aid düzbucaqlı binanın qalıqları aşkar olundu. Divar şərq-qərb istiqamətində uzanırdı. Onun əsas hissəsi qazıntı sahəsindən kənara çıxırdı. Divarın salamat qalan hissəsinin hündürlüyü 20 sm, eni 40 sm, uzunluğu 2,3 m idi. Divar dördkünc formalı kərpiclərdən inşa olunmuşdu. Lakin onlar yaxşı saxlanmadığından, daha doğrusu monolit kütlə halında birləşdiyindən ölçülərini müəyyən etmək mümkün olmadı. Qazıntı 3 m də-

rinliyə çatdıqda dairəvi formalı binanın qalıqlarına rast gəlini. Oval formalı bina çiy kərpicdən inşa olunmuşdu. Divarın eni 45 sm-idi. Bu divar 0,5 m hündürlükdə saxlanmışdı. Qazıntı 3,8 m dərinliyədək davam etdirildi. Mədəni təbəqə davam edirdi. Lakin bu səviyyədən sonra yeraltı sular tədqiqatları davam etdirməyə imkan vermədi.

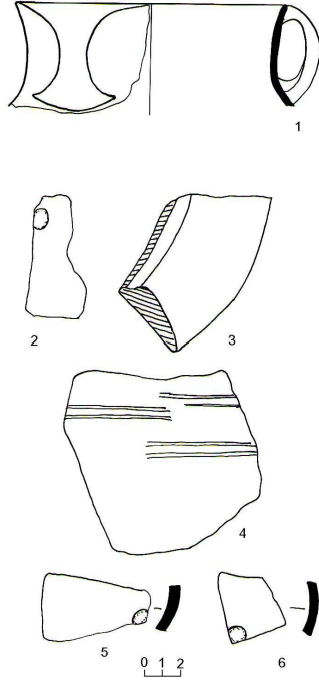

Şəkil 1

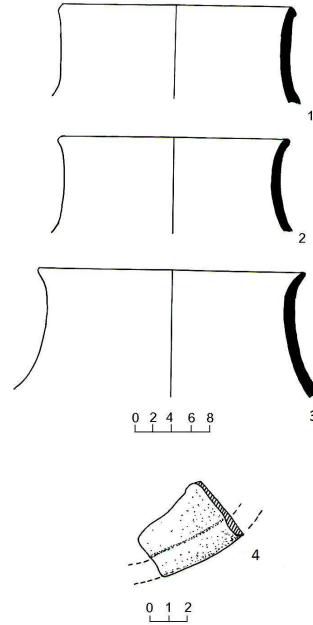

Şəkil 2

Yaşayış yerində aparılan araşdırmalara əsaslanaraq demək olar ki, bu abidə Eneolit dövründən məskunlaşdırılmışdır. Lakin qazıntılar zamanı Eneolit təbəqəsi təsbit edilməmişdir. Yaşayış yerində Erkən Tunc dövrü təbəqəsinin qalınlığı onun başlıca olaraq həmin dövrdə məskunlaşdırıldığını göstərir. Orta Tunc dövrü təbəqəsinin varlığı müəyyən edilməmişdir. Ehtimal ki, Orta Tunc dövründə burada mövsümi yaşayış olmuşdur. Son Tunc və Erkən Dəmir dövründə yaşayış yeri yenidən məskunlaşdırılmışdır. Lakin təpənin üzəri sonrakı dövrlərdə qəbiristanlığa çevrildiyindən Son Tunc və Erkən Dəmir dövrünə aid təbəqə tamamilə, Erkən Tunc dövrü təbəqəsi isə qismən dağılmışdır. Tədqiqatların nəticələrinə əsaslanaraq demək olar ki, qəbiristanlıq yaşayış yerinin mərkəzi hissəsini tamamilə əhatə etmişdir. Şortəpə yaşayış yerinin tədqiqi zamanı aşkar olunan Erkən Tunc dövrünə aid keramika məmulatı xüsusilə diqqətəlayiqdir. Keramika məmulatı Erkən Tunc dövrünün müxtəlif mərhələlərinə aiddir. 2012-ci ildə aparılan qazıntılar zamanı müəyyən olunmuşdur ki, 1,2 m dərinliyədək Erkən Tunc dövrü təbəqəsi Erkən Dəmir dövrü təbəqəsi ilə qarışmışdır. 1,2-3,5 m dərinlikdə isə yalnız Erkən Tunc dövrünə aid maddi-mədəniyyət nümunələri aşkar olunmuşdur.

Şəkil 3

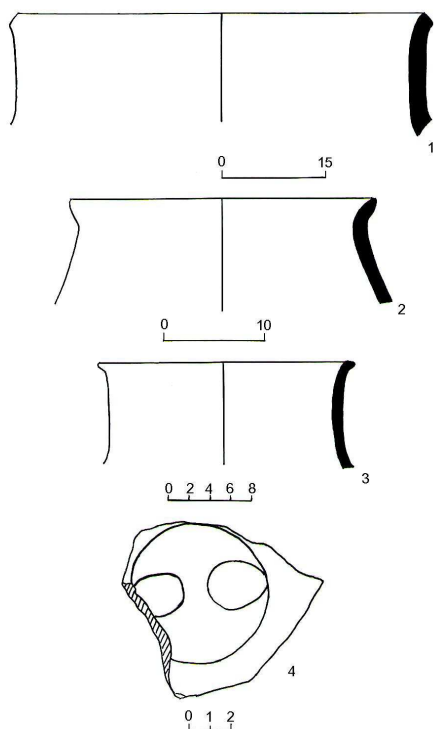

Şəkil 4

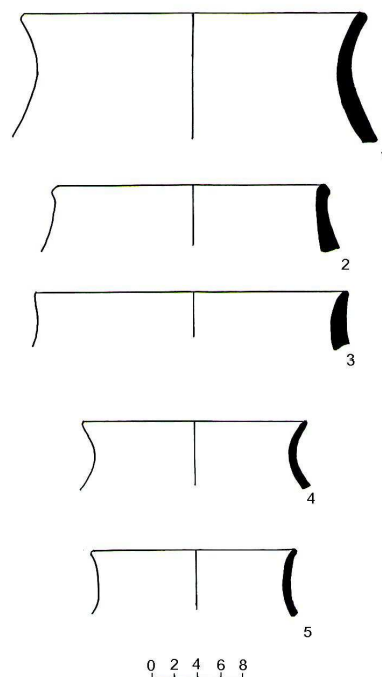
Erkən Tunc dövrü keramikasının ən qədim nümunələri daraqvarı alətlə naxışlanmışdır. Belə keramika nümunələrindən biri də Şortəpədən toplanmış yerüstü materiallar arasında əldə edilmişdir. Bu keramika parçası silindrik boğazlı küpə tipli qaba aiddir. İri qum qarışığı olan gildən hazırlanaraq boz rəngdə yaxşı bişirilmişdir. Çəhrayı astarlıdır. Xarici səthi yaxşı cilalanmış, içərisi daraqvarı alətlə naxışlanmışdır. 2012-ci ildə aparılan qazıntı zamanı forma verməyən keramika parçalarından bəzisinin içəri tərəfində daraqvarı alətin izlərinə rast gəlinmişdir. Bu parçalar qum qarışıq gildən hazırlanaraq boz rəngdə bişirilmişdir. Çəhrayı astarlıdır. Xarici səthinə qara boya çəkilərək cilalanmışdır (şəkil 3, 4). Proto Kür-Araz keramikasının ən qədim nümunələri Ovçulartəpəsi yaşayış yerindən aşkar olunmuşdur. Ovçulartəpəsinin bu tip keramika məmulatının bir qismi saman qarışıq gildən hazırlanmışdır (4, 2010, s. 16). Bu tip keramikanın müxtəlif nümunələri Azərbaycanın (8, s. 137; 6, tabl. 8, 5, 11), o cümlədən Naxçıvanın müxtəlif abidələrindən məlumdur. Naxçıvanda bu tip keramika Xələc (10, s. 78) və I Maxta Kültəpəsindən (3, s. 118, tablo V) də aşkar olunmuşdur.

Şortəpə yaşayış yerinin ən altdakı laylarından keramika məmulatı az aşkar olunurdu. Bu laylardan (dərinalıq 2,5-3,8 m) aşkar olunan keramika məmulatını iki qrupa bölmək olar. Birinci qrupdakılar boz rəngdə bişirilmişdir. Onların bir qismi çəhrayı astarlıdır. Bu qabların bəzisi içəridən yalnızca yaxşıca sı-

ğallanmış, bəzisi isə cilalanmışdır. Qabların bəzisinin xarici səthinə, bəzisinin isə ağzının içəri tərəfinə qara boya çəkilərək cilalanmışdır. Qabların bəzisinin içəri tərəfində həmçinin qırmızı boya izləri vardır. Küpə tipli qablar silindrik boğazlıdır. Ağzının kənarı azacıq xaricə əyilmişdir. Onlardan birinin üzərində küpənin ağzının altından gövdəsinə birləşən yarımşarşəkilli qulp var (şəkil 1, 1). İkinci küpə qum qarışığı olan gildən hazırlanaraq boz rəngdə bişirilmişdir (şəkil 1, 2). Bu qrupa gil qapağın parçası da aiddir. O qum qarışıq gildən hazırlanaraq qara rəngdə bişirilmişdir (şəkil 1, 5). Küpə tipli qaba aid parçalardan birinin üzərində yarımşarşəkilli qulp var (şəkil 5, 4). Bu tip küpə tipli qablar I Kültəpə (1, tablo XIX, 1-8), Sədərək (11, s. 36, şəkil 7, 2-3), Ərəbyengicə (9, şəkil 7, 1), I Maxta Kültəpəsi (3, tablo XIV, 15-16), Babadərviş (7, s. 80), Azərbaycanın və Cənubi Qafqazın digər abidələrdən məlumdur.

Şəkil 5.

Şəkil 6.

İkinci qrupdakılar qırmızı rəngdə bişirilmiş küpə tipli qabların parçalarından ibarətdir. Qablar narın qum qarışığı olan gildən hazırlanmışdır (şəkil 1, 3, 4). Onlar hər iki üzündən cilalanmışdır. Qablardan birinin hər iki üzünə qırmızı boya çəkilmişdir (şəkil 1, 4).

Şortəpə yaşayış yerinin 1,2-2,5 m dərinlikdəki yerləşən təbəqəsindəki keramika məmulatı küpə və çölmək tipli qabların parçalarından ibarətdir. Kera-

mika məmulatı narın qum qarışıqı olan gildən hazırlanaraq qara və boz rəngdə bişirilmişdir. Qablar başlıca olaraq nazik divarlıdır, lakin qalındıvarlılar da var. Bəzi qablar içəridən çəhrayı astarlıdır.

Küpə tipli qablar silindrik boğazlıdır. Ağız kənarları xaricə qatlanaraq bəzən dəyirmiləşdirilmiş, bəzən isə çəpinə kəsilmişdir (Şəkil 2, 2, 4, 6). Onlardan bəzisinin ağzının altında yarımşarşəkilli qulpun qırığı saxlanmışdır. Qablar qara rəngli və nazik divarlıdır. Xarici səthi yaxşı cilalanmışdır.

Çölməkləri formaca iki tipə bölmək olar. Birinci tip çölməklər qabarıq gövdəlidir. Onların ağzının kənarı yana doğru əyilmişdir (şəkil 2, 1, 5). Onlardan birinin ağzının kənarında ilgəkşəkilli qulpu var (şəkil 3, 1). Qabların xarici səthi yaxşı cilalanmışdır.

İkinci tip çölməklər qısa boğazlıdır. Bu tip bir nümunə ilə təmsil olunmuşdur. Onun ağzının kənarı xaricə qatlanmışdır. Ağzının kənarında ilgəkşəkilli qulpu var (şəkil 2, 3). Boz rənglidir. Xaricdən cilalanmışdır. Diskşəkilli formada hazırlanan gil qapağın parçası boz rəngdə bişirilmişdir (şəkil 3, 2).

Bu təbəqədən aşkar olunan keramika məmulatının bir qismi naxışlıdır. Onların xarici səthində oval batıq naxışların izi qalmışdır (Şəkil 3, 3, 5, 6). Keramika nümunələri qara rəngdə yaxşı bişirilmiş və cilalanmışdır.

Yaşayış yerinin 1,2 m dərinliyədək yerləşən təbəqəsindən müxtəlif dövrlərə aid maddi-mədəniyyət nümunələri aşkar olunmuşdur. Onların bir qrupu Erkən Tunc dövrünə aiddir. Tapıntıların əksəriyyəti keramika məmulatından ibarətdir. Erkən Tunc dövrü keramikasının bir qismi çəhrayı rəngdə bişirilmişdir. Rəng çalarları sarı ilə qırmızı arasındadır. Onlar başlıca olaraq küpə tipli qabların parçalarından ibarətdir. Birinci tip küpələr silindrik boğazlıdır. Onların ağzının kənarı xaricə qatlanmışdır. Qablar narın qum qarışıqı olan gildən hazırlanaraq yaxşı bişirilmişdir. Onların divarları arasında boz rəngli təbəqə qalmışdır. Keramika nümunələri hər iki üzdən yaxşı cilalanmışdır (şəkil 4, 1, 2; şəkil 5, 3). İkinci tip küpələrin boğazı konusvaridir. Qabların ağzının kənarı xaricə qatlanmışdır (şəkil 4, 3; şəkil 5, 2). Keramika nümunələri hər iki üzdən cilalanmışdır. Çəhrayı rəngli keramika məmulatına gil qapağın parçası da aiddir. Onun yalnız kiçik bir hissəsi salamat qalmışdır. Narın qum qarışıqı olan gildən hazırlanaraq yaxşı bişirilmiş, hər iki üzdən cilalanmışdır.

Keramika məmulatının ikinci qismi boz, ya da qara rəngdə bişirilmişdir. Bu qrupa aid keramika məmulatının bir hissəsi qalındıvarlı və çəhrayı astarlıdır. İkinci qrupdakılar isə incə divarlıdır. Onlar astarsızdır. Küpə tipli qabları formaca bir neçə tipə bölmək olar. Birinci tip küpələr silindrik boğazlıdır (şəkil 5, 1; şəkil 6, 5). Onların biri iri qum qarışıqı olan gildən hazırlanaraq qara rəngdə bişirilmişdir. Çəhrayı astarlıdır. Xarici səthi cilalıdır. İkinci küpə incə divarlı olub keyfiyyətli bişirilmiş, xaricdən yaxşı cilalanmışdır (şəkil 6, 5). İkinci tip küpələr qısa boğazlıdır (şəkil 6, 1; şəkil 6, 4). Küpələrin biri krem astarlıdır. Xarici səthi qara rəngli olub cilalanmışdır. İkinci küpə incə divarlı və astarsızdır. Qara rəng-

də keyfiyyətli bişirilmişdir. Digər küpələr ağzının formasına görə fərqlənirlər (şəkil 6, 2, 3). Onlardan birinin ağzının kənarı relsşəkillidir (şəkil 6, 2).

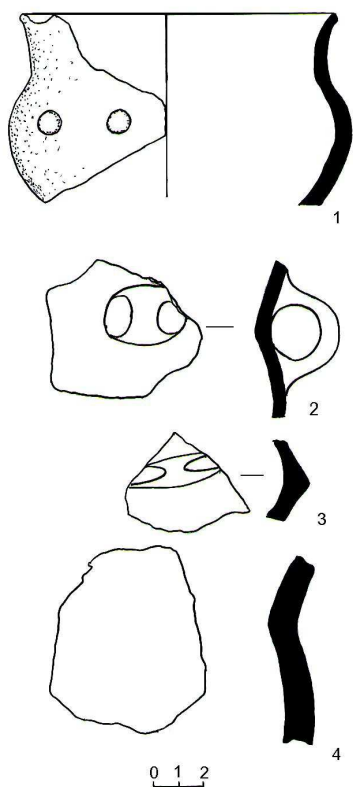
Çölmək tipli qablar silindrik boğazlıdır. Onların ikisi nazikdivarlıdır. Narın qum qarışıqı olan gildən hazırlanaraq yaxşı bişirilmişdir. Onlardan birinin içəridən krem rəngli astarı var. Xarici səthi parıldayanadək cilalanmışdır. Gövdəsinin yuxarı hissəsi iki oval batıqla naxışlanmışdır (şəkil 7, 1). İkinci çölməyin yarımşarşəkilli qulpu var. Bu çölmək keyfiyyətli bişirilmiş, hər iki üzdən yaxşı cilalanmışdır (şəkil 7, 2). Üçüncü çölməyin bir hissəsi qalmışdır. O qara rəngdə keyfiyyətli bişirilmişdir. Xarici səthi parıldayanadək cilalanmışdır. Üzərində rudimental qulpşəkilli çıxıntı var (şəkil 7, 3). Dördüncü çölmək qalındıvarlıdır. İçəridən çəhrayı astarlıdır. İçəri tərəfi yaxşı sığallanmış, xarici cilalanmışdır (şəkil 7, 4). İçəri tərəfinin bəzi qisimlərində qırmızı boya izləri saxlanmışdır.

Çölmək tipli qabların parçalarına Şərur rayon Tarix-Diyarşünaslıq Muzeyinin kolleksiyası arasında da rast gəlinmişdir.

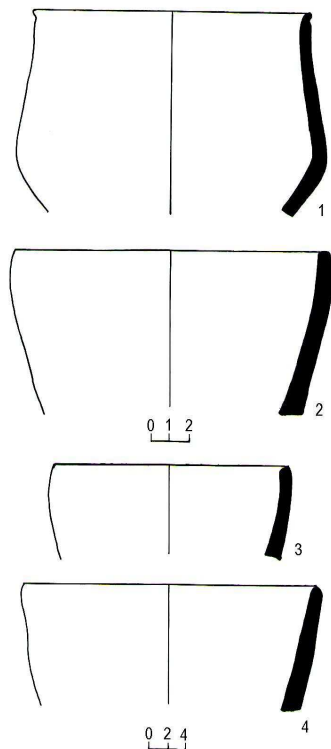
Kasa tipli qablar müxtəlif tiplidir. Birinci tip kasalar bikonik gövdəlidir. Gövdəsi ağız hissədə bir qədər içəri yığılmışdır. Ağzının kənarı xaricə qatlana-raq dəyirmilənmiş və batıq xətlə hüdudlanmışdır. Xarici səthinə və ağzının kənarına içəridən qara rəng çəkilmişdir (şəkil 8, 1). Xarici səthi cilalıdır.

İkinci tip kasalar konusvari gövdəli olub ağız hissədə bir qədər içəri yığılmışdır. Bu tip kasalar qalındıvarlıdır. İri qum qarışıqından hazırlanaraq qara rəngdə yaxşı bişirilmiş, xaricdən cilalanmışdır (şəkil 8, 2-3). Bu tipə daxil olan kasaların biri formaca digərlərindən fərqlidir. Onun ağzının altı enli batıq zolaqla əhatə olunmuşdur (şəkil 8, 4).

Üçüncü tip kasalar qabarıq gövdəlidir. Ağız hissədə bir qədər içəri yığılmış, ağzının kənarı çəpinə kəsilmişdir. Qara rəngdə yaxşı bişirilmiş, xaricdən cilalanmışdır. Kasalar arxaik formaları ilə seçilir. Birinci tip kasalar Azərbaycanın Erkən Tunc dövrü abidələrində geniş yayılmışdır (7, tablo 38). Digər kasaların prototipləri Eneolit abidələrindən məlumdur. Belə kasalar Ovçulartəpəsi (4, tablo VI, 2), Xələc (10, şəkil 4, 4), Urmiya hövzəsində Göytəpə (Brown, 1951, p. 22, fig. 5, 354) abidəsindən bəllidir. Lakin konusvari formalı kasaların yaxın bənzərləri Ovçulartəpəsi (4, tablo III, 1-2) və Ərəbyengicədən (9, şəkil 2, 1-2) aşkar olunmuşdur. Ümumiyyətlə, Şortəpədən aşkar olunan kasalar Son Eneolit mədəniyyəti ilə Kür-Araz keramikası arasında genetik bir bağlılığın olduğunu təsdiq edir. Araşdırmalara əsasən Şortəpənin Erkən Tunc dövrü keramikasını e.ə. V-III minilliklərə aid etmək olar.

Şəkil 7.

Şəkil 8.

Şortəpə yaşayış yerinin tədqiqi zamanı aşkar olunan yeni arxeoloji materiallar Naxçıvan, o cümlədən Şərurda formalaşan qədim mədəniyyətləri yenidən dəyərləndirməyə imkan verir. Tədqiqat göstərir ki, yaşayış yerində tarixin müxtəlif mərhələlərində yaşayış olmuşdur. Şortəpədə müxtəlif dövrlərə aid maddi-mədəniyyət qalıqları aşkar olunsada mədəni təbəqə başlıca olaraq Erkən Tunc dövrünə aiddir. Aparılan araşdırmalar göstərir ki, erkən əkinçilik və maldarlıq mədəniyyətlərinin formalaşmasında, habelə Azərbaycanın Yaxın Şərq ölkələri ilə iqtisadi-mədəni əlaqələrində Şərurda yerləşən abidələrin böyük əhəmiyyəti olmuşdur. Belə bir faktı xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, Eneolit dövrünün sonu və Kür-Araz mədəniyyətinin başlanğıcını əks etdirən abidələrin bir qrupu Şərur rayonu ərazisində toplanmışdır. Ovçulartəpəsi, Ərəbyengicə, Xələc, Sədərək bu abidələr sırasına daxildir. Digər abidələrdə olduğu kimi Şortəpə yaşayış yerində də Kür-Araz mədəniyyətinin erkən mərhələsinə aid keramika məmulatı aşkar olunmuşdur. Şortəpə yaşayış yerinin və Şərurdakı digər abidələrin tədqiqi uzun illərdən bəri dünya tədqiqatçılarını düşündürən problemlə-

rin həll olunması üçün, xüsusilə Kür-Araz mədəniyyətinin mənşəyinin araşdırılması üçün olduqca əhəmiyyətlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Абибуллаев О.А. Энеолит и бронза на территории Нахичеванской АССР. Баку: Элм, 1982, 314 с.
2. Алекперов А.К. Исследования по археологии и этнографии Азербайджана. Баку: Изд-во АН Азербайджанской ССР, 1960, 249 с.
3. Aşurov S.H. Naхçıvanın İlk Tunc Dövrü keramikası. Bakı, 2002, 158 s.
4. Baxşəliyev V., Marro C., Aşurov S. Ovçulartəpəsi. Bakı: Elm, 2010, 156 s.
5. Brown T.B. Excavation in Azerbaijan. London: JohnMurray, 1948, 1951, 179 p.
6. Cəfərov H.F. Azərbaycan e. ə. IV minilliyin axırı-I minilliyin əvvəllərində. Bakı: Elm, 2000, 187 s.
7. Исмаилзаде Г.С. Азербайджан в системе раннебронзовой культурной общности Кавказа. Баку: Нафта-пресс, 2008, 304 с.
8. Нариманов И.Г. Культура древнейшего земледельческо-скотоводческого населения Азербайджана. Баку: Элм, 1987, 260 с.
9. Seyidov A.Q., Baxşəliyev V.B. Ərəbyengicə. Bakı: Nurlan, 2009, 160 s.
10. Seyidov A.Q., Baxşəliyev V.B., Mahmudova V.Ə. Xələc. Bakı: Elm, 2010, 220 s.
11. Seyidov A.Q., Baxşəliyev V.B. Sədərək. Bakı: Elm, 2011, 184 s.

Вели Бахшалиев, Аббас Сеидов

РАННЕБРОНЗОВАЯ КЕРАМИКА ПОСЕЛЕНИЯ ШОРТЕПЕ

Археологические материалы, выявленные из поселения Шортепе, позволяют заново оценить древние культуры, сформировавшиеся на территории Нахчывана, в том числе в Шаруре. Исследования показывают, что поселение заселялось в разные периоды истории. Несмотря на то, что материально-культурные остатки из поселения относятся к разным периодам, основной период заселения поселения относится к эпохе Ранней Бронзы. Исследования показывают, что памятники, расположенные на территории Шарура имели значение в изучении раннеземледельческих и скотоводческих культур, а также для исследования культурно-экономических отношений Азербайджана с ближневосточными странами. Следует отметить такой факт, что определенные группы памятников, датируемых концом позднего Энеолита и началом Куро-Араксской культуры, расположены на территории Шарура. Поселения Овчулартепеси, Арабенгидже, Халадж, и Садарак относятся к числу таких памятников. В поселении

Шортепе, как и в других памятниках, выявлены керамические изделия начального этапа Куро-Араксской культуры. Исследование поселения Шортепе, а также других памятников Шарура имеют определенное значение в решении проблем, связанных с генезисом Куро-Араксской культуры.

Ключевые слова: Шарур, Куро-Араксская культура, Шортепе, Прото Куро-Араксская керамика, земледелие.

Veli Bakhshaliyev, Abbas Seyidov

EARLY BRONZE CERAMICS OF THE SETTLEMENT OF SHORTEPE

The archaeological materials revealed from the settlement of Shortepe allow estimating again the ancient cultures formed in the territory of Nakhchivan, including Sharur. Researches show that the settlement has been populated in the different periods of history. In spite of the fact that the material and cultural remains from the settlement belong to the different periods however the main period of settling dates from the Early Bronze Age. Researches show that the monuments located in the territory of Sharur mattered in studying of early agricultural and cattle-breeder cultures, and also for research of the cultural and economic relations of Azerbaijan with the Near Eastern countries. It should be noted existence of such fact that certain groups of the monuments dated by the end of Late Chalcolithic and the beginning of Kuro-Araxes culture, are located in Sharur's territory. Settlements of Ovchulartepesi, Arabengije, Xalac, and Sadarak are among such monuments. In the settlement of Shortepe, as well as in other monuments pottery of the initial stage of Kuro-Araxes culture is revealed. Researches of settlement of Shortepe and also of other Sharur's monuments have a certain value in the solution of the problems connected with genesis of Kuro-Araxes culture.

Key word: Sharur, Kuro-Araxes culture, Shortepe, Proto Kuro-Araxes ceramics, agriculture.

TOĞRUL XƏLİLOV

AMEA Naxçıvan Bölməsi

E-mail: x.toqrul@gmail.com

HAÇAQAYA YAŞAYIŞ YERİ VƏ NEKROPOLUNDAN TAPILAN KERAMİKALAR

Haçaqaya yaşayış yeri və nekropolu Ordubad rayonunun Tivi kəndində, kənddən cənub-qərbdə, Gilançayın sol sahilində, eyni adlı dağın üzərində yerləşir. Abidə 2008-ci ildə tərəfimizdən qeydə alınmışdır. Onun öyrənilməsi sahəsində arxeoloji tədqiqatlar 2009-2012-ci illərdə də davam etdirilmişdir. Tədqiqatlar zamanı abidədən xeyli miqdarda keramika məmulatları aşkar olunmuşdur.

Məqalədə Haçaqaya yaşayış yeri və nekropoldan tapılmış gil qablar öyrənilibdir. Müəyyən olunubdur ki, Haçaqaya yaşayış yerindən tapılmış boyalı qablar Orta Tunc dövrünə aiddirlər. Gilançay vadisinin Araz sahili düzənlikləri ilə qovuşduğu ərazilərlə yanaşı Gəmiqaya ətrafında da Orta Tunc dövründə insanlar yaşamışlar.

Açar sözlər: *Gəmiqaya, boyalı qablar, Orta Tunc dövrü, Haçaqaya.*

Naxçıvan Muxtar Respublikasında insanların məskunlaşdığı əsas ərazilərdən birini Gilançay vadisi təşkil edir. Orada yaşayış üçün əlverişli təbii-coğrafi şərait, zəngin alp və subalp çəmənlikləri olmuşdur. Ona görə də insanlar hələ lap qədim dövrlərdən Gilançay vadisindəki Sakcarsu, Əyriçay, Nəsirvazçay, Parağaçay, Xırdaçay (Tivi çayı) çayları boyunda məskunlaşmışlar. Gilançay vadisinin yuxarı hissəsində, Gəmiqaya ətrafında aparılan arxeoloji araşdırmalar bunu sübut edir (7, s. 84-96; 11, s. 79-85; 12, s. 87-93). Tədqiqatlar zamanı bu ərazidən qədim dövr tariximizlə bağlı xeyli yeni arxeoloji abidələr (Dəmyələr, Qumluq, İlikliqaya və s.) aşkar olunmuşdur. Gilançay vadisinin yuxarı hissəsində, Gəmiqaya ətrafında aşkar olunmuş arxeoloji abidələr içərisində Haçaqaya yaşayış yeri və nekropolu mühüm yer tutur. Abidə 2008-ci ildə tərəfimizdən qeydə alınmışdır. Onun öyrənilməsi sahəsində aparılan arxeoloji tədqiqatlar 2009-2012-ci illərdə də davam etdirilmişdir. Tədqiqat zamanı abidədən xeyli miqdarda keramika məmulatları aşkar olunmuşdur.

Haçaqaya yaşayış yeri. Abidə Ordubad rayonunun Tivi kəndində, kənddən cənub-qərbdə, Gilançayın sol sahilində, eyni adlı dağın üzərində yerləşir. Yaşayış yerinə qalxarkən yol boyu qayaaltı sığınqlara rast gəlinir. Sahəsi 4 hektardan artıqdır. Abidə yeri şimaldan və cənubdan qayalıq, şərqdən və qərbdən

yarğanla əhatə olunubdur. Onun yerləşdiyi ərazi zəngin otlaq sahələrinə malikdir. Yaşayış yerinin yaxınlığında təbii bulağın olması orada insanların məskunlaşmasına şərait yaradan əsas amillərdən birini təşkil edir.

Abidədə aparılan kəşfiyyat xarakterli arxeoloji tədqiqatlar zamanı yaşayış yerinin coğrafi mövqeyi, oradakı tikinti qalıqları öyrənilmiş, müxtəlif formalı keramika məmulatları toplanılmışdır. Yaşayış yerindəki dağılmış evlərin yerində daş yığınları, torpaq qarışıq təpəciklər, üzərini otlar örtən dördkünc formalı çalalar qalır. Abidədəki yaşayış və təsərrüfat tikililərinin dağılmış qalıqlarına əsasən oradakı evlərin dördkünc planda tikildiyi bilinir. Onların bir çoxu təpənin üzərindəki kiçik düzənlik ərazidə, bir qismi dərənin kənarında, bulağın yanında tikilmişdir. Yaşayış yeri əlverişli strateji mövqedə yerləşir. Oradan Gilançay vadisinin bir hissəsinə nəzarət etmək mümkündür. Haçaqaya yaşayış yerində aparılan kəşfiyyat xarakterli arxeoloji tədqiqatlar zamanı abidədən müxtəlif formalı keramikalar toplanılmışdır. Keramika məmulatları boz və çəhrayı rəngli olmaqla iki qrupa bölünür.

Boz rəngli keramikalar küpə, kasa, çölmək tipli qablardan ibarətdir.

Küpələrin əksəriyyətinin ağzı azca xaricə qatlanmışdır (şəkil 1, 2, 3). Onların boğazları qısa və ya silindrik şəkildə düzəldilmişdir.

Kasa tipli qabların gövdələri qabarıq və ya konusvari formalıdır. Onların əksəriyyətinin ağzı xaricə qatlanaraq dəyirmiləşibdir. Bir qrupunun ağzı içəri yığılıbdır (şəkil 1, 10).

Çəhrayı rəngli keramikaların əksəriyyəti boyalıdır. Onlar küpə, kasa, çölmək tipli qabların hissələrindən ibarətdir.

Çölmək tipli qablardan biri qabarıq gövdəli, yastı oturacaqlı, gen ağzılı hazırlanmışdır (şəkil 1, 6). Onun ağzının kənarı azca xaricə qatlanmışdır. Üzəri qara rənglə həndəsi ornamentlərlə naxışlanmışdır. Qabın yuxarı hissəsində yuxarıdan və aşağıdan üfüqi xətlərlə məhdudlanmış və içərisi paralel xətlərlə doldurulmuş, əsasları yuxarı olan üçbucaqlar çəkilmişdir. Gövdəsində eyni formalı həndəsi ornament bir qədər fərqli şəkildə verilmişdir. Qabın gövdəsinə çəkilmiş əsasları yuxarı olan üçbucaqların içərisi kəsişən xətlərin kombinasiyasından ibarət torlu naxışlarla bəzədilmişdir. Bu qab naxışlanma motivinə görə Şahtaxtı (5, tab. XIII, 2; tab. XV, 3), II Kültəpə (6, s. 114, şəkil 24, 1, 3) və s. abidələrindən tapılmış bir qrup boyalı qablarla oxşarlıq təşkil edir.

Yaşayış yerindən əldə olunmuş küpə tipli boyalı qab bikonik gövdəli, xaricə qatlanmış ağzı kənarlı düzəldilmişdir (şəkil 1, 7). Çölmək tipli qab qabarıq gövdəli, silindrik boğazlı, xaricə qatlanmış ağzı kənarlıdır (şəkil 1, 8). Qabların hər ikisinin ağzının kənarında Yaycı, Çalxanqala (6, s. 106, şəkil 16, 3-6) abidələrindən tapılmış bir qrup qablarda olduğu kimi dairəvi formalı naxışlar çəkilmişdir.

Yaşayış yerindən əldə olunmuş Orta Tunc dövrünə aid olan forma verməyən boyalı keramikalar da naxışlanma motivlərinə görə müxtəlifdirlər. Onlardan bir qrupunun üzərində I Kültəpə (1, s. 85-86), II Kültəpə (10, s. 47), Şor-

təpə (10, şəkil 27, 8), Qazançıqala (6, şəkil 13, 5, 12, 16) və s. abidələrindən tapılan qablarda olduğu kimi qara rənglə qoşa enli xətlərin arasına alınmış bucaq formalı naxış çəkilmişdir (şəkil 1, 3, 4).

Haçaqaya nekropolu. Abidə Ordubad rayonunun Tivi kəndi ərazisində, eyni adlı yaşayış yerinin yaxınlığında, təpə üzərində, qumluq ərazidə yerləşir. Sahəsi 1,5 ha yaxındır. Nekropolun ərazisi cənubdan yaşayış yeri, şimaldan və şərqdən dərə ilə əhatə olunub. Nekropoldakı qəbirlər təbii aşınma nəticəsində dağıldığından onların quruluşu haqqında bitkin fikir söyləmək bir qədər çətin-dir. Lakin nisbətən yaxşı qalmış qəbirlərə əsasən nekropoldakı qəbirlərin daş qutu tipli olduğunu ehtimal etmək olar. Haçaqaya nekropolundan əldə olunan gil qablar eyni adlı yaşayış yerindən aşkar edilən keramika məmulatları kimi boz və çəhrayı rəngli olmaqla iki qrupa bölünür. Onlar narın və iri qum qarışığı olan gildən hazırlanaraq yaxşı bişirilmişlər.

Çəhrayı rəngli qablar boz rənglilərə nisbətən çoxluq təşkil edir. Onlar küpə, kasa, çölmək tipli qabların hissələrindən ibarətdir.

Küpə tipli qablardan birinin üzəri cilalanmışdır. Boğazı silindrik formada düzəldilmiş, ağzı xaricə qatlanmışdır (şəkil 1, 9).

Çölmək tipli qablar gen ağızlı, qabarıq gövdəli, yastı oturacaqlı düzəldilmişdir. Onların bəzilərinin ağzının kənarı düzdür. Bir qrupunun ağzı azca xaricə qatlanmışdır. Nekropoldan aşkar edilən gen ağızlı, qabarıq gövdəli, yastı oturacaqlı çölməklərdən birinin ağzının kənarı çizma xətlə naxışlanmışdır (şəkil 1, 10). Bu qab naxışlanma motivinə və ornamentlərinə görə Mərdangöl (4, tab. XXV, 16, 17), I Boyəhməd (15, s. 32, şəkil 11, 4, 5), Dəmyələr (7, s. 84-93), Mingəçevir (3, tab. XVIII, 14, 15; tab. XLIII, 8), Gəncəçay (16, s. 136-138), Qarqarçay, Tərtərçay (9, s. 160-163) və s. arxeoloji abidələrindən tapılan bir qrup çölməklərlə oxşarlıq təşkil edir.

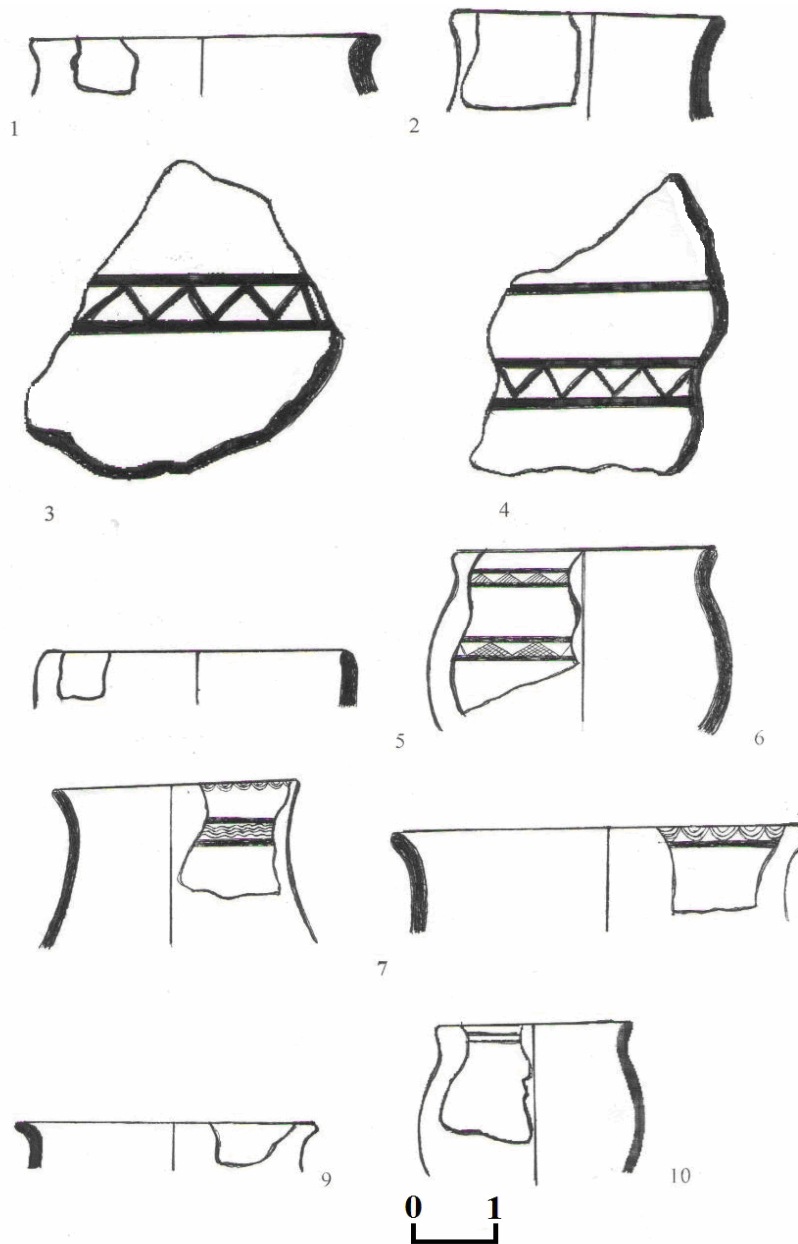
Haçaqaya yaşayış yeri və nekropolundan əldə olunmuş keramika məmulatlarının öyrənilməsi zamanı məlum olur ki, burada qablar müxtəlif gildən düzəldilmişdir. Buna görə də onların hamısının tərkibi eyni olmamışdır. Qablar boz və çəhrayı rəngli olmaqla iki qrupa bölünmüşdür. Onların hazırlanması zamanı əvvəlcə istehsal üçün yararlı olan qum seçilmişdir. Sonra gilin tərkibinin möhkəm və keyfiyyətli olmasına fikir verilmişdir. Qabların tərkibinin möhkəmliyini, keyfiyyətini artırmaq üçün onların hazırlandığı gilin tərkibinə iri və xırda qum dənələri qatılmışdır. Yüksək keyfiyyətli gildən hazırlanmış qablar daha çox yararlı, daha çox uzun ömürlü olmuşdur. Qabları istehsal edərkən onların simmetriyasına xüsusi fikir verilmişdir. Onu müəyyən formaya saldıqdan sonra bişirmə prosesi zamanı çatlamaqdan qorumaq üçün xüsusi üsullardan istifadə etmişlər. İlk olaraq qabı əvvəlcə bir neçə gün kölgə yerdə qoyub azca qurutmuşlar. Sonra onu müxtəlif temperaturda bişirmişlər. Qabları orta dərəcədə bişirərkən çox yüksək olmayan temperaturda hissə verilmişdir. Yüksək temperaturda bişirilmiş qabların əksəriyyətini çatlamaqdan qorumaq üçün şüyürləmişlər. Bişirmə prosesi zamanı hər hansı bir formaya salınmış qab oksidləşdirici alovun

təsirindən müxtəlif rəngli olmuşdur. Bu zaman bəzi qabların xarici səthi qaralmış, daxili isə karbon birləşməsinin təsir etməməsi nəticəsində açıq rəngli qalmışdır. Qabların bişirilməsi prosesi zamanı müxtəlif rənglərdə olması üçün onların hazırlandığı gilə tərkibindəki dəmir birləşmələrinin əhəmiyyəti böyük olmuşdur. Bişirilmə prosesi zamanı bütün dəmir və onun başqa birləşmələri dəmir oksidinə çevrilərək qabın rənglənməsində həlledici rol oynamışdır. Qabların rənglənməsində həmçinin boyaq bitkilərindən və müxtəlif minerallardan da istifadə edilmişdir. Qabların naxışlanması istifadə olunmuş həndəsi ornamentlər sadə və mürəkkəb quruluşlu olmaqla iki əsas qrupa bölünmüşdür. Sadə həndəsi ornamentlər içərisində dalğalı, düz xətlər daha çox yayılmışdır. Mürəkkəb həndəsi ornamentlər dairə və üçbucaqların kombinasiyasından ibarət olmuşdur. Həmin ornamentlər Haçaqaya yaşayış yerində yaşamış insanların həyat tərzini, dini-ideoloji görüşlərini və dulmuşların bu sahədəki sənətkarlıq vərdişlərini əks etdirmişdir.

Haçaqaya yaşayış yeri və nekropolundan əldə edilən keramika nümunələrinin öyrənilməsi onu göstərir ki, hər iki abidədən əldə olunmuş gil qablar hazırlanma texnologiyasına, forma və xüsusiyyətlərinə görə bir-biri ilə oxşarlıq təşkil edir. Yaşayış yerindən toplanılmış monoxrom rəngli keramikalardan fərqli olaraq sadə qabların bəziləri Son Tunc-Erkən Dəmir dövrünə aid xüsusiyyət daşıyır. Haçaqaya yaşayış yerindən tapılmış Orta Tunc dövrünə aid qablar Son Tunc-Erkən Dəmir dövrünə aid qablardan fərqli olaraq daha çox maraq doğurur və bir sıra elmi nəticələrin əldə olunmasına köməklik edir.

İlkin olaraq onu qeyd etmək olar ki, Haçaqaya yaşayış yerindən Orta Tunc dövrünə aid gil qablar aşkar olunana qədər Gilançay vadisinin yuxarı hissəsindən, Gəmiqaya ətrafında həm 1968-ci ildə, həm də sonrakı dövrlərdə (2002, 2005, 2008, 2009-cu illər) aparılan arxeoloji araşdırmalar zamanı bu dövrə aid arxeoloji materiallar aşkar olunmamışdır. Bu ərazidən qeydə alınmış Dəmyələr, İlikliqaya, Qumluq və s. yaşayış yerlərindən Son Tunc-Erkən Dəmir və Antik dövrlərə aid keramikalar tapılmışdır. Gilançay vadisinin yuxarı hissəsindəki Gəmiqaya abidəsindən və Nəbi yurdundakı arxeoloji materiallardan başqa heç bir yerdən Orta Tunc dövrünə aid maddi-mədəniyyət nümunələri aşkar olunmamışdır.

Nəbi yurdunda aparılmış arxeoloji tədqiqatlar zamanı oradan e.ə. III minilliyin ikinci yarısına aid olan hər iki üzü cilalanmış keramika məmulatı və kurqanaltı sərdabə tipli qəbir aşkar olunmuşdur. Bu qəbirin quruluşuna görə Plovdağın Orta Tunc dövrü kurqanaltı sərdabələriylə və Telmankənd kurqanlarıyla oxşarlıq təşkil etdiyi müəyyən edilmişdir (14, s. 176). Gilançay vadisinin aşağı hissəsində yerləşən Plovdağ abidəsindən Orta Tunc dövrünə aid boyalı qablar xeyli miqdarda aşkar olunmuşdur (13, s. 31-32).

Şəkil 1. Haçaqaya yaşayış yeri və nekropolunun keramikası.

E.ə. IV-II minilliklərə aid olan Gəmiqaya abidəsində olan qayaüstü təsvirlərin böyük bir qrupu Orta Tunc dövrünə aiddir. Onlar insan, heyvan və s. təsvirlərindən ibarətdirlər (2, s. 171-195). Abidədə qeydə alınmış müəyyən kompozisiyalı süjetli təsvirlərin əksəriyyəti Orta Tunc dövrünün inkişaf etmiş mərhələsi ilə tarixləndirilmişdir (8, s. 106-111).

Gilançay vadisinin yuxarı hissəsindəki Gəmiqaya abidəsində Tunc dövrünün bütün mərhələlərinə aid qayaüstü təsvirlər və Nəbi yurdundakı e.ə. III minilliyin ikinci yarısına aid cilalanmış keramika məmulatı, kurqanaltı sərdabə və həmin ərazidə Orta Tunc dövrünə aid yeni arxeoloji abidənin aşkar edilməməsi Gilançay vadisində mədəniyyətlərin formalaşmasının ardıcılığını izləməyə imkan verir.

Yeni abidələrdən Orta Tunc dövrünə aid sadə və boyalı qabların tapılması onu qeyd etməyə əsas verir ki, Tunc dövrünün bütün mərhələlərində Gilançay vadisinin yuxarı hissəsində insanlar məskunlaşmışlar. Orada yaşamış qədim yarımköçəri tayfalar sadə qablarla yanaşı boyalı qablar da düzəltmişlər. “Boyalı qablar mədəniyyəti” Gilançay vadisinin aşağı hissəsi ilə yanaşı onun yuxarı hissəsini, Gəmiqaya ətrafını da əhatə etmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Абибуллаев О.А. Энеолит и бронза на территории Нахичеванской АССР. Баку: Элм, 1982, 314 с.
2. Алиев В.Г. Культура эпохи Средней Бронзы Азербайджана. Баку: Элм, 1991, 256 с.
3. Асланов Г.М., Ваидов Р.М., Ионе Г.И. Древний Мингечаур. Баку: Изд-во АН Азерб. ССР, 1959, 191 с.
4. Асланов Г.М., Ибрагимов В.И., Кашкай С.М. Древние некрополи Хараба-Гилана. Баку: Нурлан, 2003, 101 с.
5. Агаев Г.Г. Шахтахты в эпоху Поздней Бронзы и Раннего Железа. Баку-Москва: Агрыдаг, 2002, 200 с.
6. Baxşəliyev V.B. Naxçıvanın qədim tayfalarının mənəvi mədəniyyəti. Bakı: Elm, 2004, 320 s.
7. Baxşəliyev V.B. Dəmyələr nekropolu Erkən Dəmir dövrünün yeni abidəsidir // AMEA Naxçıvan Bölməsinin Xəbərləri, Naxçıvan, Tusi, 2006, № 4, s. 84-89.
8. Baxşəliyev V.B. Gəmiqaya təsvirlərinin tarixləndirilməsinə dair // AMEA Naxçıvan Bölməsinin Xəbərləri, Naxçıvan, Tusi, № 4.
9. Cəfərov H.T. Azərbaycan e.ə. IV minilliyin sonu-I minilliyin əvvəllərində (Qarabağın Qarqarçay və Tərtərçay hövzəsinin materialları əsasında). Bakı: Elm, 2000, 187 s.
10. Əliyev V.H. Azərbaycanda Tunc dövrünün boyalı qablar mədəniyyəti. Bakı: Elm, 1977, 164 s.
11. Xəlilov T.F. Gilançay vadisinin yeni arxeoloji abidələri // AMEA Naxçıvan Bölməsinin Xəbərləri, 2011, s. 79-85.
12. Xəlilov T.F. Ordubad bölgəsində aşkar olunmuş yeni arxeoloji abidələr / AMEA Naxçıvan Bölməsinin Xəbərləri, 2011, s. 87-93.
13. İbrahimov B.İ. Plovdağ II nekropolu / 2003-2004-cü illərdə aparılmış arxeoloji və etnoqrafik tədqiqatların yekunlarına həsr olunmuş elmi sessiyanın materialları. Bakı: Elm, 2005, s. 31-32.

14. Müseyibli N., Bədəlov Ə. Gəmiqaya qəbir abidələri / Nuh peyğəmbər, dünya tufanı və Naxçıvan (24-25 aprelə keçirilmiş beynəlxalq simpoziumun materialları). Naxçıvan: Əcəmi, 2010, s. 175-181.
15. Novruzlu Ə.İ., Baxşəliyev V.B. Culfa bölgəsinin arxeoloji abidələri. Bakı: Elm, 1992, 108 s.
16. Nərimanov İ.N. Gəncəçay rayonunun arxeoloji abidələri. Bakı: Az. SSR EA Nəşriyyatı, 1958, 142 s.

Тогрул Халилов

КЕРАМИЧЕСКИЕ ИЗДЕЛИЯ, НАЙДЕННЫЕ В ПОСЕЛЕНИИ ХАЧАКАЯ И ЕГО НЕКРОПОЛЕ

В статье изучаются глиняные изделия, найденные в поселении Хачакая и близлежащем некрополе. Определено, что расписная керамика поселения Хачакая совпадает с изделиями эпохи Средней Бронзы. Факты показывают, что долина Гиланчай заселена с эпохи Средней Бронзы.

Ключевые слова: *Гемигая, расписная керамика, Средняя Бронза, Хачакая.*

Togrul Khalilov

THE POTTERY FOUND IN THE SETTLEMENT OF HACHAKAYA AND ITS NECROPOLIS

The settlement of Hachakaya and necropolis are located in the village of Tivi in the Ordubad district, to the southwest from this village, on the left coast of Gilanchay, on the mountain with the same name. The monument has been registered by us in 2008. Archaeological researches in the field of its studying have been continued also in 2009-2012. During researches pottery in quantity has been revealed in the settlement.

The figuline found in the settlement of Hachakaya and the nearby necropolis are studied in the paper. It is determined that the painted ceramics of the settlement of Hachakaya match products of the epoch of Middle Bronze. Vicinities of Gamigaya and also territories of the valley of Gilanchay adjoining to plains at coast of Araz have been occupied in the Middle Bronze Age.

Key words: *Gamigaya, painted ceramics, Middle Bronze, Hachakaya.*

(AMEA-nın müxbir üzvü V.B.Baxşəliyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

ZEYNƏB QULİYEVA

AMEA Naxçıvan Bölməsi

E-mail: zeyneb_guliyeva@yahoo.com

ŞƏRURUN DƏMİR DÖVRÜ ABİDƏLƏRİ

Maddi-mədəniyyət abidələri ilə zəngin olduğuna görə Şəruru Təbii arxeoloji muzey adlandırmaq olar. Şərunun Erkən Dəmir dövrü abidələri yaşayış yerləri və nekropollarla təmsil olunmuşdur. Yaşayış yerlərini 2 qrupa bölmək olar. Birinci qrupa ovalıqlarda salınmış yaşayış yerləri (Şortəpə, Xələc, Sədərək və s.), ikinci qrupa isə qala tipli yaşayış yerləri aiddir (Oğlanqala, Qızqala, Sədərək qalası, Kərki). Qəbir abidələri Aşağı Daşarx, Qarabulaq, Zeyvə, Dəmirçi, Qazxan və digər nekropollarla təmsil olunur. Tədqiqatlar göstərir ki, Erkən Dəmir dövrü keramikası Tunc dövründən spesifik cəhətləri ilə fərqlənir. Bu dövrün keramikası yaxşı cilalanması, boz-qara rəngdə olması, həndəsi ornamentlərlə naxışlanması və digər xüsusiyyətləri özündə ehtiva edir. Həmçinin kannelyur naxışlar, göbələkvarı çıxıntılar, ziqzaq şəkilli qulplar Dəmir dövrü keramikası üçün xarakterikdir. Bu qablar kasalar, küpələr, çölməklər, xeyrələr, parçalarla təmsil olunmuşdur.

Açar sözlər: *Dəmir dövrü, nekropol, keramika, Qazxan nekropolu, Dəmirçi.*

Tarixin bütün dövrlərinə aid maddi-mədəniyyət nümunələri ilə zəngin olduğu üçün Şəruru Təbii arxeoloji muzey adlandırmaq olar. Uzaq daş dövründən başlayaraq bu məhsuldar torpaqlarda məskən salmış qədim insanlar gələcək nəsillər üçün əvəzsiz mədəni irs qoyub getmişlər. Qazma mağarasından başlanan ibtidai mədəniyyət zaman-zaman inkişaf edərək, Azərbaycan arxeologiyasına Yaycı, Ovçulartəpəsi, Ərəbyengicə, Şortəpə, Xələc, Sədərək kimi monumental abidələr bəxş etmişdir.

Şərun daş yaşayış yerləri Tunc dövrü abidələri geniş araşdırılsa da, Dəmir dövrü abidələri kifayət qədər araşdırılmayıb. Buna baxmayaraq, görkəmli arxeoloqların tədqiqatları (1; 5; 8) bu dövrün maddi mədəniyyətinin üzə çıxarılmasında mühüm rola malikdir.

Şərunun Dəmir dövrü abidələrini 2 qrupa bölmək olar. Birinci qrupdakılar yaşayış yerləridir. Bunların özü də iki qismə bölünür: ovalıqlarda yerləşən yaşayış yerləri və qala tipli yaşayış yerləri.

Ovalıqlarda salınan yaşayış yerləri çoxtəbəqəli olmaları ilə diqqət çəkir. Bu abidələr tarixi dövrlərin bir-birinə inteqrasiyası baxımından da çox əhəmiyyətlidir. Başqa sözlə desək, bu abidələr istər Tunc dövrünün, istərsə də Dəmir

dövrünün genezisində dair maraqlı, eyni zamanda çoxsaylı faktlarla zəngindir. Ovalıqlarda salınan yaşayış yerləri Sədərək yaşayış yeri, Xələc, Şortəpə və digər abidələrlə təmsil olunmuşlar.

Sədərək yaşayış yeri ilk dəfə 1958-ci ildə qeydə alınmışdır. Abidə e.ə. I minillikdən orta əsrlər dövrünə kimi fəaliyyət göstərmiş “Şəhər yeri” kimi təqdim edilmiş (1, s. 15), lakin 2010-cu ildə aparılan qazıntılar buranın Eneolitdən Son Dəmir və Orta əsrlərə qədər keçən zaman kontekstində fəaliyyət göstərdiyini üzə çıxarmışdır (10, s. 19). Buradan aşkar edilən materiallar içərisində Dəmir dövrü keramikası üstünlük təşkil edir.

Xələc yaşayış yeri Şərur rayonunun eyniadlı kəndinin cənubunda, Araz ovalığında yerləşir. İlk dəfə 1982-ci ildə qeydə alınmış, sonralar isə yerli və əcnəbi arxeoloqlar tərəfindən kəşfiyyat qazıntıları aparılmış, Eneolit və Tunc dövrlərinə aid materiallar əldə edilmişdir. Abidənin üçüncü sahəsində Erkən Dəmir dövrünə aid keramika üzə çıxarılmışdır (9, s. 23, 85).

Şortəpə yaşayış yeri Şərur düzənliyində, Arazın sol sahilində salınmışdır. 1936-cı ildə burada kəşfiyyat qazıntıları aparılmış zəngin materiallar aşkar edilmişdir (2, c. 54-55). Daha sonralar aparılan qazıntılar (1, c. 19-20) nəticəsində buradan Tunc və Erkən Dəmir dövrünə aid, həmçinin antik dövrə aid küpələr, ocaq qurğuları və digər arxeoloji materiallar aşkar edilərək tədqiqata cəlb edilmişdir (3, c. 18; 4, s. 17; 6, s. 31).

Tədqiqatlar göstərir ki, düzənlik ərazilərdə salınmış qədim yaşayış yerlərində məskən salan tayfalar oturaq həyata üstünlük vermiş, sənətkarlığı yüksək inkişaf etdirmişlər. Bu abidələrdən üzə çıxarılan çoxsaylı arxeoloji materiallar sənətkarlığın və təsərrüfatın inkişafından xəbər verir.

Qala tipli yaşayış yerləri böyük ehtimalla, tayfalararası münaqişələrdən, o cümlədən xarici basqınlardan qorunmaq zərurətindən yaranmışdır. Bu faktor qala tipli yaşayış yerlərinin sosial bərabərsizliyin daha da gücləndiyi İlk Dəmir dövründə salındığını göstərir. Bu tipli yaşayış yerləri bir qayda olaraq, dağlıq ərazilərdə salınmış və müdafiə divarları ilə əhatə edilmişdir. Onlara Qız qala, Oğlanqala, Sədərək qalası, Kərki abidələri aiddir.

Qızqala abidəsi Aşağı Yaycı kəndinin cənub-qərbində, Uzunqaya dağ silsiləsinin yamacında yerləşir. Arxitekturasında Oğlanqala memarlıq cizgilərini əks etdirən bu abidənin yerüstü materialları keramika, dən daşları və əmək alətlərindən ibarətdir. Əldə edilən arxeoloji materialların təhlilinə əsasən tədqiqatçılar tərəfindən abidə e.ə. II-I minilliklərə aid edilmişdir (11, s. 241).

Oğlanqala abidəsi 1936-cı ildə qeydə alınmışdır (2, s. 37). 1970-1980-ci illərdə burada aparılan qazıntılar nəticəsində aşkar edilən materiallara əsasən yaşayış yeri Orta Tunc dövrü abidəsi kimi təqdim edilmiş (3, s. 39-46), lakin 1988-1989-cu illərdən başlayaraq son dövrlər də daxil olmaqla, aparılan tədqiqatlar abidənin Dəmir dövrünə aid olduğunu göstərmişdir (8, s. 88). Qeyd etmək lazımdır ki, son dövrün araşdırmalarına əsasən tədqiqatçılar Oğlanqala abi-

dəsində müdafiə divarlarının digərlərindən fərqli olaraq, bir qədər gec – Orta Dəmir dövründə (e.ə. 800) salındığını qeyd edirlər (13, 321-362).

Sədərək qalası Şərur rayonunun Dəmirçi (Quşçu Dəmirçi) kəndi ilə sərhəddə, eyni adlı kəndin şimal-şərq qurtaracağında 2001-ci ildə qeydə alınmışdır. Oğlanqala abidəsində olduğu kimi, burada da qala divarları yonulmuş sal daşların üst-üstə qoyulması yolu ilə hörülmüşdür. Lakin Oğlanqalanın dairəvi və qövsvarı tikililərindən fərqli olaraq Sədərək qalasının divarları dördkünc formada hörülmüşdür. Beynəlxalq Azərbaycan-Amerika Ekspedisiyasının tədqiqatları zamanı buradan Son Tunc və Erkən Dəmir dövrünə aid keramika parçaları aşkar olunmuşdur (10, s. 57).

Kərki abidəsi Sədərək kəndi yaxınlığında, Tejkar dağının qərbində yerləşir. 1977-ci ildə qeydə alınmışdır (3, s. 64). Yaşayış yerində siklop tipli tikinti qalıqı, daş alətlər, Tunc və Dəmir dövrlərinə aid keramika məmulatı aşkar edilmişdir. Yerüstü keramikanın tərkibi və texnologiyasına görə Kərki yaşayış yerinin məskunlaşdırılması e.ə. III minilliyin sonu, e.ə. I minilliyin əvvəllərinə aid edilmişdir (7, s. 85-86).

Qeyd etmək lazımdır ki, Şərurun qala tipli yaşayış yerləri bir neçə aspektdən bir-birini xatırladır. İstər əlçatmaz yerlərdə salınmaları, istər relyefə uyğun tikililəri, istərsə də möhkəm müdafiə divarlarının olması onların eyni arxitektura üslubundan bəhrələndiyinin bariz nümunələrindən hesab edilə bilər.

İkinci qrup abidələr nekropollarla təmsil olunur. Bunlar Aşağı Daşarx nekropolu (1, s. 15), Qarabulaq nekropolu, Zeyvə nekropolu, Dəmirçi nekropolu (11, s. 245), Qazxan nekropolu (11, s. 245, 249) kimi qəbir abidələrindən ibarətdir.

Aşağı Daşarx nekropolu 1960-cı ildə təsadüf nəticəsində aşkar edilmişdir (1, s. 15). Nekropolun yerüstü materialları içərisində daş, metal alətlərlə yanaşı Tunc və Dəmir dövrlərini əks etdirən keramika məmulatı da üstünlük təşkil edir. Şərur rayon Tarix Diyarşünaslıq Muzeyində saxlanılan Dəmir dövrü keramikası hazırlanma texnologiyası və göbələkvarı çıxıntıları ilə Xocalı-Gədəbəy keramikasını xatırladır.

Dəmirçi nekropolu Şərur rayonunun Dəmirçi kəndinin şimalında, Naxçıvan-Sədərək avtomobil yolunun 70 kilometrliyində yerləşən qədim karvan yolunun yaxınlığında salınmışdır. Nekropol 1967, 1998-ci illərdə tədqiqat obyektinə olsa da, sonralar davam etdirilməmişdir. Sahəsi 6 hektar olan abidədən daş qutu tipli qəbirlər, həmçinin üç qatdan ibarət müxtəlif ölçülü sal daşlar, müxtəlif formalı və boz rəngli keramika nümunələri, odadavamlı boyaqlar aşkar edilmişdir (7, s. 78). Abidədən tapılan küpə, kasa, badya, tava, muncuq və digər əşyaların həmdövr abidələrin materialları ilə oxşarlıq təşkil etməsi onun e.ə. II-I minilliklərə aid edilməsinə əsas vermişdir (11, s. 246).

Qarabulaq nekropolu kurqanlardan ibarətdir. Bu kurqanlar 1988-ci ildə Maxta kəndindən şimalda yerləşən eyniadlı ərazidə – Naxçıvan-Sədərək şose yolunun yaxınlığında meliorasiya və tikinti işləri görülərkən təsadüf nəticəsində

aşkar edilmişdir. 1989-1990-cı illərdə tədqiq edilmiş 5 kurgandan müxtəlif çeşidli saxsı məmulatı və bəzək əşyaları üzə çıxarılmışdır (6, s. 37-39).

Çapacaq kurganı 2002-ci ildə Dəmirçi kəndindən Sədərəyə gedən ensiz yolun sağında, Vəlidag silsiləsinə daxil olan təpə üzərində, Şəhur suvarma kanalının yaxınlığında qeydə alınmışdır (4, s. 30). Daş qutudan ibarət olan dəfn kamerası cənub-şimal istiqamətində olmaqla kurganın şərqində aşkar edilmişdir. Arxeoloji materialları yalnız üç ədəd saxsı məmulatı, obsidian lövhə və daş kasadan ibarət olan bu kurgan kenotaf məzarlar (skeletsiz, boş məzarlar) qrupuna aiddir.

Sədərək kurganı eyniadlı qalanın Narıncala hissəsindən cənuba doğru uzanan yamacın Araza tərəf istiqamətində yerləşir. Naxçıvan-Sədərək avtomobil yolunun çəkilişi zamanı dağılmış daş qutu qəbirlərin forması tamamilə itmişdir. Qəbirlərdən birinin şimal-şərq divarı iri sal daşlardan hörülmüşdür, digər divarlar isə kiçik ölçülü daşlardan qurulmuşdur. Çapacaq kurganında olduğu kimi burada da insan skeleti aşkar edilməyib. Kurganın cənub-şərq divarı boyunca küpə, bədyə tipli keramika məmulatı və bəzək əşyaları qoyulmuşdur (4, s. 28-29).

Zeyvə nekropolu Zeyvə kəndinin yaxınlığında tikinti işləri görülərkən təsadüfən aşkar olunmuşdur. Dağıntı zamanı aşkar olunmuş materialların bir qismi toplanaraq Şəhur rayon Tarix Diyarşünaslıq Muzeyinə verilmişdir. Zeyvə nekropolunun materialları Naxçıvanın Erkən Dəmir dövrü abidələri içərisində özünə geniş analogiya tapır (6, s. 242).

Qaxxan nekropolu Şəhur rayonunun Çərçiboğan kəndindən cənubda, eyniadlı yaşayış yerinin yaxınlığında yerləşir. Nekropolun ərazisi xalq arasında "Kasxan" da adlandırılır. Nekropol təsərrüfat işləri görülərkən təsadüfən dağıdılmışdır. Dağıdılmış qəbirlərdən boz rəngdə, orta dərəcədə bişirilmiş gil qablar aşkar olunmuşdur. Küpə tipli qablardan bəzilərinin Xocalı-Gədəbəy mədəniyyəti keramikası üçün xarakterik olan göbələkşəkilli çıxıntısı vardır. Aşkar olunan keramika məmulatı Naxçıvan üçün xarakterik olub Son Tunc və Erkən Dəmir dövrünə aid edilir (16, s. 98-99).

Şəhurun Dəmir dövrü nekropollarının araşdırılması onların bir müstəvi üzərində qruplaşdırılması fikrinin ortaya çıxmasına əsas verir. Bu isə kenotaf məzarlar probleminin aktuallığını artırır.

Adı çəkilən yaşayış yerlərində qazıntılar zamanı aşkar edilən artefaktlar (keramika, skelet qalıqı, qurğu, tikili, bəzək əşyası və s.) içərisində keramikanın xüsusi yeri var. Bunların bir qismi muzeylərdə, bir qismi isə ayrı-ayrı şəxslərin evlərindədir. Araşdırmalar göstərir ki, Dəmir dövrünün keramikası özünəməxsus çalarları ilə Tunc dövründən fərqlənir. Bu dövrün keramikası yaxşı cilalanması, rəngləri, formaları və ornamentləri ilə fərqlənir. Qabların üzərində kaneliur naxışlar, göbələkvarı çıxıntılar, ziqzaqlı qulplar Dəmir dövrünün spesifik cəhətlərindəndir (5, s. 20). Şəhur rayonunun Tarix Diyarşünaslıq muzeyində, AMEA Naxçıvan Bölməsinin Etnoqrafiya və Arxeologiya muzeyində və bəzi

kənd sakinlərinin evində saxlanılan keramika nümunələri (hansı ki, bu günədək dərc edilməyib) özünəməxsus rəng koloriti, forma müxtəlifliyinə baxmayaraq, Azərbaycanın digər həmdövr abidələri ilə analogiya yaradır. Bunlar küpələr, parçalar, kasalar, çölməklər, xeyrələrlə təmsil olunmuşdur.

Küpələr miqdar və çeşid bolluğuna görə hər zaman ön planda olduğundan onlara daha geniş yer verilmişdir. Keramikanın populyar növlərindən olan bu qablar ağız quruluşuna və formasına görə 3 qrupa bölünür: geniş ağızlı-qısa boğazlı küpələr, darboğazlı küpələr və silindrik boğazlı küpələr.

Birinci qrupa geniş ağızlı küpələri aid etmək olar. Qazxan nekropolundan üzə çıxarılan küpələrin demək olar ki, hamısı qara rəngli və şargövdəlidir. 4 nümunə ilə təmsil edilən bu qablardan biri qara rəngdə yaxşı cilalanmış və batıq xətlərlə naxışlanmışdır. Gövdəsindən dövrələmə keçən batıq xəttin yuxarısında və aşağısında iç-içə salınmış və mərkəzdə nöqtələrlə tamamlanmış çoxlu sayda konsentrik dairələr dalğavarı şəkildə bir xətlə bir-biri ilə əlaqələndirilmişdir. Çiyin hissədə yerləşdirilmiş göbələkvarı çıxıntı qabın Xocalı-Gədəbəy mədəniyyətinin məhsulu olduğunu göstərir. Bu tip qablara Qızılburun (1, c. 314 rəf. XXXIV, rəs. 3), həmçinin Qarabulaq, Dəmirçi, Daşarx kimi abidələrin Şərur rayon Tarix Diyarşünaslıq Muzeyində saxlanılan materialları arasında rast gəlinir. İkinci küpə boz-qara rəngdə olub kannelyur naxışları ilə diqqəti cəlb edir. Üçüncü küpə bir qədər kobud formada hazırlanmış və gövdəsində bir cərgə dövrələmə çərtmə naxış salınmışdır. Dördüncü küpə sünbül şəkilli, rombşəkilli, ziqzaq şəkilli ornamentlərinin zənginliyi ilə göz oxşayır.

İkinci tipə aid olan küpələr dar boğazlı və nisbətən uzunboğazlı olmaları ilə fərqlənirlər. Zeyvədən tapılan qabların birincisi bikonik gövdəli və basma naxışlıdır. Gövdəsi ilə çiyin hissəsi arasında salınmış dövrələmə basma naxışdan oturmaq hissəyə doğru bucaqlar əmələ gətirən basma, bəzən də qabarıq naxışlar nəzərə çarpır. Ağız hissəsi və qulpu sınımış qabın üzərində qara, qəhvəyi və boz rəng tonlarının improvizasiyası (bir-biri ilə çulğalaşması) hiss olunur (şəkil 1). Digər iki küpə isə dar boğazlı və şargövdəli olmaları ilə bir-birinə bənzərdirlər. Bunlardan biri Dəmirçi nekropolundan tapılan balaca naxışsız küpədir. Digəri isə Qarabulaq nekropolundan aşkar edilən və gövdəsində 6 cərgə horizontal basma naxışları olan küpədir. Küpələrdən biri də rombşəkillidir. Gövdəsindən 3 sıra dövrələmə keçən horizontal xətlərlə naxışlanmışdır. Üçüncü tip küpələrin bənzərlərinə Sədərək (10, s. 51, foto 48), Qızılburun (1, c. 313, rəf. XXXIII, 15; c. 314 rəf. XXXIV, rəs. 5-7) abidələrdə rast gəlinmişdir.

Üçüncü tip küpələr silindrik boğazlıdır. Bu küpələrdən biri Şortəpədən tapılan, boğazı istisna olmaqla hər tərəfdən 3 cərgə ziqzaq şəklində naxışlanmış küpədir. Hər cərgədə salınan ziqzaqlar isə paralel xətlər arasında sünbül şəkilli basma naxışlarla təmsil olunmuşdur. Sünbül şəkilli həndəsi ornamentlər bir qədər Qazxan keramikasını xatırladır. Dəmirçi nekropolunun yerüstü materialları arasından aşkar edilən digər küpə naxışsızdır. Bu tip küpələrin bənzərləri I Kültəpədən (1, c. 313, rəf. XXXIII, rəs. 2), Xələcdən (9, s. 154, 2) məlumdur.

Parçaların bütöv qalmış bir nümunəsi silindrik boğazlı, şar gövdəli olmaqla yanaşı, orijinal qulp forması ilə fərqlənir (şəkil 2). Zeyvədən tapılan bu qabın oturacağından gövdəsinə doğru üç cərgə xətlə bucaqlar əmələ gətirən böyük ziqzaqlar şəklində naxışlar salınmış, gövdə hissəsində şaquli formada bir-birinə paralel enli batıqlar şəklində dövrələmə çəkilən düz xətlər yuxarı hissədə maili formalı, bəzən də düz çəkilmiş kiçik cizgilərlə tamamlanmışdır. Boğaz hissə naxışsızdır. Şərur rayon Tarix Diyarşünaslıq Muzeyinin maraqlı eksponatlarından biri olan kasanın gövdəsində yerləşən qulpu xaricdən ziqzaqvari, daxildən isə dəyirmi formalıdır. Qeyd etmək lazımdır ki, ziqzaqvari qulplu qablar Qızılburun və Şahtaxtı abidələrində də (5, s. 85, şəkil 1, 13; 2, 25) aşkar edilmişdir.

Kasalar formaca 3 tipə bölünür: konus formalı kasalar, silindrik-konik formalı kasalar, qabarıq linzaşəkilli kasalar.

Birinci tipə aid olan kasa konik formada olub, ağız hissəyə doğru genişlənir. Zeyvədən tapılan bu kasa qara rəngdə olub və naxışsızdır. Onun digər bənzəri isə Dəmirçi nekropolundan tapılmışdır (AMEA Naxçıvan Bölməsinin Arxeologiya və Etnoqrafiya Muzeyində saxlanılır). Lakin bu kasa əvvəlkinə nisbətən mürəkkəb quruluşa malikdir. Qara rəngdə olan kasanın ağız hissəsində üfüqi istiqamətdə olan balaca qulpu şaquli formada dəşilmişdir. Qabın üzərindəki naxışlar da maraqlı quruluşa malikdir. Belə qabların analoqları Şahtaxtı, Qızılburun abidələrindən məlumdur (1, c. 313, таб. XXX, рис 11; таб. XXXIII, рис. 14).

İkinci tip kasalar silindrik-konusvari quruluşa malik olub, qara rənglidir. Bir tərəfinin sınmasına baxmayaraq, ümumi quruluşunu qoruyub saxlamışdır. Şiş oturacağa sahib olan bu qabın boğaz hissəsi ilə konusvari gövdəsinin birləşməsindən yaranan qabarıq hissənin üzərində dövrələmə ilanvarı naxış salınmışdır. Qabın ağız hissəsinin azca qalınlaşdırılmasından alınan digər qabarıq hissə üzərində də eyni formada qabarıq dövrələmə xətt keçir. Hər iki qabarıqlıq arasında-silindrik hissədə qabın boğazının az miqdarda içəriyə doğru yığılması nəticəsində dövrələmə batıq xətt salınmışdır. Bu tip qabların bənzərlərinə Şahtaxtı nekropolunda rast gəlinir (5, s. 86, şəkil 2, 7).

Üçüncü tip kasa cəmi bir nümunə ilə təmsil olunmuş və özünəməxsus quruluşu ilə fərqlənir. Dəyirmi formada olan qabın ağzı azca içəriyə doğru yığılmışdır (şəkil 3). Yastı oturacağa malik olan bu qabın interyerinə dövrələmə batıq formalı xətlər çəkilmişdir. Diqqəti cəlb edən cəhətlərdən biri qabın oturmaq hissəsində üçkünc formada kiçik ayaqlarının olmasıdır. Bunlardan yalnız ikisi salamat qalmışdır. Digər maraqlı cəhət isə qabın oturmaq və gövdəsinin aşağı hissəsini əhatə edən uzun dəstəkvəri qulpunun olmasıdır. Qeyd etmək lazımdır ki, vaxtı ilə bu tip qablardan biri də Qızılburundan aşkar edilmişdir (1, c. 314 таб. XXXIV, рис. 9). Fərq ondadır ki, bu qablardan biri dəyirmi, digəri isə ovalvari quruluşa malikdir.

Çölməklər iki forma ilə təmsil olunmuşdur. Birinci tipə aid olan qabın ağzı müvafiq formada içəriyə doğru yığılmışdır. Boz rəngdə olan bu qabın çiyin hissəsində üfüqi istiqamətdə yerləşdirilmiş qulpunun biri sınısa da, ortasından balaca ölçüdə dəşilməsi aydın görünür. Qulplara paralel olaraq iki qoşa xəttin arası ziqzaqşəkilli ornamentlərlə doldurulmuşdur. İkinci tip çölməklər ağızlarının azca geriye qatlanaraq dəyirmiləşdirilmələri və göbələkvarı çıxıntıları ilə fərqlənirlər. Dizədən tapılan çölməyin boğaza yaxın hissəsində dövrələmə olaraq, üçbucaq formasında çərtmə naxışlar salınmışdır. Digər iki nümunə isə Aşağı Daşarx materiallarına aiddir. Şərur rayon Tarix Diyarşünaslıq Muzeyində saxlanılan bu qablardan biri kannelyur naxışla, digəri isə gövdəsindən horizontal formada keçən 4 sıra basma xətlə haşiyələnmişdir. Sonuncunun haradasa əkizi sayılan daha bir çölmək Qarabulaqdan tapılmışdır. İkincinin fərqli cəhəti basma naxışlarının bir qədər enli və səliqəli olması, ağız hissəsindən bir balaca sınımasıdır. Bu tip çölmələrin analoqları Qızılburundan (5, s. 10), Xocalı-Gədbəy abidələrindən (12, s. 97, 121), Yurdçudan (8, s. 18) məlumdur.

Xeyrələr 3 forma ilə təmsil olunurlar. Birinci tip dayaz və kənarlara doğru açıq və geniş ağızlı olması ilə fərqlənir. Ağız hissəsində üfüqi istiqamətdə tək qulp yerləşdirilmiş, interyerinə (daxili hissəsinə) ağzına yaxın yerdə bir cərgə basma naxış salınmışdır. Qabın arxa hissəsində salınmış kannelyur naxışlar oturmaq hissədə çərxi-fələk işarəsi ilə tamamlanmışdır (şəkil 4). İkinci tip bir qədər dərin və kiçik həcmli olub, ağız hissəsinin qismən hündürləşdirilməsi və az miqdarda içəriyə doğru yığılması ilə diqqəti cəlb edir. Digərindən fərqli olaraq, qulpu tam ağız hissədə deyil, bir qədər aşağıda yerləşir. Kannelyur və basma naxışlara malik olan hər iki qab Dəmirçi nekropolunun materialları arasında yer almışdır (AMEA Naxçıvan Bölməsinin Arxeologiya və Etnoqrafiya Muzeyi). Üçüncü qab həm forma baxımından, həm də hazırlandığı materiala görə fərqlənir. Ağ mərmərdən hazırlanan bu qab maraqlı quruluşa malikdir. Oturmaq dairəvi, ağız hissəsi dördbucaqlı olan bu qabın bucaqlarında 4 ədəd qulpa bənzər çıxıntılar qoyulmuşdur. Şərur rayon Tarix Diyarşünaslıq Muzeyində saxlanılan qabın ağzından və oturacağından kiçik bir hissə sınısa da öz ümumi formasını qoruyub saxlaya bilmişdir.

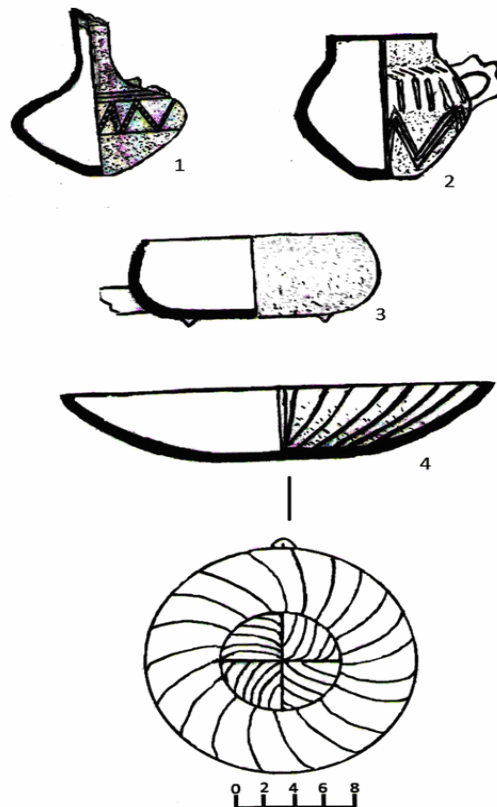
Ümumiyyətlə, Şərurun Dəmir dövrü keramikası bəzi xüsusiyyətlərinə görə qonşu regionların həmdövr abidələri ilə analogiya yaratsa da, eyni zamanda özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə fərqlənir. Bu dövrün bütün növ keramika məmulatında ziqzaqlar, batıq və çərtmə naxışlar, göbələkvarı çıxıntılar, materialların bir texnoloji xüsusiyyətləri, boz-qara rənglərin dominionluğu əsas qayə olaraq nümayiş olunur.

Beləliklə, aparılan bütün təhlillərdən aşağıdakı nəticələr hasil olur:

- Şərurun ovalıqlarda salınan çoxtəbəqəli yaşayış yerləri tarixi dövrləşmələri özündə dəqiq əks etdirmələri baxımından Dəmir dövrünün mənşəyini aydınlaşdırmağa imkan verən mühüm mənbə kimi çox əhəmiyyətlidir.

- Şərurun qala tipli yaşayış yerləri burada sosial bərabərsizliyin və dövlət qurumlarının mövcudluğundan xəbər verir.

- Şərurun Dəmir dövrü nekropollarının araşdırılması kenotaf məzarlar probleminin həlli baxımından dəyərli faktor kimi diqqət çəkməkdədir.

Şərurun Dəmir dövrü keramikası: 1-2-Zeyvə; 3- 4-Dəmirçi.

Bütün bu deyilənlərin fəvqündə isə keramikanın morfoloji, tipoloji təhlilindən alınan nəticələr dayanır. Aparılan təhlillər göstərir ki, Şərur rayonunun Dəmir dövrü abidələri lokal bir mədəniyyət nümunəsi olmaqla yanaşı, həmçinin qonşu regionlarla mədəni-iqtisadi əlaqələrdən də bəhrələnmiş, Azərbaycanda yayılan Xocalı-Gədəbəy mədəniyyətinin tərkib hissəsi olmuşdur. Buradan aşkar edilən arxeoloji materiallar I Kültəpə, Şahtaxtı, Qızılburun, Təzəkənd materialları arasında analoqlar tapırlar. Bu da həmin ərazilərin vahid bir mədəniyyətdən qaynaqlandığının bariz nümunəsidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Абибуллаев О.А. Энеолит и бронза на территории Нахичеванской АССР. Баку: Элм, 1982, 314 с.
2. Алекперов А.К. Исследования по археологии и этнографии Азербайд-

- жана. Баку: Изд-во АН Азербайджанской ССР, 1960, 249 с.
3. Алиев В.Г. Культура эпохи Средней Бронзы Азербайджана. Баку: Элм, 1991, 256 с.
 4. Aşurov S.H. Naxçıvanda arxeoloji tədqiqatlar (2001-2002-ci illər). Bakı: Nafta-Press, 2003, 120 s.
 5. Baxşəliyev V.B. Naxçıvanın Erkən Dəmir dövrü mədəniyyəti. Bakı: Elm, 2002, 128 s.
 6. Baxşəliyev V.B. Naxçıvanın arxeoloji abidələri. Bakı: Elm, 2008, 304 s.
 7. Naxçıvan abidələri Ensiklopediyası. Naxçıvan: Əcəmi, 2008, 522 s.
 8. Novruzlu Ə.İ., Baxşəliyev V.B. Şərun arxeoloji abidələri. Bakı: Elm, 1993, 184 s.
 9. Seyidov A.Q., Baxşəliyev V.B., Mahmudova V.Ə. Xələc. Bakı: Elm, 2010, 220 s.
 10. Seyidov A.Q., Baxşəliyev V.B. Sədərək. Bakı: Elm, 2011, 184 s.
 11. Seyidov A.Q., Baxşəliyev V.B., Məmmədov S.M., Aşurov S.H. Qədim Şərun. Bakı, 2012, 466 s.
 12. Гусейнова М.А. Керамика Восточного Закавказья эпохи Поздней Бронзы и раннего железа (XIV-IX вв. до н.э.). Баку: Элм, 1989, 121 с.
 13. Ristvet L., Bakhshaliyev V., Gopnik H., Ashurov S. On the Edge of Empire: 2008-2009 Excavations at Oğlanqala, Azerbaijan // *American Journal of Archaeology* 116, № 2(2012), p. 321-362.

Зейнаб Кулиева

ПАМЯТНИКИ ШАРУРА ЭПОХИ РАННЕГО ЖЕЛЕЗНОГО ВЕКА

Исходя из многочисленности материально-культурных остатков Шарурский район можно назвать естественным археологическим музеем. Памятники Шарура эпохи раннего Железного века представлены поселениями и погребальными памятниками. Поселения можно разделить на 2 группы. Первая из них представлена поселениями, расположенными на плодородных долинах (Шортепе, Халадж, Садарак и т. д.). Ко второй группе относятся поселения крепостного типа (Оглангала, Гызгала, Садарак, Карки). Погребальные памятники представлены некрополями Ашагы Дашарк, Гарабулаг, Зейва, Демирчи, Газхан и др. Исследования показали, что керамика Раннего Железа отличается от Бронзового века уникальными оттенками. Эта керамика с хорошим обжигом, хорошей формовкой, серо-черного цвета и с врезным орнаментом. Нередко встречаются каннелюры, грибообразные выступы и зубчатые ручки, которые характерны для памятников Железного века. Они представлены кувшинами, мисками, чашами, горшками и подносами.

Ключевые слова: Железный век, некрополь, керамика, некрополь Казхан, Демирчи.

Zeynab Guliyeva

SHARUR'S MONUMENTS OF THE EARLY IRON AGE

Because of large number of material and cultural remains it is possible to name the Sharur region the natural archaeological museum. Sharur's monuments of the Early Iron Age are presented by settlements and funeral monuments. Settlements can be divided into 2 groups. The first of them are presented by the settlements, located on fertile valleys (Shortepe, Xalac, Sederek and etc.), to the second group belong settlements of fortress type (Oglangala, Gyzgala, Sadarak, Karki). Funeral monuments are presented by necropolises of Ashagy Dashark, Garabulag, Zeyva, Damirchi, Gazkhan, etc. Researches have shown that the ceramics of Early Iron differs from the Bronze Age with the unique nuances. This ceramics with good baking, good molding, in gray-black color, and cut-in ornament. Often are met cannellures, mushroom-shaped ledges and toothed handles typical to the monuments of the Iron Age. They are presented by jugs, bowls, cups, pots and trays.

Key words: *Early Iron Age, necropolis, ceramics, necropolis of Gazkhan, Damirchi.*

(AMEA-nın müxbir üzvü V.B.Baxşəliyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

RUHIYYƏ RZAYEVA

Naxçıvan Dövlət Universiteti
E-mail: rihyya.rzayeva@mail.ru

SİRABÇAY VƏ QAHAÇAY HÖVZƏSİNİN KÜR-ARAZ KERAMİKASI

Sirabçay və Qahabçay hövzəsindən aşkar olunan Kür-Araz keramikası qara rəngli və çəhrayı astarlı olması ilə fərqlənir. Keramikə nümunələrinin az bir qismi saman qarışıqdır. Kür-Araz mədəniyyəti üçün xarakterik olan bu xüsusiyyət, şübhəsiz ki, Eneolit keramikası ilə Kür-Araz keramikası arasında keçidin olduğunu təsdiq edir. Qaratəpədən aşkar olunan küpə tipli qabların bənzərləri Azərbaycan və Yaxın Şərq abidələrindən bəllidir. Bu tip keramikaya tədqiq olunan ərazidə olduqca az rastlanmışdır. Məqalədə qeyd olunduğu kimi, onlar yalnız bir neçə parça ilə təmsil olunur. Bu, Eneolit və Orta Tunc dövrü keramikasının ərazidə geniş yayılması ilə kontrast təşkil edir. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, Qahabçayın yuxarı axarlarında, Xorru vadisində Erkən Tunc dövrünə aid nekropol qeydə alınmışdır. Araşdırmaların nəticələri bu hövzənin Kür-Araz mədəniyyətinin erkən mərhələsində məskunlaşdırıldığını göstərir.

Açar sözlər: *Eneolit, Kür-Araz mədəniyyəti, Sirabçay və Qahabçay hövzəsi, keramika, Xorru vadisi.*

Tədqiq edilən ərazidə Kür-Araz mədəniyyətinə aid abidələrə olduqca az rast gəlinmişdir. Sirabçay hövzəsində Kür-Araz keramikası yaşayış yerlərində tək-tək nümunələrlə təmsil olunmuşdur. Qahabçay vadisinin yuxarı axarlarında bu mədəniyyətə aid bir nekropol qeydə alınmışdır. Nekropoldakı qəbir abidələrinin biri dağıdılmış Kür Araz mədəniyyətinə aid keramika parçaları əldə edilmişdir. Onlar aşağıdakılardır:

a) Kasa tipli qab qabarıq gövdəlidir. Ağzının kənarı uca doğru incələyərək dəyirmilənmiş və xaricə qatlanmışdır. Gövdəsinin yuxarı hissəsində halqasəkilli qulpun izi qalmışdır (şəkil 1, 1). Qum qarışığı olan gildən hazırlanaraq yaxşı bişirilmiş, xarici səthi cilalanmışdır.

b) Küpə tipli qab qısa boğazlı, qabarıq gövdəli və düz ağız kənarlıdır. Ağzının kənarı azacıq xaricə qatlanmışdır. Qara rəngdə yaxşı bişirilmişdir. Divarları arasında qəhvəyi rəngli təbəqə saxlanmış, xarici səthi cilalanmışdır (Şəkil 1, 2).

c) Qədəh tipli qab qısa boğazlı və qabarıq gövdəlidir. Ağzının kənarı azacıq xaricə qatlanmışdır. Ağzının kənarını gövdəsinin yuxarı hissəsi ilə birləşdirən halqasəkilli qulpu vardır. Bu tip qulplar Kür-Araz mədəniyyətinin son

mərhələsi üçün xarakterikdir (1, s. 143). Bu tip qablar I Kültəpə və II Kültəpə yaşayış yerlərinin Erkən Tunc dövrünə aid təbəqəsinin son laylarından aşkar olunmuşdur (19, s. 91).

Aşkar olunan tapıntılar Erkən Tunc dövrünün son mərhələsində köçmə yaylaq maldarlığının mövcud olduğunu bir daha təsdiq edir. Xornu çayı vadisində müxtəlif dövrlərə aid yurd yerlərinin və qəbir abidələrinin olması bu ərazinin uzun müddət yaylaq kimi istifadə olunduğunu təsdiq edir. Ehtimal ki, daima suya ehtiyacı olan qədim tayfalar axar suların kənarı ilə hərəkət etmişlər. Ümumiyyətlə, araşdırmalar göstərir ki, bu vadi hərbi nöqtəyi-nəzərdən də əlverişli olmuşdur.

Sirabçay hövzəsində qeydə alınan arxeoloji abidələrdən bir neçə keramika parçası aşkar olunmuşdur, onlar aşağıdakılardan ibarətdir:

a) Çölmək tipli qabın parçası Sürümçək yaşayış yerindən aşkar olunmuşdur. O, narın qum qarışığı olan gildən hazırlanaraq qara rəngdə bişirilmiş, xarici səthi yaxşı cilalanmışdır. Qabın xarici səthi iki sıra cızma ornamentlə naxışlanmışdır (şəkil 2, 1). Bu motivdə naxışlanmış keramika məmulatı Orta Tunc dövründə xüsusilə geniş yayılır. Amma Sürümçək nümunəsinin naxışları çəkilmə texnikasına görə Orta Tunc dövrü abidələrinin naxışlarından fərqlənir.

b) Sürümçəkdən aşkar olunan parçalardan biri küpə tipli qabın gövdəsi ilə təmsil olunmuşdur. Qum qarışıq gildən hazırlanaraq yaxşı bişirilmişdir. İçəridən çəhrayı, xaricdən boz rəngdədir. İçərisində daraqvarı alətin izləri saxlanmışdır (şəkil 2, 4). Xarici səthi cilalıdır.

c) Sərin Bulaq yaşayış yerindən aşkar edilən küpə tipli qab silindrik boğazlıdır. Ağzının kənarı xaricə qatlanaraq dəyirmilənmişdir. Bu küpə çəhrayı astarlıdır. Xarici səthi boz rəngdə olub yaxşı cilalanmışdır. Qum qarışıq gildən hazırlanaraq yaxşı bişirilmişdir (Şəkil 2, 2). Araşdırmalar göstərir ki, bu tip qablar başlıca olaraq Eneolitdən Kür-Araz mədəniyyətinə keçid dövründə yayılmışdır.

d) Qaratəpə yaşayış yerindən aşkar olunan kasa tipli qab narın qum qarışığı olan gildən hazırlanaraq boz rəngdə bişirilmişdir. Kasa tipli bu qab çəhrayı astarlıdır. Gövdəsi qabarıq bikonik formalı olub ağzının kənarı xaricə qatlanmışdır (Şəkil 2, 3). Ağzının kənarında üç yuvarlaqdeşik açılmışdır.

Ağzının kənarında yuvarlaqdeşik açılan qablar bəzi tədqiqatçılar tərəfindən "Sioni keramikası" adlandırılmışdır. Qaratəpə nümunəsi göstərir ki, Son Eneolit üçün xarakteri olan bu tip qablar Erkən Tunc dövründə də yayılmışdır.

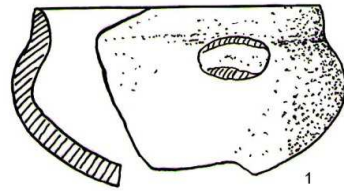
Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, tədqiq edilən aşkar olunan nümunələr qara rəngli və çəhrayı astarlı olması ilə fərqlənir. Kür-Araz mədəniyyəti üçün xarakterik olan bu xüsusiyyət, şübhəsiz ki, Eneolit keramikası ilə Kür-Araz keramikası arasında keçidin olduğunu təsdiq edir. Qaratəpədən aşkar olunan küpə tipli qabların bənzərləri Azərbaycan və Yaxın Şərq abidələrindən bəllidir.

Bu tip keramikaya Sirab ətrafında olduqca az rastlanmışdır. Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, onlar yalnız bir neçə parça ilə təmsil olunur. Bu ərazidə Kür-Araz mədəniyyətinə aid keramika nümunəsi yalnız bir neçə nümunə ilə

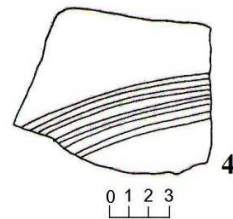
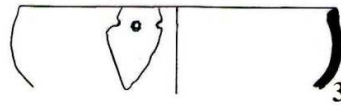
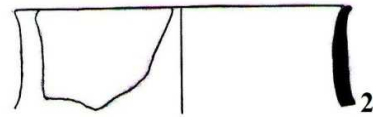
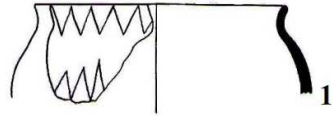
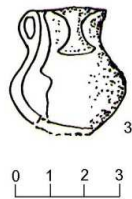
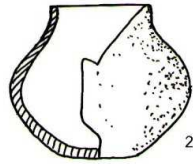
təmsil olunmuşdur. Bu, Eneolit və Orta Tunc dövrü keramikasının ərazidə geniş yayılması ilə kontrast təşkil edir. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, Qahabçayın yuxarı axarlarında, Xornu vadisində Erkən Tunc dövrünə aid nekropol qeydə alınmışdır. Buna görə də Qahabçay vadisindəki kurqanların bir qismi Kür-Araz mədəniyyətinə aid ola bilər. Lakin bu, hələlik bir ehtimaldır.

Kür-Araz mədəniyyətinin tarixi ilə bağlı arxeoloji ədəbiyyatda kifayət qədər məlumat vardır (14, p. 299-320; 5, p. 82-87; 2). II Kültəpənin alt laylarından saman qarışıq keramikanın əldə edilməsi də Kür-Araz mədəniyyətinin Naxçıvanda qədim tarixə malik olduğunu təsdiq edir (8, s. 56-60). Bu mədəniyyət daha sonra Kür-Araz mədəniyyətinin əsasını təşkil etmişdir. Tədqiqatçıların fikrinə görə, Naxçıvan Kür-Araz mədəniyyətinin əsas vətənlərindən biri olmuşdur (19; 12; 7, p. 103; 3, s. 55; 20, s. 47-58). Proto Kür-Araz keramikası Naxçıvan və Şərqi Anadolu abidələrindən aşkar olunmuşdur. Bu problemin bəzi məsələləri arxeoloji ədəbiyyatda araşdırılmışdır (15, p. 14-15). Aparılan araşdırmalar göstərir ki, Proto Kür-Araz keramikasının arealı Şərqi Anadoludan başlayaraq İran Azərbaycanının böyük bir qismini, xüsusilə Naxçıvan da daxil olmaqla Araz çayının orta axarlarını əhatə etmişdir.

Cənubi Qafqazın arxeoloji abidələrinin tədqiqi zamanı Erkən Tunc dövrünə, yaxud Kür-Araz mədəniyyətinə aid xeyli arxeoloji abidə aşkar olunmuşdur. Məlum olduğu kimi, Kür-Araz mədəniyyətinin sərhədləri Kür və Araz çaylarının arası ilə hüdudlanan çərçivədən çoxdan çıxmışdır (10, s. 60). Qafqazşünas arxeoloqlar arasında bu mədəniyyətin formalaşması ilə bağlı müxtəlif fikirlər olmasına baxmayaraq tədqiqatçıların fikirlərini ümumiləşdirərək demək olar ki, bu mədəniyyətin vətəni Cənubi Qafqaz olmuşdur. Elmi ədəbiyyatlarda bu mədəniyyət çox vaxt "Transqafqaz mədəniyyəti" adı ilə tanınmışdır. Lakin Kür-Araz mədəniyyətinin mənşəyi və xronologiyası ilə bağlı olan məsələlər indiyədək mübahisəli olaraq qalır (10, s. 178). Bir sıra yaşayış yerlərində, o cümlədən I Kültəpə, Göytəpə, Baba-Dərviş, Şenqvit, Tetrisikaro, Xizanaantqora və digərlərində Kür-Araz mədəniyyətinə aid təbəqə Eneolit mədəniyyətinin üzərində aşkar olunmuşdur (10, s. 61). Buna əsasən bir çox tədqiqatçı belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, Kür-Araz mədəniyyəti Eneolit mədəniyyətinin davamıdır. Tipoloji analizlər zamanı həmçinin keçid dövrünü xarakterizə edən keramika məmulatının tipləri də müəyyən edilmişdir (10, s. 145). Buna baxmayaraq Kür-Araz mədəniyyətinin inkişaf etmiş formada ortaya çıxması tədqiqatçılarda şübhə yaratmış, daha erkən mərhələnin mövcudluğu ehtimal edilmişdir.

Şəkil 1. Xornu nekropolunun
Kür-Araz keramikası.

Şəkil 2. Proto Kür-Araz keramikası
1-4 – Sürümçək; 2 – Sərin Bulaq;
3 – Qaratəpə.

2006-2011-ci illərdə Ovçulartəpəsi yaşayış yerində aparılan qazıntılar zamanı Kür-Araz mədəniyyətinin mənşəyi və xronologiyası ilə bağlı olduqca mühüm tapıntılar əldə edilmişdir. Ovçulartəpəsi yaşayış yerində Kür-Araz mədəniyyətinin bütün mərhələlərinə aid keramika məmulatı aşkar olunmuşdur. Onlar relsşəkilli ağız kənarlı və çəhrayı astarlı olub “naxçıvan qulpları”na maldirlər. Bəzən naxışlar qabların ağzının kənarında yerləşdirilmişdir. Keramika məmulatı relyef, batıq və həndəsi qravüra xətlərlə, bəzən isə onların müxtəlif kombinasiyaları ilə naxışlanmışdır. Lakin gil qabların müəyyən qrupu Son Eneolit və Erkən Tunc dövrü üçün xarakterik olan morfoloji və texnoloji əlamətləri özündə birləşdirir (4, s. 72-73). 2006-cı ildə aparılan qazıntılar zamanı bu tip xüsusiyyətləri ilə fərqlənən yalnız üç keramika parçası aşkar edilmişdi. Lakin sonrakı illərdə onların sayı artdı. Onların hamısı əldə hazırlanmışdır. Qabların gilinin tərkibində incə saman qarışığı vardır. Onların biri qırmızı rəngdə, digərləri isə boz rəngdə (4, s. 72, təblə V, 2-3) bişirilmişdir. Bəzilərinin üzərində daraşəkilli alətin izləri qalmışdır. Onlardan birinin ağzının kənarında halqəşəkilli qulpu vardır. Bu tip keramika araşdırıcılar tərəfindən Proto Kür-Araz keramikası adlandırılmışdır (4, s. 73). Arxeoloji araşdırmalar zamanı bu tip ke-

ramika Naxçıvanın digər abidələrindən də aşkar edilmişdir. Bu baxımdan Şortəpədən aşkar edilmiş nümunə boz rəngdə bişirilməsi ilə fərqlənir. Küpə tipli qab çəhrayı astarlı olub narın qum qarışığı olan gildən hazırlanmışdır. Xarici səthi hamarlanaraq cilalanmış, içəri tərəfi daraqvarı alətlə naxışlanmışdır (21, s. 121-122, foto 109). Daraqvarı alətlə naxışlanmış keramika məmulatı həmçinin I Maxta Kültəpəsində (2, c. 118, табл. V) və Xalacda (21, s. 144) aparılan araşdırmalar zamanı əldə edilmişdir. Bu tip keramika Qaratəpə (6, s. 53-54) və Sədərək (22, s. 91-92) yaşayış yerlərindəki araşdırmalar zamanı da qeydə alınmışdır. Maxta Kültəpəsindən aşkar olunan nümunələr qum qarışıq gildən hazırlanaraq boz, yaxud çəhrayı rəngdə bişirilmişdir. Onlar daraqvarı ornamentlə naxışlanmışdır (2, tablo V). Ovçulartəpəsindən aşkar olunmuş keramika məmulatının araşdırılması göstərir ki, daraqvarı ornament qabların naxışlanması üçün deyil, onların səthinin düzəldilməsi üçün istifadə olunmuşdur. Tədqiqatlar göstərir ki, bu məqsədlə bəzən saman bağlamasından istifadə edilmişdir.

Bu tip keramika məmulatına Sədərək Dövlət Tarix Diyarşünaslıq muzeyinin materialları arasında və Sədərək yaşayış yerində aparılan araşdırmalar zamanı rast gəlinmişdir (22, s. 39-41). Müəyyən olunmuşdur ki, qırmızı, yaxud narıncı astarlı qara rəngdə bişirilmiş qablar Kür-Araz mədəniyyətinin ən qədim nümunələrindəndir. Keramika məmulatının ikisi saman qarışıq gildən hazırlanmışdır. Onların biri küpənin parçası ilə təmsil olunmuşdur. Bu küpə konusvari boğazlıdır, ağzının kənarı xaricə qatlanmışdır (22, рис. 6, 1). Bu parça çəhrayı astarlıdır. İçəri tərəfində incə saman qarışığının olması aydın şəkildə izlənilir, xarici səthində isə belə izlərə rastlanmır. Lakin xarici səthi cilalanmamışdır. İkinci nümunə kasa tipli qabın parçası ilə təmsil olunmuşdur. Onun gövdəsi konusvari olub ağzının kənarı içəri qatlanmışdır. Bu kasa formaca Eneolit dövrünün eynitipli qablarını xatırladır. Bu qab içəridən boz, xaricdən isə sarı rəngdə olub hər iki üzədən yaxşı hamarlanmışdır. Üzərində incə saman qarışığının izləri qalmışdır (22, рис. 8, 1).

Bu tip keramika həmçinin Muğan-Qarabağ düzənliyində Qarahacı və Cüttəpə yaşayış yerlərində aşkar olunmuşdur (11, tablo 8, 5, 11). Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanda Proto Kür-Araz keramikasının olduqca müxtəlif tipləri aşkar olunmuşdur. Onların bir qrupu daraqvarı alətlə, digər qrupu isə məməcikşəkilli ornamentlə naxışlanmışdır. Keramika məmulatının müəyyən qrupu isə saman qarışıq gildən hazırlanmışdır (13, s. 137). Bununla bərabər qeyd etmək lazımdır ki, Ovçulartəpəsi və Sədərəyin keramika məmulatı arasında Kür-Araz mədəniyyətinin xarakterik əlamətləri, o cümlədən çəhrayı rəngli astarın olması izlənilmişdir. Bu faktlar təsdiq edir ki, Eneolit və Kür-Araz mədəniyyətləri müəyyən zaman fasiləsində kəsişmişdir. İ.H.Nərimanovun fikrinə görə, çəhrayı astarlı boz və qara rəngli keramikanın daraqvarı alətlə naxışlanması Eneolit və Kür-Araz mədəniyyətləri arasında yaxın əlaqələrin olduğunu göstərir (13, s. 64-65). Sədərək Tarix-Diyarşünaslıq Muzeyindəki qara rəngli çəhrayı astarlı keramika parçalarının üzərində şarşəkilli "Naxçıvan qulpları" var. Araşdırmalar

bu tip keramikanın da Kür-Araz mədəniyyətinin erkən mərhələlərində meydana gəldiyini göstərir (22, s. 35). Ovçulartəpəsində və Duzdağda aparılan araşdırmalar erkən mərhələdə çəhrayı rəngli keramikanın da yayıldığını göstərir. Ovçulartəpəsində çəhrayı rənglilərin bir qismi saman qarışıq gildən hazırlanmışdır. Bizim apardığımız araşdırmalar zamanı saman qarışığı olan sarı rəngli “Naxçıvan qulpları”na da rastlanmışdır. Ama Naxçıvan abidələrində saman qarışığı qəhvəyi və qara rəngli nümunələrdə də rastlanır. Araşdırmalarla bu tip keramikanın da erkən meydana çıxdığı müəyyən edilmişdir. Odur ki, bu tip Kür-Araz keramikasının, xüsusilə samanlı keramikanın daha qədim olduğu ehtimal edilir.

Ovçulartəpəsi yaşayış yerində Kür-Araz mədəniyyətinə aid təbəqənin olduqca incə olması, bir çox hallarda isə Eneolit təbəqəsi ilə qarışması onun araşdırılması üçün müəyyən çətinlik yaradır. Lakin bununla belə Eneolit və Kür-Araz mədəniyyətləri arasındakı münasibətlərin bəzi məsələlərini öyrənmək mümkün olmuşdur. 2010-2011-ci illərdə aparılan araşdırmalar göstərmişdir ki, bu mədəniyyətlər müəyyən zaman ərzində birlikdə mövcud olmuşlar. İçərisində Kür-Araz mədəniyyətinə aid keramika nümunələri olan ocaq qalıqları Eneolit dövrünə aid layların arasından aşkar olunması bunu təsdiq edir (18). 2011-ci ildə aparılan araşdırmaların nəticələri göstərir ki, Eneolit tayfaları yaşayış yerində olmadıqları müddətdə Kür-Araz mədəniyyətinin aid olduğu tayfalar bu əraziyə gəlmiş və müəyyən müddət ərzində burada məskunlaşmışlar (18). Ehtimal ki, Proto Kür-Araz keramikası bu iki mədəniyyətin bir-birinə qarşılıqlı münasibəti və təsiri nəticəsində meydana çıxmışdır. Tədqiqatlara yekun vuraraq demək olar ki, Kür-Araz mədəniyyəti Eneolit mədəniyyəti əsasında formalaşaraq inkişaf etmiş, sonra isə müstəqil bir mədəniyyətə çevrilmişdir.

Şərqi Anadolunun arxeoloji abidələrində Proto Kür-Araz keramikası (16, p. 391., pl.V) və Çetenli yaşayış yerində (17, 2005, pl. IV, 3, 4) aşkar olunmuşdur. Bu tip keramikanın yayılma arealı Şərqi Anadolu, Cənubi Azərbaycan və Naxçıvan da daxil olmaqla Araz çayının orta axarlarını əhatə etmişdir. Fikrimizcə, bu mədəniyyətin formalaşdığı əsas region məhz bu ərazi olmuşdur. Kür-Araz mədəniyyətinə aid ən qədim nümunələrin bu ərazidən aşkar olunması bunu sübut edir.

Proto Kür-Araz keramikasının tarixləndirilməsi də asan olmamışdır. M.Frangipane və G. Palumbi qırmızı-qara keramikanın təqribən e.ə. IV minilliyin ortalarında Son Eneolit kontekstində meydana gəldiyini, Arslantəpə və Təpəcikdə Son Uruk təsirinin və cənub ənənələrinin göründüyünü qeyd etmişlər (9, p. 234). Lakin bu tip qablarda saman qarışığı yoxdur. Bizcə qırmızı-qara keramika adı altında qırmızı astarlı qara rəngli keramika nəzərdə tutulur. Daha sonra tədqiqatçılar bu tip keramikanın Mərkəzi və Şərqi Anadoluda e.ə. 3700-3400-cü illərdə meydana çıxdığını qeyd etmişlər (9, p. 253). Kür-Araz mədəniyyəti üçün daha dəqiq stratigrafiya verən abidələrdən biri Naxçıvanda II Kültəpə yaşayış yeridir. Məlum olduğu kimi, saman qarışıq gildən hazırlanmış keramika parçaları II Kültəpə yaşayış yerinin alt qatlarından aşkar olunmuşdur. II

Kültəpənin alt qatlarından götürülən kömürün analizi e.ə. 3335-ci ili göstərmişdir (5, s. 86). Buna bənzər hadisə Maxta Kültəpəsində də izlənmişdir. I Maxta Kültəpəsinin alt qatlarında Proto Kür-Araz keramikasının aşkar olunduğu laylardan götürülən kömürün analizi e.ə. 3316-cı ili göstərmişdir (5, 2009, c. 87).

Ovçulartəpəsi yaşayış yerinin Erkən Tunc dövrü təbəqəsində aşkar olunan ocaqdan alınan kömürün radiokarbon analizi e.ə. 4200-4000-cü illəri göstərmişdir (18, p. 62, fig. 6). Yoxlama üçün təkrar götürülən yeni analizlər demək olar ki, eyni nəticəni təkrarlamışdır. Buna görə də Kür-Araz mədəniyyətinin erkən mərhələsinin – formalaşma dövrünün e.ə. 4200-3400-cü illərə aid etmək olar.

ƏDƏBİYYAT

1. Абибуллаев О.А. Энеолит и бронза на территории Нахичеванской АССР. Баку: Элм, 1982, 316 с.
2. Aşurov S.H. Nahçıvanın İlk Tunc dövrü keramikası. Bakı: Nafta-Press, 2002, 158 s.
3. Ашуров С. Нахчыван-Урмия-Ван: проблемы эпохи ранней бронзы // Археология, этнология, фольклористика Кавказа. Баку: Нурлан, 2005, с. 55-56.
4. Bakhchaliyev V., Marro C., Ashurov S. Ovçulartəpəsi. Bakı: Elm, 2010, 158 s.
5. Bakhchaliyev V., Ristvet L., Ashurov S. The Chronology of Kura-Araks Sites: 2006 Excavations at Kultepe II and Maxta I // Azerbaijan-Land between East and West transfer of knowledge and technology during the “First Globalization” of the VIIth-IVth millennium B.C. Berlin-Baku, 2009, p. 82-87.
6. Baxşəliyev V., Novruzov Z. Sirabda arxeoloji araşdırmalar. Bakı: Oskar, 2010, 156 s.
7. Baxşəliyev V.B. Nahçıvan arkeolojisi // Archaeology of Nahchivan. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat, 1997, 128 s.
8. Бахшалиев В.Б., Алиев В.Г. Об одном хозяйственно-бытовом комплексе из Кюльтепе II // Доклады АН Азерб.ССР, 1989, с. 56-60.
9. Frangipane M., Palumbi G. Red-Blac Ware, Pastoralism, Trade, and Anatolian-Transcaucasian interactions in the 4th-3rd millennium BC / Les cultures du Caucase. Sous la direction Bertille Lyonnet. Paris: CNRS EDISONS, 2007, p. 233-255.
10. Кушнарева К.Х., Чубинишвили Т.Н. Древние культуры Южного Кавказа. Москва-Ленинград: Наука, 1970, 190 с.
11. Джафаров Г.Ф. Азербайджан в конце IV и начале I тысячелетий до н.э. (на азерб. яз.). Баку: Элм, 2000, 187 с.
12. Исмаилзаде Гудрат. Азербайджан в системе раннебронзовой культурной общности Кавказа. Баку: Нафта-пресс, 2008, 304 с.
13. Нариманов И.Г. Культура древнейшего земледельческо-скотоводческого населения Азербайджана. Баку: Элм, 1987, 260 с.
14. Lyonnet B. La Mésopotamie et le Caucase du Nord au IVème et au début du IIIème millénaires av. n.è.: leurs rapports et les problèmes chronologi-

- ques de la culture de Majkop. Etat de la question et nouvelles propositions / Marro C., Hauptmann H. (ed.). Chronologie des Pays du Caucase et de l'Euphrate aux IVème-IIIème Millénaires. Actes du Colloque d'Istanbul, 16-19 décembre 1998. Paris: Varia Anatolica XI, 2000, p. 299-320.
15. Marro C. Late Chalcolithic ceramic cultures in the Anatolian Highlands / ANES, Edited by Karen S. Robinson and Antonio Sagona. Leuven-Paris-Dudley, 2008, p. 9-37.
 16. Marro C., Ozfırat A. Pre-classical Survey in Eastern Turkey. First preliminary Report: the Ağı Dag (Mount Ararat) region // *Anatolia Antiqua*, 2003, № 11, p. 385-422.
 17. Marro C., Ozfırat A. Pre-classical Survey in Eastern Turkey. Third preliminary Report: the Dogubeyazit region // *Anatolia Antiqua*, 2005, № 13, 319-356.
 18. Marro C., Bakhshaliyev V., Ashurov S. Excavation at Ovchulartepesi (Nakhchivan, Azerbaijan). Second Preliminary Report: The 2009-2010 Seasons // *Anatolia Antiqua*, 2011, № 14, p. 1-53.
 19. Сеидов А.Г. Памятники Куро-Араксской культуры Нахичевани. Баку: Билик, 1993, 164 с.
 20. Seyidov A., Baxşəliyev V. Ərəbyengicə. Bakı: Nurlan, 2009, 160 s.
 21. Сеидов А., Бахшалиев В. Халадж. Баку: Elm, 2010, 220 с.
 22. Сеидов А., Бахшалиев В. Садарак. Баку: Elm, 2011, 184 с.

Рухийя Рзаева

КУРО-АРАКССКАЯ КЕРАМИКА БАССЕЙНА РЕК СИРАБЧАЙ И КАХАБЧАЙ

Керамические изделия, выявленные из памятников долин Сирабчай и Кахабчай, обожжены в черном цвете с розовой подкладкой. Некоторые изделия с примесью мякины. Эта особенность, которая характерна для Куро-Араксской керамики, несомненно, свидетельствует о существовании переходного периода между Энеолитической и Куро-Араксской культурами. Аналоги керамических изделий, выявленных в поселении Каратепе, найдены также в ряде памятников Азербайджана и Ближнего Востока. Подобная керамика в памятниках исследуемого региона выявлена в малочисленном количестве. Как сказано в статье, они представлены несколькими экземплярами, хотя на этой территории широко распространена керамика эпохи Энеолита и Средней Бронзы. Однако некрополь Хорну, расположенный в верховьях реки Кахабчай, относится к эпохе Ранней Бронзы. Исследования показывают, что Куро-Араксская культура на этой территории распространилась на раннем этапе своего развития.

Ключевые слова: *Энеолит, Куро-Араксская культура, долина Сирабчай и Кахабчай, керамика, долина Хорну.*

Ruhiye Rzayeva

**KURO-ARAXES CERAMICS OF SIRABCHAY
AND KAHABCHAY BASINS**

The pottery revealed in monuments of valleys of Sirabchay and Kahabchay is burnt in black color with the pink lining. Some products are with chaff temper. This feature which is characteristic to Kuro-Araxes ceramics, undoubtedly, is evidence of a transition period existing between Chalcolithic and Kuro-Araxes cultures. Analogs of the pottery revealed in the settlement of Garatepe are found also in a number of monuments of Azerbaijan and Middle East. The similar ceramics in monuments of the studied region are revealed in small quantity. As it is told in the paper, they are presented by several specimens though in this territory the ceramics of Chalcolithic and Middle Bronze Ages are widespread. However the necropolis of Hornu, which is located in riverheads of Gakhabchay, belongs to Early Bronze Age. Researches show that the Kuro-Araxes culture in this territory extended at an early stage of its development.

Key words: *Chalcolithic, Kuro-Araxes culture, valley of Sirabchay and Gakhabchay, ceramics, valley of Hornu.*

(AMEA-nın müxbir üzvü Vəli Baxşəliyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

ASƏF ORUCOV
AMEA Naxçıvan Bölməsi

UNUDULMUŞ ADƏTLƏRİMİZDƏN: BAYRAMA QALAN ƏLLİDİR... (Naxçıvan materialları əsasında)

Məqalədə Naxçıvanda heyvandarlıq təsərrüfatı əsasən oturaq formada olmaqla yaylaq və qışlaq xarakteri daşıdığı təhlil edilmişdir. Qışlaqların bölgədə daha çox Arazboyu əraziləri əhatə edildiyi araşdırılmışdır. Eyni zamanda topladığımız etnoqrafik çöl materiallarına görə, Döl bayramına əlli gün qalmış maldarlıqla bağlı olaraq Naxçıvan bölgəsində (əsasən Ordubadda) xüsusi bir mərasim keçirildiyi araşdırılıb ortaya çıxarılmışdır. Mərasimin keçirilməsində əsas məqsəd doğulacaq quzuların sağlam, gümrəh olması idi. Bu mərasimdə bəd ruhları qovmaq üçün dualar edilmiş. Mərasim iştirakçıları düşünürdülər ki, əgər bu mərasimi keçirməsələr və yaxud bəd ruhları qovmasalar, qoyunlar bala salarlar. Maraqlıdır ki, maldarlar hesab edirdilər ki, bu dövrdən sonra heyvanın qarnındakı balanın tələf olması ehtimalı azalır.

Açar sözlər: mərasim, quzu, qışlaq, maldar.

Tunc dövründən başlayaraq Naxçıvanda oturaq və yarımköçəri həyat sürən tayfalar mövcud olmuşdur. Xırdabuynuzlu maldarlığın üstünlük təşkil etməsi bölgədə köçmə-yaylaq maldarlığın əsasını qoymuşdur. Köçmə-yaylaq maldarlığına elmi ədəbiyyatda bəzən yarımköçəri maldarlıq da deyilir. T.Bünyadov yazır ki, ədəbiyyatlarda işlədilən yarımköçəri maldarlıq formasını köçmə maldarlıq forması adlandırmaq daha düzgün olardı. Müəllif səbəbini isə belə izah edir ki, əhalinin maldarlıqla məşğul olan az bir qismi heyvan sürüləri ilə birlikdə yaylağa köçürdü (2, s. 11). Araşdırmalar göstərir ki, maldarlığın bu formasını Naxçıvan bölgəsinə də şamil etmək olar. Naxçıvanda heyvandarlıq təsərrüfatı əsasən oturaq formada olmaqla yaylaq və qışlaq xarakteri daşımışdır.

Etnoqrafik ədəbiyyatda köçmə təsərrüfatından bəhs edərkən qeyd edilir ki, bəzi bölgələrdə maldarlar yaylaqlardan birbaşa qışlaqlara yox, güzləklərə enərdilər. Ancaq Naxçıvan bölgəsində topladığımız etnoqrafik çöl materiallarından əldə edilmiş məlumatlara əsaslanıb demək olar ki, ərazidə örüş sahələri az olduğu üçün maldarlar yaylaqlardan bir başa kəndə və ya qışlaqlara enərdilər. Etnoqrafik materiallar göstərir ki, az qoyunlu ailələr heyvanlarını qışlağa sürməmiş, onları kənd ətrafı otlaqlar və quru yem ehtiyatı vasitəsi ilə yaza çıxarmışlar. Ortabab qoyunçu təsərrüfatını qışlağa köçürərkən qoyun sahibləri kənd-

də qalır, qışlağa təsərrüfatla birlikdə ancaq çobanların ailə üzvlərinin bir hissəsi gedərdilər.

Mənbədə qeyd edilir ki, Naxçıvanda XVIII əsrin əvvəllərinə qədər xeyli qışlaqlar olmuşdur. Bunlardan Alxan pəyəsi, Şahgəldi, Qaraqaya, Leyliqaçan, Ağca, Bayraməli qışlaqlarını misal göstərmək olar (7, s. 21). Çöl materiallarından aydın olur ki, XX əsrdə də bölgədə istifadə olunan belə qışlaqlar mövcud olmuşdur.

Qarın yağmasından asılı olaraq qaramal tövlə şəraitində becərilərdi. Bu vaxtdan maldarlıq təsərrüfatında qış bəslənməsi dövrü başlayır. Tövlə şəraiti zonalar üzrə fərqlənir. İldən asılı olaraq aran zonada bu müddət 2-3 aya bərabərdisə, dağlıq və dağətəyi zonada 3 aydan 4 aya qədərdir.

Xırdabuynuzlu heyvanlar qışlaqlarda ağıllarda, kahalarda, küfullarda saxlanılırdı. Bu yerlər elə seçilirdi ki, daldalanacaq yerlərdə olsun ki, külək, çovğun, qar ərazini tutmasın. Çobanların qaldıqları yer isə çörük, yarmaca adlanırdı. Yarmacanın eni 2 m, uzununu isə 3 m olardı. Bu cür tikililərin içərisində çobanlar qışın şaxtasından qorunmaq üçün çərvəri qurub, içərisində od qalayardılar. Bu, bir növ kürsü formasında olardı.

Qışlaqlar bölgədə daha çox Arazboyu əraziləri əhatə edirdi. Yazdan başlayaraq bu ərazilər otarılmaz, xam saxlanılırdı. Qışlaqlarda heyvanların otarılmasının öz sistemi, qaydası vardır. Belə ki, örüş yerləri ayrı-ayrı sahələrə bölünür, vaxtından və iqlim şəraitindən asılı olaraq həmin sahələrin otarılması müddəti müəyyənləşdirilirdi. Yataq yerlərinin yaxınlığında zəruri anlarda istifadə üçün qoruq yerləri saxlanılırdı. Qış otlaqlarının otarılmasına ilk növbədə ucqar sahələrdən başlanılırdı. Otlaq sahələrinin ardıcıl, sistemli otarılması çobanlara imkan verirdi ki, qışlaqdakı hər cür bitki növündən yaza qədər səmərəli şəkildə istifadə etmək mümkün olsun və heyvanlar yaz köçünə qədər korluq çəkməsinlər (3, s. 57).

Naxçıvan bölgəsində qış otlaqlarındakı otlar qaraşoran, çilikburun, yovşan, qarağan, dəvətikani və başqalarıdır. Qış fəslində heyvanlar otarılmağa aparılmamışdan qabaq az miqdarda yemlənilir, sonra örüşə aparılır. Çobanlar çalışırdılar ki, heyvanları həmişə güneydə otarsınlar. Qarlı əraziləri otarmaq üçün çobanlar qabağa düşüb yol açar, sonra arxasınca erkək, subay, boğaz (balalı heyvana deyilir) heyvanlar gəlir. Onu da qeyd etmək istərdik ki, qoyunlar qırovlu otları qidalandıqda müəyyən xəstəliklərə tutular və ya ola bilsin ki, balanı tələf etsin. Bu dövr heyvandarlıqda “balanın heyvanı basdığı” dövr (Döl ayına iki ay qalmış) adlandırılır. Bu dövrdən sonra balalı heyvanlar otlağa aparılır.

Ordubad bölgəsindən topladığımız etnoqrafik çöl materiallarına görə bayrama (Döl – A.O) əlli gün qalmış maldarlıqla bağlı olaraq Naxçıvan bölgəsində (əsasən Ordubadda) xüsusi bir mərasim təşkil edilirmiş. Məlumatçılardan soruşduqda “hansı bayrama əlli gün qalanda bu mərasimi qeyd edirlər”, bir qayda olaraq “Novruz” adı ilə üz-üzə qalırdıq. Ancaq araşdırmalar, qarşılıqlı müqayisələr, toplanmış çöl materiallarının təhlili göstərir ki, bu mərasimi Novruz bay-

ramına yox, Döl bayramına 50 gün qalmış qeyd edərmişlər. Çünki heyvandarlıqla məşğul olan biri üçün Döl bayramından önəmli bir bayram ola bilməz. Həmin dövr onun üçün bolluq-bərəkət, məhsuldarlıq dövrüdür. Bir məsələni də vurğulamaq istərdik ki, elə Döl bayramı, Döl ayı, Novruzla eyni vaxta, mart ayına təsadüf edilir. Mərasim zamanı aşağıdakı adətlər həyata keçirilərdi. İlk növbədə təkərləmə söylənilirmiş.

Bayrama qalan əllidir,
Əllisi də bəllidir,
Əllisini say ötür,
Qarmala quzu götür.

Araşdırmalardan məlum olur ki, mərasimin keçirilməsində əsas məqsəd doğrulacaq quzuların sağlam, gümrah olması idi. Bu mərasimdə bəd ruhları qovmaq üçün dualar edilərmiş. Mərasim iştirakçıları hesab edirlər ki, əgər bu mərasimi keçirməsələr və yaxud bəd ruhları qovmasalar, qoyunlar bala salarlar. Maraqlıdır ki, maldarlar belə zənn edirdilər ki, bu dövrdən sonra heyvanın qarnındakı balanın tələf olunması ehtimalı azalır.

Mərasimdə uşaqlar qapı-qapı gəzərək pay toplayardılar. Bu zaman aşağıdakı deyimləri deyərdilər.

Hayadan, ay hayadan,
Qoyun gələr qayadan.
Aclıqdan gəlmədik,
Adətimiz var sayadan.

Deyimə nəzər salsaq, görərik ki, burada əsas məqsəd qarnı doyuzdurmaq yox, heyvandarlıqla əlaqəli bir sıra adətləri icra etməkdir. Mərasim zamanı uşaqlar topladıqları yeyəcəkləri bir yerdə oturub yeyərdilər.

Y.Axundlu yazır ki, bu mərasimə xalq arasında “Kosa-kosa” mərasimi deyilir (1, s. 15-16). Ancaq mərasimin nə üçün “Kosa-kosa” adlandırıldığı bu günə qədər araşdırılmamışdır. Bir məsələni vurğulamaq istərdik ki, biz etnoqrafik çöl materialları toplayarkən mərasimə “Kosa-kosa” adının verilməsinə rast gəlmədik. Müqayisəli araşdırmalardan məlum olur ki, Anadolu bölgəsinin bəzi yörələlərində də günümüzdə mərasim “Kos-kosa” adlanır. Kəngərli rayonunun Qıvraq kəndindən toplanmış etnoqrafik materiallara görə, Novruz bayramına əlli gün qalmış isə “Kosa-gəlin” mərasimi qeyd edilərdi. Ümumiyyətlə, çöl materialları ilə ədəbiyyat materiallarını qarşılıqlı müqayisə edərkən aydın olur ki, kosa ilə gəlin hər ikisi artıb çoxalma, bolluq bərəkət rəmzidir. Elə xalqımız da bəhs olunan mərasimi artıb çoxalmaq üçün qeyd edərdi. “Kosa-kosa” şənliyində kosa yazı, keçəl isə qış əks etdirir. Bu mərasimdə qış fəslə ilə yaz fəslinin qarışması, mübarizəsi açıq-aydın görünür. M.Seyidov yazır ki, “Kosa-kosa” yazla bağlıdır və təqvim, mövsüm törəni ilə sıx ilişgəlidir (6, s. 25).

Bəhs olunan mərasim Anadolunun Sivas, Ərdəhan, Çubuk, Tokat, Çankır bölgələrində də “Qoç qarışan” mərasimindən yüz gün keçdikdən sonra müxtəlif adlarla “Quzunun tükü bitdi”, “Qoyun yüzü”, “Davar yüzü”, “Qış yarısı tö-

rəni", "Kos-kosa" günümüzdə də keçirilir. Xalq arasında bu dövrdən etibarən qoyunların qarnındakı balaların tükənməyə və canlanmağa başladığına inanılmaqdadır. Bununla əlaqəli Sivas, Ərdəhan bölgələrində bu cür deyimlərdə vardır.

Davarın yüzü yetti,
Kuzunun tüyü bitti,
Ne kaldı, ne kalmadı?
50 gün kaldı, kalmadı.
Allahey diyelim, arkadaşlar,
Allaheyyy!

Və ya

Hey, ne kaldı ne kaldı?
Sayaya elli gün kaldı.
Yirmi beşi yaz,
Yirmi beşi kış.
Eheeeee..... deyin uşaklar!

Anadolu bölgəsində "Saya gezmə" və ya "Koyunun yüzü" deyilən bu şənliklər qədim Türk inanclarının bir parçasıdır. Məqsəd Yer ruhlarını razı salıb Döl bərəkətini artırmaqdır. Anadoluya gələn Oğuz-Türkmən boyları mərasimdəki əski inanclara İslami ünsürlər də qatmışdılar (8).

Bu mərasimdən sonra bəzi qadağalar həyata keçirərlər. Martın 22-ə qədər evdən kimsəyə xəmir mayası, yun darağı, duz verməzlər. İnanca görə verilsə, qoyunlar bala salar. Eyni zamanda bu tarix maldar üçün yeni bir ilin başlanğıcı kimi də qəbul edilir (5, s. 294).

Bu mərasimin keçirilmə tarixi bəzi bölgələrdə dəyişik də ola bilər. Məsələn, Ordubadda Böyük çillə ilə Kiçik çillənin arasındakı "təhvil-təslim" dövründə, Kahraman bölgəsində 20 yanvar-10 fevral arasında, Çankırıda 19 yanvarda, Tokatda isə 15 fevralda keçirilir. Türkmənlər arasında isə Böyük çillə və ya Ulu çillə qurtarıb yerini Kiçik çilləyə verən günü "Çoban bayramı" adlı mərasim təşkil edilir. Mənbələrin verdiyi məlumata görə, bayramı keçirməkdə əsas məqsəd heyvanların sağlam vəziyyətdə yaza çıxması ilə bağlıdır (5, s. 293).

Yuxarıda qeyd etdik ki, bayramı bölgələr üzrə fərqli günlərdə keçirirlər. Bu, onunla əlaqəlidir ki, "Qoçqarışan" mərasimi dağlıq, aran zonalar üzrə 10-15 gün fərq edir ki, bu da həmin mərasimin qeyd edildiyi günə təsir edir. Çünki bəhs olunan mərasim "Qoçqarışan"dan yüz gün sonraya rast gəlir. "Qoçqarışan"ı payızın bir ayı gedəndə edərdilər. Xalq təqviminə əsasən payız iki yerə "Qoçqarışan" və "Naxırqoyan" aylarına bölünür. Payızın əvvəlinə "Qoçqarışan" və yaxud qısaca "Qoç" ayı deyərdilər (4, s. 91). Qeyd edək ki, bəzi kəndlərdə "Qoçqarışan", el yaylaqdan qayıtdıqdan sonra aranda olurdu. Ancaq bir qayda olaraq "Qoçqarışan" mərasimi əsasən yaylaqda keçirilirdi.

Təcrübəli çobanların verdiyi məlumata görə, bəhs olunan dövrdə heyvan çiçək xəstəliyinə tutularsa, müalicə Böyük çilləyə qədər aparılmalıdır. "Balanın heyvanı basdığı dövrdə", yəni Böyük çillənin sonlarına doğru müalicənin apa-

rılması mümkün deyil. Bu, balanın tələf olmasına gətirib çıxarar. Çünki həmin dövrdə qoyunun balası ana qarnında artıq tüklənməyə başlayır.

Məqalənin əvvəlində qışlaqlardan bəhs etdiyimiz üçün onu da qeyd edək ki, qışlaqlarda qarın çox düşməsindən asılı olaraq heyvanlar bir neçə gün ancaq quru otla yemlənilirdi. Qışın başa çatmasına yaxın sürülər qışlaqlardakı tövlərdən dölcəklərə aparılırdı.

Qış dövründə qaramal isə 5 ay müddətində tövlə şəraitində becərilirdi. Gün ərzində 3 övünə yem verilir, bir dəfə isə suvarılırdı. Suvarmaq üçün kəhrizlərdən, ətrafdakı yaxın çaylardan istifadə edilirdi.

Son olaraq deyə bilərik ki, xalqımızın əsrlər boyu formalaşmış inkişaf edən özünəməxsus maldarlıq təsərrüfat mədəniyyəti olmuş, bu mədəniyyətin formalaşmasında xalqımızın uzunmüddətli metroloji, fenoloji müşahidələri, xalq təqvimini əsas rol oynamışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Ahundlu Y. Azərbaycan Ordubad bölgəsində Nevruz şöenləri və xalk tiyatroları gelenekleri / V MTHKK Gelenek, Görenek, İnamlar seksiyonu bildiri-leri. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1997, s. 13-18.
2. Bünyadov T. Azərbaycanca maldarlığın inkişafı tarixindən. Bakı: Elm, 1969, 187 s.
3. Həvilov H. Azərbaycan etnoqrafiyası. Bakı: Elm, 1991, 256 s.
4. Qədirzadə H.Q. Cəhriçay vadisi: m.ö. IV minillikdən günümüzədək (tarixi-etnoqrafik araşdırma). Naxçıvan: Qızıl Dağ, 2007, 160 s.
5. Özhan M. Türkiyədəki dramatik köy seyirlik üzərinə bir atlas denemesi / V MTHKK Halk Muziği, Oyun, Tiyatro, Eğlence seksiyon bildirileri. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1997, s. 292-303.
6. Seyidov M. Yaz bayramı. Bakı: Gənclik, 1990, 96 s.
7. Шопен И. Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху ее присоединения к Российской Империи. СПб, 1852, 1231 с.
8. <http://www.almusum.com/koeylerimiz/camdal.html>

Асеф Оруджев

ИЗ ЗАБЫТЫХ ОБЫЧАЕВ: ПЯТЬДЕСЯТ ДНЕЙ, ОСТАВШИЕСЯ ДО ПРАЗДНИКА... (На основе материалов Нахчывана)

В статье рассматривается животноводческое хозяйство Нахчывана, имеющее в основном оседлую форму, а также зимнюю (гышлаг) и летнюю (яйлаг) разновидности. Гышлаги (зимние пастбища) в регионе находятся, в основном, на территориях, прилегающих к Араксу. В то же время,

согласно собранным нами этнографическим материалам, в Нахчыванском регионе (в основном, в Ордубаде) выявлено проведение особого скотоводческого обряда, связанного с пятьюдесятью днями, оставшимися до Праздника Приплода. Основная цель проведения обряда – получение здорового и бодрого приплода ягнят. В ходе обряда читались молитвы для изгнания злых духов. Участники обряда считали, что если не провести его и не изгнать злых духов, овцы могут потерять свой приплод. Интересно, что скотоводы считали, что после этого времени случаи мертворождения у овец становятся более редкими.

Ключевые слова: *обряд, ягненок, gyshlag, скотовод.*

Asaf Orujov

**FROM THE FORGOTTEN CUSTOMS:
FIFTY DAYS REMAINED TILL THE HOLIDAY...
(On the basis of nakhchivan materials)**

The cattle-breeding economy of Nakhchivan having in basic settled form and also winter (gyshlag) and summer (yaylag) varieties is considered in the paper. Gyshlags (winter pastures) in the region are located basically in the territories adjoining to Araz. At the same time, according to the ethnographic materials collected by us, in Nakhchivan region (basically in Ordubad) is revealed one special cattle breeding ceremony connected with fifty days remained till the Kindle Holiday. The main purpose of the ceremony is obtaining of healthy and vigorous lamb kindle. During the ceremony prayers for expel of evil ghosts were said. Participants of the ceremony considered that if they don't carry it out and expel evil ghosts, sheep can lose their kindle. It is interesting that cattlemen considered that after that time stillbirth cases among sheep reduce.

Key words: *ceremony, lamb, gyshlag, cattleman.*

(AMEA-nın müxbir üzvü Q.İ.Qədirzadə tərəfindən təqdim edilmişdir)

AZƏRBAYCAN DİLİ

ƏBÜLFƏZ QULİYEV

AMEA Naxçıvan Bölməsi

E-mail: ebulfezamanoglu@yahoo.com

MÖVLANA VƏ ƏKMƏLƏDDİN NAXÇIVANI

Azərbaycanın görkəmli elm xadimlərindən biri də XIII əsrdə yaşamış Əkmələddin Naxçıvanidir. Əkmələddin Naxçıvani Anadolu Səlcuqlu dövlətinin paytaxtı Konya hökmdar sarayında həkimlərin başçısı olmuşdur. Böyük şöhrətə sahib olmuş Əkmələddin Naxçıvani öz dövrünün elm və mədəniyyət adamları ilə yaxın ünsiyyətdə olmuşdur. Onun çox sevdiyi mədəniyyət xadimlərindən biri şair-filosof Mövlana Cəlaləddin Rumi olmuşdur. Ruminin Əkmələddin Naxçıvanıya yazdığı üç məktub, oğlu Sultan Vələdin Əkmələddin haqqında yazdığı qəsidə və digər mühüm materiallar günümüzdə qədər gəlib çatmışdır. Bundan əlavə, bu gün Konya şəhərində Əkmələddin Naxçıvanının adı ilə bağlı bəzi tarixi-memarlıq abidələri də onun izlərini qoruyub saxlamaqdadır. Məqalədə Əkmələddin Naxçıvani ilə Cəlaləddin Rumi arasındakı elmi-mədəni əlaqələrdən ətraflı şəkildə bəhs edilmişdir.

Açar sözlər: *Naxçıvani, Mövlana, həkim, Anadolu Səlcuq dövləti, məscid.*

Doğma Naxçıvanın tarixi çox zəngindir. Bu diyarda zəngin yeraltı və yer üstü təbii sərvətlərlə yanaşı, elm və sənət də inkişaf etmiş, bu torpaq dünya mədəniyyətinə görkəmli mədəniyyət, elm və dövlət xadimləri bəxş etmişdir. Məlumdur ki, XI əsrin ikinci yarısından başlayaraq Azərbaycan və Anadoluda səlcuq türkləri fəthlərini genişləndirmiş və beləliklə, Ön Asiyada böyük Səlcuq dövləti qurulmuş, türk-islam mədəniyyətinin çiçəklənməsinə rəvac verilmişdir. Məhz səlcuqlar dövründə Orta Asiya, Anadolu, Azərbaycan və Xorasanda çox sayda saray, cami, məscid, mədrəsə, hamam, türbə, imarət, zaviyə, körpü, karvansara, xəstəxana kimi memarlıq abidələri inşa edilmiş və bunlar özünə-məxsus ümumi ortaq bir üsluba malik olmuşlar.

Türkiyə Cümhuriyyətinin qədim Konya şəhəri uzun müddət Anadolu səlcuqlularının paytaxtı olmuş, qısa müddətdə bölgədə islami həyat tərzini bərqərar olmuş, burada islam elmi, mədəniyyəti inkişaf etmişdir. Səlcuq hökmdarlarından xüsusilə I Ələddin Keyqubad zamanında Anadoluya ərəb ölkələrindən deyil, daha çox İran, Azərbaycan və Orta Asiyadan elm və sənət adamları gəlib

yerləşmişlər. Onlar bu bölgədə türk-islam mədəniyyətinin yayılması və çiçəklənməsinə ləyaqətlə xidmət göstərmişlər (11, s. XXVI). Bu çərçivədə Cəlaləddin Ruminin atası şeyx Bahaəddin Vələdin Karamandan hökmdarın dəvəti ilə Konyaya gətirilməsi də təsadüfi olmamışdır. Son dövrlərdə bu dəvət məktubunun arxiv materialları içərisindən aşkara çıxarılması dediklərimizi təsdiq edə bilər. Eləcə də Mövlana ailəsinin Konyadakı türbə kompleksinin inşası üçün təbrizli memar Bədrəddin XIII əsrdə Cənubi Azərbaycandan Konyaya dəvət olunmuşdu (8, s. 421). Qaynaqlarda bu dövrdə türk ölkələrindən gəlib Anadoluda türk-islam mədəniyyətinin inkişafı üçün çalışmış Hübeyş Tiflisi, Nəcməddin Naxçıvani, Əkmələddin Naxçıvani, Qəzənfər Təbrizi, Şəms Təbrizi, Hüsəməddin Çələbi kimi elm və mədəniyyət adamlarının adına tez-tez rast gəlirik. O da maraqlıdır ki, Nəcməddin Naxçıvani Konya Səlcuqlu dövlətində hökmdarın vəziri mərtəbəsinə yüksəlmişdi.

Bu dövrdə Azərbaycandan, xüsusilə Naxçıvan bölgəsindən çıxmış bir sıra alim və sənətkarlar Təbriz və Anadoluda xidmət etmiş, parlaq şəxsiyyət kimi yetişmişlər. Belə şəxsiyyətlərdən biri də dövrün mütəfəkkir şair, filosofu, sufi şeyxi olan Mövlana Cəlaləddin Rumi ilə yaxın elmi-mədəni əlaqələrdə olmuş həkim Əkmələddin Naxçıvanidir (Səlcuqlu dövrünün əlyazmalarında Naxçıvanı şəklində işlənmişdir – Ə.Q).

Qeyd etmək lazımdır ki, Naxçıvan MR Ali Məclis Sədrinin təşəbbüs və dəstəyi ilə Azərbaycan dilinə tərcümə etdiyim Mövlana Cəlaləddin Rumi “Məsnəvi”sinin nəşrindən sonra Türkiyədə hər il böyük təntənələrlə keçirilən on-

günlük Mövlananın 739-cu vuslat törənlərinə dəvət aldım və 2012-ci ilin dekabr ayında Mövlana günləri ilə əlaqədar Konya şəhərində oldum. Bu səfər zamanı açıq səma altında muzey təsiri bağışlayan Konya şəhəri ilə tanışlıq zamanı əslən naxçıvanlı olmuş görkəmli tarixi şəxsiyyət Əkmələddin Naxçıvani ilə bağlı rəvayətlər eşitdim və onun adı ilə bağlı yerləri, məkanları, tarixi-memarlıq abidələrini ziyarət etdim. Səlcuq və Mövlana universitetlərinin kitabxana və əlyazmalar fondunda araşdırmalar apardım. Məlum oldu ki, Əkmələddin Naxçıvanının nisbəsi tam şəkildə qaynaqlarda aşağıdakı şəkildə işlənir: Əkmələddin Müəyyəd ibn Əbubəkr ibn İbrahim əl Naxçıvani ət-Təbib. Xalq arasında “Bəy həkim” ləqəbi, təxəllüsü ilə tanınan Əkmələddin Naxçıvanının tikdirdiyi məscid və dəfn olunduğu məzar, türbə Səlcuq dövrünün qiymətli abidələrindən biri kimi qorunub saxlanmaqdadır. Eyni zamanda Konya şəhərinin qədim şəhər mərkəzində Əlaəddin təpəsi (bu təpə üzərində vaxtilə Səlcuq dövlətinin hökmdarı I Əlaəddin Keyqubadın sarayı mövcud olmuşdur – Ə.Q.) yaxınlığında Bəy həkim məhəlləsində oldum, Bəy həkim adını daşıyan xəstəxananı, Əkmələddin Naxçıvani məscidini ziyarət etdim. Hələ Fatih Sultan Mehmet dönəmi vəqfnamələrində bu ibadət xananın adı “Bey hekim” məscidi şəklində qeyd olunmuşdur (vəqfi məscidə-Bəy həkim dər məhəlleyi – Dövlətxan (tərcüməsi: Dövlətxan məhəlləsində Bəy həkim məscidinin vəqfi) – Ə.Q.).

Onu da qeyd edək ki, Anadoluda səlcuq dövrünün zəngin ədəbi-mədəni və maddi irsinə Karamanoğlu və Osmanlı dövlət hökmdarları qısqanclıq göstərmiş, bu qədim yadigarlara biganə yanaşmışlar. Ona görə də bu dövrə aid sənədlərin bir çoxu itib batmışdır (8, s. 135-136). Bəlkə də bu səbəbdən Əkmə-ləddin Naxçıvani haqqında günümüzdə qədər gəlib çıxan bilgiler məhdud miqdardadır. Bəy həkim məscidi XIII əsrdə inşa edilmişdir və tipik səlcuq memarlığı elementlərini əks etdirir. Bu baxımdan məscidin arxitektura üslubunun XII əsrin görkəmli tişə ustası Əcəmi Əbubəkr oğlunun Naxçıvan memarlıq abidələri ilə çox yaxından səs-ləşməsi də təsadüfi deyildir. Məscid bir neçə dəfə təmir və bərpa olunmuş və hazırda məhəllə məscidi statusunda ibadət-xana olaraq din adamlarına xidmət göstərməkdədir. Məscidin orijinal qapı və pəncərə tağları nadir Səlcuq dövrü memarlıq əsərləri kimi artıq uzun illərdir ki, Konya İncə minarə daş və ağac əsərlər muzeyində mühafizə edilməkdədir. Məscidin içəridən divarları və mehrabı nəfis çini işləmələri ilə süslənmişdir. Çox təəssüf ki, türbədə və oradakı məzarın heç bir yerində yazı, kitabə və ya tarix qalmamışdır. Konya memarlıq abidələrinin görkəmli tədqiqatçısı İbrahim Haqqı Konyalı bu bərədə bunları qeyd edir: “Şimdi bir mezbele halini alan bu yerdə Türklerin en büyük hekimlerinden birisi olan mabedin banisi yatmaktadır. Mabedin ümumi heyetinde talana uğrayan bir sarayın iztiraplı hali sezilir” (8, s. 238). Məsciddəki orijinal mehrab 1899-cu ildə qaçaqmalçılar tərəfindən Almaniya Berlin muzeyinə aparılmışdır (10).

Doğum tarixi və Anadoluya gəlib yerləşməyi dəqiq bilinməyən, amma Cəlaləddin Rumidən gənc olduğu ehtimal edilən Əkmə-ləddin Naxçıvaninin Azər-

baycanın qədim diyarı Naxçıvanla bağlılığı bir çox tədqiqatçılar tərəfindən dö-nə-dönə qeyd olunmuş, israrla vurğulanmışdır (2, s. 233; 3, s. 233; 4, s. 228; 12, s. 151, 175; 10, s. 16;).

Sənədlərdən bəlli olduğuna görə saraya gəlməmişdən əvvəl Əkmələddin Naxçıvani Kayseri darüşşifasında çalışmışdır. Bunu onun yetirməsi (ustadına yazdığı məktubda özünü çakəri-qədim adlandırır – Ə.Q) Səlcuq dövlətinin münşilərindən olan Əbubəkrin məktublarından da görürük. Mövləviliklə bağlı əlyazmalarda Əkmələddin Naxçıvani səlcuq hökmdarı Qiyasəddin Keyxosrovun hakimiyyəti dövründə (1264-1283) Konya sultan sarayında baş həkim işləmişdir (14, s. 213). Sənədlərdə onun ailəsi, varisləri haqqında məlumatlar rast gəlməsək də, bir oğlu olduğuna dair işarələr vardır. Əkmələddin Naxçıvani dövrünün tanınmış təbibi (begi Hekim, Hekim beki, Məlikül-hükema, rəisül-etibba) idi. Təsadüfi deyil ki, Səlcuqlular dövrünün təzkiyəçilərindən Əhməd Əflaki Əkmələddin Naxçıvani, onun Mövlana ilə görüşləri haqqında bəhs edərkən yazır ki “Zamanın Hippokratı mövlana Əkmələddin Təbib Mövlanaya mürid olmadan öncə Rum ölkəsi təbiblərinin böyüklərindəndi” (7, s. 130). O, sarayın baş həkimi vəzifəsində çalışmaqla yanaşı, eyni zamanda I Ələəddin Keyqubad Darüşşifasında müdərris olmuş, tibb kadrlarının yetişməsində əmək sərf etmişdir. Bu kadrlar Əkmələddin Naxçıvaninin verdiyi sənəd əsasında ölkənin tibb müəssisələrində həkim işləmək hüququ əldə edirdilər. Mənbələrin verdiyi məlumatlara görə, kiçik Karatay mədrəsəsi bu böyük həkimə məxsus olmuşdur (14, s. 213). Əkmələddin Naxçıvani dövrünün ən böyük təbibi kimi İbn-Sina dühasının heyranı idi. Yenə Ə.Əflakinin verdiyi məlumatlara görə, Əkmələddin Naxçıvani dövrün böyük filosofları qarşısında bəyan etmişdi ki, Mustafa həzrətlərindən (Məhəmməd peyğəmbər nəzərdə tutulur – Ə.Q.) sonra bir peyğəmbər gəlsəydi və bu da mümkün olsaydı, bu, mütləq İbn-Sina olacaqdı (7, s. 542). Elə buna görə də o, İbn-Sinanın məşhur “Qanuni-fit-tibb” əsərinə 1302-ci ildə təfsir, şərh yazmışdır. Müəllifin əlyazısı ilə qələmə alınmış və görkəmli türkoloq Fuad Köprülü kitabxanasında saxlanılan bu əlyazma nüsxəsinə əsaslanaraq ehtimal etmək olar ki, Əkmələddin Naxçıvaninin ölüm tarixi miladi 1302 (h. 701)-ci ildən sonraya təsadüf edir (15).

Mövlana Cəlaləddin Ruminin dostları, həmsöhbətləri, müridləri çox olmuşdur. Ona hətta Səlcuq sultanlarından Müinəddin Pərvanə də ehtiram göstərirdi. Sufi şeyxinin sadıq və mötəbər dostlarından biri də Əkmələddin Naxçıvani idi. Alim böyük Mövlanaya övliya kimi etiqad göstərir, onun müridi olmaqla fəxr edirdi. Elə buna görə onlar arasında yaxın münasibət yaranmışdı, bir-birinin evinə, iş yerinə gedir, məktublaşırdılar. Günümüzdə qədər Mövlananın Əkmələddin Naxçıvaniyə yazdığı üç məktub, oğlu Sultan Vələəddin Əkmələddin Naxçıvani haqqında qəsidəsi, habelə Əkmələddin Naxçıvaninin tələbələrindən olduğu ehtimal edilən Əbubəkr ibn əl-Zakinin üç məktubu (1) gəlib çatmışdır.

Mövlananın I məktubu Əkmələddin Naxçıvaninin ona yazdığı məktuba cavab xarakteri daşıyır.

II məktubda Karatay mədrəsəsində boşalacaq vəzifəyə Əfsəhəddünün təyin olunmasına Əkmələddin Naxçıvaninin kömək etməsi xahiş edilir.

III məktub Mövlana övladı Əmir Alimin maddi vəziyyətini yaxşılaşdırmaq üçün Əkmələddin Naxçıvaninin hökmdardan xahiş etməsi ilə əlaqədar yazılmışdır.

Bu məktublarda Mövlana Əkmələddin Naxçıvaniyə “həkimlərin böyüyü, həyat cövhərinin ən arınmışı, bəlalарın və zəhərlərin dərmanı, ağır ağaclarının meyvəsi, bədxah adamların meydana gətirmək istədikləri pislilikləri yox edən, mərifət dəryasının cövhəri, hünərlər sahibi, gözəl iman sahibi, özü doğru oğlumuz, həkimlərin ictimaiyyəti, dinin və dövlətin Əkməli” – deyər müraciət edirdi.

Mövlana ilə Əkmələddin Naxçıvani arasındakı dostluq münasibətləri haqqında nisbətən ətraflı məlumatlara, əsasən o dövrün təzkirəçiləri Ə.Əflaki və Sipehsaların və bu böyük Səlcuq həkiminin tələbəsi olduğu ehtimal edilən Əbubəkr Zakinin əsərlərində təsadüf edirik (1; 7; 9).

Bu mənbələrdə göstərilir ki, Əkmələddin Naxçıvani Mövlanaya yüksək ehtiram və hörmətinin ifadəsi olaraq onun Konyada Aynud-dövlə kimi rum rəssamları tərəfindən çəkilmiş portretlərini böyük məbləğdə pul ödəyərək alırdı. Əkmələddin Naxçıvani dəfələrlə Mövlana müalicə etmiş və vəfatı zamanı Qəzənfər Təbrizli adlı digər bir saray həkimi ilə birlikdə onun yanında olmuşdur. Mövlananın dəfn mərasimində sultan sarayının məsul nümayəndəsi Sədrəddin Konəvini cənazə namazını qıldırması üçün “Ey şeyxlərin padşahı, buyurunuz” –

deyə dəvət edən zaman Əkmələddin Naxçıvani sarayın məsul nümayəndəsinə etiraz edərək “Muariff! Ədəbə riayət edin! Şeyxlərin padşahı Hz.Mövlana idi. O da rehlət etdi” demişdi (9, s. 85-86).

Yenə Ə.Əflakinin məlumatına görə, Ə.Naxçıvanının də iştirak etdiyi bir məclisdə Mövlana bir qəzəl oxumuşdur. Bu qəzəldə deyilirdi ki, “Qəlbimdə İsa kimi atasız dünyaya gəlmiş elə bir dilbərin surəti vardır ki, Əbu Əli İbn-Sina onu anlamaq barədə buz üzərindəki eşşək kimi aciz qalar”. Bunun üzərinə Əkmələddin Naxçıvani fəryad edərək “Nə söylərsə, Xudavəndigara (Mövlanaya – Ə.Q.) yaraşar. Çünki bütün alim və filosoflar onun xərmənin sünbül toplayanlarıdır. İlahi hakim də o Həzrətdir” – deyərək Mövlananın böyüklüyünü bir daha təsdiq etmişdir (7, s. 483-484).

Əkmələddin Naxçıvani tez-tez Mövlananın böyük oğlu, atasından sonra Mövləvilik təriqətinin şeyxi olmuş Bahaəddin Sultan Vələdlə (1226-1312) görüşər, onunla ədəbi və fəlsəfi söhbətlər edərdi. S.Vələd böyük təbibə ehtiramını divanında “Sən bu dövrdə tibb, hikmət və mərifətdə bir Əflatunsan. Başında çətir olmasa da, yer üzünü dolanan alimlər sultanısan. Elə bir Bağdad xurmasısan ki, aləmə fəzilət meyvəsi verdin. Bu aləmdə birinin nəsiibi tiryək, digərinin nəsiibi zəhər olduqca ömrün dövlət, bəxt və səadətlə baqi olsun” cümlələri ilə ifadə etmişdir. Həmin əsərində Sultan Vələd böyük həkimi 41 beytlik bir qəsidə ilə mədh etmişdir. Bu qəsidənin əvvəlindəki iyirmi iki beytin baş hərflərindən “Əkmeleddin Müeyyed el-Nahcuvani” adı çıxır (6, s. 230-232).

Ə.Əflakinin rəvayətinə görə yenə bir gün Əkmələddin Naxçıvani mədrəsədə Sultan Vələdlə elmi söhbətlər edərkən içəriyə Mövlana girmiş, “Bahaəddin, mənə yaxşı-yaxşı bax”, – demiş. Bahaəddin də “Görəsən, qiyamət günündə də mübarək üzünü beləcə baxa biləcəyəmmi?” – deyincə, Əkmələddin özünü saxlaya bilməyərək: “Vallahi, mənim inamıma görə hər kim bu dünyada bir dəfə Mövlananın üzünü görərsə, qiyamət günündə Xudavəndigar (Mövlana – Ə.Q.) onun bütün qohum-əqrəbasına şəfa verər”. Bunun üzərinə Mövlana: “Vallahi, dünyanın bütün həkimləri sabahları sənə sayəndə bağışlanacaq və mənim üzümü görənlər cəhənnəm üzünü görməyəcəklər” – demişdir (7, s. 134).

Naxçıvan diyarının beş min illik tarixini öyrənmək baxımından bu torpağın layiqli övladı olan həkimlər həkimi Əkmələddin Naxçıvanının həyat və elmi fəaliyyətinin daha dərinədən tədqiq olunmasına ehtiyac vardır.

ƏLAVƏ

Sultan Vələdin Əkmələddin Naxçıvaniyə yazdığı qəsidə

Sən könüldə dolunay kimisən. Bu aləm sənə kimisini doğura bilməz. Ancaq hər əsrdə sənə kimilər nadir görünə bilər. Mən sənə hər kəsə olan ehsanını necə saya bilərəm ki. Zeyd olsun, Bəkir olsun, cümlə aləm o ehsan üzündən şükür edib durmaqdadır. Mənə elə iltifatlarda bulundun ki, bu lütfün nə saya sığar, nə də həddi-hüdudu vardır. Sənə tapuna yapışdım, fəzilət ətəyini tutdum. Bəxtsiz ulduzum, sənə uğurlu ulduzunla səadət hissəsi aldı. Yaşadığım

müddətcə dildə virdim, səni öyməkdir. Əgər bu qəlibdən çıxarsan, yenə Haqdan sənə yardım dilərəm. Sənin yaradılışın bir lütfdür, sən sanki cisimsiz bir ruhsan. Necə ruhani bir insansan ki, üzün dolunay kimidir. Aləmə görünmək və adını, şöhrətini hər diyara, hər ölkəyə çatdırmaq üzrə zühur eylədin. Bu aləmdə bəziləri ilan kimi qaradır, ruzisi və qidası torpaqdır. Bəziləri də balıq kimi olub daima dənizdə diridir. Bu su və torpaq səhrasına can və könül gözüylə bax, bu aləmdə hər quş öz cinsindən olan bir quşla uçmaqdadır. Sən bayram kimi mübarək bir günsən, Haqdan daima **müəyyədsən** (Təbib Əkmələddin'in adına təlmiş). Bir ilin içində tək bir gecə kimi az olarsan. Sən Qədr gecəsinə bənzərsən, fəqət burada düşməni aşağılanmaqda, pərişan bir hala gəlməkdədir. Bu Musadan hər nəfəsdə sədaqət, Harun'dan hər anda bir pislik zühur etməkdədir. Cümlə aləm anlatmağımdan Yedi-beyza görüldü. Daldığım həqiqət dəryası sözə sığsaydı, əgər bu sözlərlə ruh dövlət quşuna bir uçuş imkanı olsaydı, ağzımı açardım, dilim daima söylərdi. Tanrı aman verərsə, bu mənada elə bir çalışaram ki, hər hərfimə o dənizdən bir ırmaq axsın. Tanrı onun əmrini və fərmanını zorla deyil, canı könüldən gecə, gündüz dinləyib tutan şəxsə elmi-Ledün buyursun. Sevgilinin evinin yolu can içində gizlənmişdir. O sərxoşluq, o ləzzət, o arayışda arayan adama cavabdır. Qadiri-mütləq olan Tanrı belə buyurmuşdur: "Mənim hüzzurunda ağlayıb inləmədən başqa heç bir şeyin dəyəri yoxdur". Bu səsləniş ancaq bəxti və taleyi olana gəlmişdir, onun yanında bundan başqa hər şey əfsanə və aldanma surətində görünmüşdür. O, ağlayıb inləməni vasitə saymış və beləcə niyaz və şövqü artırmışdır. Ona yönələn hər cür zəhmət və əziyyətə səbr etmişdir. Tanrı onu səbredici və şükredici görünə o fəryad və iniltilərini qəbul etmiş, artıq heç bir qəhr əndişəsi olmayacaq dərəcədə bir lütf ehsan etmişdir. Onun nə Cəhənnəmdən qorxusu, nə Bərzah zəhmət və möhnətindən əndişəsi, nə də gözündə iki aləmin qiyməti qalmamışdır. Yəqinən bilirəm ki, hər mövcudun özü odur. İki aləmdə onun zatını Kebr'dən başqa kimsə inkar edə bilməz. **Əgər bu sözlərin kimin haqqında söyləndiyini anlamaq istəyirsən, hər beytdən bir hərf al, məqsədin kim olduğunu anlarsan. Ləqəbi və adı anılanın, nəsr ilə söylənməyib, şeir ilə dilə gətirilməsinin səbəbini danışım da biləsən:** Əgər bir kimsə özünü göstərmək üçün şeir söylərsə bu pisdir, fəqət mənim şeirlərim arasında tək bir şeir yoxdur ki, onda belə bir illət olsun. Sahib və amirlərin sahib və amiri, nemət və ehsan vəlisi olan öydüyüm insanın adı bu aləmdə hər dövrdə baqi olsun. **Oğlu da onun adı və sanıyla zamanda məşhur olsun. Sənin budağında yetişən belə bir çiçək cahanın iftixarı olsun. Tanrı ona elə bir zat vermişdir ki, şəhvət dənizində islanmamışdır.** Çünki Tanrıdan bu növ bir əmr gəlməmişdir. O, Xəlilin nəslindəndir ki, atəş ona gül olmuşdur. Şəhvət atəşi ona əziyyət edə bilməz. Hər insan aləmdə elm və mərifətlə öyünər, fəqət onun təmiz zatiyla iki cahanın elmləri öyünməkdədir. Zira hamı daima dəstər və külahı ilə öyünər və çirkin eyiblərini qızıl ilə bəzənmiş külah örtər. Halbuki sən zülfünü göstərdinmi o zərrin əlbisənin işi nədir. Ay kimi olan gözəlliyinə əlbisə bulud kimidir. Bir adam, aya buluddan zərər gələr, gözəlliyi və aydınlığı əksilər

sanarsa, o adamın düşüncəsində xeyir yoxdur. Bu söylədiklərim rümuздur, əgər şərh etməyə qalxarsam, nə göydə bir ulduz qalar, nə yerdə bir şəhər durar. Çünki eşqin vücudu, içində üzüm şirəsi olan bir küp kimidir. İçindəki üzüm şirəsi bu ruhdur, küpün ağzını bağladınmı, şərabla dolu dəniz kəsilər. Amma necə şərab, o şərab həm nədim, həm mütrip, həm saqi, həm çəng, həm dəfdir, bütün nəğmələr ondan hasil olar. Sən bir ləl daşı kimisən ki, həm yolsan, həm yolda gedərsən, həm də getdiyini mənzil olaraq bil. Çünki bunu sənə açıqca söylədim. Sən Siburg və Ankasan, məqamın da Tanrının yaxınlıq Qafıdır. Sənin yanında şahin quşu nə edə bilər, atmaca nə tuta bilər? Sən bu dövrdə tıbb, hikmət və mərifətdə bir Əflatunsan. Elə bir alimlər sultanısan ki, başında çətir olmasa da, dolaşır durursan. Sən elə bir Bağdad xurmasısan ki, aləmə fəzilət meyvəsini verdin. VƏLƏDə də belə bir bağdan, bir xurma verərsən nə lütf! Bu aləmdə birisinin nəsibi tiryək, digərinin nəsibi zəhər olduqca ömrün, dövlət bəxt və səadətə baqi olsun (6, s. 230-232).

Mövlananın Əkmələddinə məktubları (tərcüməsi)

I – Hakimlərin padşahı, yaşayış mücəvhərlərinin ən təmizi, ən aydını, bəla zəhərlərinin panzəhiri, ağıl ağacının meyvəsi, boş şeylər dərdlərini kökündən çıxarıb atan, gözəl, təqdirə şayan xasiyyətlər sahibi, dilənib istənen mərtəbələrə çatmış olan, gerçəkləri razı edən, tam inanc qaynağı kəsilən Tanrıdan çəkinib qorxan, susuzlara qapısı ən xeyirli su içəcək yer olan, düşüncələri uca, ulular ulusu, Haqqın və Dinin Əkməl'inin salamları çatdı, Allah, o ruh hüzzurunun, o fəthlər açarının üstünlüyünü, yaxınlığını, bəxşişini daimi etsin, bağışlarda bulunana verdiyi ən xeyirli qarşılığı versin. O salamlar, salam göndərənin kərəminə, üstünlüyünə bənzəyirdi; ululuğunun, böyüklüyünün şəkildəydi; ucalığı ilə, soyunun-sopunun təmizliyi ilə bərabərdir. O salamlardan biz, sevgi qoxusunu aldığımız, sevgidəki öz doğruluğunu duyduq. Qarşılığında şükürlər etdik, dualar etdik.

Atları hər sevən, süvari sayılmaz;

Hər at qoşdurana süvari deyilməz.

Həmd olsun Allaha ki, ona üstünlük özəlliyi verdi; hər kəsdən irəliyə keçirərək qüvvətləndirdi onu; yüksəklik əlbisəsinə bürüdü; xeyrini üstünlüyünü çoxaltdı; söz baxımından da xeyirlərə yönəltdi onu, iş baxımından da. Həyəcanımız, şövqümüzü artırdı; qat-qat çoxaltdı.

Muradıma erdirilsəydim,

Ona olan həsrətimdən, mən də uçan göyərçinlə uçardım.

Biz də salamlar, dualar edirik. İnsanın özünü rahata qovuşduran uzlaşmasını olğunlaşdırən, ağıl baxımından mövqeyini ucaldan, insanların andıraraq ömrünə ömür qatan o əziz üzü görməyi çox arzuladıq; susadıq adətə; o üzü görmək, çox böyük nemətlərə, çox böyük ehsanlara nail olmaqla bir mənə, hətta daha da üstün; sizi görmək, bütün bunları əldə etməyə səbəb; bunu belə bilin. Ümid edirəm ki, ən mübarək bir zamanda buluşub görüşməmiz müyəssər olar; səbəbləri hazırlanar.

II – Hünərlər sahibi, gözəl inanlı, özü doğru oğlumuz, həkimlərin öyüncü, həkimlərin tacı, millət və Dinin Əkməlinin xoşbəxtliyi, dövləti günlər keçdikcə, illər sürdükcə, artdıqca artsın. Üstün, bilgin, aşıq, istəkli, tər-təmiz canı, Ruhi- Kudüs'lə qüvvətlənsin. Bu özü doğru duaçının salamını, duasını oxuyub görüşmə istəyinin çox olduğunu bilsin. Lütfərinin qarşılığı, gizli şeyləri itirməyən Allah lütfünün, dilədiyini saysız ruziləndirər (Qur'an II/212) ayəsi ilə bildirilən xəzinəsindən gəlsin. “Hər üstünlük sahibinə, etdiyi lütfün qarşılığını verər; gerçəkdən də Allah, bir zərrə ağırlığında belə zülm etməz. (Qur'an XI/3)”. “Bir zərrə ağırlığında olsa da, bir daş içində olsa, yaxud göylərdə; yaxud da yeraltında olsa, yenə də Allah onu sahibinə çatdırar (Qur'an XXX/16)”. Sizin eh-sanlarınızın şükrü, qələmə sığa bilməz.

Eləsinə bir hekayədir ki, anladılması uzandıqca uzanar.

Bunu bildirək ki, bu yaxınlarda, Allah ucalığını daimi etsin, xeyirlərini qəbul eyləsin; ulular ulusu Fəxrəddin Arslandoğlu bəyin mədrəsəsinin müdərrişliyi boşalacaq; böyük müdrik, üstünlərin ustadı, Allah üstünlüyünü daim etsin, Mardinli Şəmsəddin də oraya köçürüləcək. Karatay mədrəsəsində gəliri olan oğullarımızdan bir topluluq, Allah rəhmət etsin, Karatay mədrəsəsinə yabançı biri gələcək, onlara toxunacaq, müdərrişlər əfəndisi Şəmsəddinin, oğullarımıza göstərdiyi gözəl rəftarın tərsini edəcək deyə qorxarlıq. Siz də bilərsiniz ki, təhsil öhdəliklərini tam olaraq yerinə gətirə bilməzlər; xalqın çoxu həsəd üzündən bu topluma düşməndir. Karatay mədrəsəsinin, Şəmsəddindən sonra, böyük bilgin müdərrişlərin öyüncü Afsahəddin'ə veriləcəyini umurlar. Allah üstünlüyünü daimi etsin, hər yöndən başqalarından üstün olduğu kimi, bir də dərvişlik dərindən, dərvişlərin halından xəbəri vardır; dərvişlərlə sanki qohum-əqrəbadır; oğullarımıza qarşı adətə bir babadır. Mübarək çalışmanızla belə bir buyruq çıxarsa, savabı, həm aləm padşahına aid olar, həm özü doğru oğlumuza. “Xeyrə dair bir şey etdinizmi, savabını Allah qatında taparsınız” (Qur'an II/110).

Şeyxlərin padşahı, qəlblərin əmini, hidayət imamı, Haqq və dinin Hüsəminin də, Allah bərəkətini daimi etsin, salamları, duaları var; Allah ruhunu mübarək etsin Karatay mədrəsəsinin, Şəmsəddindən sonra, oraya kimsənin tamah etməməyini, Afsahəddinin təyin edilməyini çox istəyir. Bu işi də siz bacararsınız. Buyruqda deyir: filandan sonra deyə bir qeyd qoyulması daha yaxşı olar; müdərriş Şəmsəddin də buna razıdır, bundan xoşnud olar; çünki onlar, qohumdur, aralarında bir fərq yoxdur.

Bu küstahlığı məzur görün;

Şirin suyun sahili qələbəlikdir.

Əbədi olaraq nur saçın, gözəl ətiqlərə bürünün, üstün olun; öndə olun; belə olsun, ey aləmlərin Rəbbi.

III – Mərifət dənizinin inciləri, üzüb gəzən hakimlər padşahı, həkimlər öyüncü, üstünlük Calinosu, tədbir Əflatunu, zamanın əvəzsiz ərəni, Rəhmanı diləyən Haqq və Din Əkməlinin ruhuna tökülüb saçılısın. Allah ucalığını daimi

etsin; “Doğru yolda; onlara nemət verdiyin doğru yolda (Qur’an I/6,7), gerçəyi tapanların önlərində yeriyib getsin; diləklərinə, cismani qənimətlərə, mənəfəətlərə qovuşsun, Məhəmməd və soyu haqqı üçün.

Salamlarını, dualarını almaqdayıq. Biz yox ikən də, deyilkən də sorub soruşdurmalarınızı duymaqdayıq, lütfəriniz, bu duaçıya çatmaqda. Allah, ehsan sahibinə verdiyi ən xeyirli mükafatı versin sizə.

Kim bizi yaxşı niyyətlə anarsa,
İki dünyada da yaxşı niyyətlə anılsın.

Diləmə, “Kim mənə öz-özünə anarsa, mən də onu zatımda anaram. Kim mənə maliylə anarsa, mən də onu malımla anaram. Kim mənə bir cəmiyyətdə anarsa, mən onu, o cəmiyyətdən daha xeyirli bir cəmiyyətdə anaram. Hər şeyi hesablayanam mən; yaxşılığa mükafat verərəm; pisliyi bağışlayaram” divanından, əkdii hər təmiz toxum bitər, dikdiyi hər xeyir fidanı boy atar, meyvə verər.

Bir-biri üstünə baş ağrıdıb durduğumdan, o gözəl xasiyyətli zata baş vurmaram, həddi aşdığımın utanmaqdayam, amma “Şirin suyun başı qələbəlik olar; Hatəmin bağışda bulunması, ağırlaması daha doğrudur” – demişlər. Ərz edirəm ki, əziz oğlumuz, Allah onu xoşbəxt etsin, Əmir Alim, dolanışığı üçün sizdən bir yardım umur. Amirlər padşahi, ədalətdə Mülkün Nizamı, iş bacarmaqda Asaf, müqəddəs insanların öyüncü, lütf və ehsanı yayan, düşüncələri uca, könlüdəkiləri təmiz, ulu, himməti uca, Tanrıya qulluq edən, dünyanın sığındığı Pərvanə bəyə bu duaçıdan şükürlər, üzürlər ərz edin; Allah uralığını daimi etsin; sonunu önündən, axirətini dünyasından xeyirli etsin. Gərçi dilə də sığmaz da, fəqət “Hamısı anlaşılmayan, əldə edilməyən şeyin hamısı da buraxılmaz”. Umarıq ki, Əmir Alimin önəmli işi sizin kutlu çalışmanızla və iki kutluluk ıssı, iki dövlət sahibi, bağışlı, yoxsulları oxşayan Əmirlər padşahının lütfü ilə olub bitər; Allah uralığını daimi etsin. Çünki Əmir Alimin, əyalı çoxaldı, xərcləri çox artdı. İş düzəlsə, könlü rahat bir halda, yalnızlıq aləmində və namazlarda, hüzzurla o dövlətə dua edər. “Xalq, Allahın əyalıdır; onların üstünü də, əyalına ən çox faydası keçənidir”.

Mübarək Firudin mələk deyildi,
Mayası mişklə, ənbərlə yoğrulmamışdı.

Lütfə, bəxşislə o yaxşı ada-sana çatdı;
Sən də bəxşiş ver, lütf et; Firudin, sən olarsan.

“Comərdlik, cənnətdə bir ağacdır; budaqları dünyaya yayılmışdır. Kim, o budaqlardan birindən yapışarsa, o budaq, o adamı cənnətə yüksəldər”.

Mövqeyinin zəkətını ver; bil ki o da,
Mal zəkəti kimidir; nisaba erişmişdir.

O əfəndilərə də ehsanda bulunmaq, ağır-əziz etmək, xasiyyətdir, tövsiyəyə həcət yoxdur da.

Qılncı itiləndikdən sonra da gördüm mən;
Kəssə belə vurub çəkməyə möhtac.

Fəqət yol-yordam belə olmuş; hərəkətlərdə bərəkətlər var. “Xurma ağacını silkələ, sənə təzə xurmalar düşsün”.

Unudulduqmu, özümüzü məktublarla yada salırıq;
Ulular bizi xatırlamazsa, biz məktub yazırıq onlara;

Çünki ana, əsirgəyib də əmzirməz körpəni,
Körpə susduqca, ağlamadıqca.

Bunun üçündür ki, uca Rəbbimiz də “Yalvarıb yaxararaq və gizlicə Rəbbinizi çağırın, dua edin Rəbbinizə yalvarıb yaxararaq; gizlicə; şübhə yox ki o, duada həddini aşanları sevməz (Qur'an VII/55) buyurmuşdur. Əbədi olaraq eh-san sahibi olun (4, 137-139, 183-184).

ƏDƏBİYYAT

1. Abu Bakr İbn al-Zaki. Ravzatül-Küttab ve Hadikatül-Elbab. Ankara: TTK yay., 1972, 280 s.
2. Ali Haydar Bayat. Mevlananın dostlarından tabib Ekmeleddin Müeyyed el-Naxçıvani / 3. Milli Mevlana kongresi (tebliğlər). Konya, 1988, s. 231-262.
3. Бунядов З. Государство Атабеков Азербайджана. Баку: ЭЛМ, 1978, 320 s.
4. Mevlana Celaleddin. Mektuplar / Türkcəyə çevirən Abdulbaki Gölpınarlı. İstanbul: İnkilap ve Aka Kitabevi, 1963, 278 s.
5. Mevlana Celaleddin. Fihi Ma-Fih / Tərcümə edən A.Gölpınarlı. İstanbul: Remzi kitabevi, 1959, 260 s.
6. Divani-Sultan Vele. Haz. Dr. Feridun Nafiz Uzluk. İstanbul, 1958, 390 s.
7. Eflaki A. Ariflərin menkibələri / Türkcəyə tərcümə edən Tahsin Yazıcı. Ankara: MEB yay., 1953, 640 s.
8. Hakkı Konyalı İ. Konya tarihi. Konya, 2007, 766 s.
9. Feridun ibn Ahmedi-Sipehsalar. Mevlana və etrafındakilər. Risale. İstanbul: Tercüman, 1977, 324 s.
10. Bekir Ş. Hz. Mevlananın doktoru // Tefekkür dərgisi, № 55, s. 16.
11. Osman Turan. Selcuklular zamanında Türkiyə. İstanbul: Turan, 1971, 540 s.
12. Osman Turan. Türkiyə selcukluları. Ankara: TTK yay. 1958, 490 s.
13. Hz. Sultan Vele. Rebabname / Terc. Niğdeli Hakkı Eroğlu. Konya: İl kültür və turizm müdürlüğü yay, 2012, 338 s.
14. Şəhabeddin Uzluk. Mevlananın tabibləri / I Milletlararası Mevlana kongresi. Konya, 1987, s. 211-219.
15. www.filozof.net (Ekmeleddin Naxçıvani kimdir, həyatı haqqında bilgi).

Абульфаз Гулиев

МОВЛАНА И АКМАЛЕДДИН НАХЧЫВАНИ

Одним из видных научных деятелей Азербайджана XIII века является Акмаледдин Нахчывани. Акмаледдин Нахчывани был главным врачом во дворце повелителя в городе Конья, столице Сельджукского государства Анатолия. Акмаледдин Нахчывани был широко известен среди научных и культурных деятелей того времени и поддерживал с ними дружеские отношения. Одним из его друзей был и поэт-философ Мовлана Джалаладдин Руми. До нашего дня дошли три письма Руми к Акмаледдину Нахчывани, касиды Султанам Валада, посвященные Акмаледдину Нахчывани, и другие важные материалы. Кроме того, сегодня в городе Конья с именем Акмаледдина Нахчывани связаны исторические архитектурные памятники, которые хранят его следы. В статье подробно рассмотрены научно-культурные связи между Акмаледдином Нахчывани и Мовлана Джалаладдином Руми.

Ключевые слова: *Нахчывани, Мовлана, врач, Анатолия, Сельджукское государство, мечеть.*

Abulfaz Guliyev

MOVLANA AND AKMALADDIN NAKHCHIVANI

One of the prominent scientist of Azerbaijan is Akmaladdin Nakhchivani. Akmaladdin Nakhchivani was the head doctor in the sovereign palace in the city of Koni, capital of the Seljuk state Anadolu. Nakhchivani was widely known among scientific and cultural figures of that time and maintained with them friendly relations. Poet-philosopher Movlana Jalaladdin Rumi was one of his friends also. Three letters of Rumi to Akmaladdin Nakhchivani, odes devoted by Sultan Valad to Akmaladdin Nakhchivani and other important materials have remained up to now. Besides, today in the city of Koni historical architectural monuments are connected with the name of Akmaladdin Nakhchivani. Scientifically-cultural contacts between Akmaladdin Nakhchivani and Movlana Jalaladdin Rumi are in detail considered in the paper.

Key words: *Nakhchivan, Movlana, doctor, Anatolia, Seljuk State, mosque.*

ADİL BAĞIROV

AMEA Naxçıvan Bölməsi

E-mail: bagirov.adil@yahoo.com

KOSMONİMLƏRİN YARANMA YOLLARI VƏ BƏZİ LİNGVİSTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Məqalədə kosmonimlərin yaranma yolları və lingvistik xüsusiyyətləri tədqiqata cəlb olunmuş, səma cisimlərinin adları ilk dəfə olaraq leksik-semantik cəhətdən qruplaşdırılmış, bədii ədəbiyyatda işlənmə xüsusiyyətləri, üslubi imkanları dil faktları əsasında açıqlanmışdır.

Açar sözlər: *Günəş, Ay, Venera, Dan ulduzu, kometa.*

Onomastik leksikada son zamanlar diqqəti cəlb edən, ancaq üzərində lingvistik tədqiqat aparılmayan söz qruplarından biri kosmonimlərdir. Kosmonim yunanca “kosmos” (kainat) və “onoma” sözlərinin birləşməsindən əmələ gəlib, səma cisimlərinin xüsusi adlarını bildirir. Səma cisimləri dedikdə insanlara məlum olan Günəş, Ay, Yer, planetlər, ulduzlar, qalaktikalar və digər səma cisimləri nəzərdə tutulur. Kainatda olan səma cisimləri saysız-hesabsızdır. Qədim zamanlardan insanlar səma cisimlərinə seyr etmə yolu ilə xüsusi adlar vermişlər. Bu adların az qisminin mənşəyi bizə məlum olsa da, xeyli qisminin özü və adı hələ də elm aləminə məlum deyil. Kosmonimlər dilimizin leksik fondunda özünəməxsus bazası olan söz qruplarından biridir. Həm elmi ədəbiyyatda, həm də xalq arasında kosmonimlərin zəngin leksikası mövcuddur. Kosmonimlərin meydana gəlmə və yaranma yolları müxtəlifdir. Hələ bizim eradan xeyli əvvəl yunan və ərəb astronomları ulduzları müəyyən qruplarda – *bürclərdə* birləşdirmiş, onlara görünüşünə, oxşarlığına və səmadakı hərəkətinə görə ad vermişlər. Bu qruplara daxil olan ulduzları xəyalən düz xətlərlə birləşdirdikdə onlar müxtəlif fiqurlar əmələ gətirirlər. Həmin fiqurlar nəyi xatırladırsa, bürclərə də ona uyğun adlar verilmiş. Məsələn: *Böyük Ayı, Kiçik Ayı, Qartal, Şir* bürcləri heyvanlara, *Lira, Dolça, Qalxan* əşyalara oxşadıqlarına görə belə adlandırılmışdır. “*Herkules, Orion, Əjdaha, Peqas, Feniks* və s. kimi cisimlərə isə mifologiya qəhrəmanlarının və ya varlıqların” adı verilmişdir (12, s. 59). Bürclər qədim insanların düşüncə mədəniyyətinin abidəsi sayıldığından onların adları indi də olduğu kimi saxlanılır: *Şir, Xərçəng, Əkizlər, Buğa, Qoç, Balıqlar, Dolça, Oğlaq, Oxatan, Əqrəb, Tərəzi, Qız*.

Tarixən insanların diqqətində olan Günəşin il boyu hərəkət yolu zodiak bürcləri boyunca keçdiyindən bu bürclərin adları ən qədim adlar sayılır. Bu bürclərinin əksəriyyəti heyvan adları daşdığından onlara Zodiak bürcləri deyilir (*Xərçəng, Balıqlar, Şir, Buğa, Oğlaq, Əqrəb*). “Zodiak” sözünün yunancadan tərcüməsi “heyvanlar dairəsi” mənasını verir (12, s. 59). “Zodiak bürclərinə verilən adlar təsadüfi olmayıb müəyyən elmi məna kəsb edir. Zodiak bürclərinə adları əsasən, qədim misirlilər vermişlər. Onlar il ərzində ulduzlu göyün görünüşünün dəyişməsinə diqqətlə izləmiş, bu və ya digər təsərrüfat işlərinin başlanğıcını göydə ilin müxtəlif vaxtlarında görünən ulduz bürcləri ilə əlaqələndirmişlər. Oğlaq bürcünün axşam göydə görünməsi qədim misirlilərə Nil çayının daşacağını bildirirdi. Ona görə də ulduz kataloqlarında Oğlaq bürcünün baş hissəsi keç, arxa tərəfi isə balıq şəkilli heyvan kimi təsvir olunurdu. Eyni qayda ilə Dolça bürcünün görünməsi Nil çayında suyun səviyyəsinin ən yüksək olduğu vaxtı, Balıqlar bürcünün görünməsi çayın sahilə çoxlu balıq atması vaxtını, Buğa bürcünün görünməsi yerin şumlanmağa başlanması vaxtını, Əkizlər bürcünün görünməsi toy mərasimlərinə başlamaq vaxtını, Şir bürcünün görünməsi dəhşətli istilərin başlanması vaxtını, Qız bürcünün görünməsi məhsul yığımına başlamaq vaxtını və s. bildirir” (4, s. 306).

Mənbələrin verdiyi məlumata görə hazırda 250-dən artıq səma cisminin məxsusi adı vardır. Məsələn: “Saturn gözəl görünüşünə görə Günəş sisteminin “mirvarisi” adlanır”, “Qız bürcünün alfası *Srika* adlanır (latınca “sünbül” deməkdir). Günəş bu bürcdən keçərkən yerin şimal yarımkürəsinin cənub zonalarında taxıl biçini başlayır. Şimal tacı bürcünün ən parlaq ulduzu isə *Qemma* adlanır (latınca “qiymətli daş” deməkdir) (12, s. 49, 60).

Səma cisimləri dil tərkibinə görə müxtəlifdir. Bu adların çoxu alınma sözlərdir. Buna görə A.Qurbanov kosmonimləri dil mənsubiyyətinə görə üç yerə ayırır: a) Azərbaycan dilinin öz sözləri ilə düzəlmələr: *Ay, Günəş, Yer, Qarğa, Qartal, Qoç, Arabaçı, Buğa, Yelkən, Dovşan, Durna, Qız, Qızıl Balıq, Qalxan, Göyərtə, Milçək, Tülkü, Canavar*; b) Avropa mənşəli sözlərdən düzəlmələr: *Andromeda, Balina, Feniks, Oktant, Peqas, Persey, Xamelion, Hidra, Delfin, Kassiopeya, Eridon, Lira*;

c) Ərəb sözlərindən əmələ gələnələr: *Bətəlgəyzə, Dübb, Əldebaran, Əltair, Əlfəqqə, Əlfərq, Əlfəras, Mərak, Mərkab, Pəsə, Əlhal* (11, s. 331).

Səma cisimlərinin adları yaranma və formalaşma yoluna, məna çalarına görə zəngin xüsusiyyətlərə malikdir. Dilimizin onomastik sistemində tədqiq olunmamış bu adları toplamaq, onların yaranma və formalaşma yollarını, struktur-semantik əlamətlərini, orfoqrafiyasını öyrənmək aktual məsələlərdən biridir. Səma cisimlərinə advermənin tarixi çox qədim, əmələgəlmə və formalaşma yolları çoxcəhətli və rəngarəngdir. Belə adlar dünyanın bütün xalqları üçün xarakterikdir. Azərbaycan dilində kosmonimlərin özünəməxsus yaranma qanunauyğunluqları vardır. Bu adları leksik-semantik əlamətlərinə görə aşağıdakı şəkildə qruplaşdırma bilərik:

a) Əfsanəvi adlar əsasında yarananlar: *Əjdaha, Herkules, Təkbuynuz, Uçan balıq, Cənnət quşu, Veronikanın saçları və s.*

b) Səma cisimlərinin bir qisminə tanınmış astronom, filosof, dövlət xadimi, alim, şair, elm və sənət adamlarının adları verilmişdir. Belə adlar içərisində Azərbaycan alimlərinin də adları vardır.

“Nəsrəddin Tusi krateri”. 1201-ci ildə Cənubi Azərbaycanın Həmədan şəhərində anadan olmuş Nəsrəddin Tusi 1259-cu ildə Marağa şəhərində ilk rəsədxana yaratmışdır. Onun bu gün də elm aləmində istifadə olunan “Zic Elxani” ulduz kataloqu öz aktuallığını saxlamaqdadır. Azərbaycanın görkəmli astronomu, mütəfəkkir filosofu Nəsrəddin Tusinin astronomiya sahəsindəki kəşflərinə, elmi xidmətlərinə görə Ay kraterlərindən birinə onun adı verilmişdir.

“İbrahimov krateri”. Şamaxı Astrofizika Rəsədxanasının əməkdaşı Nadir İbrahimov 1971-ci ildə Marsın böyük qarşudurması zamanı bu planetin müxtəlif rənglərdə irimiqyaslı fotosəkillərini aldığı üçün Beynəlxalq Astronomiya İttifaqının Ali Məclisinin qərarı ilə 1982-ci ildə Mars planetindəki kraterlərdən biri *“İbrahimov krateri”* adlandırılmışdır (12, s. 79).

“Quliyev asteroidi”. Astronomiya elmi sahəsindəki xidmətlərinə görə 2007-ci ildə asteroidlərdən birinə (kiçik ulduza) Şamaxı Astrofizika Rəsədxanasının direktoru, AMEA-nın müxbir üzvü Əyyub Quliyevin şərəfinə *“Quliyev asteroidi”* adı verilmişdir.

c) Səma cisimlərinə memorial-xatirə adlarının verilməsi də səciyyəvi hallardan biridir. 1970-2001-ci illərdə Beynəlxalq Astronomiya Kataloqlarına daxil edilmiş bir sıra asteroidlərə respublikamızla bağlı: *“Azərbaycan”*, *“Şamaxı rəsədxana-sı”*, *“Nizami”*, *“Cavid”*, *“Müslim Maqomayev”* kimi adlar verilmişdir (12, s. 79).

ç) Peşə və sənət anlayışları bildirən sözlər əsasında yaranan kosmonimlər: *Arabaçı, İlandaşıyan, Naxırçı, Oxatan, Qız, Rəssam, Heykəltəraş* kimi adlarla təmsil olunur.

d) Heyvan adları ilə ifadə olunan kosmonimlər məhsuldar şəkildə işlənir: *Balina, Balıqlar, Böyük Ayı, Kiçik Ayı, Böyük Köpək, Kiçik Köpək, Buğa, Vaşaq, Qoç, Qızıl Balıq, Delfin, Dovşan, Əqrəb, Zürafə, İlan, Kiçik Şir, Oğlaq, Tazi, Tülkü və s.*

e) Quş adları ilə ifadə olunan kosmonimlərə aşağıdakı adları misal göstərmək olar: *Qarğa, Qartal, Durna, Göyərçin, Tovuz, Lira və s.*

ə) Əşya adları ilə ifadə olunan kosmonimlər: *Qalxan, Dolça, Yelkən, Kasa, Künyə, Göyərtə, Nasos, Saat, Mişar, Ox, Soba, Stol, Tərəzi, Top, Dükən, Üç-bucaq və s.*

f) Müxtəlif cihaz adları ifadə edən kosmonimlər: *Yupiter, Veqa, Merkuri, Aqion, Mikroskop, Teleskop, Kompas və s.*

g) Kosmonimlərin xarakterik əlamətlərindən biri onların həqiqi mənə çalarını itirərək şəxs adı kimi işlənməsidir: *Günəş, Şəms, Şəmsiyyə, Səma, Afaq, Ulduz, Zöhrə, Venera, Ülkər, Sitarə, Səyyarə, Suldüz, Xurşid, Qəmər, Bulud, Duman, Sürəyya, Hilal.*

ğ) Günəş və ay adları şəxs adının tərkib hissəsini təşkil edir. Belə adlarda Günəş sözü adın daxilində “gün” şəklində işlədilir. *Günəş, Günay, Günel,*

Günnur, Gülay, Aynur, Aytən, Aygün, Ağgün, Aydan, Aygül, Aybəniz, Aydəniz, Aytəmiz, Aytəkin, Ayçiçək, Aymələk, Ayəndam, Aycamal, Aynışan, Aypara, Aysabah, Aysima, Aysurət, Ayçin, Ayçöhrə, Aytac, Ayşən, Aftab, Aypara və s. (5, s. 268).

h) Kosmonimlər familiya yaradıcılığında qeyri-məhsuldar şəkildə iştirak edir: *qəmər – Qəməröva, xurşid – Xurşudov* və s.

x) Səma cisimlərinin adları ktematonimə çevrilir və simvolik olaraq kinoteatr, mağaza, restoran, şadlıq saraylarının adları kimi işlənir. Məsələn: “*Ulduz*” (kinoteatr adı), “*Günəş*” (restoran adı), “*Günay*”, “*Günəş*”, “*Ay işığı*” (şadlıq saraylarının adları), “*Günay*”, “*Gülay*”, “*Aynur*”, “*Aygün*”, “*Aytəmiz*”, “*Nur*”, “*Səma*” (gözellik salonlarının adları), “*Günay*” (mağaza adı) və s.

ı) Kosmonimlərin bir qrupu təyini söz birləşmələri əsasında yaranır. Məsələn: *Kiçik Ayı, Böyük Ayı, Kiçik Köpək, Böyük Köpək, Kiçik Şir, Kiçik At* və s.

i) Elmi mənbələrdən fərqli olaraq dialekt və şivələrdə səma cisimlərinin adları Azərbaycan dilinin öz sözləri ilə ifadə olunur. Belə kosmonimlər xalq danışığı kosmonimləri adlanır və aşağıdakı adlarla səciyyələnir (5, s. 268).

Dan ulduzu // Zöhrə. Venera planetinin səmadakı hərəkətinə, sübh zamanı görünməsinə (canlı danışıda “dan yeri söküləndə” deyilir) görə xalq arasında ona Dan ulduzu və ya Zöhrə adı verilmişdir. Zöhrə “Günəş sisteminə daxil olan yeddi ulduzdan biri və bütün görünən ulduzların ən parlağıdır. Karvanqıran, Venera” (3, s. 689). Zöhrə ulduz adı Şərq ədəbiyyatında geniş yayılmış, klassik poeziyada eşq ilahəsi, gözəllik rəmzi kimi işlənmişdir.

Yəhərinin qaşı *Zöhrəydi*, gerçək,
Gözəl görünürdü onun alnıtək.

(N.Gəncəvi)

Qaranlıq gecədə səni gözləyib,
Durmaqdan yoruldum, ey *Dan ulduzu!*
Uzaq üfüqlərə göz gəzdirməkdən
Az qala kor oldum, ey *Dan ulduzu!*

(C. Cəbbarlı)

Zöhrə şəxs adı Zöhrə ulduzunun adı əsasında yaranmışdır.

Karvanqıran canlı danışığı kosmonimlərindən biridir. Bu adın yaranması haqqında bir rəvayətdə deyilir: “Qədim zamanlarda yolçular gedəcəkləri yolu ulduzların hərəkəti ilə müəyyənləşdirərmişlər. Günlərin bir günü uzaq səfərə hazırlaşan karvanbaşı ulduzların hərəkətini səhv salaraq yola çıxır və çovğunaborana düşən karvan məhv olur. Ona görə də xalq arasında həmin ulduza *Karvanqıran* adı verilmişdir”. Ancaq xalq arasında və elmi mənbələrdə *Karvanqıran* adının hansı planetə aid olması mübahisəli olaraq qalır. Məsələn, “Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində” *Karvanqıranın* Venera planeti olduğu, ona “Zöhrə, *Karvanqıran*” deyildiyi yazılır (3, s. 689). Bundan fərqli olaraq A.Qurbanov *Karvanqıran* deyilən ulduzun Saturn planeti olduğunu qeyd edir (10, s. 418). Mütəxəssislər isə *Karvanqıran* ulduzunun *Yupiter* planeti olduğunu təsdiqlə-

yirlər. C.Cabbarlının “Ey dan ulduzu” şeirindən də aydın olur ki, Venera planeti Karvanqıran deyil.

Öksüz taleyimtək gecikdin nədən?
Karvanqıran doğdu, görünmədin sən,
Oxşatdım, yanıldım, könül verdim mən
Bilmədən vuruldum, ey *Dan ulduzu!*

(C.Cabbarlı)

Bu nümunədə dan ulduzuna müraciət edən şair “Karvanqıran doğdu, görünmədin sən” deməklə Karvanqıranla Dan ulduzunun ayrı-ayrı səma cisimləri olduğunu aydınlaşdırır. Bu fakt M.Arazın “Olarmış” adlı şeirində də öz təsdiqini tapır:

Öyünəsi bircəm idin, birimdin,
Yön tutası qıbləm idin, pırimdin,
Taleyimə *dan ulduzu* bilirdim,
Karvanqıran olmağın da olarmış.

(M.Araz)

Karvanqıran adı folklor materialları və bədii ədəbiyyat nümunələrində astronomik ad olaraq simvollaşdırılır, işıqlıq, şəffaflıq, sabaha inam rəmzi kimi ümumiləşdirilir. Məsələn: “Kərəm gördü ki, Karvanqıran ulduz göyün ortasına qalxıb, elə bildi səhərdi. Aldı görək Karvanqıran ulduza nə dedi:

Sübh oldu, dərdlilər yatmaz,
Dönə, *Karvanqıran*, dönə.
Eşq atəşi sərdən getməz,
Dönə, *Karvanqıran*, dönə!

Sənə *karvanqıran* derlər,
Yara ilqar verən derlər.
Mənə dərdli Kərəm derlər,
Dönə, *karvanqıran* dönə!”

(“Əsli və Kərəm” dastanı)

Ağ yol. Bu ad “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”ndə “Aydınlıq gecələrdə göy qübbəsində işıq zolağı kimi görünən ulduzlar yığını” mənasında izah olunur (1, s. 73). “Qədim yunanlar açıq gümüşü rənginə görə onu qalaktika adlandırmışdır. Yunanca “*qalaktikas*” – “süd” mənasını verir” (12, s. 14). Ağ yol görünüşünə, güclü işıq seli yaratmasına görə belə adlandırılmışdır. Canlı danışq dilində geniş yayılan *Ağ yol* səma cisminin adına bədii ədəbiyyat nümunələrində də rast gəlinir: “Göyün ortasında təkə ağ ləkəyə bənzər *ağ yol* uzanırdı. Körpə vaxtı lələsi demişdir ki, o, *ağ yol* Məkkəyə ziyarətə gedən mələklərin atlarının qabaqlarına tökdüyü samanın qalığıdır” (F.Kərimzadə) və s.

Ülkər. “Dana bürcündə yeddi ulduz topası” (3, s. 424) el arasında *Ülkər* və ya *Yeddi qardaş* adı ilə tanınır. Qaranlıq gecədə bir-birinin yanına düzülmüş, tez nəzərə çarpan bu ulduz topasına farslar *Pərvin* (Ülkər ulduzu, Yeddiqardaş

ulduzu) (6, s. 496), ərəblər isə *Sürəyya* adı vermişlər (6, s. 577). Ülkər ulduz adı xalqımız tərəfindən mifikləşdirilmiş, onun adının yaranması haqqında maraqlı əfsanə yaranmışdır: “Ülkər məsum, gözəl, mehriban bir qız imiş. Süleyman peyğəmbər bu gözəl qızı sevmiş. Ancaq bu sevgi qarşılıqlı deyilmiş. Göyçək Ülkər Süleyman peyğəmbərin məhəbbətinə biganə imiş. Eşqi cavabsız qalan aşiq Süleyman isə mütləq qızla evlənmək istəyirmiş. Aşiq peyğəmbərin təqiblərinə məruz qalan Ülkər uzaq, gizli bir yerə çəkilib dua edir ki, ulduz olub göylərə qalxsin. Pak, təmiz qızın duası qəbul olunur. Ülkər parlaq bir ulduz olub göyə çəkilir” (13, s. 247). Bu əfsanəni təqdim edən M.Seyidov haqlı olaraq qeyd edir ki, “Süleyman peyğəmbər süjetə sonradan əlavə olunmuşdur. Şübhəsiz ki, mifin əvvəlki mərhələsində Ülkəri başqa birisi sevmiş. Zaman keçdikcə həmin mifik obrazı başqası – Süleyman peyğəmbər əvəz etmişdi” (13, s. 248).

Dilimizdə Ülkər, Pərvin və Sürəyya şəxs adları bu ulduz adı əsasında yaranmışdır. N.Gəncəvinin “Leyli və Məcnun” əsərində bu ulduz adı “səmada boyunbağıya oxşar ulduz toplusu” mənasında açıqlanır (7, s. 299). Ülkər ulduz adı bədii ədəbiyyatda gözəllik və xoşbəxtlik simvolu kimi işlədilmiş, epitet yaratmaqda bu addan geniş istifadə olunmuşdur. Məsələn:

Bəs nəçin Ülkərin qara qaşları
Yay kimi çatılmış bu axşam, nəçin?
Yaxşı ki, Ülkər də çox sevir onu
Bilmir müqəssirin kim olduğunu.

(S.Vurğun, “Aygün” poeması);

Quyruqlu ulduz. Elmi ədəbiyyatda kometa adı ilə tanınan bu ulduza xalq arasında *Quyruqlu ulduz* deyilir və izahlı lüğətdə “Dumanlı işıq verən ləkə və quyruğa oxşar işıq zolağı şəklində olan göy cismi; quyruqlu ulduz” şəklində açıqlanır (2, s. 726). Kometaya görünüşünə, özündən sonra quyruğa oxşar toz və qaz hissəcikləri buraxdığına görə ad verilmişdir. Bu ulduz *Saçlı ulduz* adı ilə də tanınır. Deyilənə görə, Quyruqlu ulduz hər on yeddi ildən bir görünür. Göründüyü vaxt bədbəxt hadisələr baş verir, ölüm-itim çox olur, elə-obaya bəla gətirir. Quyruqlu ulduz adına bədii ədəbiyyat nümunələrində də rast gəlirik: “Uşaqlar da *quyruqlu ulduza* baxırdılar və böyükklərin dəhşətə gəlməsini hiss edərək onlar da qorxurdular”; “Allahverdi deyirdi ki, o, birinci dəfə *quyruqlu ulduzu* görəndə tayfanın kənarları boyunca yurd saldıqı Ətrək çayı daşib bütün yurdları su basıbmış”, “Allahverdinin bu sözündən sonra yığışanlar quyruqlu ulduzu qorxutmaq üçün onu söyüb yamanlamağa başladılar” (Jan Gevr, “Xacə şah”) və s.

Kosmonimlərin xarakterik əlamətlərindən biri də bədii ədəbiyyatda poetik materiala çevrilməsi, onların üslubi imkanlarından geniş istifadə olunmasıdır. Məlumdur ki, ata-babalarımız tarix boyu öz talelərini səma cisimlərinə uyğun şəkildə yozmuş, belə hesab etmişlər ki, “göydə hər adamın bir ulduzu vardır”, “uşaq anadan olanda onun ulduzu da doğulur”. Ona görə də onlar səma cisimlərini müqəddəs saymış, onlara “günəş haqqı”, “göy haqqı”, “ışıq haqqı” deyib

and içmiş, canlı danışiq, folklor materialları və bədii ədəbiyyat nümunələrində “ulduzu parlamaq”, “ulduzu sönmək”, “ulduzu barışmaq”, “bəxt ulduzu”, “ay sifətli” kimi epitetlər yaratmışlar. Bununla bərabər, klassik qələm sahibləri astronomiya elminin biliciləri kimi kosmonimlərin üslubi imkanlarını yüksək qiymətləndirmiş, şeirin təsir gücünü, emosionallığını artırmaq, bənzətmə, təşbeh, metafora yaratmaq məqsədilə Yer, Günəş, Ay, ulduz, Ülkər, Karvanqıran kimi səma cisimlərinin adlarını şeirdə bədiilik yaradan komponentə çevirmişlər. Məsələn, N.Gəncəvinin “Yeddi gözəl” əsərində kosmonimlər özünəməxsus əlamət və xüsusiyyətləri, üslubi imkanları ilə müxtəlif məqam və formalarda işlədilmişdir. Əsərdə Xəvərnəq qəsrinin yeddi rəngli yeddi hücrəsi yeddi səyyarənin timsalı kimi verilmişdir:

Şah baxdı hasara yeddi qülləyə,
Hər qüllə oxşardı bir səyyarəyə.
Ulduzlar tanıyan sənətkar Şidə
Ulduz rəngi vermiş hər bir künbədə. (8, s. 133)

N.Gəncəvinin “Leyli və Məcnun” poemasının “Məcnunun ulduzlara şikayəti” fəslində *Səyyarə, Fərqed, Şətt, Pərvin, Ütarid, Zöhrə, Mərrix, Bürcis, Keyvan, Həməl, Cövza, Həqə, Hüna, Xərçəng, Nəsrə, Tərfə, Sünbülə, Əvva, Əqrəb, Sacayaq, Şəri, Məbsutə, Məqbuzə, Səyyaf, Fərd, Sərir, Simak, Nəsrin, Qarır, Cuha* və s. kimi ulduz və bürc adları bir şeirdə nizama düzülmüş, onların üslubi imkanlarından bacarıqla istifadə olunmuşdur:

Pərvin al və sarı ipək tutaraq,
Qızıl sancağına çəkirdi bayraq.
Ütarid süzərək göydə gəzərdi,
Fəzaya sancılmış oxa bənzərdi. (7, s. 184)

XIV əsrdə yaşamış Əssar Təbrizinin “Mehr və Müştəri” poemasında nücum elmi ilə bağlı cizgilər çoxdur. Əsərdəki qəhrəmanların çoxunun adı planet və ulduz adlarıdır: “Mehr – *Günəş*, Müştəri – *Yupiter*, Bəhram – *Mars*, Nahid – *Venera*, Keyvan – *Saturn*, Əsəd – *Şir bürcü*, Bədr – *Ay*, Qaraxan – qaranlıq gecə olduğu kimi başqa surətlər də ulduzlu səma ilə bağlı varlıqlardır. Şərəf, Səba, Cövhər, Qaraxanın oğlu Ulduz və başqaları buna misal ola bilər. Şair qəhrəmanlarının hərəkəti ilə ulduzların səmada hərəkətini çox məharətlə əlaqələndirir, paralel təsvir edir və nücum elmini dərinlən bildiyini göstərir” (14, s. 171).

A.Bakıxanovun “Əsrarül-məlaküt” əsərinin “Səma cisimləri” adı ilə qeyd olunan ikinci fəslə *Günəş* sisteminin təhlilinə həsr olunur ki, burada *Günəş* bütün sistemin mərkəzi olaraq götürülür. Həmin fəsildə *Günəş, Ay, planetlərdən: Merkuri (Ütarid), Venera (Zöhrə), Yupiter (Müştəri), Saturn (Zühəl), Mars (Mərrix), Uran, Neptun və Plutonun* astronomik vəziyyət və xüsusiyyətləri, planetlərin *Günəş* ətrafında dövr etmələri, ulduzlar, göy qübbəsi və s. haqqında izahat verilir (9, s. 122).

Kosmonimlər S.Vurğunun şeirlərinə də paklıq, ucalıq rəmzi kimi daxil olmuş, obrazların mənəvi saflığı əlçatmaz səma cisimlərinə bənzədilmiş, “Ay-

gün” poemasında qəhrəmanların adları poetik obraza çevrilərək əsərin mövzusu ilə əlaqələndirilmiş, poemanın bədii qayəsinə uyğun verilmişdir:

Aygünün başında bu düşüncələr,
Uzanıb qızının yanında yatdı.
Elə bil göylərdə Ay ilə Ülkər
Günəş yayıldıqca buluda batdı.

(S.Vurğun “Aygün” poeması)

S.Vurğun “Aydın əfsanəsi” poemasında da Günəşi – ana, Ayı – onun qızı kimi qələmə almış, ulduzların yaranması haqqında səma cisimlərini obrazlaşdırmışdır:

Dedim: – Buyur, şad olaram!
Sarılaraq Ay boynuma,
Bir günahsız quzu kimi gəlib girdi qoynuma

(S.Vurğun “Aydın əfsanəsi” poeması)

Yekun olaraq demək lazımdır ki, dialekt və şivələrdə, şifahi və yazılı ədəbiyyatda mövcud olan xalq danışq kosmonimlərinin semantik və qrammatik xüsusiyyətlərini, bədii-üslubi imkanlarını daha geniş və hərtərəfli tədqiqata cəlb etmək aktual məsələlərdən biridir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti: 4 cildə, I c., Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 744 s.
2. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti: 4 cildə, II c., Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 792 s.
3. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti: 4 cildə, IV c., Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 712 s.
4. Azərbaycan onomastikası problemlərinə dair konfransın materialları. Bakı: ADPI-nin nəşri, 1986, 333 s.
5. Bağirov A. Onomalogiya problemləri. II c., Bakı: Elm və təhsil, 2012, 416 s.
6. Ərəb və fars sözləri lüğəti. Bakı: Azərbaycan EA-nın nəşri, 1966, 1036 s.
7. Gəncəvi N. Leyli və Məcnun. Bakı: Yazıçı, 1982.
8. Gəncəvi N. Yeddi gözəl. Bakı: Yazıçı, 1983.
9. Qasımzadə F. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı: Maarif, 1966, 486 s.
10. Qurbanov A. Azərbaycan dilinin onomalogiyası. Bakı: Maarif, 1988, 596 s.
11. Qurbanov A. Azərbaycan onomalogiyasının əsasları: 2 cildə, II c., Bakı: Nurlan, 2004, 504 s.
12. Murğuzov M., Mehdiyev A., Abdurazaqov R., Ətəy Ə., Zeynalov R. Astronomiya: Ümumtəhsil məktəblərinin XI sinfləri üçün dərslik. Bakı, 2006, 96 s.
13. Seyidov M. Azərbaycan mifik təfəkkürünün qaynaqları. Bakı: Yazıçı, 1983, 326 s.
14. Səfərli Ə., Yusifov X. Qədim və Orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı: Dərslik. Bakı: Maarif, 1982, 387 s.
15. Vurğun S. Seçilmiş əsərləri: 2 cildə, II c. (poemalar), Bakı: Azərnəşr, 1976.

Адилъ Багиров

ПУТИ ОБРАЗОВАНИЯ КОСМОНИМОВ И НЕКОТОРЫЕ ИХ ЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ

Статья посвящена путям образования космонимов и анализу их лингвистических особенностей. В статье с лексико-семантической точки зрения сгруппированы входящие в ономастический фонд космонимы, раскрыты пути образования космонимов, нашедших отражение в народной речи, анализированы на основе языковых фактов особенности использования и стилистические возможности космонимов.

Ключевые слова: *Солнце, Луна, Венера, Аврора, комета.*

Adil Bagirov

FORMING WAYS OF COSMONYMS AND SOME THEIR LINGUISTIC FEATURES

The ways of formation and linguistic features of cosmonyms are involved in research in this paper, names of heavenly bodies for the first time are grouped from the lexico-semantic point of view, on the basis of language facts use features and stylistic possibilities of cosmonyms are explained.

Key words: *Sun, Moon, Venus, Aurora, comet.*

(AMEA-nın müxbir üzvü Ə.A.Quliyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

FİRUDİN RZAYEV

AMEA Naxçıvan Bölməsi

E-mail: firudinr@yahoo.com.tr

NAXÇIVANDA QƏDİM HÜRRÜ BOYLARI VƏ ONLARIN DİLİ (Naxçıvan oykonimləri əsasında)

Məqalədə indiyə qədər Azərbaycan və türk alimlərinin Naxçıvanla bağlılığı, tarixi və dilinin tədqiq edilmədiyi bir prototürk boyu Hürri türklərindən, onların tarix səhnəsinə çıxdıqları dövr, və mənsub olduqları ərazilərdən söhbət açılır. Qaynaqlar üzrə tədqiqat zamanı Naxçıvan, eləcə də ümumtürk coğrafiyasında “Xür, Hürri, Hürri” şəklində məntəqə adlarını formalaşdıran komponentin bir prototürk tayfa adı olması elmi dəlillərlə sübut olunmuşdur.

Açar sözlər: Kiur, hur, huradi, Harunburun, böri, Hürtuz.

Tarixi qaynaqlara Nuhun ilk məskəni kimi daxil olan, m.ö. V-IV minilliyə aid arxeoloji, etnoqrafik mədəniyyət nümunələrini dünyaya tanıdan Naxçıvan diyarı əski prototürk boylarının da məskəni olmuşdur. Bu qədim torpağın coğrafi adlar sistemi prototürklərin dili və tarixi haqqında qiymətli bilgi verməkdədir. Oykonimlər sistemində öz adlarını yaşatmaqla m.ö. IV minillikdə bütöv Azərbaycan, eləcə də Naxçıvanın yerli-avtoxton sakinlərindən olan qədim **Hürri** boyları, Hett çarlarının kitabələrinə **“hürri”**, **“hürrüt”**, **“xurri”** və s. adlarla düşsə də, tərəfimizdən aparılan təhlillər bu tayfa adının **“hür”** olduğunu sübut edir (F.R.). Qaynaq və qədim türk dili sözlüklərində **kür/hür** tərkibinin “əzəmətli”, “cəsur”, “rütbə” mənaları verməsi (3, s. 105; 5, s. 322, 328; 18, s. 213, 378-380), kassi, lulubi və şumerlərdə baş tanrı olan **Kiur** adı və qədim türklərin advermə-nominasiya ənənəsində tanrı kultunun rolu və s. amillər də fikrimizin doğruluğunu təsdiq edir (16, s. 51). Bu problemlə bağlı hürrülərin dili, tarixi və ərazilərinin əcnəbi, Azərbaycan alimləri tərəfindən necə araşdırıldığına qısa nəzər salaq.

Q.A.Melikişvili və İ.Q.Əliyevin tədqiqatlarında Hürri boyları m.ö. III minillikdə Mesopotamiyanın şimalından Urmiya gölü ərazilərinə qədər Mitən çarlığını yaradan tayfalar kimi **“subar”** adlandığı qeyd olunur. İ.Q.Əliyev və M.N.Poqrebova bu fikri bir daha təsdiqləməklə **hürrilərin** Urmiya ətrafında məskunluğunu oradakı tayfalarla təsirini və onların hürritdilli olduğunu yazırlar (1, s. 64,67; 20, s. 124; 2, s. 136). Hürrülər haqqında bu fikirlər “Ümumdünya

tarixi”nin I cildində də təkrarlanır (31, s. 192; 34). Subir-Subərlərə gəldikdə isə, onlar m.ö. III-I minilliklərdə Şimali İkiçayarasının qədim sakinləri olmaqla hürri-ritlərin varisləri sayılmış, şumer mənbələrinə **Subir**, akkad mənbələrinə isə **Şu-bartu** kimi düşmüşlər (33, s. 52; 32, s. 311). Fikrimizcə, müəlliflər səthi tədqiqatlara istinad etməklə bu fikrə gəlmişlər. Hürri boyları haqqında belə yanlış fikirlər A.S.Sumbatzadənin də yazılarında təkrarlanır. O, Hürrilərin ərazisinin bəlli olmadığını, dillərinin isə özlərinə məxsus bir dil olduğunu yazır (28, s. 24). Lakin İrəvan xanlığı ərazilərimizin tarixi, coğrafiyası haqqındakı məlumatlarda Hürri boylarının m.ö. III minillikdə bu ərazilərdə yaşayaraq mədəniyyətlərinin **Xalaf** adlandığını, Zaqafqaziya, Şərqi Anadoluların hürriüddilli olmaqla eyni mədəniyyətə malik olduqlarını görürük (11, s. 13).

Problemə Sovetlər dönəmində siyasi yöndən yanaşan İ.M.Dyakonov Kür-Araz və Hürri mədəniyyətlərini eyniləşdirmiş, kuti, lulubəy, elam, hürriüt və mənallıların hürriüddilli, m.ö. III minillikdə “İran Azərbaycanı”nın əski dilinin **Kuti dilli**, sonralar isə Midiya dilli olduğunu yazaraq onu Hind-avropa dili kimi göstərmiş, Hürri boylarının m.ö. XI-IX əsrlərdə yox olmaları kimi qeyri-elmi fikirlər söyləmişdir (6, s. 10-14; 7, s. 17-18). Burada müəllifin iki mədəniyyətin eyniliyi haqqındakı fikri doğru olsa da, onların Hind-avropa dili olması məsələsi müəllifin yanlış elmi nəticəsidir. Bu cür nəticələr, təbii ki azlıqda olmaqla son dövrlər formalaşan xalqlar üçün “istinad mənbəyidir”. Məhz bu yöndən gürcü alimi Q.A.Melikişvili Manna və Midiya əhalisinin “hürriütlər” olduğunu yazsa da, bu əraziləri “Nairi” adlandırmış, və gürcülərə aid etmişdir (21, s. 114-118). Bu fikrə söykənən N.B.Yankovski də Hürri imperiyaları Mitani, Manna, Naxarina (indiki Naxçıvan – F.R.) ərazilərini hürriülərə aid etməklə bu ərazinin “Nairi” adlandırmaqla gürcülərə aid edir (32, s. 133). Təbii ki, bu tarixdən pay ummağa çalışan M.L.Xaçikyan da Hürri dilini Mitani, Boğazköy, Vavilon, Hürriüt-Urartu, Uqariti, kimi dialektlərə bölüb m.ö. III minilliyə aid etmiş, Urartu dilini Musasir-Erməni dili olduğunu yazmışdır (8, s. 37, 63; 9, s. 137).

Təəssüflə qeyd edək ki, bir qrup əcnəbi alimləri öz araşdırmaları ilə Azərbaycan dili və tarixini hələ də qaralamaqda davam edirlər (F.R.) Lakin bunları təkzib edən danılmaz elmi faktlar mövcuddur ki, bu Hürriülərin bir prototürk-Azərbaycan tayfaları olduğunu sübut edir.

Əski Kiçik Asiya-indiki Anadolu ərazisinin Boğazköy (keçmiş Hattuşa) ərazisindən aşkarlanan mixi yazılar, Ön və Kiçik Asiya xalqlarının dili və tarixi haqqında xüsusi elmi əhəmiyyətli faktlar verməkdədir. Hürriüt, Akkad, Hett mətnlərini araşdıran Q.Vilhelm Hett yazılarını tədqiq edərək Hürri boylarının m.ö. IV minilliyin ortalarında Zaqafqaziyadan Yaxın Şərqə gəldiklərini (ermənilər isə bəlkənlərdən m.ö. VII əsrdə gəlir – F.R.), m.ö. II minilliyin əvvəllərindən Kiçik Asiya, eləcə də Suriya, Fələstin, Şimali Mesopotamiya və Zaqros dağlarına qədər məskunlaşdıqlarını, mədəniyyətlərinin Şərq və Qərbi Aralıq dənizi mədəniyyəti ilə bağlılığını göstərir. Daha sonra o yazır: “...Hürri qədim bir xalqdır. Əgər XIX əsr Boğazköy arxeoloji tapıntısı olmasaydı, biz yalnız mü-

qəddəs “Əhdi-Ətiq”dəki (Ветхий завет) **hori(m)** yazılışından başqa bir şey bilməyəcəkdik. Bu sözün mənası indiyədək açıqlanmayıb. Günümüzədək bu ad haqqında təqdim olunan Hurozny (1931), Ungnad (1936) kimi **variantlar inan-dırıcı deyil** (tərəfimizdən seçilmişdir – F.R.). Əsas diqqəti çəkən **huradi** – “gö-zətçi” sözüdür ki, onu yeni Akkad, Assur, Urartu dilində hesab etsələr də, ad **Hürrüt dilindəndir**. Bu sözün kökü **“hur”** olmaqla etnos bildirmişdir ki, bu da hürritlərin Buri tanrı və Xurra şəhər adından gəldiyini daha çox təsdiq edir (30, s. 23, 27, 29, 37). Çünki prototürklərin Tanrı adları ilə nominasiyası, teofor adlarla adlanması əksər etnosların adlanma adətləri sistemi ilə eynilik təşkil edir.

Q.Vilhelimin tərcümələrinə istinad edən V.V.İvanov Alal tanrısını şumerlərin tanrıları Enlil, Teşşupa, Kumarbi sırasına daxil etməklə ata Neriqalla eyniləşdirmişdir (13, s. 118-130). Bu tayfaları qədim As türk boyları ilə eyni kökə və ittifaqa aid edən Q.Bruqş III Tutmosun salnaməsinə əsasən Mitanna və onun şimalında yerləşən Naxarin (hazırkı Naxçıvan) ölkəsi ərazilərini **Hürrü boylarının** vətəni sayır. O, Xananda eyni kökdən gələn xalqlar ittifaqını, bu birliyin qədim abidələrdə “Mitan-mentu Hürrit boyları” adlanmaqla Qıksos tayfa ittifaqında birləşdiyini yazır (4, s. 203, 272). Onun “Hürrit boylarının Qıksos - Gök As boyları ilə bir ittifaqda olması” fikri “Qədim dünya tarixi” kitabındakı tarixi hadisələrlə də təsdiqlənir (12, s. 168).

Bu problemlə bağlı oykonimlər ayrıca tədqiq edilmədiyindən tarixi qaynaqlarda hürrülərin Naxçıvan ərazisində yerli sakinlər olması fikrinə istinadən onların adlarından yaranmış bir qrup oykonimlərin leksik-semantik quruluşu və adlardakı əski dil elementlərinə nəzər salmaq istərdik.

Huremeşin. Məntəqə adı göstərilən yazılışda 1590-cı ilə aid məlumatlarda Naxçıvanın Dərəşahbuz nahiyyəsində (10, s. 167), 1727-ci ilə aid digər bir mənbədə isə Naxçıvan sancağına daxil olan eyniadlı nahiyyədə “Hurceşin” yazılışında Əyrik, Kükü kəndləri arasında göstərilir (22, s. 27). Məntəqə adının ilkin variantda “Hurceşin” olduğunu düşünürük. Burada Hür tayfa adına qoşulan **ce/sa** komponenti qədim sözlük və tədqiqatlarda “sayılan”, “mötəbər” və “II şəxs sən” mənalarında (5, s. 478; 19, s. 208), **şin** isə “taxt-tac”, “ad-san”, “şan-şöhrət” kimi işlənmişdir (19, s. 557). Etnooykonimin “Şan-şöhrətli Hürrü” mənasında olduğunu düşünürük.

Hurenduz. Ad 1728-ci ilə dair məlumatlarda Naxçıvan sancağının Sisyan nahiyyəsində “Horenduz” yazılışında qeydə alınıb (10, s. 151; 22, s. 33). Ad **Hür** tayfa adı, **tus/duz** – “düz”, **tüş** yazılışında isə “mötəbər” sözü və **-an** “mənsubluq” şəkilçisindən (5, s. 590, 600; 17, s. 19) “Mötəbər Hürrü” mənasında etnooyko-nim kimi formalaşmışdır.

Hurevadik. Maraqlı semantik quruluşa malik olan bu məntəqə adı 1727-ci ilin mənbə məlumatlarında Naxçıvan sancağının Dərələyəz nahiyyəsində Qaraqaya kəndi yanında göstərilir (22, s. 35). Adın tərkibində türk dilləri üçün xarakterik olan **bəv** səsvəzlənməsini nəzərə alsaq (29, s. 79-81), **eva/ova** – “oba” sözü ilə yanaşı işlənmiş **dik/dük** komponenti qədim türk dillərində ədat kimi

işlənmişdir (5, s. 161). Biz M.Kaşğaridə “dük ming” və “dük ming yarmaq” yazıları ilə rastlaşırıq ki, burada I ifadə “min arası”, II ifadə isə “su qədər min para” kimi açıqlanmışdır. Elə həmin səhifədə sözün **dik** yazılışı – “dik, düz durmaq” mənalarında da işlənmişdir (18, s. 334). Fikrimizcə, bu tərkib təsdiq ədatı olmaqla adı “Hürrülərin öz evi” mənasında açıqlayır.

Horadiz. Bu ad 1727-ci ilin mənbə məlumatlarında Naxçıvan sancağının Dərələyəz nahiyyəsində göstərilir (22, s. 36). Məntəqə adını Hor+a+diz kimi – a “kiçiltmə” şəkilçisi (23, s. 221) və “düz” leksik vahidi ilə götürdükdə “Hürrüt-lərin kiçik düzü” mənası ilə qarşılaşırıq. Lakin biz sözün Hor+at+iz yazılışında uz/iz – “hörmətli, sayılan” (5, s. 216) və -at “cəmlək” şəkilçisi kimi də görürük (24, s. 221). Bu variantda üstünlük verməklə adın əski türk dilində “Sayılan, se-çilən hürrülər” mənasında olduğunu düşünürük.

Xorni. Etnooykonim 1590-cı ilə aid arxiv sənədlərində Naxçıvan qəzasının Dərəşahbuz nahiyyəsində Külüs kəndi yaxınlığında (10, s. 166), 1727-ci ilə aid mənbədə isə Naxçıvan sancağına daxil olan Sair Məvazi nahiyyəsində “Horni” yazılışında təqdim olunur (22, s. 27). Türk dillərinə məxsus **x≈h** fonetik səşəvəzlənmə hadisəsini nəzərə alsaq (28, s. 86), eyni tərkibə malik olan bu ad Hürrüt tayfa adı və qədim türk dillərində omonim kimi işlənmiş **ni** – “verdi”, “vermiş” feli, və **ni** – “mənim” şəxs əvəzliyi (16, s. 80) ilə oykonim kimi sabitləşmişdir. M.Kaşğaridə bu tərkib sual sözü və ədatı kimi də verilir (19, s. 131, 215). Etnooykonim “Mən hürrüyəm” mənasında açıqlanır.

Herarus. 1590-cı ilə aid məlumatlarda Naxçıvan qəzasının Vədi nahiyyəsində qeydə alınan bu etnooykonim (10, s. 173), Hürrü tayfa adı ilə yanaşı **ər** – “igid”, “kişi” leksik vahidi (sub+ər, xəz+ər, kimin+er/ər və s. kimi) və **es/us** – “zəka”, “ağıl” qədim türk sözlərindən formalaşmışdır (14, s. 13.). Məntəqə adı “Zəkali hürrü ərləri” mənasındadır.

Xirik. Hürrü tayfa adını özündə daşıyan bu məntəqə adı 1590-cı ilin sənədlərində Naxçıvan qəzasının Ağcaqala nahiyyəsində Yenice kəndi (10, s. 169), 1728-ci ilə aid sənədlərdə isə Şürəgəl bölgəsində **Herik** yazılışında Söyüdlü və Dərviş Əli kəndləri arasında göstərilir (yenə orada. s. 124). Hürrü tayfa adına qoşulan **uk** – “övlad varis” mənalı qədim türk dili leksik vahidi (16, s. 143) məntəqəni “Hürrülərin övladı, varisi” mənasında etnooykonimə çevirmişdir.

Xordegir. Oykonim 1590-cı ilə aid qaynaqlarda Naxçıvan qəzasının Zəbil nahiyyəsində Yenice və Nəhiyə-Məşəd kəndləri arasında **h≈x** səşəvəzlənməsiylə qeydə alınır (10, s. 181). Biz Azərbaycanın Ordubad və Cəbrayıl bölgəsi dialektlərində xırman – “hırman”, başqırd, qazax, türkmən və b. dillərdə isə “xanım”, “hanım” “harab”, “xarab” kimi sözlərin “hatın”, “xatın” kimi səşəvəzlənmələrlə (29, s. 86; 15, s. 309-311) işləndiyini bilirik. Türk dillərinə məxsus **x≈h** və **o≈ü** səşəvəzlənmələrini nəzərə alsaq, ad **Hür** tayfa adı, “**de/di/ti**” – “tikmək, qurmaq” feli, **kur/kür** “əzəmətli” sifət tərkibindən formalaşmışdır (16, s. 80; 17, s. 24). Türk dillərinə məxsus sözlərin iştirakı ilə formalaşan etnooykonim “Əzəmətli hürrülərin tikdiyi” mənasını daşımaqdadır.

Harunburun. Əski türk sözlərindən **Hür+un+burun** kimi formalaşan bu ada 1590-cı ilə dair qaynaqlarda Naxçıvan qəzasının Karni nahiyyəsində Əli-qırıq, sonra isə İrəvan əyalətinin həmin nahiyyəsində Yengicə və Dumanlı kəndləri yaxınlığında rast gəlik (10, s. 50, 171). Hür tayfa adına qoşulan “**un**” qədim türk sözü “on” sayı (26, s. 167), “un” və oğuz dillərinə məxsus **-nq** qovuşuq səsi ilə **unq** yazılışında “mümkün olan” mənasını daşımışdır (5, s. 612; 27 s. 597). Omonim kimi işlənən **burun** sözü qədim türk dillərində “öncə”, “əvvəl”, “başlanğıc”, “burun”, “öncül” və “öndə olan” mənalarında işlənmişdir (5, s. 126; 18, s. 398). O zaman etnooykonim “öncül on hürü” mənasını daşıyır. Əgər “burun” sözünü “böri+un” yazılışında götürsək bu tərkib türk mifində **bö-ri** – “qurd” (23, s. 216) mənasındadır. Bu halda məntəqə adı “Öndəki on qurt hürü” mənasını daşıyır və biz adın qədim qurd mifi ilə bağlı olduğunu düşünürük.

Qaynaqlar Naxçıvan ərazisində Hərtas, Huratlı, Hürtüz, Hürkəz, Qara Xorzatlı, Hərədur kimi 15 məntəqə adını göstərsə, də məqalənin həcminə görə digər adların etimoloji izahlarına toxunmadıq. Lakin Hürülərlə bağlı adlardakı qədim türk dili elementləri və qədim mənbə məlumatları bu tayfaların prototürklər – azərbaycanlılar olmaqla qədim türk dilində danışdıqlarını sübut edir. Təəssüflə qeyd edək ki, siyasi oyunlardan “ərsəyə gəlmiş” kiçik xalqlar Hett, Hürü mətn yazılarından öz tarix və dilləri üçün yararlanmaq, istər tarixlərini, istərsə də dil tarixlərini bu aspektdən “qədimləşdirmək” marağıyla buna qismən nail ola bilmişlər. Lakin Hett, Hürü sözlərinin mənaları, cümlələrdə söz sırası və cümlələrin ifadə formaları, eləcə də xeyli sayda coğrafi adlar sistemində təkrarlanan oykonimik adlardakı yazıyaqədərki prototürk dili elementləri onların bir türk olduqlarını birmənalı təsdiq edir (24, s. 78-83; 25, s. 163-173).

Aparılmış müqayisələrin və lingvistik təhlillərin yekunu olaraq deyə bilərik ki, ümumtürk ittifaqında qədim kuti, naxər, turukku, subar, koman və digər boylarla siyasi proseslərin iştirakçıları olmuş Hürü boyları ümum prototürk inancına və adətlərinə sahib olmaqla əski dimizin prototürk dilində danışmış, bu dil geniş arealda bu tayfaların və onların qolları arasında əsas ünsiyyət vasitəsi olmuşdur.

ƏDƏBİYYAT

1. Алиев И.Г. История Мидии. Баку: Элм, 1960, 317 с.
2. Алиев И.Г., Погребова М.Н. Об этнических процессах в областях Восточного Закавказья и Западного Ирана в конце II-начале I тыс. до н.э. / Этнические проблемы истории Центральной Азии в древности. Москва, 1981, с. 136.
3. Atakişi Celiloğlu Kasım. Sümerce Kesin Olarak Türk Dilidir. İstanbul: MOR, 2001, 151 s.
4. Бругш Г. Все о Египте / пер. Властова Г.К. Москва: Золотой век, 2000, 672 с.

5. Древнетюркский словарь. Ленинград: Наука, 1969, 676 с.
6. Дьяконов И.М. История Мидии. Москва: Наука, 1956, 485 с.
7. Дьяконов И.М. Предыстория армянского народа. Ереван: АН Арм. ССР, 1968, 266 с.
8. Хачикян М.Л. Хурритский и урартский языки. Ереван: АН Арм. ССР, 1985, 195 с.
9. Хачикян М.Л. О соотношении хурритских и урартских диалектов // Советское востоковедение. Проблемы и перспективы. Москва, 1988, с. 137, 489 с.
10. İrəvan əyalətinin icmal dəftəri. Bakı: Elm, 1996, 184 s.
11. Историческая география Западного Азербайджана (дополненное, переработанное издание на русском языке). Баку: Азербайджан, 1998, 560 с.
12. История Древнего мира. Древний Восток. Минск: Харвест, 1999, 848 с.
13. Иванов В.В. Read: Хеттская и хурритская литература / История всемирной литературы. Т. I, Москва: Наука, 1983, с. 118-130, 584 с.
14. Жуковская И.А. Заметки о монгольской антропонимии / Ономастика Востока. Москва: Наука, 1980, с. 13-21, 228 с.
15. Karşılaştırmalı Türk Lehceleri Sözlüğü. I c., Ankara: Kültür Bakanlığı, 1992, 1183 s.
16. Qeybullayev Q.A. Azərbaycan türklərinin təşəkkülü tarixindən. Bakı: Azər-nəşr, 1994, 278 s.
17. Qeybullayev Q.A. Qədim türklər və Ermənistan. Bakı: Azərnəşr, 1992, 138 s.
18. Mahmud Kaşğari. Divani lüğət-it-türk. I c., Ankara: Basımevi, 1985, 530 s.
19. Mahmud Kaşğari. Divani lüğət-it-türk. III c., Ankara: Basımevi, 1985, 452 s.
20. Меликишвили Г.А. Древневосточные материалы по истории народов Закавказья. Т. I (Наири-Урарту), Тбилиси: АН Грузинской ССР, 1954, 446 с.
21. Меликишвили Г.А. Урартские клинообразные надписи. Москва: АН ССР, 1960, 504 с.
22. Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri. Bakı: Sabah, 1997, 336 s.
23. Rzayev F.H. Qədim Şərur oykonimlərinin mənşəyi. Bakı: Nurlan, 2006, 242 s.
24. Rzayev F.H. Naxçıvanda Qazax tayfa adı ilə bağlı toponimlərin etimologiyası // AMEA NB Xəbərləri, Naxçıvan: Tusi, 2006, № 2, s. 78-83.
25. Rzayev F.H. Naxçıvanda kass türkləri ilə bağlı etnooykonimlərdə yazıya-qədərki dövr dil elementləri // AMEA Humanitar elmlər seriyası, Bakı: Elm, 2008, № 1, s. 163-173.
26. Русско-башкирский словарь. Москва: Советская Энциклопедия, 1964, 985 с.
27. Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. Москва: Наука, 1978, 349 с.
28. Сумбатзаде А.С. Азербайджанцы, этногенез и формирование народа. Баку: Элм, 1990, 304 с.

29. Şirəliyev M.Ş. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı: Maarif, 1967, 420 s.
30. Вильхельм Г.Т. Древний народ хурриты. Москва: Наука, 1992, 157 с.
31. Всемирная история. Т. I, Москва: Госиздат, 1956, 746 с.
32. Янковская Н.Б. Хурриты в Канише // Кавказско-ближневосточный сборник, Тбилиси, 1988, № 8, с. 131-138.
33. Yusifov Y.B. Qədim şərq tarixi. Bakı: Bakı Universiteti, 1993, 496 s.
34. [www.annals.xlegio. ru/hetts/ het.hur.htm](http://www.annals.xlegio.ru/hetts/het.hur.htm)

Фирудин Рзаев

ДРЕВНИЕ ПЛЕМЕНА ХУРРИ В НАХЧЫВАНЕ И ИХ ЯЗЫКИ (На основе нахчыванских ойконимов)

Статья посвящена тюркскому племени Хурри. Тема, связанная с этим племенем, до сих пор не была исследована учеными. Автор статьи впервые раз коснулся этой проблемы и выявил, что слово «хурри» – это название одного древнетюркского племени. Также получены интересные научные результаты, которые тесно связаны с общетюркской историей и расселением племен. Путём всестороннего анализа выявлено, что тюрки Хурри/Хурриты жили на древней Нахчыванской земле еще с IV тысячелетия до н. э.

Ключевые слова: *Киур, хур, хуради, Харунбурун, бори, Хуртуз.*

Firudin Rzayev

ANCIENT TRIBES OF HURRI IN NAKHCHIVAN AND THEIR LANGUAGES (On the basis of nakhchivan oiconyms)

It is told in the paper about the Prototurkic tribe of Hurri, their history connected with the Nakhchivan and their language haven't been investigated by the Azerbaijan and Turkic scientists up to now, their entrance on historical arena and territories belonging to them are considered also. On the basis of sources by means of scientific facts during research it is proved that in Nakhchivan and all-Turkic geography the component in form of "Hur, Hurri, Hurrit" forming names of settlements is nothing but the name of one of Prototurkic tribes.

Key words: *Kiur, hur, huradi, Harunburun, bori, Hurtuz.*

(AMEA-nın müxbir üzvü Ə.A.Quliyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

ZÜLFİYYƏ İSMAYIL

AMEA Naxçıvan Bölməsi

E-mail: ismayilzulfiyye@yahoo.com

QEYRİ-TƏYİNİ İSMİ BİRLƏŞMƏLƏRİN SİNTAKTİK MÖVQEYİ

Qeyri-təyini ismi birləşmələr tərəfləri ilə birlikdə cümlənin bir mürəkkəb üzvü olur. Qeyri-təyini ismi birləşmələrin bütün forma və modelləri cümlənin həm birinci dərəcəli, həm də ikinci dərəcəli üzvləri yerində çıxış edə bilər.

Açar sözlər: *qeyri-təyini, ismi birləşmələr, mübtəda, xəbər, təyin, tamamlıq, zərflik, sintaktik.*

Bəzi dilçilik ədəbiyyatlarında söz birləşmələrinin özünəməxsus səciyyə-sini verən, daha doğrusu, söz birləşməsi statusunu müəyyənləşdirən ən ciddi atributlardan biri kimi cümlədəki sintaktik mövqeyi və vəzifəsi əsas götürülür. Professor Yusif Seyidov isə cümlənin sintaktik təhlili zamanı söz birləşmələrinin mövqeyinin müəyyən edilməsi ilə bağlı “Söz birləşməsi və cümlə üzvü” bö-lümündə geniş və əhatəli bəhs edərək yazır: “Belə bir məsələnin meydana atıl-ması qəribə görünə bilər. Bu məsələnin qoyuluşu qanunauyğun olsa belə, o, söz birləşməsi təliminə daxil deyil. Yəni hər hansı iki sözün söz birləşməsi kimi formalaşması üçün o sözlərin cümlədəki mövqeyi həlledici əhəmiyyətə malik deyil” (9, s. 414). Alim indiyə qədərki söz birləşmələri ilə bağlı araşdırmaların-da bu məsələnin xüsusi tədqiqat obyekti kimi yada salınmadığını vurğulayır.

Bir məsələdə fikir ayrılığı yoxdur ki, qeyri-təyini ismi birləşmələr tərəf-ləri ilə birlikdə cümlənin bir mürəkkəb üzvü kimi təhlil edilir. Bu cür sintaktik funksiya və vəzifə qeyri-təyini ismi birləşmələrinin özünəməxsus, səciyyəvi cə-həti, onun sintaktik statusu kimi çıxış edir. Bütün tərəfləri ilə birlikdə məna-se-mantik cəhətdən birləşmə, qrammatik konstruksiya müəyyənləşdirmə qeyri-tə-yini ismi birləşmələrini heç bir tərəfinə parçalanmadan bir cümlə üzvü kimi təh-lil edilməsinə hökm edir. Cümlənin sintaktik təhlili zamanı qarşıya qoyulmuş məsələnin düzgün həllinə nail olmaq üçün iki kateqoriyaya – həm cümlə sin-taksisinə, həm də söz birləşmələri haqqındakı təlimə riayət olunmalıdır. Qeyri-təyini ismi birləşmələrin hansı cümlə üzvü vəzifəsində çıxış etməsi çox müxtə-lifdir. Tədqiqatlar göstərir ki, bütövlükdə qeyri-təyini ismi birləşmələr cümlənin bütün üzvləri rolunda – mübtəda, xəbər, təyin, tamamlıq və zərflik rolunda çıxış edə bilirlər. Bu da öz növbəsində ismə aid xüsusiyyətlərin qeyri-təyini ismi bir-

ləşmələr tərəfindən daha mükəmməl ifadə olunması ilə bağlıdır. Həm də bu qeyd etdiyimiz kimi, qeyri-təyini ismi birləşmələrin leksik-semantik mahiyyətə nominativlik bildirmə gücünün çoxluğu ilə də əlaqədardır. Doğrudur, artıq neçə illərdir ki, Azərbaycan dilçiliyində qeyri-təyini ismi birləşmələrin mövcudluğu ilə bağlı mübahisələr davam etməkdədir. Ancaq Azərbaycan dilində belə birləşmələrin artıq dil faktı olduğu təsdiq və sübut edilməklə, onların birləşmə olaraq statusunun müəyyənəlməsi və sintaktik vəzifəsinin dəqiqləşməsi əsaslandırılmışdır. Qeyd edilməsi vacibdir ki, qeyri-təyini ismi birləşmələrin dil faktı olmadığını, dilçilik termininə çevrilə bilmədiyini, bir sözlə, qeyri-təyini ismi birləşmələrin mövcudluğunu inkar edənlər daha çox yad dilçilik hökmlərindən irəli gələrək iddia etməkdədirlər. Fikrimizcə, qeyri-təyini ismi birləşmələr kimi mübahisəli dilçilik termini yaranması məhz Azərbaycan dilinin özünəməxsusluğunun nəzərə alınmamasından doğmuşdur. Artıq kifayət qədər nümunələr, elmi faktlar vardır ki, qeyri-təyini ismi birləşmələr Azərbaycan dilinin özünəməxsus dil faktıdır və belə birləşmələr ana dilimizin öz leksik-qrammatik xüsusiyyətlərindən doğur. Bir qədər də açıq formada ifadə etsək, belə bir vəziyyət yaranar: sintaktik təhlil zamanı qeyri-təyini ismi birləşmələr kimi müəyyənləşdirdiyimiz və tədqiq etdiyimiz birləşmələrin bir qismini parçalamaqla və bütöv halda sintaktik təhlil edə bilərik. Məsələn: Burada *Çelman kimi mexanik* var (6, s. 4). Kim var? – mexanik. Necə mexanik var? – Çelman kimi – təyin. Ancaq belə təhlil zamanı həm metodiki çətinliklə qarşılaşır, həm də ən əsası leksik-qrammatik tamlığı, məna və forma bütövlüyünü itirmiş oluruq və bununla da təkcə fikir ifadəçisi cümlənin qrammatik tutumu yox, həm də məna-fikir tutumu zədə alır, informasiya tamlığına xələl gəlir. Halbuki burada kim var? – Çelman kimi mexanik - sintaktik təhlili leksik-semantik və qrammatik tamlığı birləşmə kimi götürməklə bu fikri, formal bütövlüyü mühafizə etmiş olur. Və yaxud; Gətir xəyalına Xətai şahı, *Qılınca hökmran, qələmə quldu* (1, s. 196). Qılınca nədir? – hökmran. Nəyə hökmran? – qılınca. Qələmə nədir? – quldur. Nəyə quldur? – qələmə. Göründüyü kimi, belə təhlillər cümlənin informativ bütövlüyünü zədələyir və hər şeydən əvvəl leksik-semantik tamlığı pozur. Halbuki biz qeyd etmişdik ki, qeyri-təyini ismi birləşmələrin özünəməxsus formalaşma xüsusiyyətlərindən biri leksik-semantik səbəblə yaranmasıdır. Bir sözlə, sintaktik kontekst özü qeyri-təyini ismi birləşmə kimi sintaktik konstruksiyanı meydana qoyur və ona sintaktik status verir, verməyi də tələb edir.

Mübtədə vəzifəsində. Bu vəzifədə daha çox qoşmalı qeyri-təyini ismi birləşmələr çıxış edə bilir. Məsələn: *Şirin kimi yoldaş* bizə çox lazımdır (3, s. 17). Hər gün buyruğuna boyun əyərdi, *Yeddi min yeddi yüz* igid elbasar (2, s. 40).

Bəzən qeyri-təyini ismi birləşmələrin şəkli əlamətlərə malik olan ikinci formasının birinci qismi, yəni birinci tərəfi yönlük hal şəkilçisi ilə ifadə olunan modeli də cümlənin baş üzvü – mübtədası yerində çıxış edir: *Milli-mənəvi dəyərlərə hörmət* Heydər Əliyevə xas əsas cəhətlərdən biridir və s. Nə Heydər Əliyevə xas əsas cəhətlərdən biridir? – *Milli-mənəvi dəyərlərə hörmət*.

Xəbər vəzifəsində. Bu əsrin yalanı *külək atlı* ki, Hər bənddən, keçiddən çıraqlar asın (1, s. 61). *Üzü söyüşlüdür, başı qapazlı*, O deyə bilmir ki, kiməm, nəçiyəm (8, s. 12). Gətir xəyalına Xətai şahı, *Qılınca hökmran, qələmə quldu* (1, s. 196).

Təyin vəzifəsində. Bu rolda qeyri-təyini ismi birləşmələrin birinci formasının hər iki modeli çıxış edir. Nümunə: Dağ aranda, Aran dağda olan yerdə, *Yurddaş adlı* yurd dağıdan olan yerdə (1, s. 6). Gəmi dayanmış neçə *dəmir ayaqlı, iradə özüllü* bir şəhər kimi (5, s. 14). *Döşü nişanlı* gözəl bir qadın olub daxil. Qadın qaçıb uşağı qapdı, basdı sinəsinə (2, s. 26). *Od gedişli* traktorlar, Güclü dəmir kotanlar (2, s. 364). Marahət cəhət odur ki, bir misrada bu model birləşmə üç dəfə ayrı-ayrı leksik vahidlərdən düzəlməklə işlənmiş və hər üçü də cümlənin təyini vəzifəsindədir: Bir vergidi, bir sehirdi, əfsanədi, nağıldı, *Ayağı su, sinəsi od, çığırtı daş* Qafqazın (12).

Cümlənin ikinci dərəcəli üzvlərindən olan təyin rolunda bəzən qoşmalı birləşmələr də çıxış edə bilər: *Sənin kimi ərə* kim dözərdi (3, s. 70). İnstitutda *sənin kimi igid qızlarımız* üçün Azərbaycan bölməsi açdıracağam (3, s. 237). Sən bir kərəlik bilməlisən ki, yüz *sənin kimi dəmirçinin* hesabını bir dəqiqədə verib yola salaram (8, s. 3).

Tamamliq vəzifəsində daha çox qeyri-təyini ismi birləşmələrin ikinci formasının birinci tərəfi yönlük hal şəkilçisi ilə düzələn modeli çıxış edir. Məsəl: Bundan əlavə, *sərin suya ehtiyac* hiss eləyəndə onun, arabir, hətta gecələr də yuxudan durmağı vardı (3, s. 37). Rüstəm. *Əhsən deyən dillərə qurban...* De gəlsin, ana (3, s. 262). Orada söhbət *əməyə fərdi münasibətdən* gedir (3, s. 123). Güclüyə baş əyib, boyun bükürsən, Ev yırıb *şeytana papıç* tikirsən (10, s. 45).

Sözügədən birləşmələrin ikinci formasının birinci tərəfi ismin çıxışlıq hal şəkilçisi ilə ifadə olunan dördüncü qismi də cümlənin tamamliğı mövqeyində ola bilər: Yaşayır sənətkar, yaşayır sənət, *Nəsildən-nəslə* salam verərək (11, s. 45).

Ayındır ki, praktik olaraq, əlavəli birləşmələrə aid misallar bir o qədər də çox deyil, ədəbi dildə rast gəldiyimiz bu tip birləşmələr, adətən, cümlənin tamamliğı olur: *O generalı – Vatutini* fikirləşdim (3, s. 229). Əlavəli birləşmələrin hər iki tərəfi şəxs əvəzlilikləri ilə düzələn modelinin də cümlədə tamamliq vəzifəsini tutduğunu nümunələrlə göstərək: Tanrım, *məni məndən* qopar (7, s. 59). *Məni məndən* gizlədirmiş, Mən çəkdirən divar, qardaş (7, s. 15). Bir az da qorxursan *özün özündən* (5, s. 27).

Bəzi məqamlarda say birləşmələri də cümlənin tamamliğı mövqeyində çıxış etdiyini görürük: *İki yüz on altıya* ton yarım “R-s” qatacaqsan (3, s. 230). *Yüz iyirmi birdə* nasos qızır, Hürü bacı, neynəyək (3, s. 230).

Zərflik vəzifəsində. Qeyri-təyini ismi birləşmələrin zərflik rolunda çıxışına olduqca tez-tez rast gəlmək olur. Bu rolda sözügədən birləşmələrin ikinci formasının ikinci və dördüncü qismi çıxış edir. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, qeyri-təyini ismi birləşmələrin birinci tərəfi ismin yerlik hal şəkilçisi ilə ifadə olunan modeli heç bir əlavə vasitə olmadan tərz-i-hərəkət zərfliyi vəzifəsində çı-

xış edir, yəni hərəkətin tərzini bildirir. Məsələn: Qasım *əlləri cibində* pilləkənin altında dolandı (3, s. 84). Sitəmxanım mətbəxdə idi. *Əlində qab-qasıq* qayıtdı (3, s. 182). *İti bıçaq əlində* yanaşanda tənəyə qışqıra, söyə bərkdən (5, s. 74). Bu tip qeyri-təyini ismi birləşmələrin əsas vəzifəsi cümlədə zərflilik olmaqdır, onlar başqa üzvlər rolunda çıxış edə bilmir, həm də onlar, bir qayda olaraq tərz-i-hərəkət zərfliyi rolunda çıxış edirlər. Qədir ayaqlarını çarpayıdan aşağı salayıb *beli бүkülü* oturmuşdu (3, s. 82).

Zaman zərfliyi vəzifəsində. Bəlkə, ya oğul, ya da iki kürəkəndən biri, o kənddə Mirzə Manafın ata-babadan qalma evini təmir eləyəcəkdi, həyat-bacanı qaydaya salıb, heç olmasa, *yaydan-yaya* uşaqlarını ora dincəlməyə aparacaqdı (3, s. 8). *Gündən-günə* əsrin yolu dirənir dağa (1, s. 193). *Handan-hana* yuxuya getdi və özünü Kürün dibində gördü (3, s. 83). Buna görə də Bənövşəni *təsədüfdən-təsədüfə* görmək Teymura daha çox sərf eləyirdi (3, s. 110). *Birdən-birə* xətt qırıldı, amma bütün bunlar, yaxşı ki, yalnız *gecədən-gecəyə* baş verirdi (3, s. 46). Bir də o, komendat yada *düşəndən-düşənə* Samur buna oxşar hiss keçirirdi (3, s. 51).

Yer zərfliyi vəzifəsində, əsasən, qeyri-təyini ismi birləşmələrin ikinci formasının xüsusi şəkli əlamətlərə malik olan modeli çıxış edir. Yenə də fikrimin səyyar yelkəni, *Dənizdən-dənizə* atsa da, məni (11, s. 54). Yuxuda *ölkədən-ölkəyə* keçə-keçə, Səhər ayılıb səsə (5, s. 29). *Özümdən-özümə* muştuluq yetər (10, s. 65). *Bizdən-bizə* pay gətirər, pay aparar (10, s. 99).

Beləliklə, görməmək mümkün deyil ki, məna-məzmun bütövlüyü bu tip birləşmələri tərəflərinə ayırmağa və sintaktik vəzifədə müstəqilləşməyə yol vermir. Fikrimizcə, belə birləşmələrin sintaktik təhlil zamanı tərəflərinə ayrı-ayrılıqda təhlil edilməsi daha məqsədəuyğun olar. Baxmayaraq ki, zahirən bu birləşmələrin tərəflərinə parçalanması mümkün görünür. Çünki yazıldığı kimi, “üçün, ötrü, ilə, qarşı, haqda, barədə, haqqında, barəsində və s. qoşmaların qoşulduğu sözlər və birləşmələr də qeyri-müstəqim obyekt bildirməklə cümlədə tamamlıq vəzifəsində işləyə bilər” (4, s. 118). Ümumiyyətlə, belə birləşmələri tərəflərinə ayırmaqla təhlil etmək mümkündür, ancaq diqqət edilsə, bu zaman parçalanma nəticəsində həm müstəqim mənalar meydana gəlir, həm də müstəqim mənaların tələbilə müstəqim cümlə üzvləri kimi iştirakçılıq ortaya çıxır. Belə halda tərəflərinə parçalamaq prinsipi cümlənin və ya birləşmənin ifadə etdiyi ideal mənanı mühafizə edə bilmir. Ancaq tətbiq zamanı daha aydın görünür ki, Akif Məmmədovun da bir az əvvəl fikrində ifadə olunduğu kimi, tərəflərdən birinin məna və struktur baxımdan müstəqillik qazana bilməməsi ilə əlaqədar bu tipli birləşmələrin sintaktik təhlil zamanı birlikdə bir üzv kimi götürülməsi daha məqsədəuyğun və metodiki baxımdan faydalıdır.

Qeyri-təyini ismi birləşmələrin cümlədə sintaktik mövqeyi məsələsi xüsusi bir mövzudur. Biz burda ümumi təsəvvür üçün ona nəzər saldıq və aydındır ki, onu tam incəlikləri ilə əhatə etməyə çalışmadıq.

ƏDƏBİYYAT

1. Araz Məmməd. Yol ayrıcında söhbət. Bakı: Azərənəşr, 1997, 381 s.
2. Cabbarlı C. Ey dan ulduzu (şeirlər, hekayələr, pyeslər). Bakı: Yazıçı, 1979, 638 s.
3. Əylisli Ə. Bu kənddən bir qatar keçdi. Bakı: Azərənəşr, 1977, 238 s.
4. Kazımov Q.Ş. Müasir Azərbaycan dili sintaksisi. Bakı: Ünsiyyət, 2000, 496 s.
5. Kərim Ə. Seçilmiş əsərləri: 2 cildə, I c., Bakı: Azərənəşr, 1991, 272 s.
6. Ordubadi M.S. Gizli Bakı. Dördüncü nəşr, Bakı: Azərənəşr, 1972, 294 s.
7. Qasım S. Bir qartal ol millətim zirvəyə çat. Bakı: Ağrıdağ, 2003, 123 s.
8. Pənahqızı T. Səşində ay işığı var. Bakı: Oskar, 2001, 343 s.
9. Seyidov Y.M. Əsərləri: 15 cildə, I c., Bakı: Bakı Universiteti nəşr., 2006, 628 s.
10. Ülvü Ə. Günəş Naxçıvanın göz muncuğudur. Naxçıvan: Afse, 2008, 87 s.
11. Vurğun S. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Maarif, 1986, 330 s.
12. <http://www.dil-tarix-poeziya.gen.az>

Зульфия Исмаил

СИНТАКСИЧЕСКАЯ ПОЗИЦИЯ ИМЕННЫХ НЕОПРЕДЕЛИТЕЛЬНЫХ СЛОВСОЧЕТАНИЙ

Неопределительные именные словосочетания вместе со своими частями являются одним сложным членом предложения.

Все формы и модели неопределительных именных словосочетаний могут выступать как в качестве первостепенного, так и второстепенного члена предложения.

Ключевые слова: *неопределительный, именные словосочетания, подлежащее, сказуемое, дополнение, определение, обстоятельство, синтаксический.*

Zulfiya Ismayil

SYNTACTIC POSITION OF NOMINAL NON-ATTRIBUTIVE WORD COMBINATIONS

Non-attributive nominal word combinations together with the parts are one complex sentence part.

All forms and models of non-attributive nominal word combinations can act both as a main, and as a minor sentence part.

Key words: *non-attributive, nominal word combinations, subject, predicate, object, attribute, adverbial modifier, syntactic.*

(AMEA-nın müxbir üzvü Ə.A.Quliyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

NURAY ƏLİYEVƏ
AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: naliyeva22@mail.ru

NAXÇIVAN DİALEKTİNDƏ SİFƏTİN DƏRƏCƏ ƏLAMƏTLƏRİNİN LİŊVİSTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Məqalədə Azərbaycan dilinin Naxçıvan dialektində işlənən sifətin dərəcələri haqqında məlumat verilmiş, göstərilmişdir ki, dialekt və şivələrimizin morfolojiyası ədəbi dilimizlə daha çox qaynayıb-qarışmış, ona görə də burada xarakterik cəhətlər nisbətən azdır. Lakin buna baxmayaraq, Naxçıvan dialektində də digər dialekt və şivələrimiz kimi sifətin dərəcə əlamətləri ədəbi dilimizdən müəyyən dərəcədə fərqli şəkildə özünü göstərir. Bu fərqlər həm sifətin dərəcələrinə görə qruplaşdırılmasında, həm də bu nitq hissəsinin dərəcə əlamətlərində müşahidə edilir. Belə ki, burada sifətin ədəbi dilimizdən müəyyən dərəcədə fərqlənən müqayisə dərəcəsi mövcuddur. Burada sifətin dərəcələrinin həm ədəbi dilimizlə, həm də digər dialekt və şivələrimizlə oxşar və fərqli cəhətləri izah edilmişdir.

Açar sözlər: *Naxçıvan dialekti, Azərbaycan dilinin şivələri, sifətin dərəcələri.*

Azərbaycan dili dialekt və şivələrinin cənub qrupuna aid olan Naxçıvan dialektinə iki dialekt – Naxçıvan, Ordubad və üç şivə – Culfa, Şərur və Şahbuz şivələri daxildir. Bu dialekt və şivələrin hər birinin özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır ki, bu xüsusiyyətlər onu həm daxil olduğu cənub qrupundan, həm də digər qrup dialekt və şivələrimizdən fərqləndirir. Dialekt və şivələrimizdə, o cümlədən Naxçıvan dialektində də morfoloji fərqlər fonetik və leksik fərqlərə nisbətən daha zəifdir. Yəni burada ədəbi dilin morfoloji xüsusiyyətləri ilə yaxınlıq daha çoxdur. Eyni zamanda Naxçıvan dialektində özünəməxsus morfoloji xüsusiyyətlərlə yanaşı, digər dialekt və şivələrimizlə oxşar cəhətlər də vardır. Bu cəhətlər bütün nitq hissələrində olduğu kimi, sifətlərdə də özünü göstərir. Belə ki, ədəbi dilimizdə mövcud olan sifətlər eynilə Naxçıvan dialektində də işlənir. Dil tariximizə nəzər salsaq, görərik ki, Azərbaycan ədəbi dilində, əsasən, ümumxalq dilinə xas olan sifətlər işlədilmiş, alınma sifətlərdən nadir hallarda istifadə olunmuşdur. Lakin o dövrdən indiyədək dilimizdə mühafizə olunan elə sifətlər də vardır ki, onlar müasir ədəbi dilimizdə işlənmir, yalnız müəyyən dialektlərə məxsusdur. Bu baxımdan dialekt və şivələrimizdə sifətin ədəbi dildən qrammatik cəhətdən fərqlənən səciyyəvi xüsusiyyətləri də var ki, bunlar daha çox sifət düzəldən şəkilçilərdə, sifətin dərəcələrində müşahidə olunur.

Dildə bir əşyanın əlaməti, keyfiyyəti, xasiyyəti, həcmi başqa bir əşyanın eyni nişanələri ilə müqayisə edilir ki, buradan da sifətin mənacə müqayisə dərəcələri meydana çıxır. Dərəcə əlamətləri bir əlamət və keyfiyyətin digərinə nisbətən az və ya çoxluğunu bildirməyə xidmət edir. Bu, sifəti başqa nitq hissələrindən fərqləndirən başlıca əlamətdir. Azərbaycan dilində sifətin üç dərəcəsi var: 1) adi dərəcə; 2) çoxaltma dərəcəsi; 3) azaltma dərəcəsi (3, s. 90).

Sifətin keyfiyyət və əlamətinin dərəcələrini bildirən vahidlər dialekt və şivələrimizdə ədəbi dilə nisbətən daha zəngindir. Azərbaycan dilinin əksər dialekt və şivələrində olduğu kimi, Naxçıvan dialektində də sifətin dərəcələri ədəbi dilimizdən fərqlənir. Akad. M.Şirəliyev yazır: “Ədəbi dildən artıq çıxmış və bəzən də zəif şəkildə işlənən bəzi sifət dərəcələri dialekt və şivələrimizdə canlı şəkildə yaşamaqdadır” (7, s. 179). Bu baxımdan Naxçıvan dialektində sifətin aşağıdakı dərəcələri özünü göstərir: adi dərəcə, azaltma dərəcəsi, müqayisə dərəcəsi və çoxaltma dərəcəsi.

Adi dərəcə. Məlumdur ki, adi dərəcə əlamət və keyfiyyətin hər hansı bir əşyada dərəcə əlamətinin şəkilçisi olmadan varlığını bildirir. Adi dərəcəli sifətlər dilimizin bütün tarixi dövrlərində müasir dilimizdəki sifətlərdən fərqlənmir. Eyni sözləri dialekt və şivələrimiz, o cümlədən Naxçıvan dialekti haqqında da demək olar. Lakin burada ədəbi dildən fərqli leksik vahidlər də müşahidə olunur: məs.: *ərincəx'* (adam) <tənbəl>, *huydurum* (adam) <tez özündən çıxan, əsəbiləşən>, *çərənçi* (adam) // *zəvzəx'* (it, adam) <yerli-yersiz, çox danışan adam; hər qaraltıya hürən it>, *şaqqavətdi* (oğlan) <ucaboylu>, *qaşqa* (at, dana) <başının qabaq hissəsində ağ tükü olan heyvan>, *zayıl*, *zəllə* <xəsis>, *yey* <yaxşı>, *əkə* <böyük>, *nırqız* <xəsis>, *mor* <palıd rəngi>, *kahal* <adam> və s.

Azaltma dərəcəsi. Naxçıvan dialektində sifətin azaltma dərəcəsi iki yolla – analitik və sintetik yolla əmələ gəlir. Analitik yol sözlərin sifətlərə yanaşması ilə, sintetik yol isə şəkilçilərlədir. Naxçıvan dialektində sifətin azaltma dərəcəsini əmələ gətirmək üçün aşağıdakı şəkilçilərdən istifadə edilir:

-arax, -ərəx'. Bu şəkilçi vasitəsi ilə Naxçıvan dialektində *bozarax*, *gödərərəx'*, *şivərərəx'* sözləri əmələ gəlir. Bu şəkilçi bəzi dialekt və şivələrimizdə də (7, s. 180; 2, s. 88) özünü göstərir. M.İslamov -arax şəkilçisini ədəbi dilimizin əvvəlki dövrlərində çox işlənən -raq, -rək şəkilçisinin variantı hesab edir (4, s. 103).

-cix, -cix': *alçacix*, *gödəcix'*, *yalancix*; -sav, -imsav, -ümsav: *dəlisav*, *ağımsav*, *göyümsav*; -ümsüx': *göyümsüx'*. Bu söz Gəncə dialektində də işlənir (7, s. 179). -unturax: *bozunturax* (hava); -cavaz: *ağcavaz*.

Naxçıvan dialektində də ədəbi dilimizdə olduğu kimi, sifətin azaltma dərəcəsi həm də sözlərin sintaktik yanaşma üsulu ilə əmələ gəlir: *alatorannıx* // *alaqarannıx*, *sarıtəhər*, *göytəhər*, *açıq-qırmızı*.

Naxçıvan dialektində bənzər sözünün sinonimi kimi *baiz* sözü də sifətin azaltma dərəcəsini əmələ gətirir: *ağbaiz*, *sarbaiz*.

Müqayisə dərəcəsi. Sifətin müqayisə dərəcəsi vasitəsilə iki əşyanın keyfiyyəti, rəngi, xasiyyəti bir-birilə müqayisə edilir. Bu dərəcəni əmələ gətirmək

üçün Naxçıvan dialektində qərb qrupu dialekt və şivələrində olduğu kimi, -rax, -rəx' şəkilçilərindən istifadə olunur. Məs.: *xırdarax, yaxcırax, kipcərəx', yeyrəx'* <yaxşı>. -rax, -rəx' ədəbi dilimizdəki -raq, -rək şəkilçisinin sinonimidir. Bu şəkilçi haqqında H.Mirzəzadə yazır: “Müasir Azərbaycan dili üçün öz həyatiliyini itirmiş bu şəkilçi XIX əsrin ortalarına qədər çox geniş istifadə edilən şəkilçilərdən olmuşdur. O, get-gedə öz məhsuldarlığını itirmiş, müasir Azərbaycan dilində tamamilə fəaliyyətdən qalmışdır. Lakin Azərbaycanın cənub hissəsində yaşayan azərbaycanlıların dilində hələ istifadə edilir” (6, s. 94). Onu da qeyd edək ki, H.Mirzəzadə -raq, -rək şəkilçisinin tamamilə müqayisə dərəcəsinin əlaməti deyil, həm də keyfiyyətin çoxluğunu bildirdiyini göstərir. Yazılı mənbələrimizdə işlənən -rax, -rəx' şəkilçisi türk dillərində də işlənməkdədir.

Naxçıvan dialektində sifətin müqayisə dərəcəsi mayıl, sayax, çalar sözləri ilə də əmələ gəlir: *sarımayıl, sarısayax, qaraçalar* və s.

Türk dillərində də sifətin müqayisə dərəcəsinin sözlə əmələ gəlməsi üsulu var. Məs.: Türk dilinin Urfa dialektində müqayisə dərəcəsi çalar sözü ilə ifadə olunur: *sarıyaçalar, “sarımtrak”*.

Çoxaltma dərəcəsi. Sifətin çoxaltma dərəcəsi əşyada əlamət və keyfiyyətin adi normadan artıq olduğunu bildirir. Naxçıvan dialektində sifətin bu dərəcəsi həm ədəbi dilimizdə, həm də əksər dialekt və şivələrimizdə olduğu kimi iki şəkildə özünü göstərir: 1) analitik; 2) sintetik.

Analitik şəkildə sifətin çoxaltma dərəcəsini əmələ gətirmək üçün sifətlərin əvvəlinə aşağıdakı leksik vahidlər əlavə edilir: illap, zil, tüt//tüd, düm, saf, ən, çox, tox, qır, qət. Məs.: *illap yekə, zil qara, tüt qırmızı, düm sarı, saf təmiz, ən qəşəx', çox göyçəx', tox yaşıl, qır duz, qəttəzə* və s.

Sintetik şəkildə sifətin çoxaltma dərəcəsini əmələ gətirmək üçün Naxçıvan dialektində də sifət bildirən sözün ilk hecası və ya ilk iki səsindən sonra m, p, r, ş, t samitlərindən biri əlavə olunur. Məs.: *gömgöy, dumduru//dupduru, tər-təmiz, beşbetər*.

Qarabağ, Qazax və Gəncə dialektlərində olduğu kimi, Naxçıvan dialektində də çoxaltma dərəcəsini bildirən hissə ilə sifət arasına balan, bələn hissəciyi də əlavə olunur: *bombalanboş* (ev), *lümbələnliüt* (adam) <kasıb>, *göpbələmgöyçəx'* (qız) və s. Bələn hissəciyinin türk dialektlərində də işlənməsi qeydə alınmışdır (7, s.182).

Bunlarla bərabər Naxçıvan dialektində sifətin çoxaltma dərəcəsini əmələ gətirmək üçün tey, teyxa, xəlis, çim, göl sözləri də işlənir. Məs.: *tey yağ, teyxaət, çim yağ//göl yağ* (xörək) <yağı çox olan>, *xəlis//xəlis* <bütün>.

-ca, -cə. Dil tariximizin bütün dövrlərində işlənən bu şəkilçi adi dərəcəli sifətlərə artırılaraq Naxçıvan dialektində də ədəbi dilimizdə, digər dialekt və şivələrdə olduğu kimi sifətin çoxaltma dərəcəsini əmələ gətirir. Məs.: *çıqqılca, körpəcə, sarıca, qaraca, kipcə* və s. Bu şəkilçi vasitəsilə müəyyən keyfiyyətin miqdarı ya yuxarı, ya da aşağıya doğru artır. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının dilində də həmin şəkilçi sadə və düzəltmə sifətlərin sonuna artırılaraq də-

rəcə məzmunu ifadə etmişdir. Məs.: Ağca qoyun gördüyündə quyruq çırpıb qamçılaysın (5, s. 95). Ümumiyyətlə, bu şəkilçi müasir dilimizdə və canlı danışqda işlək olduğu kimi, dilimizin bütün dövrlərində də aktiv olmuşdur. Qeyd edək ki, -ca, -cə dil tariximizin müxtəlif dövrlərində nəzm qolunda daha geniş işlənmiş, həmin forma qrammatik mənadan başqa üslubi xüsusiyyət daşımış, əlamət və keyfiyyətin qabarıqlaşdırılmasına xidmət etmişdir. Bu da məlumdur ki, -ca, -cə şəkilçisi dilimizdə, eləcə də türk dillərində yalnız sifətin çoxaltma dərəcəsini deyil, düzəltmə isimlər, isimlərə qoşularaq əzizləmə mənalarını da əmələ gətirir. Şəkilçinin hansı leksik və qrammatik mənə əmələ gətirməsi mətn daxilində daha aydın görünür.

Deyilənlərdən aydın olur ki, keyfiyyət və əlamətin dərəcələrini bir-birindən fərqləndirmək üçün istifadə olunan söz, şəkilçi və ya hissəciklər ədəbi dilimizə nisbətən dialekt və şivələrimizdə, o cümlədən Naxçıvan dialektində daha zəngindir. Bu da, şübhəsiz ki, dilimizin çox qədim tarixə malik olması, dialekt və şivələrimizin dil tariximizi özündə qoruyub saxlaması ilə əlaqədardır.

Göründüyü kimi, Naxçıvan dialektində sifətin dərəcələri, əsasən, ədəbi dilimizdə olduğu kimidir. Lakin burada bəzi cəhətlər də vardır ki, bunlar da Naxçıvan dialektini həm digər dialekt və şivələrimizdən, həm də ədəbi dilimizdən fərqləndirir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan dilinin Naxçıvan qrupu dialekt və şivələri. Bakı: Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1962, 326 s.
2. Azərbaycan dilinin qərb qrupu dialekt və şivələri. I c., Bakı: Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1967, 283 s.
3. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. III hissə (Morfologiya), Bakı: Maarif, 1983, 320 s.
4. İslamov M. Azərbaycan dilinin Nuxa dialekti. Bakı: Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1968, 276 s.
5. Kitabı-Dədə Qorqud. Bakı: Yazıçı, 1988, 263 s.
6. Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı: Azərbaycan Universiteti nəşriyyatı, 1990, 376 s.
7. Şirəliyev M. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı: Şərq-Qərb, 2008, 416 s.

Нурай Алиева

ЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ КАТЕГОРИИ ПРИЛАГАТЕЛЬНЫХ В НАХЧЫВАНСКИХ ДИАЛЕКТАХ

В статье сообщается о категориях прилагательных, используемых в нахчыванских диалектах азербайджанского языка, показано, что морфология диалектов и говоров менее отличается от существующей в литературном языке, поэтому характерных особенностей здесь относительно немного. Но, несмотря на это, в нахчыванском диалекте, как и в других диалектах и говорах, признаки степеней прилагательных проявляются в форме, которая в определенной мере отличается от литературного языка. Эти отличия наблюдаются как в группировании прилагательных по степеням, так и в степенных признаках этих частей речи. Так, здесь имеется сравнительная степень, в определенной мере отличающаяся от таковой в литературном языке. В этой статье разъяснены похожие и отличающиеся стороны степеней прилагательных как в диалектах и говорах, так и в нашем литературном языке.

Ключевые слова: *нахчыванский диалект, говоры азербайджанского языка, категории прилагательных.*

Nuray Aliyeva

LINGUISTIC FEATURES OF THE ADJECTIVE CATEGORY IN NAKHCHIVAN DIALECTS

It is informed in the paper about categories of adjectives used in Nakhchivan dialects of the Azerbaijan language, it is shown that the morphology of dialects and patois less differs from the literary language, so there are not much prominent features here. But, despite of it, in the Nakhchivan dialect, as well as in other dialects and patois, signs of degrees are shown in the form which in the certain measure differs from the literary language. These differences are observed both in grouping of adjectives according to degrees, and in degree signs of these parts of speech. So, there is the comparative degree here, in the certain measure different from the same in the literary language. In this article similar and different features of adjective degrees both in dialects and patois and in our literary language are explained.

Key words: *Nakhchivan dialect, patois of Azerbaijan language, adjective categories.*

(AMEA-nın müxbir üzvü Ə.A.Quliyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

FOLKLOR VƏ ƏDƏBİYYAT

İSA HƏBİBBƏYLİ

Naxçıvan Dövlət Universiteti

MƏMMƏD SƏİD ORDUBADİNİN ŞEİR YARADICILIĞI: DÖVRANDAN ŞİKAYƏTDƏN MİLLİ İSTİQLALA

Məqalədə məşhur Azərbaycan yazıçısı Məmməd Səid Ordubadinin XIX əsrin sonunda və XX əsrin əvvəllərində yaratdığı şeirləri təhlil olunmuşdur. Müəllif “Qəflət” (1906) və “Vətən və hürriyyət” kitablarındakı poetik nümunələri bu günə qədər şeirlər kimi yox, ictimai-fəlsəfi poemalar kimi qiymətləndirir. Məqalədə bu əsərlərin ideya-bədii xüsusiyyətləri geniş işıqlandırılır.

Açar sözlər: Məmməd Səid Ordubadi, Qəflət, ideya-bədii xüsusiyyət, ictimai-fəlsəfi.

Məlum olduğu kimi, Məmməd Səid Ordubadi bədii yaradıcılığa hələ XIX əsrin axırlarında şeirlə başlamışdır. Daha doğrusu, böyük ədib XIX əsrin sonlarından etibarən ömrünün axırına qədər şeir yaradıcılığı ilə məşğul olmuş, çoxsaylı ictimai məzmunla malik lirik şeirlər və satirik şeir nümunələri yaratmışdır. Lakin çox təəssüf ki, Məmməd Səid Ordubadinin publisistikası kimi, şeirləri də yazıcının vəfatından sonra toplanılaraq ayrıca kitablarda nəşr olunmamışdır. 1964-cü ildə çıxan “Əsərləri”nin birinci cildində verilmiş şeirlər isə Məmməd Səid Ordubadinin zəngin şeir yaradıcılığını tam əhatə etmir.

Həç şübhəsiz, Məmməd Səid Ordubadinin şeir yazmaqla bədii yaradıcılığa başlamasında dövrünün tanınmış şairlərindən olan, divan yaratmış atası Hacığa Fəqir Ordubadinin (1838-1895) böyük təsiri olmuşdur. Fəqir Ordubadi XIX əsr Azərbaycan ədəbi məclis şeirinin sədlərini aşaraq daha geniş ictimai məzmunla malik əsərlər yaratmış tanınmış bir ədəbiyyat adamı idi. Böyük demokrat ədib Cəlil Məmmədquluzadə Fəqir Ordubadinin yaradıcılığındakı zəmanənin sözüne çevrilmiş ictimai motivlərə yüksək qiymət verərək onu “irəli görüşlü” sənətkar kimi yüksək dəyərləndirmişdir (1). Doğrudur, “Həyatım və mühitim” memuarından görünür ki, Məmməd Səid atası Fəqir Ordubadinin şeirlərinə ictimai mühitin haqsız münasibətindən mütəəssir olmuşdur. Atasının şeirlərinin “palçıqın üstünə atılması”, Fəqirin “şeir sənətindən nə kimi fəlakətlər

çəkməsi” (2, s. 2-30) Məmməd Səidin uşaq qəlbinə çox təsir etmişdi. Ancaq, fikrimizcə, elə bu acı hadisələrin sərt təsiri Məmməd Səiddə şeir yazmağın ilkin həyəcanlarını doğurmuşdur. Sonralar övladın cavan yaşlarından yazdığı şeirlər və bütövlükdə Məmməd Səid Ordubadinin çoxcəhətli yaradıcılığı həm də “ağ-lar qələm əlimdə” deyib fəryad çəkən, qəlbi “samovar kimi” alışıb-yanan atası Fəqirə olan haqsız münasibətlərə ədəbiyyat dili ilə ifadə olunmuş ədəbi bir cavabdır.

Bundan başqa, XX əsrin axırlarından Ordubadda fəaliyyət göstərən “Ən-cüməni-şüəra” ədəbi məclisinin fəaliyyətinə həmin məclisin üzvü olan atası Fəqir Ordubadinin təmsalında gənclik illərindən maraq bəsləməsi də Məmməd Səidi şeirlər yazmağa həvəsləndirmişdir. Eyni zamanda, dövrünün görkəmli şairi və böyük maarifçisi Məhəmməd Tağı Sidqinin Ordubad şəhərindəki “Əxtər” məktəbində təhsil alması da geniş mənada onun ədəbi dünyagörüşünün inkişafında mühüm rol oynadığı kimi, cavan ədəbiyyat maraqlısının şeir yaradıcılığına istiqamətləndirilməsinə də ciddi təkan vermişdir. Lakin diqqət edilsə, M.S.Ordubadinin “Həyatım və mühitim” memuarında nümunə kimi öz əksini tapmış şeir parçalarının əksəriyyətində XIX əsrin ikinci yarısının ədəbi məclis şeirlərinin ənənəsindən çox atası Fəqir Ordubadinin şeirlərindən gələn ictimai motivlər qələmə alınmışdır. Hətta memuarından aydın olur ki, Məmməd Səid Ordubadi özü də gənc yaşlarında Ordubad mədrəsəsində keçirilmiş bir şeir müsabiqəsinin qalibi olmuşdur. Müəllimi axund Mirzə Baxışın Məmməd Səidin özündən söylədiyi şeirin hər hansı bir kitabda olub-olmamasına dair müsabiqə zamanı yaranmış mübahisəni kəsmək üçün dediyi aşağıdakı sözlər əslində mədrəsə şagirdinin şairlik istedadına verilmiş qiymətin ifadəsidir: “Madam ki, şeirdə məzmun vardır, madam ki, qafiyə, ölçü vardır, madam ki, şeirə bədii şəkil verə bilmişdir, o halda şeirin bir kitabda olub-olmamasının əhəmiyyəti yoxdur” (2).

Məmməd Səid Ordubadinin ilk şeirləri tam halda “Əsərləri”nə daxil edilməsə də yazıcının “Həyatım və mühitim” memuarında həmin illərin nümunələrindən bəzi parçalara yaddaş materialı kimi yer ayrılmışdır. Məmməd Səidin təxminən 1903-cü ildə yazılmış aşağıdakı bir bəndlilik şeirində təcrübəli bir qələm sahibi səviyyəsində ciddi ictimai mətləblər öz əksini tapmışdır:

Qorxuruq küləkdən, qorxuruq yeldən,
Ruzimiz asılmış quru bir teldən.

İşə çağırırlar ulduz batmamış,
İşdən buraxmazlar şəhər yatmamış. (2)

XX əsrin əvvəllərindən etibarən Məmməd Səid Ordubadinin şeirlərində bu epoxanın ədəbiyyatda gücləndirdiyi maarifçi ideyalar və milli düşüncə üstünlük qazanmağa başlamışdır. Cavan ədibin 1903-cü ildə, 31 yaşında ikən yazıb “Kərbəlayi Məhəmməd Hacıqazadə təxəllüsü Səid Ordubadi” imzasıyla çap etdirdiyi “Şərqi-Rus” qəzetinə” adlı şeir onun ilk mətbu əsəri kimi də mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Şeirdəki xəbi-qəflətdən qurtuluşa çağırış sədələri,

“etməz tərəqqi elmsiz millət” nidası Məmməd Səidin artıq tədricən yeni əsrin şeir ənənələri üstündə kökləndiyini nümayiş etdirir. Böyük ədibimiz Cəlil Məmmədquluzadənin Tiflisdə açdığı “Qeyrət” nəşriyyatında Məmməd Səid Ordubadinin çap etdirdiyi “Qəflət” (1906) və “Vətən və hürriyyət” (1907) adlı şeir kitablarındakı bədii nümunələr əsasən klassik şeir formalarında olsa da, yeni əsrin çağırışlarının ifadəsindən yoğurulmuş əsərlər kimi ədəbi mühitin diqqətini cəlb etmişdir. Dövrünün tanınmış ziyalılarından Ömər Faiq Nəmanzadənin “Qeyrət” nəşriyyatında çıxan “Qəflət” kitabına kiçik də olsa “Bir-iki söz” adlı bir müqəddimə yazması təsadüfi olmayıb, yeni əsrin ədəbiyyatını yaratmağa dəvətin ifadəsi idi. Müqəddimədə ifadə olunan aşağıdakı sözlər Məmməd Səid Ordubadinin “Qəflət” kitabının nümunəsində ədəbi prosesdə başlanmış tənqidi-realist hərəkatın ana xətlərinin bəyannaməsi kimi səslənirdi: “Bugünkü halımızda camaatı oxumağa həvəsləndirməyin ən böyük yolu bizcə açıq dil ilə yazılan kiçik-kiçik faydalı kitablardır” (3). Ömər Faiq bu fikirdə idi ki, Məmməd Səid Ordubadinin “Qəflət” kitabı bu qəbildən olan kitabların, “nəşri-savad qəsdilə çıxarılan əsərlərin əvvəlincisidir” (3). Bu mətndəki “əvvəlinci” ifadəsi “Qəflət” şeir toplusunun Məmməd Səid Ordubadinin oxuculara təqdim edilən birinci kitabı, hətta “Qeyrət” nəşriyyatının ilk çap məhsullarından biri olmasını bildirməkdən başqa, həm də həmin kitabdakı şeirlərin ideya-bədii dəyərinə verilmiş qiymətin ifadəsi idi. Həqiqətən, “Qəflət” kitabı bütün orta əsr boyu da nəzərə çarpan, fəqət, XIX əsrdən başlayıb, XX əsrin əvvəllərində bir qədər də qüvvətlənən “dadi-qəflət” motivinin yeni ədəbi-ictimai mərhələyə keçid səviyyəsində təqdimatı idi. Əvvəlki əsrlərdəki cəhalətdən didaktik şikayətlər motivi “Qəflət” kitabında ciddi şəkildə qəflətdən qurtuluşun zərurəti notları ilə əvəz olunmuşdur. Məmməd Səid Ordubadi “Qəflət” kitabında geniş mənada artıq qəflət fəlakətindən qurtuluşun açarının hürriyyətdə olduğu barədəki düşüncələrini də gündəmə gətirmişdir. Bu cəhətdən “Qəflət” XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbiyyatında qəflət əleyhinə yönəlmiş cəsarətli kitablardan biri idi:

Dur, ey qafil yatan könlüm, oyan bu xabi-qəflətdən,
Sənə yoxdur səmər hərgiz bica bu istirahətdən.
...Gözün var isə hürriyyət ziyasından götür hissə,
Yaşa insanca, insanlartək azad ol əsarətdən.
Tələş əyyamı, hürriyyət zamanı, iş məqamıdır,
Mənə söylə görüm kim müstərix olmuş səfalətdən?
...Hər bir işimiz getdi, qalıb qəlbə həsrət,
Avarə qoyan bizləri qəflətdi, bu qəflət. (3)

“Qəflət” kitabı 32 səhifədən ibarət olub, “Bismillah-tala” müqəddiməsindən başqa, “Xabi-qəflət” adlı 362 misralıq mənzum bir əsər əsasında hazırlanmışdır. “Bismillah-tala” müqəddiməsi orta əsr klassik Şərq və Azərbaycan poeması ənənəsindən gəlmə bir meylin ifadəsi kimi daha çox poemaların başlanğıcındakı “əsərin yazılma səbəbi” bölməsinin funksiyasını daşıyır. Bu, “Xabi-qəflət” əsərinin yığcam və mənalı bir müqəddiməsidir. “Xabi-qəflət” əsəri

isə heç də indiyə qədər yazıldığı kimi şeir yox, XX əsrin əvvəllərində ön mövqeyə çıxan ictimai-fəlsəfi poemadır. Məhəmməd Hədinin “Əlvahi-intibah” poeması bu janrda yazılan əsərlərin zirvəsini təşkil edir. “Əlvahi-intibah”dan təxminən 12 il əvvəl yazılmış “Xəbi-qəflət” poeması Məmməd Səid Ordubadinin ilk əsərlərindən olmasına baxmayaraq, ideya-məzmun və sənətkarlıq cəhətdən Azərbaycan ədəbiyyatındakı mükəmməl ictimai-fəlsəfi poemalardan biri sayılmağa layiqdir. Konkret bir süjet xəttinə və surətlərə malik olmayan ictimai-fəlsəfi poemalarda müəyyən olunmuş mətləbin mahiyyətinin poetik baxımdan açılması və mənalandırılması əsasında dərin və əsaslandırılmış ümumiləşdirmələrin aparılması nəzərdə tutulur. Məmməd Səid Ordubadinin “Qəflət” poemasında da əsərin adında ifadə edilən ictimai-mədəni geriliyin səbəbləri, acı təzahürləri, yaratdığı böyük çətinliklərin doğurduğu kədərli vəziyyətlər və müəyyən qurtuluş yolları poetik baxımdan olduğu kimi, ictimai cəhətdən də əsaslı şəkildə ifadə olunmuşdur. İlk kitabı olmasına baxmayaraq, Məmməd Səid Ordubadi “Qəflət” kitabı ilə yetkin və geniş dünyagörüşə və kamil poetik təcrübəyə malik qələm sahibi olduğunu isbat etmişdir. Beş hissədən ibarət olan “Qəflət” poemasındakı başlıca qayə, əsas mətləb qəflət anlayışının dərin qatlarını açmaqdan, qəflətin meydana çıxardığı ağır ictimai-mənəvi əsarətin fəlsəfəsini aydınlaşdırmaqdan ibarətdir. Poemanın indiyədək “Xəbi-qəflət” adı ilə şeir şəklində cəmi 22 misrası çap olunmuş birinci hissəsindəki 84 misranın hamısı xəbi-qəflətin, dadi-qəflətin ictimai-fəlsəfi dərkinin şeirlə sərrast ifadəsindən ibarətdir. Əsərin 60 misradan təşkil olunan ikinci, 90 misralıq üçüncü hissəsində elmsizlik və maarifdən uzaq düşmək qəfləti yaradan, cəhaləti doğuran əsas amillər kimi nəzərə çarpdırılmış, Avropa maarifçiliyindən nümunə götürmək tövsiyə olunmuşdur. Cavan ədib qəti olaraq bu fikirdədir ki, “asayişimiz, sənətimiz qəflətimizdir, qəflət yuxusu əldə olan sənətimizdir”. Məmməd Səid Ordubadi “Qəflət” poemasının sonrakı hissələrində qəflətdən xilas üçün düşünülmüş çarələri, bəslənilən ümidləri diqqət mərkəzinə çəkmişdir:

Biz qəflətə dil verdik, edib nitqdə mahir,
Qəflət biz ilən oldu bu aləmlərə zahir.
...Hər kəs edə öz fikrinə təmkin ilə xidmət,
Ağıl onda yəqin verməyəcək qəflətə fürsət.
...Hər kəsdə ki, ağıl etdiyinə olmasa talib,
Ondan sora ağılına olur qəfləti qalib.
...Ağıl indiyədək eylədi çox evləri abad,
Qəflətdi edən xəbəyi-milliyəni bərbad.
...Ağıl ilə verilmişdi bu beş qitəyə vüsət,
Qəflətdə qoyub çoxları bir ölkəyə həsrət. (3, s. 8-9)

Göründüyü kimi, Məmməd Səid Ordubadi xalqın inkişafı, ölkəsinin dirçəlişi üçün qəfləti hədəf seçmiş, cəhalətdən xilas olmaq üçün ağıla, idraka, elmə, maarifə əsaslanmağı önə çəkmişdir. Bununla belə, “Qəflət” poemasında hələ də məsələyə didaktik yanaşmanın əlamətləri görünməkdədir. Cəmi bir il

sonra “Qeyrət” nəşriyyatında çap olunmuş “Vətən və hürriyyət” şeir kitabında (1907) qəflətdən qurtuluş motivi açıq şəkildə istiqlal mövzusu ilə əvəz olunmuşdur. “Qəflət” kitabında epizodik cizgilər şəkildə nəzərə çarpan hürriyyət düşüncəsi, adından göründüyü kimi, “Vətən və hürriyyət” kitabının sərlövhəsinə, manşetinə çıxarılmışdır. XX əsrin əvvəllərində böyük demokrat ədib Cəlil Məmmədquluzadənin “İranda hürriyyət” (1906) hekayəsindən dərhal sonra azadlıq, hürriyyət anlayışları Məmməd Səid Ordubadinin “Vətən və hürriyyət” kitabında açıq-aydın şəkildə, həm də milli istiqlal düşüncəsi səviyyəsində bədii sözün obyektinə çevrilmişdir.

Məmməd Səid Ordubadinin “Qeyrət” nəşriyyatında “Qəflət”dən sonrakı ikinci kitabı olan “Vətən və hürriyyət” də Cəlil Məmmədquluzadənin səyi ilə Tiflisdə çap edilmişdir. Ümumiyyətlə, Məmməd Səid Ordubadi böyük müasiri Cəlil Məmmədquluzadə ilə hələ XIX əsrin doxsanıncı illərindən tanış idi. Bu iki ədəbiyyat və fikir nəhəngi vaxtilə Cəlil Məmmədquluzadə Nəhrəm məktəbinin müdiri vəzifəsində işləyərkən tanış olmuşdular. Sonralar “Molla Nəsrəddin” jurnalı fəaliyyətə başlayarkən keçmiş məslək və sənət dostları yenidən Tiflisdə görüşmüşdülər. Bu tarixi görüş zamanı “Molla Nəsrəddin” jurnalının fəaliyyəti və Məmməd Səid Ordubadinin ilk kitablarının nəşri məsələləri müzakirə olunmuşdur. Həmin görüşün təfərrüatlarını Məmməd Səid Ordubadi aşağıdakı kimi xatırlamışdır: “1906-cı ilin yay aylarında Mirzə Cəlil Məmmədquluzadə ilə ikinci dəfə görüşdük. O zaman mən öz “Qəflət” adında kitabçamı çap etdirmək üçün Tiflisdə “Qeyrət” mətbəəsinə vermək istəyirdim... Bu görüşdən çox razı qaldım. Dərhal gəncliyini xatırladı və: “Hərdəmxəyal imzası həddindən artıq xoşuma gəldi. Doğrudan da xalqımızın içərisində hərdəmxəyal adamlar az deyil, – dedi. – Mən Tiflisdə beş gün qalmalı oldum. Bu müddətdə ona “Vətən və hürriyyət” adlı əsərimin bəzi parçalarını oxudum. Çox xoşuna gəldi. Çap etmək üçün əsəri ona verdim” (4).

“Vətən və hürriyyət” şeir kitabında Azərbaycanın istiqlalı uğrunda qəhrəmancasına həlak olmuş Gəncə hakimi Cavad xan “hübbülvətənlik” nümunəsi kimi tərənnüm olunmuşdur. “İfadeyi-məram”, “Qeyrəti-millət”, “Vətənimizə bir neçə söz” adlanan bölmələrdəki poetik nümunələr vətənpərvərlik ruhu yüksək ideya-bədii keyfiyyətlərə malik olan and miqyasında marş kimi səslənir. Əslində “Vətən və hürriyyət” kitabındakı şeirlərdən hər biri müstəqil şeir nümunəsi kimi səslənsə də bu şeirlər, eyni zamanda, biri digərini tamamlayan ictimai-fəlsəfi poemanın tərkib hissələridir. Müşahidələr göstərir ki, “Vətən və hürriyyət” sadəcə kitabın deyil, bu kitabda toplanan şeirlərdən ibarət olan ictimai-fəlsəfi poemanın adıdır. Təqdim olunan kitabda “Vətən və hürriyyət” adlı xüsusi bir şeir yoxdur, lakin bütövlükdə vətən və hürriyyət anlayışının yüksək poetik ifadəsi topludakı şeirlərin hamısını birləşdirir. Bütövlükdə “Vətən və hürriyyət” kitabı XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan şeirində milli istiqlal ideyasının manifesti təəssüratı yaradır:

Baş götürmək ta ki, insanlar tək olsun sayəmiz,
 Qırmızı qan olsun hürriyyət üçün pirayəmiz.
 Ölməyi lay-lay desin gəhvarə içrə dayəmiz!
 Gör nə icraatlar etməkdədir həmsayəmiz.
 Şu keçən əyyami-müzlüm bəs ki istibdadmış,
 Bizdən əksəndaz olan əflakə boş fəryadmış! (6, s. 4)

Məmməd Səid Ordubadinin “Vətən və hürriyyət” şeirləri sadəcə tərənnümdən ibarət olmayıb, kitabın adında ifadə olunduğu kimi, hürriyyət ideyası ilə, istiqlal düşüncəsi ilə bir yerdə vətənnaməyə çevrilmişdir. Xüsusən, “Vətən və hürriyyət” poemasını təşkil edən şeirlərdə Vətən anlayışı ədəbiyyatda milli istiqlal cəbhəsinin bayrağı kimi təqdim olunur. Bu kitab bütövlükdə Vətənin şeirlə yazılmış hürriyyət andıdır. Bu şeirlər Vətən ağırlıqlı hürriyyət çağırışlarıdır:

Başdan keçib, ölməklə Vətən qədrini bilmək,
 Ölmək deyil, əlbəttə, odur bir də dirilmək.
 Bu tərz ilə düşmənlər ayağında əzilmək,
 Tarixdə müstəqbel üçün ibrət edilmək.
 Ölmək budu, bişəkk, əgər olsan da səlamət,
 İnsanlara fərz olmalıdır qeyrəti-millət!
 ...Yatdıq nə qədər naz ilə, şimdizə ayılmaq,
 Başdan keçib, heysiyyəti-milliyə qazanmaq.
 Can ilə təlaş eyləyibən qana boyanmaq,
 Bir əmri-müqəddəsdi Vətən qeydinə qalmaq.
 Qoy qanını töksünlər, qıl isbatı-şəhadət,
 İnsanlara fərz olmalıdır qeyrəti-millət! (2)

Adından da göründüyü kimi, “İfadeyi-məram” şeiri “Vətən və hürriyyət” poemasının bədii müqəddiməsidir. Məmməd Səid Ordubadi bu şeirlə “Vətən və hürriyyət”i yazmaqda məqsəd və məramını ifadə etmişdir. “İfadeyi-məram”dan bəlli olur ki, Azərbaycan xanlıqları dövründən keçən vaxtı müəllif “əyyami-müslim” üçün istibdad mərhələsi kimi qəbul etmişdir. Ona görə də, açıq şəkildə yazılmasa da əsərdə çarizmin müstəmləkəçilik siyasəti əsas tənqid hədəfidir. Digər müasirləri kimi Məmməd Səid Ordubadi də Birinci rus inqilabının müvəqqəti də olsa yaratdığı azadlıq ab-havasından təsirlənərək istiqlal uğrunda mübarizəyə çağıran “Vətən və hürriyyət”i yazmışdır. Bu mənada, “İfadeyi-məram” həm də yaranmış yeni zamanın poetik sözüdür. Məmməd Səid Ordubadi təzə epoxada Gəncə hakimi Cavad xan, Qafqazın azadlıq rəmzinə çevrilmiş Şeyx Şamil kimi qəhrəmanlara böyük ehtiyac yarandığını diqqət mərkəzinə çəkir. “Vətən və hürriyyət” kitabındakı “Vətənimizə bir neçə söz” mənzuməsində də bu tarixi şəxsiyyətlərdən söz açaraq onların böyük amallarından, Vətən-torpaq sevgisindən, azadlıq ruhundan və qəhrəmanlıqlarından bəhs etmişdir. Hətta müəllif “Vətən və hürriyyət” kitabında Cavad xanın və Şeyx Şamilin adının çəkildiyi misralara aydınlıq gətirmək üçün həmin səhifənin axırın-

dakı çıxarışlarda bu vətənpərvər, azadlıqsevər şəxsiyyətlərin fəaliyyətlərinin əsas mahiyyətinə dair zəruri tarixi məlumatları da oxuculara çatdırmış, onların mübarizəsinə rəğbət bəslədiyinə işarə etmişdir. Məsələn, kitabda “İfadeyi-məram” şeirindəki “Sələnir şimdi Cavadxan xaki-paki Gəncədən” misrasına verilmiş izahatda deyilir: “Cavadxan məşhur Gəncə xanı adlanan bir zat idi. Şimdiki Gəncə quberniyası məşkur xanın idarəsində idi. Birinci Aleksandrın əsrində Sisianov adlı generalın təhti-komandasında Rusiya dövləti qoşun göndərib oğlu Hüseynqulu xanı özü ilə bərabər qətlə yetirib, Gəncəni dəxi fəth etmişdilər. 1804-cü ildə”. Bundan başqa, “Vətənimizə bir neçə söz” poetik mənzuməsində də Cavadxanın adı çəkilərkən Məmməd Səid Ordubadının verdiyi aşağıdakı tarixi qeydlər həm müəllifin Gəncə xanına xüsusi rəğbətini, həm də ondan örnək olaraq alınmalı olan vətənpərvərlik nümunəsini diqqət mərkəzinə çəkmişdir: “Son dəfə olaraq rus generalı Sisianov Cavadxana sülh təklif etdikdə belə cavab aldı: “Mənim nəşimi qala fəvqündə doğranmış görərsən, nəinki sülh edib Rusiya dövlətinə əl uzadanda”. Həmçinin “Vətənimizə bir neçə söz”də bu vətənpərvər dövlət xadiminə həsr olunmuş milli ruhlu təsirli misralar Azərbaycan ədəbiyyatında ölkənin müstəqilliyi uğrunda canını qurban vermiş Cavadxan haqqındakı ilk poetik qiymət kimi də böyük əhəmiyyətə malikdir. Çar Rusiyasının işğalçılıq siyasətinə qarşı son nəfərinədək vuruşaraq oğlu ilə birlikdə qəhrəmanlıqla həlak olmuş Cavadxandan söz açan bir əsəri həmin hakimiyyətin idarəçiliyi dövründə kitab halında nəşr etmək cəsarətini də yalnız Tiflisdə fəaliyyətdə olan “Qeyrət” nəşriyyatının sahibi Cəlil Məmmədquluzadə və onun məslək qardaşı Ömər Faiq Nəmanzadə göstərə bilərdi. “Vətənimizə bir neçə söz”dəki Cavadxana aid poetik sözlər Azərbaycan ədəbiyyatında milli azadlıq düşüncəsi ilə siyasi hakimiyyətin vəhdətini özündə cəmləşdirən vətənpərvər dövlət başçısının ölkənin qəhrəmanına çevrilməsini əks etdirən ümumiləşmiş qənaətlərdir:

...Səni qıldı hürriyyətin parə-par,
Qəbul etmədin şöhrəti-müstəar.
Zamanında hüşyarü bidardın,
Fəridü vəhidü fədakardın.
...Özün paksan, pakmış niyyətin,
Qərar icrə bağidi hürriyyətin.
...Sən açdın da bazari-hürriyyəti,
Ölüb də, diriltidin də milliyyəti. (5, s. 19)

Qafqazda azadlıq simvolu olmuş Şeyx Şamil haqqında da eyni notlar “Vətən və hürriyyət” kitabında öz əksini tapmışdır. Bəzi misralardan hiss olunur ki, Məmməd Səid Ordubadi XX əsrin əvvəllərində Qafqaz müsəlmanlarının birliyi sayəsində ağır müstəmləkə zülmündən qurtarmaq ideyasına da inam bəsləmiş və bu cəhətdən vaxtilə Şeyx Şamilin apardığı mübarizəyə haqq qazandırmışdır. Beləliklə, “Vətən və hürriyyət” kitabındakı Cavadxan və Şeyx Şamil motivi yeni tarixi şəraitdə xalqın milli düşüncəsini oyatmaq, ölkəni azadlıq

mübarizəsinə hazırlamaq məqsədi daşımışdır. Bütün bunlarla bərabər, “Vətən və hürriyyət” kitabının bütövlükdə Cavad xana həsr edildiyini, yaxud ona ithaf olunduğunu düşünmək doğru ola bilməz. Məmməd Səid Ordubadi özü də poemanın bir neçə yerində məsələyə geniş baxdığını, ümumiləşdirmələr apardığını nəzərə çarpdırmışdır:

Bu Vətən uğrunda canlar qoydu hər bir qəhrəman,
Qəhrəmanların məzarı üstə qurmaq imtahan.
Güstəgu etmək, qubar ilə bulansın asiman,
Millətə lazım deyil viranə dönmüş asiyan.
Şu keçən əyyami-müslim bəs ki istibdadımlaş,
Bizdən əksəndaz olan əflakə boş fəryadımlaş.¹

“Vətən və hürriyyət” poeması ümumilikdə adında ifadə olunduğu kimi, Vətən və hürriyyət marşıdır. Poemanın “Qeyrəti-millət” ruhu üstündə köklənmiş misraları milli azadlıq mövzusunun XX əsrin əvvəllərindəki qeyrət dramının parlaq poetik ifadəsidir. Məmməd Səid Ordubadinin “Əsərləri”nin birinci cildində “Loğmanın vəsiyyəti” adı ilə yalnız səkkiz bəndi çap olunan, əslində isə on yeddi bənddən ibarət olan “Qeyrəti-millət” şeiri gerçək bir milli marş səviyyəsində səslənir:

Baş ver Vətən uğrunda ki, əbnayi-Vətənsən!
Baş verməsən insan, nə ki, bir zağü zəğənsən!
Ey ol kişisən ki, Vətən aləmı çəkəsən,
Əhsən sənə, sən millətə nüzhətli çəmənsən!
Olsun gərək hər fərd yaranmışda həmiyyət,
İnsanlara fərz olmalıdır qeyrəti-millət! (5, s. 5)

“Vətənimizə bir neçə söz” mənzuməsi “Vətən və hürriyyət” poemasının əsas hissəsini təşkil edir. “Vətən və hürriyyət” kitabında 278 misradan ibarət olub, Məmməd Səid Ordubadinin əsas qayəsini – hürriyyətpərvərlik ideyasını əks etdirən bu mənzumə ədibin səkkizcildlik “Əsərləri”nin birinci cildində 48 misralıq şeir kimi təqdim edilmişdir. “Vətənimizə bir neçə söz” Vətənin gələcəyi üçün hürriyyətin zəruriliyini izhar edən düşündürücü, ibrətamiz bir əsərdir.

Məmməd Səid Ordubadinin “Vətən və hürriyyət” kitabı Gəncə hakimi Cavad xanın arvadı Bəyimxanımın ərinin dəfn mərasimində söylədiyi nitqin mətni ilə tamamlanır. Kitabda müəllifin verdiyi məlumatlardan görünür olur ki, “müharibədən sonra rus generalı Sisianov Cavad xanın parça-parça nəşini yaralıların içindən tapdırıb təntənəli surətdə dəfn etdirdi. Burada yazılmış nitqi Cavadxanın baş övrəti Cavadxanı tabuta qoyanda oxumuşdur”. Məmməd Səid Ordubadi “bu nitqi rus tarixində görməyib, ancaq İrandan əlinə çatan farsli lisanında yazılma bir məcmuədən” tərcümə etmişdir. Gəncə hakimi Cavadxanın arvadı Bəyimxanımın nitqi Azərbaycan vətənpərvərlik ədəbiyyatının, ümumən milli ictimai fikrin nida işarəsidir. Bu, Azərbaycan qadınının milli dövlətçilik ruhunun və böyük sədaqətinin əhdnaməsidir: “Kədərəngiz bir qaranlığa malik olan tabutun bu qara taxtaları mənə bir günəşin zamani-qürubunu andırır.

...Bəli! Niyyəti-hürriyyətsiriştin səni bir məqami-müqəddəsə isal etdirdi. Ey zair! Dünyayi-fanini ziyarət etməkdən mənzurun beş günlük bir fənilikdə üç günlük bir hürriyyət qazanmaq idi. Şimdişə hürriyyəti-əbədiyyətə vəsil oldun.

...Get! Heç bir əsrdə məsləki-həqiqin olan hürriyyətin bu sədayi-dilnişini əfradi-millətin qulaqlarından çıxmayacaqdır” (5, s. 30).

Fikrimizcə, Cavad xanın arvadı Bəyimxanımın nitqi “Vətən və hürriyyət” kitabında Məmməd Səid Ordubadinin Azərbaycan xalqına xitabı idi. Müəllif “Vətən və hürriyyət” adlanan kitabını ümumiləşdirilmiş müəyyən bir nəticə ilə deyil, hürriyyətpərəstlik nümunəsi olan mənalı bir xitabla bitirməklə daha təsirli etmişdir.

Məmməd Səid Ordubadinin XX əsrin başlanğıcında meydana çıxmış “Vətən və hürriyyət” şeirləri Azərbaycan ədəbiyyatında bu mövzuda yazılmış milli ideyaya malik təsirli, qüvvətli əsərlərin əvvəlcilərindəndir. İlk kitabları Məmməd Səid Ordubadinin əsrin özünü ədəbiyyatın sözünə çevirmək istedadının nümunəsidir. “Qəflət”dən “Vətən və hürriyyət”ə keçid cəmi bir il çəksə də, bu kitab Məmməd Səid Ordubadinin ümummilli ideallara xidmət edən, milli istiqlal ideyasını və vətəndaşlıq cəsarətini önə çəkən mübarizə ruhlu ədəbiyyatın layiqli yaradıcılarından biri olduğunu təsdiq etmişdir.

Məşhur “Molla Nəsrəddin” jurnalı “Vətən və hürriyyət”in müəllifi Məmməd Səid Ordubadinin milli istiqlalı tərənnüm edən şeirlərdən istiqlal uğrunda mübarizəyə həsr olunmuş ictimai satiraya keçidi üçün mühüm sənət körpüsünə çevrilmişdir. Ədib böyük demokrat yazıçı Cəlil Məmmədquluzadənin başçılıq etdiyi “Molla Nəsrəddin” ədəbi məktəbinin, bu böyük sənət cəbhəsinin ən görkəmli və fəal üzvlərindən biri idi. Həyatının müəyyən dövründə Cəlil Məmmədquluzadə ilə aralarında müəyyən fikir ayrılığının olmasına baxmayaraq, Məmməd Səid Ordubadi ardıcıl olaraq, axıradək “Molla Nəsrəddin” jurnalında yaxından iştirak etmiş, “Hərdəmxəyal” imzası ilə çap etdirdiyi satirik şeirləri və felyetonları ilə molla-nəsrəddinçi realist-satirik ədəbiyyatın, sənətdə tənqidi-realist düşüncənin inkişafı sahəsində böyük xidmətlər göstərmişdir. “Biz ona xatircəm idik və bilirdik ki, bu məcmuə yaşayacaqdır” (6) – deyən Məmməd Səid Ordubadi “Molla Nəsrəddin” məktəbi zəminində yetişib formalaşmış, lakin Azərbaycan romançılığı sahəsindəki xidmətləri ilə ədəbiyyatda böyük şöhrət qazanmışdır. Bununla belə, “Qəflət”, “Vətən və hürriyyət” kitablarındakı vətənpərvərlik ruhunda yazılmış şeirlər geniş mənada Məmməd Səid Ordubadinin böyük ədəbiyyata gəlişinin ilkin qüvvətli ədəbi tezləri kimi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Əslində Məmməd Səid Ordubadinin yaradıcılığı bütövlükdə “Vətən və hürriyyət” ladi üstündə köklənmiş böyük ədəbiyyat nümunəsidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Məmmədquluzadə C. İdarədən // Molla Nəsrəddin, 1907, 23 dekabr, № 48.

2. Ordubadi M.S. Həyatım və mühitim. Naxçıvan: Əcəmi, 2012, 234 s.
3. Ordubadi M.S. Qəflət. Tiflis: Qeyrət, 1906, s. 3-9.
4. Ordubadi M.S. Böyük ədiblə görüşlərim. "Ədəbiyyat" qəz., Bakı, 1944, 24 dekabr.
5. Ordubadi M.S. Vətən və hürriyyət. Tiflis: Qeyrət, 1907, s. 4-30.
6. Ordubadi M.S. İyirmi il // Molla Nəsrəddin, 1925, № 18.

Иса Габиббейли

СТИХОТВОРНОЕ ТВОРЧЕСТВО МАМЕДА САИДА ОРДУБАДИ: ОТ ЖАЛОБЫ НА ЭПОХУ К НАЦИОНАЛЬНОЙ НЕЗАВИСИМОСТИ

В статье проанализированы стихотворения выдающегося азербайджанского писателя Мамеда Саида Ордубади, написанные им в конце XIX и начале XX веков. Автором статьи поэтические образцы, собранные в книгах «Невежество» (1906) и «Родина и свобода», расцениваются не как стихотворения, что делалось до сих пор, а как общественно-философские поэмы. В статье широко освещаются идейно-художественные особенности этих произведений.

Ключевые слова: *Мамед Саид Ордубади, «Невежество», идейно-художественные особенности, общественно-философский.*

Isa Habibbayli

POETRY OF MAMMAD SAID ORDUBADI: FROM COMPLAINTS OF THE EPOCH TO NATIONAL INDEPENDENCE

The poems written by the prominent Azerbaijan writer Mammad Said Ordubadi in the late XIX century and early XX century are analyzed in the paper. The author considers that the poetic specimens collected in the books "Ignorance" (1906) and "Native Land and Liberty" by Mammad Said Ordubadi are not simple poems as mentioned before, but they are social-philosophical poems. The ideological-artistic features of these works in the both books are thoroughly explained in the paper.

Key words: *Mammad Said Ordubadi, "Ignorance", ideological-artistic features, social-philosophical.*

AYGÜN ORUCOVA

AMEA Naxçıvan Bölməsi

E-mail: orucovaaygun@box.az

CƏLİL MƏMMƏDQULUZADƏ YARADICILIĞINDA SƏDİ ŞİRAZİ ŞEİRLƏRİ

Məqalə böyük Azərbaycan ədibi Cəlil Məmmədquluzadənin həm ümumi yaradıcılığında, həm də şeir yaradıcılığında Şərq ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi Sədi Şirazin "Gülüstan" və "Bustan" əsərlərindən gətirilmiş şeirlər, onlardan yaradıcı istifadədən bəhs edir. Bu şeirlər bəzən orijinalına uyğun olaraq fars dilində, bəzən tərcümə şəklində, bəzən təzmin, bəzən müləmmə şəklində istifadə olunmuşdur. Mirzə Cəlil böyük ustadının müərrəqqi ənənələrindən, "nəsihətlər kitabı"ndan yeri gəldikcə faydalanmış, lakin onun yeddi əsr sonrakı sələfi kimi öz orijinal yolunu müəyyənləşdirə bilmiş, Sədini təkrar etməmiş, "İndi Sədi əsri deyil", deyərək nəsihətlər yolunu yox, tənqid, gülüş və islah yolunu tutmuşdur.

Açar sözlər: *satirik nəzirə, yaradıcı istifadə, Sədi Şirazi, şeir yaradıcılığı.*

XX əsrin yeni tipli ədəbiyyatının, tənqidi realizm ədəbi cərəyanının banisi böyük novator ədib Cəlil Məmmədquluzadənin (1869-1932) yaradıcılığında Şərq ədəbiyyatı klassiklərindən ən çox müraciət olunanı uzun müddət əsərləri mollaxana tipli ibtidai məktəblərdə ən əsas dərslik vəsaiti kimi istifadə olunan Sədi Şirazi (1184-1291) olmuşdur. Mirzə Cəlilə "mollaxanada Quran, yaxud "Çərəkə"dən savayı ... bədii ədəbiyyat və tarix haqqında da məlumat verirdi ki, bu işdə əsas vəsait Sədi Şirazin "Gülüstan" və "Bustan" əsərləri idi. "Ədib "Çay dəstgahı" əsərində, sonralar "Ölülər"də, bir sıra məqalə və felyetonlarında uşaq vaxtı oxuduğu "Gülüstan"ı yad edib, onun ayrı-ayrı parçalarını misal gətirmişdir" (2, s. 9-10). Dini təhsilin ikinci mərhələsində gələcək ədibimiz "Camei-Abbas", "Bist bab", "Sual və cavab" kimi şəriət kitabları ilə yanaşı, Şərq klassiklərinin məşhur əsərlərini də öyrənmişdir. Bu barədə akademik İsa Həbibbəyli yazmışdır: "Şübhəsiz, Cəlil Məmmədquluzadə Şərq ədəbiyyatının klassiklərindən sayılan Şeyx Sədi Şirazin "Gülüstan" və "Bustan" əsərlərini də Molla Bağırın məktəbində oxuyub öyrənmişdi. Ədibin xatiratında bir yerdə həmin illərdəki mütaliədən bəhs edilərkən "Şahnamə"nin də adı çəkilir" (1, s. 54). Böyük demokrat ədibin pedaqoji fəaliyyət illərində təsir gücünə inandığı əsas vasitələrdən biri yenə də bədii ədəbiyyat, yaxud klassik Şərq ədəbiyyatının dəyərli nümunələri olmuşdur: "Gənc müəllim Nehrəmin tam avamlığı

və cəhaləti içərisində həqiqətən bir işıq mənbəyi idi. O, xalqı maarifləndirmək, müəllimin və məktəbin nüfuzunu qaldırmaq üçün var qüvvəsini sərf edir, savadsız kənd əhli üçün gecələr Firdovsinin “Şahnamə”sini oxuyurdu” (2, s. 32). Şərq ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən “Hafiz arifanə qəzəllərdə, Firdovsi qəhrəmanlıq eposunda bənzərsizdirsə, Sədinin nəzmində nəsrinin aydınlığı, nəsrində isə nəzminin şirinliyi vardır” (32, s. 119). Fars ədəbiyyatının korifeyləri içərisində hamıdan üstün olan, “Gülüstən” əsərinin müqəddiməsində “öz adının dillərdə əzbər olduğunu, sözlərinin bütün dünyanı tutduğunu” qeyd edən (7, s. 1) Şeyx Müslihəddin Sədi Şirazinin “Bustan” (1257) və “Gülüstən” (1258) əsərləri, nəinki Şərqdə, hətta Qərbdə fars dilini öyrənənlər üçün dərslik statusu qazanmışdır. Tədqiqatçıların fikrincə, “Gülüstən”dakı həm şeir, həm də nəsr bədii kamilliyin son həddindədir, sözün bundan artıq gözəlliyini təsəvvür etmək qeyri-mümkündür (11, s. 13). Mükəmməl təhsil almağına, ensiklopedik bilik sahibi bir şəxsiyyət olmağına baxmayaraq, o, ədəbiyyatı elmi biliklərlə yükləməmiş, “qızıl orta” prinsipini gözləmiş, İraq səpki dövründə yaşamasına baxmayaraq, Xorasan səpkili şairlər kimi “səhle-mümtəne” – “çətin, əlçatmaz sadə” bir üslubla yazıb-yaratmışdır. “Səhle-mümtəne ilk baxışda sadə şeirdir, amma onu yaratmaq çətinidir. Uzaqdan aydın görünən, yaxınlaşdıqca ilğım kimi üfüqlərdə itən sənətkarlığı zirvəyə ucaldan bu sadəliyi şərtləndirən əsas amillər canlı danışq tərz, atalar sözü, məsəllər, aforizmlər, təzadlar, müfəssəl bənzətmələr, paralellər və s.-nin işlənməsidir” (12, s. 172-180). Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən Heyran xanım Dünbuli, Seyid Əzim Şirvani, Məmməd Tağı Sidqi, Mir Möhsün Nəvvab, Mirzə İsmayıl Nakam, Mirzə Həsən Yüzbaşızadə, Molla Sadıq Rahil və digər şairlərimiz Sədinin qəzəllərinə təzminlər yaratmışlar. “Mirzə Ələkbər Sabirin “Hophopnamə”sinə daxil olan və fars dilində yazdığı bizə məlum olan üç şeirin üçü də Sədi əsərlərilə əlaqədar olmuşdur” (10, s. 114). Fikrimizcə, yaradıcılıqda dərin, böyük mənalı sadə bir üslub seçməkdə, ana dilinin zənginliyini və incəliklərini dərinlən duyaraq bu dildə yazı-yaza ədəbi dili formalaşdırmaqda və “Molla Nəsrəddin” jurnalını nəzm və nəsrin növbələşməsi formasında yazmaqda Mirzə Cəlil “Əfsəhül-mütəköllimin” Sədi Şirazidən bəhrələnməmişdir. Cəlil Məmmədquluzadənin bəzi məqalə və felyetonlarında, hətta nəsr və dram əsərlərində də Sədi yaradıcılığından məharətlə istifadə olunmuşdur. “Ölülər” tragikomediyasında (1909) birinci məclisdə müəllimin Cəlala öyrətdiyi şeirlər o zaman dərslik vəsaiti kimi istifadə olunan “Gülüstən” əsərindəndir (Tərcüməsi: Bədəndən çıxan can bir daha geri qayıtmayacaqdır). Əsərdə farsca verilmiş “Kon süxtəra can şüd, can şüd avaz nəyaməd” misraları təsadüfi xarakter daşımayıb və hətta böyük ədib bilərəkdən əsərin mövzu və məzmunu ilə səsləşən bu misraları seçmişdir. Əsərin əsas qəhrəmanı və müəllif ideyalarının daşıyıcısı olan İskəndər bu kitaba müraciətlə aşağıdakı sözləri deyir: “Tanıyıram səni. On beş il bundan irəli həmin otaqda mən də səni oxumuşam (oxuyur). “Məlikra in nəsihət sudmənd aməd və əz səri-xuni-u dər güzəşt” (3, s. 386). Cəlalədən fərqli olaraq, İskəndə-

rin əsərdən verilmiş parçanı heç bir səhvə yol vermədən oxumağı onun əsəri çox yüksək səviyyədə mənimsədiyini göstərir.

“Molla Nəsrəddin”in 1907-ci ilinin 28-ci nömrəsindəki “Oxucularımıza” adlı yazıdan aydın olur ki, əvvəlinci nömrəsinin baş məqaləsində və digər nömrələrdə dövlətlilərə “məddahanə” mənzumələr yazan “Təzə Həyat” qəzetini “Molla Nəsrəddin” jurnalı tənqid etmişdir. Onlar isə cavabında söyüş xarakterli təhqiredici yazılarla bərabər, həm də yazmışlar ki, guya “Molla Nəsrəddin” jurnalı dövlətliləri o məqsədlə pisləyir ki, ona pul versinlər. Bu kimi fikirləri yalnız gülüşlə qarşılayan baş redaktor yazır: “Molla Nəsrəddin”in əlli altı nüsxəsini diqqətlə oxuyanlar bilirlər ki, biz bir söz ilə də işarə eləməmişik ki, bizim pula ehtiyaclığımız var, ondan ötrü ki,

“Hər ki bər xod dəri-süal güşad –
Ta bəmirəd niyazmənd bəvəd”.
“Əz begüzar və padşahi-kon
Kərdəni-bitəmə bülənd bəvəd”.

Məqalədə farsca verilmiş bu beytlərin tərcüməsi belədir:

“Hər kim özü üçün istək qapısını açsa,
Ölənə qədər ehtiyac içində olar”.
“Açgözlükdən əl çək və padşahlıq et,
Çünki tamahsız baş uca olar”.

Tədqiqatçı Aygün Əlizadənin fikrincə, “Molla Nəsrəddin” jurnalında təxminən altmış felyeton, şeir və karikaturada Sədi Şirazinin “Gülüstən” əsərindən beytlərə rast gəlmək mümkündür. Jurnalın elə birinci nömrəsindəki “Lisan bəlası” felyetonunun başlanğıcına diqqət yetirək: “Üç kəlmə hikmət kəlmələrindən”. Burada eyni mövzuya aid üç tanınmış şəxsiyyətin fikirləri diqqət mərkəzinə çəkilmişdir: İsa əleyhüssəlam, Həzrəti Süleyman əleyhüssəlam və Müslihəddin Şirazi. “İki peyğəmbər insanlara danışmamağın danışmaqdan yaxşı olduğunu məsləhət görürlər. Amma Sədi Şirazinin hikmətli sözləri onların fikirlərindən fərqlidir. O, dili insan hünərinin, biliyinin göstəricisi hesab edir” (9, s. 211). Sədinin fikirlərini ifadə edən bu parça orijinalına uyğun olaraq, farsca felyetona daxil edilmişdir:

Zəban dər dəhan, ey xirədmənd, çist?
Kilidi-dəri-gənci-sahibhünər.
Çü dər bəstə başəd bedanəd kəsi,
Ki cəvahirfuruşəst ya piləvər (9, s. 211).

Tərcüməsi:

Nədir dil ağızda, ey ağılı olan,
Hünər xəznəsinə açardır, inan.
Əgər bağlı olsa, kim anlar ki, o,
Cəvahir satandır, ya muncuq satan (12, s. 182).

İnsan əgər danışmırsa, onun ağılının, elminin, tərbiyə və əxlaqının hansı səviyyədə olduğunu müəyyən etmək olmaz. Ona görə də zəngin həyat təcrübə-

sinə malik istedadlı şair Sədi yersiz susmağı da yersiz söz demək qədər “ağla nöqsan” hesab etmişdir:

Ədəb sayılsa da, məclisdə susmaq,
Məsləhət zamanı danışmaq gərək.
İki şey ağla nöqsan sayılır,
Yersiz susmaq ilə yersiz söz demək (9, s. 26).

“Gülüstən”ın “Hökmdarların rəftarı haqqında” adlı fəslində bir hekayətdə alimlərin başçısı Bozorgmehrdən sükutunun səbəbini soruşduqda o, belə cavab vermişdir:

Əgər iş səs-küysüz düzəlsə, mən
Qaçaram dil açıb bir söz deməkdən.
Korun qarşısında görsəm, quyu var,
Bu zaman dinməsəm, çox eyib olar (9, s. 81).

“Gülüstən”ın digər fəsillərində də bu mövzuda müəyyən bəndlərə rast gəlmək mümkündür, hətta əsərin “Susmağın faydaları haqqında” adlı dördüncü fəslə adından da göründüyü kimi, eyniadlı mövzuya həsr olunmuşdur. Maraqlı burasıdır ki, bu bəndlərin içərisində həm məna və məzmun, həm də sənətkarlıq cəhətdən ən mükəmməl elə Mirzə Cəlilin seçdiyi bənddir. Felyetonda Sədi Şirazin şeirindən sonra “Bu mətləbləri təsdiq edəndən sonra Molla Nəsrəddin öz tərəfindən bunu da lazım bilir desin”, – deyərək öz satirasını – “Lisan bəlası” şeirini vermişdir. Ancaq əslində istedadlı sənətkar iki müqəddəsin fikirlərini yox, Sədinin fikrini təsdiq etdiyini açıq-aydın nəzərə çatdırmışdır. Sədinin fikrincə, kora qarşısında quyu olduğunu bildirməmək nə qədər böyük günah və eyibdirsə, Mirzə Cəlilin fikrincə də “cəmdəyinə vurulan”, “başın əyib peysərinə durulan”, “düşmənin pamal etdiyi”, zülm etdiyi, boynuna kəndir saldığı, ruzisini cəbr ilə əlindən aldığı” insanların da dinməməyi o qədər böyük eyib və günahdır. Əgər Sədi Şirazi dilin mahiyyəti, onun insanın daxili aləminin ortalığa çıxmasındakı rolundan bəhs edirsə, Mirzə Cəlil, təbii olaraq, Sədinin yeddi əsrdən sonrakı xələfi kimi Sədinin yox, öz dövrünün əhval-ruhiyyəsini əks etdirən insana, onun bir üzvünə – dilinə, hissənin vasitəsilə, əslində, tama, bütövə müraciət edərək “Lisan bəlası” şeirini yazmışdır.

Jurnalın 1906-cı ilinin 35-ci nömrəsində istedadlı şair qəzəlinin məqtə beytində Sədinin:

Əhli-kəmal etsə də, etməsə də vəsfini,
Məşşatə lazım deyil gül üzə heç bir zaman (9, s. 30),

beytinin üzərində dəyişikliklər aparmış, həm də öz gizli imzasını əlavə etmişdir. Sədinin ümumilikdə yaxşı, xeyirxah insanları, konkret olaraq isə dövrünün hökmdarı Atabəy Əbubəkr Səd ibn Zəngini (1195-1226) nəzərdə tutaraq işlətdiyi “gül üz” ifadəsini Mirzə Cəlil “ruyi-dilaram”, yəni “sevgilimin üzü” formasında işlətməmişdir:

Vəsf-i tura gər konəd, vər nəkonəd Lağlağı,
Hacəti-məşşatə nist ruyi-dilaramra (3, s. 627).

Tərcüməsi:

Səni tərifləsələr də, Lağlağı tərifləməz,
Sevgilimin üzünə bəzəkçi lazım deyil (3, s. 627).

“Lağlağı”nın tərifləmədiyi məşhur şəxs isə, fikrimizcə, şeirdə adı çəkilən milyonçu-xeyriyyəçi Hacı Zeynalabdin Tağıyevdir. Şeirdən əvvəl verilmiş və onun məzmununu tamamlayan “Tiflisdə mədrəseyi-ruhani” felyetonundan aydın olur ki, dırnaqarası millət dərdi çəkən bakılılar Tiflisin Şeytanbazar məhəlləsində bir mədrəsə açmaq üçün on min manat pul toplusalar da, pullar padşahlıq xəzinəsinə qoyulmuş və elə orada da yatıb qalmış, sonra isə onlara prosent kağızları və ya bank biletləri alınmışdır. Məhz buna görə də Mirzə Cəlil belə “xeyirxahlıq” göstərənləri nəinki tərif etmir, hətta onlara istehza edərək satiralarının tənqid obyektinə çevirir.

Molla Nəsrəddin 1906-cı ilin 23-cü nömrəsində “Çətin məsələyə cavab” adlı felyetonunda Qori darülmüəllimində şəriət dərsinin rusca, yaxud müsəlmanca öyrədilməsi məsələsinin “hətta yuxuda belə müsəlmanca danışan uşaqların qulaqlarını kəsən” (4, s. 72) seminariya rəisi cənab Miropıyevin ucbatından həll oluna bilməməyi diqqətə alınmışdır. “Lağlağı”nın: “Əgər mən özüm də şəriət müəllimi olsam, ...şəriət dərsin rusca oxudaram, əgər rusca deməsəm, yəqin bilirəm ki, Miropıyev mənim də qulaqlarımı kəsər” (4, s. 72), – sözlərinin qarşısında fikrə gedərək bir cavab tapa bilməyən “Molla Nəsrəddin”in köməyinə yenə də Sədi Şirazinın sözləri gəlir. Mirzə Cəlilin nəzmlə verilmiş cavabı Sədi şeirinə təzmin şəklində yazılmışdır:

Bizi yorma bica yerə, qıl kərəm,
Rəva görmə bu millət olsun ədəm.
Məzən bitəmmül bəküftar dəm,
Niku gu, əgər dir guya, çe qəm? (4, s. 72)

Tərcüməsi:

Düşünmədən danışmağa başlama,
Yaxşı de, gec desən nə eybi?

Şeirin digər iki bəndi kimi birinci bəndin də farsca verilmiş üçüncü və dördüncü misraları Sədi Şirazinın “Gülüstan” əsərindəndir.

Hər nə qədər klassik Şərq ədəbi irsindən istifadə etsə də, professor Mir Cəlil Paşayevin sözlərilə desək, sxolastik Şərq şeiri XX əsrin həyat və mübarizələrinə xeyir yox, zərər verən bir üslub idi (8). Sədi şeirində o qədər güclü olmasa da, müəyyən mənada sxolastika mövcuddur. Məsələn, Sədi ayaqqabısı olmayana ayağı olmayan insanla təsəlli verməyə çalışırsa, Mirzə Cəlil bu insanın maddi səviyyəsini artırmaq, ona bu dünyada insan kimi yaşamağın yollarını öyrətməyə çalışmışdır. O, ayaqqabısı olmayan bu kimi sadə, adi, zəhmətkeş insanlara azadlığın nə demək olduğunu, bunun üçün birləşmək və mübarizə aparmaq lazım olduğunu göstərmişdir. XX əsrdə artıq ədəbiyyat nəsihət və məsləhətlərlə kifayətlənə bilməzdi, buna görə də Cəlil Məmmədquluzadə çarizmin müstəmləkəsinə çevrilən, maddi və mənəvi təzyiqlərə məruz qalan, hüquqları

əlindən alınan xalqı azadlıq uğrunda mübarizəyə qaldırmağı özünün ən ali məqsədi hesab edirdi. Mirzə Cəlil “Mədfən” məqaləsində (5, s. 420) “müsəlman millətlərinin çürümüş kafasını sındırıb içərisindəki mövhumatı dağıtmaq yolunda ikicə kəlmə danışmayan” özünəqədərki bütün şair və yazıçıların əsərlərini yandırmağın zamanı yetişdiyini qeyd edir və belə kitabları “mədfəni-fikir”, yəni “fikirlərin basdırıldığı yer” adlandırır. Burada yazıçı, əlbəttə ki, ölmüş, zamanı keçmiş, mütərəqqi əhəmiyyəti olmayan fikirlərdən bəhs edir. Çünki canlı olan dəfn oluna bilməz. “Çünki pak edən şeylərdən biri də yandırmaqdır” fikrində olan ədib bu cür kitabları murdar, napak varlıqlarla, mikroblarla müqayisə edir. Millətin canına, qanına, beyninə, ağlına, məntiqinə daim zərər yetirən bu mikroblardan xilas olmağın, təmizlənməyin yeganə yolu isə onları yandırmaqdır. Diqqəti cəlb edən odur ki, “Anamın kitabı” əsərində də Gülbahar ruspərəst, iranpərəst və osmanlıpərəst qardaşlarının kitablarını yandırdıqdan sonra yerdə bir kitab qalır – “Anamın kitabı” və ya “Azərbaycanın kitabı”. Əsərdən hasil olan nəticə budur ki, XX əsrdə vətən övladının gərəyi olan məhz “Azərbaycannamə” kitabı olmalıdır! Məqalədə isə millətə lazım olan kitabları görmək məqsədilə “yandırılan kitabların şöləsində yalnız bir kitab” – Ömər Xəyyamın əsərləri diqqəti cəlb edir. Çünki məhz o, yeddi-səkkiz əsr əvvəl “biçarə” müsəlmanlara “məhərrəm ayında başına döyüb ağlaşmağın” heç bir mənası və ən vacibi isə səbəbi olmadığını açıq-aşkar şəkildə bildirmişdir. Şərqi böyük filosof şairi Ömər Xəyyam məlumdur ki, ictimai məzmunlu əsərləri, fəlsəfi rübailəri ilə geniş şöhrət qazanmış bir şairdir. XII əsr Azərbaycan ədəbiyyatının demokratik qoluna mənsub olan Məhsəti Gəncəvi öz rübailərini məhz Xəyyamın təsiri ilə yazmışdır. Xəyyamın cəsarətli fikirlərini, humanist yazılarını yüksək qiymətləndirən ədib yaradıcılığı alqışla qarşılanan bir çox şair və yazıçılarımızda “Xəyyam hissini, Xəyyam qeyrətini” görmədiyi üçün “Heyif müftə alqışlara!” – deyərək sonsuz təəssüfünü bildirir. “Heyif olsun” felyetonunda (1923) yeni əlifbaya keçidlə əlaqədar olaraq xalqın uzaq düşdüyü “nemət”lərdən bir neçəsini sadalayan ədib bunların sırasında Qurani, Şərq mətbuatını – Firdovsinin şahlar nəminə yazdığı “Şahnamə”sini, Sədinin gözəl nəsihətlər kitabı “Gülüstani”, filosof Hafizin, dindar Racinin, sinəzən Dilsuzun əsərlərini ilk növbədə qeyd edir. Bu əsərlərin, Qurandan savayı, təndirə düşüb yanmağı ədibi nəinki kədərləndirir, hətta əksinə. Çünki onların yerini “İbrahimbəyin səyahətnaməsi”, Mirzə Melkum xanın risalələri, Mirzə Fətəli Axundovun komediyaları, “Vaqiflə Sabirin şeirləri” kimi “yeni kitablar” (6, s. 238) dolduracaqdır. Müsəlmanların əsarətdə qalmasına səbəb olan köhnə kitablardan fərqli olaraq, Mirzə Cəlil yeni kitablara, yeni türk əlifbasının vücudu ilə “bundan sonra qabağa getmək yolu bizim üçün işıq gərək olsun” (6, s. 238) – deyərək xalqın, millətin gələcəyinə böyük ümidlər bəslədiyini bildirir.

Beləliklə, aydın olur ki, böyük ustad Mirzə Cəlil “Çay dəstgahı”, “Ölülər” kimi dram əsərlərində, bir çox felyeton və məqalələrində, bəzi satirik şeirlərində Sədinin mütərəqqi ənənələrindən yararlanmışdır. Cəlil Məmmədquluzadə

dənin yaradıcılığından, onun əsərlərindən istifadəyə aid gətirdiyimiz nümunələr göstərir ki, o, klassiklərimizin sənətkarlığından bacarıqla, novatorcasına istifadə etmiş, bununla tənqid hədəflərini daha kəskin ifşa etməyə, fikirlərini xalqa daha asan yolla çatdırmağa, ədəbiyyatımızı düzgün istiqamətə yönəltməyə nail olmuşdur.

ƏDƏBİYYAT

1. Həbibbəyli İ. Cəlil Məmmədquluzadə: mühiti və müasirləri. Bakı: Azərnəşr, 1997, 682 s.
2. Mirəhmədov Ə. Azərbaycan Molla Nəsrəddini. Bakı: Yazıçı, 1980, 430 s.
3. Məmmədquluzadə C. Əsərləri: 4 cildə, I c., Bakı: Öndər, 2004, 664 s.
4. Məmmədquluzadə C. Əsərləri: 4 cildə, II c., Bakı: Öndər, 2004, 584 s.
5. Məmmədquluzadə C. Əsərləri: 4 cildə, III c., Bakı: Öndər, 2004, 480 s.
6. Məmmədquluzadə C. Əsərləri: 4 cildə, IV c., Bakı: Öndər, 2004, 472 s.
7. Böyük İran şairi Sədi Şirazi (konfrans materialı). Bakı: İİR-nin Azərbaycan Səfirliyinin Mədəniyyət Mərkəzi, 2003, 246 s.
8. Novruzov T. Professor Mir Cəlil Paşayev Sabir irsinin görkəmli tədqiqatçısı kimi // "Xalq qəzeti", <http://www.science.gov.az/az/index.php?id=1766>
9. Əlizadə A. Sədi Şirazi və "Molla Nəsrəddin" jurnalı / Böyük İran şairi Sədi Şirazi (konfrans materialı). Bakı: İİR-nin Azərbaycan Səfirliyinin Mədəniyyət Mərkəzi, 2003, 246 s.
10. Nağıyeva C. Azərbaycan ədəbiyyatında Sədi şeirlərinin təzmini / Böyük İran şairi Sədi Şirazi (konfrans materialı). Bakı: İİR-nin Azərbaycan Səfirliyinin Mədəniyyət Mərkəzi, 2003, 246 s.
11. Qəzai Ə. "Gülüstan"a bir nəzər / Böyük İran şairi Sədi Şirazi (konfrans materialı). Bakı: İİR-nin Azərbaycan Səfirliyinin Mədəniyyət Mərkəzi, 2003, 246 s.
12. Mövlayi A. Sədi qələminin sehri / Böyük İran şairi Sədi Şirazi (konfrans materialı). Bakı: İİR-nin Azərbaycan Səfirliyinin Mədəniyyət Mərkəzi, 2003, 246 s.

Айгюн Оруджева

СТИХОТВОРЕНИЯ СААДИ ШИРАЗИ В ТВОРЧЕСТВЕ ДЖАЛИЛА МАМЕДКУЛИЗАДЕ

Статья рассматривает стихотворения, заимствованные из произведений «Гулистан» и «Бустан» видного представителя Восточной литературы Саади Ширази, и их творческое использование великим азербайджанским литератором Джалилом Мамедкулизаде, как в творчестве в целом, так и в поэзии.

Эти стихотворения использованы иногда в соответствии с оригиналом на персидском языке, иногда в виде перевода, в стиле тезмин или мюлемма. Мирза Джалил к месту использовал прогрессивные традиции мастера, его «Книгу наставлений», но не подражал Саади, а, как его последователь через 700-летний период, находил свой оригинальный путь, он говорил «Сейчас не век Саади» и шел не по пути наставлений, а по пути критики, сатиры и реформ.

Ключевые слова: сатирическое подражание, творческое использование, Саади Ширази, поэтическое творчество.

Aygun Orujova

SADI SHIRAZI'S POETRY IN JALIL MAMMADGULUZADEH'S WORKS

The article deals with the poems taken from the works “Gulistan” and “Bustan” of Sadi Shirazi, the distinguished member of Eastern literature, and the creative use of them in works of Jalil Mammadguluzadeh, the great Azerbaijani writer. These poems are used sometimes according to the original in the Persian language, sometimes in the translated form, in style of tezmin or mulemma. Mirza Jalil used progressive traditions of the master, his “Admonition Book” in the right place, but he didn't imitate Saadi, as his follower after the 700-year period, found his original way, he told “It is not the century of Saadi now” and followed not by the way of admonitions, but by the way of criticism, satire and reforms.

Key words: *satirical imitation, creative use, Sadi Shirazi, poetic works.*

(AMEA-nın müxbir üzvü Ə.A.Quliyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

ƏLİ HƏŞİMOV

AMEA Naxçıvan Bölməsi

E-mail: alireshim@yahoo.com

“MƏHŞƏR” ROMANINDA NAXÇIVAN

Məqalədə Azərbaycan tarixi roman janrının inkişafında əhəmiyyətli mərhələ olan, xalq yazıçısı İsa Hüseynovun “Məhşər” romanından bəhs olunur. Romanda Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvanla bağlı müəyyən məqamlar, Naxçıvanda cərəyan edən hadisələr də mövcuddur. Əsər Azərbaycan tarixi romanının uğurlu nümunəsi kimi dəyərləndirilir, Naxçıvandan bəhs edən məqamlara aydınlıq gətirilir.

Açar sözlər: *Azərbaycan, tarixi roman, “Məhşər”, Naxçıvan, Nəsimi.*

Sovetlər dönməində xalqımızın zəngin və çoxəsrlik tarixi keçmişinin ayrı-ayrı mərhələləri tarixi romanların mövzusunə çevrilmişdir. Bu mənada Azərbaycan ədəbiyyatında tarixi roman janrının keçdiyi yol maraqlı və bir o qədər də diqqətəlayiqdir. Tarixi roman janrının inkişafında Məmməd Səid Ordubadi yaradıcılığı xüsusi mərhələ təşkil edir. Kökü XVII əsr Avropa ədəbiyyatı təcrübəsindən gələn tarixi roman ənənəsi Azərbaycan ədəbiyyatında özünəməxsusluğu, milli keyfiyyətləri ilə seçilib yadda qalmaqdadır (1, s. 176).

Janrın nəzəri tələbləri və bədii nümunənin təsviri elementləri, müəllifin bəhs olunan tarixi dövrə münasibətilə yanaşı, tarix, müasir dövr və müəllif fikri arasındakı balanslaşmanın tələb olunduğu tarixi romanlarımızda müraciət olunan mövzu da əhəmiyyətli rol oynamaqdadır. Bu da müəllif üzərinə böyük məsuliyyət qoyur. Elə buna görə ki, zəngin dövlətçilik ənənələri formalaşmış türk dünyası tarixində ziddiyyətli, bir o qədər də maraqlı dövr olan monqolların hakimiyyətdə olduğu illər, Teymurun Azərbaycanı işğal etdiyi tarixi mərhələ tarixi mövzuya müraciət edənlərin daha çox diqqətini cəlb etmişdir. Bu sırada dramaturgiya ilə yanaşı, nəsr əsərlərinin də xüsusi çəkisi vardır. Nəsrin həcm etibarilə kiçik janrı olan hekayələr sırasında yazıçı, dramaturq Həmid Arzulunun “Göy geyimli fateh” hekayəsi mövzusunı bu dövrdən alan dəyərli əsərlərdəndir. Zaman Qarayevin “Əlincə qalası”, xalq yazıçısı İsa Hüseynovun “Məhşər” romanlarını da uğurlu bədii nümunələr kimi göstərə bilərik. Bu nümunələr içərisində “Məhşər” romanı özünəməxsusluğu ilə seçilir. Ona görə ki, əsərin həm mövzu və ideyası, həm sənətkarlığı, həm də dili, üslubi keyfiyyətləri ədəbiy-

yatşünaslığın tələbləri səviyyəsindədir. Bu səbəbdəndir ki, roman yazıldığı gündən geniş oxucu kütləsinin, ədəbi tənqidin diqqət mərkəzində olmuş, haqqında müxtəlif prizmalardan yanaşılmaqla dəyərləndirmələr aparılmışdır. “Məhşər” romanının qısa zamanda geniş əks-səda doğurmasının səbəbləri içərisində elə İsa Hüseynovun ssenarisi ilə, romanın motivləri əsasında Azərbaycan təsəvvüf ədəbiyyatının görkəmli siması, hürufi şair İmadəddin Nəsiminin dövründən, həyatından bəhs edən “Nəsimi” filminin çəkilməsi oldu. Bundan sonra mətbuatda film və roman haqqında maraqlı yazılar, tənqidi məqalələr çap olundu.

Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi, dilbər guşəsi olan Naxçıvanın reallıqlarından bəhs edən maraqlı romanlar da yazılmışdır. Burada mövzusunun Naxçıvan həyatından, bu diyarın tarixinin müxtəlif mərhələlərindən alan orijinal, məzmunlu ədəbi əsərlərdən danışmaq olar. Eyni zamanda tarixin müxtəlif dövrlərindən bəhs edən əsərlərdə Naxçıvanla bağlı kiçik epizodların olduğunu görürük.

Haqqında danışacağımız “Məhşər” romanının da müəyyən hissələrində Naxçıvanla bağlı epizodlar var. Həm mövzusu və ortaya qoyduğu milli ideya, həm də sənətkarlıq xüsusiyyətlərinə görə ki, elmi ədəbiyyatda haqqında ən çox bəhs olunan tarixi romanlardan bir də “Məhşər”dir. Roman haqqında yazılanları bir neçə qrupda sistemləşdirmək olar. Bu məqalələrdən bir neçəsinə diqqət yetirək. Tarixçi Əbülfəz Rəhimovun “İsa Hüseynovun mühakiməsi” adlı məqaləsində tənqidçi bəzi məqamlarda elmi obyektivliyin prinsiplərini pozaraq bədii əsərə tarixi oçerk nəzəriyyə ilə baxır, müvafiq tarixi dövrlə müqayisələr aparır, yerli-yersiz mühakimələr yürüdür. Romana islam tarixçiliyi nöqtəyi-nəzərindən yanaşan tənqidçi romanda irfani dünyagörüşün səthi şəkildə cərəyan etdiyindən söhbət açır və bütün bunlara səbəb kimi “Hürufizmin Azərbaycan tarixşünaslığında lazımınca tədqiq edilmədiyini” göstərir (6, s. 142). Jurnalın elə həmin nömrəsində yazıçı İsa Hüseynovun cavabından oxuyuruq. Ədəbi təcrübədə “Tarixdən yalnız şərti material kimi istifadə edən yazıçılar olub” (4, s. 145) – deyərək müəllif bir çox dünya ədəbiyyatı klassiklərinə istinad edir, onların da tarixi faktlara münasibətdə sərbəst olduqlarını deyir. Daha sonra yazıçı A.Dümanın dilindən çıxış edərək “tarixi əlində mum kimi işlədib” ifadəsiylə yazıçının tarixə münasibətinin sanki hüdudlarını müəyyənləşdirir. Roman haqqındakı tənqidin elmi əsassızlığı bir də onda özünü göstərir ki, tənqidçi bədiiliyin prinsiplərini gözləmədən romana tarixi mövzuda yazılmış tədqiqat əsəri kimi yanaşır. Bu mənada tarixi romanlarda tarix və reallıq münasibətlərinə aydınlıq gətirmək baxımından professor Qəzənfər Paşayevin fikirlərini xatırlamaq yerinə düşər. O yazır: “Bədii ədəbiyyat tarixdən çox oxunur, buna görə də onun düzgün və obyektiv mövqeyi daha vacibdir. Bu tələblərə cavab verməyən əsərlər ...dövrə yalnız münasibət yaratmaqla zərərli bir şey kimi ortaya çıxır” (8).

İsa Hüseynov yaradıcılığı, eləcə də “Məhşər” romanı haqqında maraqlı yazıların müəllifi kimi tanınan tənqidçi Vəqif Yusifli roman barədə yazır: “...əsərin daha geniş təhlilinə, özü də obyektiv qiymətləndirilməsinə ehtiyac duyulur.

...Müharibədən sonrakı Azərbaycan kəndinin təsvirindən birbaşa “geriyə” – uzaq tarixə qayıtmaq o qədər də asan deyildir” (7). Tənqidçi romanın mövzundan, sənətkarlıq xüsusiyyətlərindən, dil, üslubi keyfiyyətlərindən, dolğun fikir və yüksək ideyasından bəhs edərək əsərin Azərbaycan tarixi romanının inkişafındakı rolundan, təsvir olunan tarixi dövrə münasibət, dövrün reallıqlarını əks etdirmə səviyyəsindən danışır.

Burada tənqidçi həm də romanda Azərbaycan təsəvvüf ədəbiyyatının görkəmli siması İmadəddin Nəsiminin həyatı, dövrü, onun şəxsiyyəti və bunlarla birgə mükəmməl obrazını dəyərləndirir.

Roman yazılandan bu günə qədər roman haqqında ya dövrün tarixi nəsrini xarakterizə edən tədqiqatlarda, ya da konkret olaraq roman haqqında yazılmış tənqidi məqalələrdə əhatəli şəkildə bəhs olunmuşdur. Əsərin müsbət, tarixi, tərbiyəvi əhəmiyyəti ilə yanaşı, qüsurlarından da söz açılmışdır.

“Məhşər” romanının mətni ilə tanışlıq isə həqiqi mənada oxucunu tarixin uzaq XIV əsrinə aparır. İlk olaraq onu demək lazımdır ki, Teymurilərin hakimiyyəti dövrü Azərbaycan tarixşünaslığında dərin öyrənilməsinə baxmayaraq bu mərhələnin, xüsusilə də hürufizm hərəkatı ilə bağlı dəqiqləşdiriləcək bir çox detalları qalmaqdadır. Xalq yazıçısı İsa Hüseynov isə bədii sözün imkanları daxilində bu mərhələnin ədəbi salnaməsini yaratmışdır.

Romanda tariximizin mühüm bir dönəmini mövzu alan İsa Hüseynov dövrün iqtisadi, ictimai-siyasi, sosial-mədəni inkişafı, hürufizm fəlsəfi cərəyanının yaranması, keçdiyi mərhələlər, bunu zəruri edən mühüm amilləri aydınlaşdırır. Nəsimi, onun ustadı, hürufi təliminin banisi Fəzlullah Nəimi, həqiqi qılınc bahadırlarının Nəimindən sonrakı qoluna rəhbərlik edən Yusif Keyya, Nəimin qızı Fatma, tarixi şəxsiyyət və ədəbi qəhrəman kimi Əmir Teymur və onlar ətrafında cərəyan edən hadisələrin fonunda müəllif Azərbaycan romançılığının, tarixi roman ənənəsinin dünya və Azərbaycan təcrübəsinə əsaslanaraq aydın, anlaşqlı və kifayət qədər də bədii dillə maraqlı oxu nümunəsi yaratmışdır.

Romanın sonlarında öyrənirik ki, hürufilərin şeyxi Nəimi ilk dəfə məramını elan etdiyi yerdə – Naxçıvanda edam olunmuşdur. Onu da qeyd edək ki, şərq təfəkkürünə uyğun olaraq bir çox qabaqcıl simalarda olduğu kimi, Nəimiyə, Nəsimiyə də zamanla o qədər əsatiri don geydirmişlər ki, çoxvariantlılıq içərisində qəhrəmanın tarixi simasını dəqiqləşdirmək o qədər də asan deyil. Bəhs etdiyimiz faktla bağlı olan mənbələrdə bir neçə elmi mülahizə mövcuddur. Romanın müəllifi də Nəiminin hürufi təlimini Naxçıvanda ilk olaraq elan etməsi, hürufizmin beşiyinin məhz qədim Naxçıvan torpağı olması variantına əsaslanmışdır. Romanda bu kimi detallar var ki, Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvan torpağının orta əsrlərdə Azərbaycanın ictimai-siyasi həyatında oynadığı rol, Naxçıvanın fəlsəfi, irfani fikrin əsas mərkəzlərindən biri kimi təqdim olunması müəllifin tarixi reallıqların ədəbi müstəvidəki dolğun əksinə xüsusi diqqət yetirdiyinin göstəricisidir. Fikrin davamı kimi yazıçı hürufizmin

filərin doqquz şəhərdə ocaqlarının olduğunu, mərkəz şəhərin Naxçıvan olduğunu sübutu olaraq ilkin elan olunma yerinin Naxçıvan olduğunu göstərir.

Yazıçı romanda tarixi faktlardan məqamındaca istifadə edə bilmişdir ki, bu da müəllifin uğurları sırasındadır. Tarixi mənbələrdə, eləcə də orta əsrlərdən bəhs edən tədqiqatların bir çoxunda adı keçdiyi kimi Atabəylərin, həm də Sultan Əhməd Cəlairinin saray xəzinəsinin Əlincə qalasında saxlanılmasından yazılır. Müəllif həm tarixdə, həm də bədii əsərdə Teymur və oğlu Miranşahın Əlincə qalaya olan hədsiz marağının kökündə məhz bu sərvətin durduğu fikrini əsaslandırır. Əlincə ətrafındakı döyüşləri təsvir edərkən yazıçı Naxçıvanda hürufilərin nüfuzundan söz açır, hətta Teymurun ordusuna belə Nəiminin müridlərinin ayaq açdığını, orduda onların maraqlarını təmin etdiklərini, Teymur və Miranşahın narahatlığının köklü səbəblərindən birinin bu olduğunu məntiqi bağlılıqla təsvir edir. Eyni zamanda müəllif təsəvvüf ədəbiyyatından, hürufizmin yerlərdəki nüfuzunun əhatə dairəsindən danışır, Nəsimi və onların tərəfdarları ilə bağlı müəyyən mənada əsatiri don, simvolik məqamlar formalaşdırır. Belə məqamlardan birini də hürufilərin papağının simvolikləşdirilməsi təşkil edir. Onların papağının Əlincədə, döyüş meydanında tapılması da hürufilərin qala müdafiəçiləri ilə əlbir olduğunun göstəricisi kimi müəllifin uğurlu seçimidir (4, s. 86). Fəzlin ən mühüm qərarlarını verdiyi Xanəqah, daha sonra onun Naxçıvanda öldürülməsi romanda tarixin təkrarı olmaqla bərabər, əsərə yeni keyfiyyətlər qazandırır.

Ayrı-ayrı tarixi mənbələrdə göstərildiyi kimi Əlincə qaladan yeraltı keçidin olması, bu keçid vasitəsi ilə qalanın təmin olunması faktlarından da yazıçı yaradıcı şəkildə bəhrələnmiş, yeraltı keçid vasitəsi ilə qaladakılara yardım edənlərin nəinki hürufilərin müridləri, eyni zamanda Naxçıvanın yerli əhalisi ilə yanaşı, Azərbaycanın digər regionlarından: Bakı, Şamaxı kimi şəhərlərdən olduğu göstərilir və Əlincənin güclü müqavimətinin səbəblərindən birinin də bu olduğu təsvir olunur. Bu məqamı yazıçı azərbaycanlıların döyüşkən ruhu, mübarizliyi, azadlıqsevərliyi ilə əlaqələndirir. Eyni zamanda qalanın müdafiəsində Naxçıvanın yerli əhalisinin oynadığı rol müəllif ustalıqla, tarixə sədaqətlə təsvir edir. Bu dövrdən bəhs edən “Məhşər” romanı ilə yanaşı, yazıçı Zaman Qarayevin “Əlincə qalası” romanında da Əlincə qalasının müdafiəsində naxçıvanlıların şücaətindən, döyüşkən ruhundan, qalanın müdafiəsindəki rolundan ətraflı şəkildə bəhs olunur (3).

Romanı oxuduqca yazıçının hürufizmin mahiyyətini, eləcə də hürufizmi öyrənən elmi tədqiqatları, o dövrün tarixi materiallarını, mənbələrini, ədəbi salnamələrini dərinlən mənimsədiyini və yaradıcı şəkildə istifadə etdiyini görə bilərik. Gərgin əmək, dərin mütaliə və ədəbi qüdrətin nəticəsidir ki, müəllif hürufilərin şeyxi Fəzlullah Nəiminin, hürufi poeziyasının günəşi sayılan İmadəddin Nəsiminin, XIV əsr Azərbaycan, eləcə də orta şərq tarixində aparıcı qüvvəyə çevrilən teymurilərin tarixinin öyrənilməsinə, Teymur obrazının mühüm cizgilərinin müəyyənəlməsinə xüsusi diqqət göstərmişdir.

Nəimi hürufizmin banisi, ideya, fikir adamı kimi dolğun təsvir olunmuşdur. Teymurilərə münasibətində, Şirvanşah İbrahimlə əlaqələrində, Nəsimi və digər müridləri ilə, eləcə də romanda görüldüyü kimi, onun ölümündən sonra Nəsiminin ətrafında toplanan "Taxta qılinc bahadirları" və Yusif Keyya tərəfdarları olan həqiqi qılinc tərəfdarlarına, ən əsası ailəsinə qarşı olan münasibəti ilə müəyyən mənada bitərəf qalır. Nəiminin dilindən verilən: "İnsanın ləyaqəti eşqdə məlum olur, övladlarım. Eşqin ləyaqəti isə əql və ehtiras vəhdətinin bəhrəsində məlum olur" (5, s. 144) sözləri Nəiminin fəlsəfi təfəkkürünün, dünyagörüşünün aydınlanmasına hesablanır. Amma müəllif qızı Fatma ilə Fəzlin ayrılma səhnəsini təsvir edərkən Fatmanın dilindən verilən: "Getmə! Tifillərini yetim qoyma" – deməsi qarşısında Fəzlin onun cavabında Bu yalvarış "həqq iradəsi" adlanan iradədən belə güclüdür" (5, s. 173) – deməsi yerinə hesablanmamışdır. Ümumi götürdükdə bu hürufilərin elminə, iradəsinə, əqidəsinə bağlılığına xələl gətirir. Bir başqa məqamda "bu fakt müəllif düşüncəsində sovetlər dönməsinin izidir" – demək olar.

Romanda əsas hadisələrin açılışında, hürufilər arasındakı daxili münasibətlərin müəyyənləşməsində maraq doğuran surətlərdən biri də Fəzlin qızı Fatmadır. Nəsimiylə olan məhəbbəti səbəb tutularaq Nəsimini dərvişlik səfərinə göndərəndə də, Nəimi ilə ayrıldığı məqamda da hadisələrə səssiz qalması onun xarakter zəifliyinin göstəricisi idi. Yusif Keyyanın diktəsi ilə "Fəzl günü"nü elan etməsi və bu zaman öldürülməsi, Fəzlin yanında Xanəgahda dəfn olunması və bir çox informasiyalar, eləcə də Fatma haqqında romanda deyilən bəzi məlumatlar tarixdə yoxdur. Yaxud romandakı qədər dəqiq deyil. Fatma Nəsimiyə bəslədiyi məhəbbətin timsalında ucalır. Amma əsərin sonunda folklardan, milli yaddaşdan gələn detal kimi onun əqidəsinə dönük çıxdığı üçün öldürülməsi ən azından yazıçının uğuru idi.

Romandakı maraqlı surətlərdən biri də Yusif Keyyadır. O, Nəsimidən fərqli olaraq qılinc gücünə hakimiyyətə gəlmək tərəfdarıdır. Romanda Nəsimi və Yusifin eyni ideyaya fərqli yanaşmasının kökündə duran səbəb də qədərincə aydınlaşdırılmamışdır. Elə tədqiqatlarda da tarixi şəxsiyyət kimi Yusif Keyyanın hürufi elminə bələdliyi, fəlsəfi cərəyanın tarixinə və mahiyyətinə münasibəti bir çox qaranlıq məqamları ilə qalmaqdadır. Romanda müəllif Yusifə peşiman olduğunu, əməllərinin doğru olmadığını dedirdir. Yazıçı bunu bədilik naminə, müsbət planda Nəsiminin mənəvi qələbəsinə labüdləşdirmək xatirinə versə də, tarixin müvafiq dövrü ilə müqayisədə özünü doğrultmur.

Romanda Əmir Teymur surəti də maraq doğurur. Müəllif teymurilərin Azərbaycana, konkret olaraq hürufilərə münasibətindən yaranan psixoloji nüansları düzgün şəkildə dəyərləndirmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, Teymurun Azərbaycana qarşı olan hədsiz marağının bəzi açıq məqamları da vardır. Tarixi şəxsiyyət kimi də, ədəbi qəhrəman kimi də Teymurun, monqolların Azərbaycana, eləcə də islam dininə münasibəti bəlli idi. Əsərdə isə Teymurun Azərbaycan hökmdarı təyin edib Əlincədəki müqaviməti qırmağı tapşırdığı oğlu Mi-

ranşah zəif planda təqdim olunur. O, çoxlu səhv qərarları ilə yadda qalır. Hətta bu dövrdən bəhs edən Zaman Qarayevin “Əlincə qalası” romanında Miranşahın Əlincədə əsir saxlanması epizodu vardır. Düzdür, burada folklardan gələn das-tançılıq ənənəsinin təsiri duyulur. “Məhşər” romanında Miranşahla bağlı ziddiyətli məsələlərlə rastlaşırıq. İsa Hüseynov Miranşahı yazıçı cəsarəti və müşahidələri nəticəsində tamam fərqli şəkildə təsvir edir. Romanda təsvir olunduğu kimi Miranşahın ermənilərin fitnəsinə gedib qoşun çəkərək müsəlmanları məsciddə qırması, üzərinə “hüruflərə kömək etmələri, hüruflərin hər yerə nüfuzu” adını qoyması ilə yazıçı ermənilərin tarixin bütün dövrlərində məkrli siyasət yeritdiyini, azərbaycanlılara qarşı düşmən mövqeyinin, ərazi iddialarının olduğunu göstərməyə çalışır. Təkrar edək ki, “Qardaş xalqlar” ideyasının müdafiə olunduğu sovetlər dövründə yazıcının əsərində belə faktı qabartması böyük cəsarətin göstəricisi idi.

Romanda aparıcı ideyanın, fəlsəfi fikrin daşıyıcısı kimi Nəsimi obrazı mükəmməlliyi ilə yadda qalır. İsa Hüseynov Nəsimini yaradıcılığı, eləcə də hüruflərin hərəkətindəki yeri, mövqeyi, dövrün ictimai münasibətləri fonunda hüruflərin ideyalarının daşıyıcısı, aparıcı simasına çevirmişdir. Nəsimi və Yusif Keyya tərəfdarları arasındakı düşüncə ayrılıqları ilə Nəsiminin əqidəsini, cəsarətini, dönməzliyini daha aydın görə bilirik. Azərbaycan ədəbiyyatında tarixi romanların tədqiqatçısı kimi tanınan professor Yavuz Axundlu bu haqda deyir: “Nəsimi mənəvi həqiqət uğrunda mübarizədə ucalır və onun mübarizəsi bir ölkə səviyyəsindən çıxıb yaxın və orta şərqə əhatə edir” (2, s. 16). Onun Şirvanşah İbrahimlə danışığı inandırıcı deyil. Bunun üçün zəmin hazır olmasa da, hər halda böyük cəsarətin nişanəsi idi. Nəsiminin ustadın qızı Fatmaya olan məhəbbətinin günlük ictimai-siyasi hadisələrin fəvqündə dayanması, sanki bir ilahi eşq məqamında dəyərləndirilməsi, əqidəsinə olduğu qədər Fatmaya bağlılığı təsirli dillə təsvir edilmişdir.

“Tarixdə Nəsiminin gəzdiyi yerlər içərisində Naxçıvan da var idi” demək o qədər də asan deyil. Nəsiminin birinci dərvişlik səfərində Naxçıvana gəldiyini oxuyuruq. Nəsimiylə Fatmanın məhəbbətinə qarşı çıxanlar, onu uzaqlaşdırmağa çalışanlar müəllifin Naxçıvan mövzusunə müraciətini şərtləndirir. Eyni zamanda yazıçı əsərin əvvəlində Nəsimini Naxçıvanda – Xanəqahda təsvir edir və ən mühüm qərarların burada alındığını yazır (5, s. 138). Yazıçı romanda zaman-zaman Naxçıvanla bağlı epizodlar verir, bədii sözün qüdrəti, tarixi materialın köməyi ilə orta əsrlər Naxçıvanının coğrafi mövqeyi, təbii şəraiti, ictimai-siyasi, iqtisadi, sosial-mədəni vəziyyəti, mühüm ticarət yollarının üzərində yerləşməsi və bundan irəli gələrək tariximizin XIV əsr mərhələsində də Naxçıvana xüsusi marağın olduğunu şərtləndirirdi. Onun Naxçıvandan bəhs etdiyi hissələrdən görünür ki, Azərbaycanın bu qədim torpağı ilə bağlı olan ən müxtəlif elmi mənbələri araşdırmış, yazıçı həssaslığı ilə kiçik detalların timsalında ümumiləşmiş fikir ortaya qoymuşdur. Əlincə qalasında müdafiə olunanlara Naxçıvan əhalisinin yardımlarından, Miranşahın qaladakılara kömək edənlərə

amansız divan tutmasından hətta Ziyaülk günbəzinə əhalinin yığılaraq tüstüdə boğdurulmasından, bütün bunlara baxmayaraq naxçıvanlıların iradəsini qıra bilməməsindən danışılır (4, s. 98). Qalaya yeraltı keçidin nə şəkildə olmasından olmasa da hər halda keçidin varlığından yazılır. Əlincə vadisində Astrabad adlı şəhərdən, şəhəri Miranşahın viran qoymasından, buranın gözəllikləri, şəraiti və təbiətindən bəhs edilir (5, s. 89). Orta əsr mənbələrində adı keçən belə bir faktı müəllif romanda verməklə əsərin informasiya yükünü artırmış olur. Eyni zamanda yazıçı “Məhşər” romanında orta əsrlərdə Naxçıvanda duzçıxarma sənətidən, duzçıxarmanın mütəşəkkilliği və ticari əhəmiyyətindən danışır.

Yazıçı romanda Naxçıvanın iqlimi, təbii coğrafi mövqeyindən, sərt təbiətindən də söhbət açır. Əlincə qalasını mühasirədə saxlayanların uğursuzluğunun səbəbi kimi Teymur qoşunlarının tərkibində orta Asiyadan gəlmələri, Naxçıvan şəraitinə dözə bilməmələrinin də payı olduğu vurğulanır. Müəllif Əlincə qalanın əzəməti, məğrur görkəmi, vüqarının, Naxçıvanın alınmazlığının Əlincənin alınmazlığının rəmzinə çevrildiyini qeyd edir, eyni zamanda Əlincə qalanın məğrurluğu ilə hürufilərin əqidələrindəki, əməllərindəki möhkəmlik arasında görünməz bir mənəvi bağ olduğunu yazır. Bir başqa məqamda Şirvanşah İbrahim dilindən verilən sözlər Naxçıvanın vəsfi baxımından əlamətdardır. İbrahim dilindən Naxçıvanın yeddi rəng pambığı təriflənir (bəyaz, zəri, ləli, zəfərani və s.) və “Gəzdim gördüm diyarımız kimi diyar yoxdur, heyf bu diyarda ixtiyarımız yoxdur” (5, s. 170) – deyilir.

Romanın sənətkarlıq xüsusiyyətlərinə, nəzəri strukturuna diqqət yetirdikdə görə bilərik ki, tarixi roman prinsipinə uyğun gəlməyən müəyyən hissələr vardır. Belə ki, müəllif bəzən tarixi hadisələrin ardıcılığını pozur, hadisələri quru təsvirçiliklə, sxematik nağıl fonunda təqdim edir. Belə kiçik çatışmazlıqlarla yanaşı, müəllifin tarixi mənbələrdən uğurla istifadə etdiyi məqamlar da vardır. “Tuzik” və bu kimi tarixi mənbələrdən, salnaməçilərdən istifadə buna misal ola bilər.

Bu kimi xüsusiyyətləri ilə birgə xalq yazıçısı İsa Hüseynovun “Məhşər” romanı Azərbaycan tarixi romanının inkişafında əhəmiyyətli mərhələ, Azərbaycan tarixinin XIV əsrdən bəhs edən bədii salnamə kimi maraqlı, oxunaqlıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Axundlu Y. Tarixi roman yeni mərhələdə. Bakı: Maarif, 1998, 176 s.
2. Axundlu Y. Tarix və roman. Bakı: Yazıçı, 1988, 192 s.
3. Qarayev Z. Əlincə qalası. Bakı: Yazıçı, 1988, 183 s.
4. Hüseynov İ. // Azərbaycan, 1981, № 2, 137-143 s.
5. Hüseynov İ. Seçilmiş əsərləri: III cildə, I c., Bakı: Azər nəşr, 1988, 416 s.
6. Rəhimov Ə. Bədii həqiqət tarixi həqiqət // Azərbaycan, 1981, № 2.
7. Yusifli V. Tarixi həqiqətin bədii inikası // Ulduz, 1979, № 11.
8. [www. Kazimov/by/mz.htm](http://www.Kazimov.by/mz.htm).

Али Гашимов

НАХЧЫВАН В РОМАНЕ «МАХШАР»

В статье говорится о романе народного писателя Исы Гусейнова «Махшар» («Судный день»), явившегося важным этапом в развитии азербайджанского исторического романа. В произведении нашли отражение определенные исторические моменты, события, происходившие в Нахчыване, являющемся неотъемлемой частью Азербайджана. Роман считается блестящим образцом исторического жанра и проясняет исторические моменты, связанные с Нахчываном.

Ключевые слова: *Азербайджан, исторический роман, «Махшар», Нахчыван, Насими.*

Ali Hashimov

NAKHCHIVAN IN THE NOVEL “MAHSHAR”

It is told in the paper about the novel “Mahshar” (“Doomsday”) of national writer Isa Huseynov, this work is the important stage in the development of Azerbaijan historical novel. Certain historical moments, events occurring in Nakhchivan as an integral part of Azerbaijan have found reflexion in the work. The novel is considered as brilliant sample of the historical genre and explains certain historical moments connected with Nakhchivan.

Key words: *Azerbaijan, the historical novel, “Mahshar”, Nakhchivan, Nasimi.*

(AMEA-nın müxbir üzvü Ə.A.Quliyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

RAMİZ QASIMOV

AMEA Naxçıvan Bölməsi

E-mail: ramizasef@yahoo.com.tr

AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATINDA TƏNQİDİ REALİZM MƏRHƏLƏSİ VƏ BANISI

Məqalədə Azərbaycan ədəbiyyatında tənqidi realizmin yaranması və onun banisindən söhbət gedir. Qeyd edilir ki, Azərbaycan ədəbiyyatında tənqidi realizmin banisi görkəmli ədib Cəlil Məmmədquluzadədir. Çünki məhz bu dövrdə Azərbaycanda yeni ictimai-iqtisadi münasibətlər yaranmağa və inkişaf etməyə başlamış, insan probleminə yeni münasibəti doğurmuşdur. Cəlil Məmmədquluzadə öz əsərlərində “kiçik” adam obrazlarını ədəbiyyata gətirməklə insan problemini yeni münasibətdə təqdim etmişdir.

Açar sözlər: *tənqidi realizm, insan problemi, ictimai-iqtisadi münasibətlər, bani.*

Azərbaycan ədəbiyyatında tənqidi realizm mərhələsi və banisi məsələsi hələ də aktuallığını qoruyan və müəyyən mənada müzakirə mövzusunə çevrilən məsələdir. Baxmayaraq ki, artıq Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında professor Mir Cəlalin, professor Abbas Zamanovun, professor Yaşar Qarayevin, akademik İsa Həbibbəylinin və başqalarının sanballı əsərlərində birmənalı olaraq Azərbaycan tənqidi realizmi haqqında dolğun və qətiyyətli fikirlərlə tənqidi realizm mərhələsinin ustad Cəlil Məmmədquluzadənin yaradıcılığı ilə başladığı və səciyyəvi bədii-estetik xüsusiyyətləri ilə bağlı fikirlər mövcuddur. Artıq qeyd edilən görkəmli elm xadimlərinin əsərlərində əsaslandırılmışdır ki, Azərbaycan ədəbiyyatında realist bədii əsərlərin müəllifi M.F.Axundzadə olsa da, onun maarifçi realist səciyyə daşıyan ədəbi ənənələri üzərində zaman və ictimai tələblərə müvafiq olaraq meydana gələn tənqidi realist ədəbiyyatın banisi ustad Cəlil Məmmədquluzadədir. Fikrimizcə, bu barədə hələ də müəyyən mübahisə yaratmaq meyilləri tənqidi realizmin səciyyəsi və mahiyyəti ilə bağlı əsaslı biliklərə sahib olmamaqdan irəli gəlir. Akademik İsa Həbibbəyli də bu barədə haqlı olaraq yazır: “Cəlil Məmmədquluzadənin ...ancaq cəmiyyət həyatındakı mənfi tərəfləri əks etdirdiyi barədə sərt ittihamlar irəli sürülür. Dərindən düşünmək lazımdır ki, bu, doğrudanmı belədir? ...Bəs Rusiyada N.V.Qoqol, Saltykov-Şedrin, A.P.Çexov, Fransada O.Balzak, G.Mopassan, İngiltərədə Ç.Dikens və başqaları kimi ədəbiyyatda tənqidi realizm yolunu tutan görkəmli yazı-

çılar necə? Fikrimizcə, C.Məmmədquluzadə haqqında bu qəbildən olan ittihamların meydana çıxmasının əsl səbəbi ilk növbədə dünya ədəbi fikrində, o cümlədən Azərbaycan ədəbiyyatında xüsusi mərhələ təşkil edən tənqidi realizm ədəbi cərəyanının mahiyyətini ya doğru-dürüst bilməməkdən, ya da lazımi səviyyədə dəyərləndirməməkdən irəli gəlir. ...Tənqidi realizm ...cəmiyyət həyatını bütün tipikliyi və gerçəkliyi ilə əks etdirmək, xalqın, cəmiyyətin normal inkişafına buxov olan sədləri aradan qaldırmaq, dağıtmaq məqsədi daşıyır” (3, s. 7). Amerika, İngiltərə, Almaniya, Rusiya və başqa xalqların ədəbiyyatında tənqidi realizmin yaranma səbəblərini izlədikdə və mövcud ədəbi-nəzəri fikirlərlə tanış olduqda tamam aydınlığı ilə öz əsasını tapır ki, tənqidi realizm, habelə ədəbiyyatda mövcud olan müxtəlif fikir cərəyanları, o cümlədən romantizm məhz konkret dövrün ictimai-tarixi, siyasi-iqtisadi məsələləri ilə əlaqəli olur, ən əsası isə insana olan münasibət meyarından öz doğruluğunu tapır (16). Görkəmli elm adamları Roy Baskar, Marian Vikqren və başqaları məhz bu cür şərh ilə vahid məntiqdə birləşirlər ki, tənqidi realizm ictimai-iqtisadi münasibətlərin dəyişdiyi, bazar münasibətlərinin meydana gəldiyi, sənayeləşmənin yarandığı bir zamanda insanın başqa mahiyyət kəsb etdiyi, insana baxışların dəyişdiyi, əxlaqi münasibətlərin yeniləndiyi, təbəqələşmə və sosial fərqlərin meydana çıxdığı bir vaxtda yaranır. Bu tip ədəbiyyat üçün xarakterik qəhrəman cəmiyyətin ən adisi, sıravisi, “kiçik” olanıdır. Bu, bütün xalqların ədəbiyyatı və ədəbiyyatşünaslığında vahid məntiqdədir. Azərbaycan ədəbiyyatında isə artıq ədəbiyyatşünaslıqda deyildiyi kimi, ədəbiyyata “kiçik” adamları gətirən ədib ustad Cəlil Məmmədquluzadədir. Həmişə ədəbiyyatda sənətkarın yaradıcılıq qüdrəti onun humanizm və bəşəri dəyərlərə söykənən, milli və xəlqi zəmində öz varlığını tapan bədii-estetik ideali ilə ölçülüb. Özünün camaat içində dolandığını, xan, knyaz olmadığını yazan (9, s. 19) Azərbaycan yazıçısı Cəlil Məmmədquluzadə (1869-1932) alicənab və müsbət obrazlı “müqəddəs ədəbiyyat Kəbəsinə” öz “balaca” adamlarının palçıqlı çarıqları ilə girir (1, s. 35). “Məhz Mirzə Cəlilin yaradıcılığı sayəsində Novruzəli, Məhəmmədhəsən əmi, Zeynəb, Usta Zeynal, Kəblə Qasım kimi “kiçik” adamlar böyük ədəbiyyatın qəhrəmanlarına çevrilmişlər” (3, s. 6). Professor Xeyrulla Məmmədov da haqlı olaraq yazır ki, Cəlil Məmmədquluzadə və başqalarının “bədii yaradıcılıq aləminə gəlişi ilə milli Azərbaycan nəsr kitablarından və xalq ədəbiyyatından gələn süjetlərin inhisarından qurtarıb, müasir real həyata daha da yaxınlaşır, ictimai ziddiyyətlər, kapitalizmin yaratdığı təzadlar, kənd və şəhər həyatı nəsrin başlıca mövzusunə çevrilir, “kiçik” adamlar, aşağı təbəqənin nümayəndələri yeni nəsr əsərlərinin qəhrəmanı olur” (10, s. 191).

Maraqlıdır ki, böyük Mirzə Cəlilin yaradıcılığında bədii-estetik məsələlərdən bəhs edən alimlərin çoxu “kiçik” adamı xalq probleminin ehtivası olaraq gördükləri kimi bu problemin də nüvəsində kəndli probleminin dayandığını söyləmişlər. Cəlil Məmmədquluzadə haqqında ilk monoqrafik tədqiqat əsəri yazan Əli Nazim də: “80-90-cı illər ədəbiyyatında geniş xalq kütlələrinin interesləri,

vəziyyəti, ...həyatı ilə yeganə məşğul olan, ...kəndli demokratizmini irəli sürən yeganə ədib Cəlil Məmmədquluzadə olmuşdur”, – deyə yazırdı (1, s. 33). “Cəlil Məmmədquluzadəni maraqlandıran əsas problem kəndli və kənd problemi-dir. ...Ədəbiyyatımız tarixində ilk dəfə öz bədii ifadəsini tapan bu kəndli məsələsi Cəlil Məmmədquluzadə tərəfindən kəndli demokratiyası nöqtəyi-nəzərindən göstərilmişdir” (1, s. 34). Əziz Mirəhmədovun da yazdığı kimi ədibin əsərlərində “ədəbiyyat tariximizdə ilk dəfə öz bədii ifadəsini tapan kəndli və kənd problemini, həm də bu problemin kəndli demokratiyası baxımından” (13, s. 48) işlənir. Mirzə İbrahimov da göstərirdi ki, “onun yazıları üçün xarakterik cəhət kənd və kəndli məsələsinin xüsusi şəkildə qoyuluşudur. O, ilk addımdan başlayaraq, ədəbiyyata tamamilə yeni notlar, yeni ruh gətirir, feodal kəndini diqqətlə gözdən keçirir, hər təbəqənin həyatını, şüurunu, adətlərini öyrənir” (4, s. 53). Bizim fikrimizcə, görkəmli ədib Cəlil Məmmədquluzadə isə burada deyilənlər də daxil olmaqla kəndli məsələsi ilə – xalq həyatının müxtəlif sahələri və təbəqələrindən gətirdiyi “kiçik” adam obrazları ilə xalqın bütöv həyatını canlandırır. Ancaq diqqəti insana, sosial-iqtisadi mühitdə insanın mənəviyyətinə, xüsusilə dəyişməyə vadar olan simasına, əxlaqına, daxilinə nəzər salır, insanın dəyişmə stimuluunu realist detallarla təqdim edir. Bu mənada görkəmli ədib təkcə “kəndli” obrazları və problemi ilə xalq problemini birləşdirmir, həm də artıq kütləvi xalq obrazından ayrı-ayrı fərdləri, ayrıcları ayıraraq, fərdiləşdirərək, bütün sinif, zümrə və təbəqələri ilə birgə xalq obrazını tamamlayaraq təqdim edir. Böyük realist ədib Novruzəli (“Poçt qutusu”), Kəblə Qasım (“Qurbanəli bəy”), Kəblə Əzim (“Saqqallı uşaq”), Kərbəlayı Məmmədəli (“İranda hüriyyət”), Usta Zeynal, Qurban (“Usta Zeynal”), Qurban, Zaman, Qənbər (“Anamın kitabı”), Məşədi Ağakəşi, Kərbəlayı Mirzalı, Hümmətəli və b. (“Danabaş kəndinin müəllimi”), Qasım əmi (“Pirverdinin xoruzu”), Sadıq kişi və Usta Hüseyn (“Dəllək”), hətta Kəblə Məmmədhusəyn (“Quzu”) kimi “kiçik” adamlarla kəndli və zaman problemini canlandırmışdır. Böyük ədib, beləliklə, “seçilmiş, fəvqəladə şəxsiyyətləri deyil, adi, həqiqi, kütləvi adamları, başqa sözlə desək, “kiçik” adamları bədii ədəbiyyata gətirmiş” (12, s. 48), mükəmməlliklə bütöv bir xalq həyatını işıqlandırmışdır.

Cəlil Məmmədquluzadə yaradıcılığında insan problemi ictimai məzmun-dan doğaraq yaranan, özündə sosial problemləri ehtiva edən bədii-estetik bir məsələdir. Buna görə də Cəlil Məmmədquluzadə yaradıcılığında insan xarakterlərini təhlil edərkən problemə bədii əsərin özündən, əsərdə qoyulan problemdən və hadisələrin təbii məntiqindən baxmaq lazımdır. Mirzə Cəlil “realist nəsrin tam yeni qəhrəmanını yaradır, onu müasir ictimai əlaqə və münasibətlərin konkret mühitində təsvir edir” (6, s. 175), – deyə bəhs edən görkəmli alim professor Yaşar Qarayev də məhz insanı öz təbii sosial varlığından, hüququndan, real simasından məhrum edən və dəyişdirən ictimai münasibətlərə diqqəti cəlb edir. Fikrimizcə, yalnız bu münasibətdə insan problemi özünün doğru məzmununu əks etdirərək ictimai mahiyyəti, problemləri ehtiva edir. Məsələn, görkəm-

li ədibin ürək yangısı ilə təsvir etdiyi Məhəmmədhəsən əmi və Zeynəb ana surətləri (“Danabaş kəndinin əhvalatları”) ruhani hakimiyyət, mütləqiyyət idarə üsulu və ictimai stereotiplər kimi sosial təsisatlar arasında, Novruzəli (“Poçt qutusu”) divanxana, poçt qutusu, poçt məmuru və yerli bəy mühitində, Usta Zeynal və Qurban (“Usta Zeynal”) erməni Muğdusi Akop, “rusetdəki oğlunun vətənə gəlməsi”, erməni-müsəlman davası, Usta Zeynalın özünün ortaya atdığı padşah və uçmuş səqfin düzəldilməsi kimi məsələlər sırasında, Kərbəlayı Məhəmmədəli, Pərinisə və Məşədi Molla Həsən məktub, hüriyyət payı tələb etmək və hüriyyət məsələsini araşdırmaq dairəsində və s. təqdim olunurlar. Beləliklə, belə bir bədii hərəkət əsərə də, qoyulan problemə də ictimai məzmun verir, təqdim olunan obrazlar da ictimai mənsubiyyət və bədii-estetik baxımdan necə “kiçik” adam statusu qazanması məsələlərinə nəzərləri cəlb edir. Bu baxımdan professor Yaşar Qarayev Novruzəlinin simasında Cəlil Məmmədquluzadənin insan problemi daxilində cəmiyyətin hüquqlarından, ictimai məzmunundan məhrum edilmiş “kiçik” adamına “əsrə əlaqə və təzad baxımından daxili bir nəzər salınmanı”, “bir həməsr, vətəndaş kimi onun malik olduğu mənəvi çəkiyə, ictimai vəznə qiymət verilməsini”, “mövcud ictimai münasibətlər şəraitində çoxdan “çəkisizlik şəraitində” yaşamasına” diqqət çəkildiyini bədii-estetik meyar, ədəbiyyatşünaslıq münasibəti kimi müəyyənləşdirir (5, s. 176). Buna görə də Yaşar Qarayev haqlı olaraq göstərirdi ki, “tənqidi realizmi böyük ədəbiyyata həmişə, hər yerdə, adətən, bu “balaca” adam gətirir” (5, s. 174). Məhz C.Məmmədquluzadə yaradıcılığında, onun realizmində “adiyə”, “sıravıyə”, “kiçik” adama “maraq bu metodun humanizminin və demokratizminin öz təbiətindən irəli gələn bir xüsusiyyət” (5, s. 19) olduğu üçün Cəlil Məmmədquluzadə də Azərbaycan ədəbiyyatında tənqidi realizmin banisidir.

Bunu da diqqətdə saxlamaq lazımdır ki, tənqidi realist ədəbiyyatda təqdim olunan adi adamlar məhz tənqid olunmaq, ictimai eyibləri göstərmək məqsədi daşıyır. Əslində bu xarakterləri təqdim edən ədiblər onları ictimai varlığından məhrum edib dəyişdirən, mənəvi, əxlaqi, hüquqi dəyişməyə vadar edən ictimai səbəbləri göstərmək niyyəti daşıyırlar. Buna görə də akademik İsa Həbibbəyli haqlı olaraq yazırdı: “Mirzə Cəlilin məqsədi əsla Novruzəlini tənqid etmək deyildi. Cəlil Məmmədquluzadəni yazıçılığa sövq edən də, millətin inkişafı naminə qələmə sarılmağa bağlayan da, Novruzəlini tənqid etmək yox, onu düşdüyü çətin, mürəkkəb vəziyyətdən xilas etmək idi, bu yoldakı buxovları qıraraq yixmaqdan ibarət idi. Cəlil Məmmədquluzadə üçün başlıca hədəf ayrıca fərdləri, adamları, Novruzəliləri deyil, milli istiqlal, oyanış və tərəqqiyə qənim kəsilən, maneçilik törədən geniş ictimai zümrələri, daha konkret mənada mövcud siyasi quruluşu tənqid etməkdən, dəyişmək, yeniləşdirməkdən ibarət idi” (3, s. 7). “Tənqidi realizm elə bir realizmdir ki, o, ayrı-ayrı adamların ayrı-ayrı qüsurlarını ifşa etmir, mövcud ictimai qaydaların əsaslarını tənqiddə məruz qoyur, ədalətsiz cəmiyyətin təməlini sarsıdır” (2, s. 36). Bu mənada ədib təqdim etdiyi adisi, cəmiyyətin ən sıravisi olan Məhəmmədhəsən əmini, Novruzəlini,

Kəblə Qasımı, Usta Zeynalı, Məhəmmədəlini, Sadıq kişini və başqalarını “günahkar” kimi yox, məhz qurban kimi təqdim edirdi (6, s. 185). Bu baxımdan “kiçik” adamlarda “olmayan sifətlər” “qorxulu və təcrübəli quldurun – dini və dünyəvi despotizmin məhz bir şəxsiyyət və vətəndaş kimi Novruzəlidən soyub-taladığı, atrofiya, iflic etdiyi mənəvi sərvətlərdir onun ən böyük əxlaqi sərvəti! Talandan və soyğundan qalan, quldurdan salamat qurtaran cizgilərə, ştrixlərə əsaslanmaq və onların siyahısını tutmaq isə Novruzəlilərin həqiqi sərvətlərini ədibin axtardığı yerdə yox, bu sərvətlərin əslində olmadığı bir yerdə axtarmaq üsuludur!” (6, s. 185). Buna görə də tənqidi realist ədəbiyyat haqqında haqlı olaraq deyilir ki, bu cür ədəbiyyatı “kiçik” adamların ictimai vəziyyəti necədir? Nədən bəla çəkir və bu bəlalərin kökü nədədir? Həmin bəlaləri necə aradan qaldırmaq mümkündür?” (2, s. 189) kimi ciddi sosial-ictimai problemlər düşündürürdü. Həm də Cəlil Məmmədquluzadənin “realizmin yeni mərhələsi elan edən” yeni tənqidi realizmində “fərdi ünvanlara yox, müflis bir ictimai həyat və quruluş tərzinə etiraz və üsyan bütöv bədii bir proqram” (7, s. 306) olaraq təsbit tapır. Tənqidi realizmin banisi olan ustad Cəlil Məmmədquluzadə:

Mala mal deyiblər, insana insan,
Mən insanı hərgiz insan sanıram.
Sən sanmırsan, eybi yoxdur, utanma,
Çünki mən sanıram, mən də yanıram, (8, s. 635) –

deyərək adiyə, cəmiyyətdə hörmətdən və nüfuzdan xali insanlara məhəbbət ideyasının yeni formasını təqdim edirdi.

Mövcud ədəbi-nəzəri fikirlər, habelə akademik İsa Həbibbəylinin “Dahilik divana çəkilməz”, “Satira ədəbi növü kimi”, “Böyük Azərbaycançı ədib”, “Milli istiqlal ədəbiyyatımızın sərkərdəsi” və b. məqalə və yazılarındakı əsaslandırıcı qənaətləri bizə belə düşünməyə və belə qənaətə gəlməyə imkan verir ki, Cəlil Məmmədquluzadə öz yaradıcılığında, əslində, heç bir tərəf tutmadan, tam obyektiv bir planda öz realist üslubunu qurur, bədii gerçəkliyi təqdim edir. Sadəcə, akademik İsa Həbibbəylinin sözləri ilə desək, sovet ədəbiyyatşünaslığı Cəlil Məmmədquluzadə və digər realist sənətkarların yaradıcılığında təhlil apararkən mövcud ideoloji tələblərə əsasən müəllif üslubunu, bədii təqdimini və ideallarını təhrif etmişdir. Buna görə də Cəlil Məmmədquluzadə öz realizmində heç də sovet ədəbiyyatşünaslığının dediyi kimi, adi adamlara tərəf saxlamır, sadəcə, realist təsvirlə dövrü, mühiti, bu mühitin və onun insanların problemlərini, onların adət, məşğuliyyət, düşüncə, vərdiş, dolanışıq, güzəran, ağrı-acılarını, sevinc və fərəhlərini, reallığı, gerçəkliyi təqdim edir. “C. Məmmədquluzadə bu etapda təsvir etdiyi hadisədən konkret bir nəticə çıxarmır, o, bu etapda obyektiv bir rəssam olaraq qalır” (4, s. 36). Doğrudur, biz müəllifin bədii təqdimində Xudayarın, Qazının, Qurbanəli bəyin, Vəli xanın və b. davranışında, nitqində və müəllifin öz təhkiyəsində tipik ifadələrə rast gələ bilərik ki, bu ifadələr onların əzazilliyini, kobudluğunu, yaltaqlığını, tamahkarlığını, fürsətgirliyini və b. xüsusiyyətlərini göstərməyə imkan verir. Ancaq bu faktlar tərəf sax-

lamaq niyyətindən irəli gəlmir, sadəcə, müəllif tipiklik, xarakter aydınlığı yaratmaq məqsədilə bu ifadələrə yer verir. Əsərlərdən qənaət isə başqa bir üsulla müəyyənləşə bilər. Oxucu hadisələri izləyir, süjetin axınına, hadisələrin içinə girir, əsərin estetik təsirinə qapılır və bu təqdində doğrunu və yanlışını, yalanı və həqiqəti, yaxşını və pisi, məzlumu və zalımı, saflığı və hiyləgərliyi, xeyirxahlığı və xainliyi, toxluğu və tamahkarlığı, ədaləti və özbaşınalığı və s. öz qavramında hadisələrdən yaranan bədii-estetik təsirlə müəyyənləşdirir. Ədib təkcə Məhəmməd həsən əminin, Zeynəbin, Novruzəlinin, Kəblə Qasımın və başqalarının xarakterini, mənəvi simasını tam aydınlığı ilə açmaq məqsədilə hərəkət etmir. Paralel olaraq digər tərəflərin də xarakterini, mənəviyyatını, davranış və niyyətlərini tam aydınlığı ilə bədii hərəkət gedişatında açır. Sadəcə olaraq Mirzə Cəlil üslubu “kiçik” adamın həyatı, taleyi, aqibəti, xarakteri üzrə köklənir. Yazıcının baxış prizması bütün var-gücü ilə, professor Mir Cəlalin da dediyi kimi, “sanki zərrəbin altında baxırmış kimi bir şeyi qaçıрмаq ehtiyatı ilə” (11, s. 251) nəzər salır. Əslində, “kiçiklər”i əsas təsvir obyektinə kimi seçmək tənqidi realizm üçün ictimai-tarixi və ədəbi bir missiya idi. Çünki “xırda” adamlar bədii məqsəd olaraq mövcud sosial-ictimai və psixoloji-mənəvi bələlərin yaratdığı ictimai tip, bədii tipajdır. Mirzə Cəlil yaradıcılığında bu ictimai “xəstəliyin” – “kiçikliyin” bir səbəbi də “kiçik” adamların “hüquqi-insaniyyətdən məhrum” (Üzeyir bəy Hacıbəyov) olmalarının bədii həqiqətin”dədir (14, s. 4). Prof. Yaşar Qarayev çox doğru olaraq qeyd edir ki, “Novruzəlinin təsirinə məruz qaldığı daha geniş tipik şərait artıq dəmir yolunun və poçt qutularının birləşdirə bildiyi hədudlar idi. Şəxsiyyətlə onu əhatə edən ictimai mühit arasında əlaqə və bağlar getdikcə artırdı” (6, s. 170). Bu mənada “ədib Novruzəliyə təlatüm və hərəkət dövründə durğunluğun və iflicin səbəblərini, sirrini axtararkən rast gəldiyi bir obraz kimi müraciət edir. ...Dəmir yolunun və poçt qutularının planeti birləşdirdiyi bir dövrdə ...ulağı hələ də dünyada yeganə nəqliyyat bilən Məhəmməd həsən əmi, poçt qutusu nədir bilməyən Novruzəli dayanır! ...Məhz əsrlə Novruzəli arasında əlaqə və təzad baxımından Mirzə Cəlil Novruzəliyə daxili bir nəzər salır, bir həməsr, bir vətəndaş kimi onun malik olduğu mənəvi çəkiyə, ictimai vəznə qiymət verir və məlum olur ki, mövcud ictimai münasibətlər şəraitində Novruzəli çoxdan “çəkisizlik şəraitində” yaşayır” (6, s. 176).

Beləliklə, qətiyyətlə demək lazımdır ki, Azərbaycan ədəbiyyatında yeni mərhələ olaraq başlayan tənqidi realizmin banisi məhz cəmiyyətin ən adi insanların əsərlərinə qəhrəman olaraq gətirən və ictimai problemləri təhlil açarına çevirən görkəmli ədib Cəlil Məmmədquluzadədir. Məhz bu dövrdə Azərbaycanda yaranmağa və inkişaf etməyə başlayan yeni ictimai-iqtisadi münasibətləri, kapitalizmin gətirdiyi dəyişiklikləri və bu ictimai mühitdə insanın qazandığı yeni məzmunu, ictimai münasibətlər daxilində insanın həyatı və taleyini və başqa ciddi problemləri Cəlil Məmmədquluzadə ədəbiyyata daxil etmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Əli Nazim. Cəlil Məmmədquluzadə və yaradıcılığı / Cəlil Məmmədquluzadə (məqalələr və xatirələr məcmuəsi). Bakı: Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, 1967, 460 s.
2. Həbibbəyli İ.Ə. Cəlil Məmmədquluzadə: mühiti və müasirləri. Bakı: Azər-nəşr, 1997, 684 s.
3. Həbibbəyli İ.Ə. Dahilik divana çəkilməz. "Azərbaycan" qəz., 2007, 5 oktyabr.
4. İbrahimov M.Ə. Böyük demokrat / Əsərləri: 10 cildə, IX c., Bakı: Yazıçı, 1982, s. 5-206.
5. Qarayev Y.V. Tənqid: problemlər, portretlər. Bakı: Azər-nəşr, 1976, 212 s.
6. Qarayev Y.V. Realizm: sənət və həqiqət. Bakı: Elm, 1980, 259 s.
7. Qarayev Y.V. Azərbaycan ədəbiyyatı: XIX və XX yüzilliklər. Bakı: Elm, 2002, 740 s.
8. Məmmədquluzadə C. Əsərləri / Tərtibçi və ön sözün müəllifi İ.Həbibbəyli: 4 cildə, I c. Bakı: Öndər, 2004, 480 s.
9. Məmmədquluzadə C. Əsərləri: 4 cildə, II c., Bakı: Öndər, 2004, 584 s.
10. Məmmədov X.Q. "Əkinçi"dən "Molla Nəsrəddin"ə qədər. Bakı: Yazıçı, 1987, 270 s.
11. Mir Cəlil, Xəlilov P.İ. Ədəbiyyatşünaslığın əsasları. Bakı: Maarif, 1988, 279 s.
12. Mir Cəlil. Cəlil Məmmədquluzadə realizmi haqqında. Bakı: BDU nəşriyyatı, 1966, 70 s.
13. Mirəhmədov Ə.M. Azərbaycan Molla Nəsrəddini. Bakı: Yazıçı, 1980, 480 s.
14. Vəlixanov N.İ. Tənqidi realist nəsr / XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı məsələləri. Bakı: Elm, 1985, 204 s.
15. Yusifli V.C. Nəsr: konfliktlər, xarakterlər. Bakı: Yazıçı, 1986, 166 s.
16. Проблемы реализма в литературах народов Советского Востока. Баку: Элм, 1972, 83 с.

Рамиз Гасымов

СОЗДАНИЕ КРИТИЧЕСКОГО РЕАЛИЗМА В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ И ЕГО ОСНОВОПОЛОЖНИК

В статье речь идет о создании критического реализма в азербайджанской литературе и о его основоположнике. Надо отметить, что в Азербайджанской литературе основоположником критического реализма является Джалил Мамедкулизаде. Именно в этот период в Азербайджане зарождаются и начинают развиваться новые общественно-экономические отношения, и появляется новый подход к проблеме человеческих отно-

шений. В своих произведениях Дж. Мамедкулузаде вводил образы «маленького» человека, что представляет собой новый аспект проблемы человеческих отношений.

Ключевые слова: *критический реализм, человеческая проблема, общественно-экономические отношения, основоположник.*

Ramiz Gasimov

CREATION OF CRITICAL REALISM IN THE AZERBAIJAN LITERATURE AND ITS FOUNDER

In this paper it is a matter of creation of critical realism in the Azerbaijan literature and its founder. It is necessary to notice that in the Azerbaijan literature the founder of critical realism is Jalil Mammadguluzadeh. Just during this period arise and start to develop new socio-economic relations in Azerbaijan, and origins a new approach to the problem of human relations. In his works J.Mammadguluzadeh includes images of the “small” person that represents new aspect of the problem of human relations.

Key words: *critical realism, human problem, socio-economic relations, founder.*

(AMEA-nın müxbir üzvü Ə.Quliyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

NƏRGİZ İSMAYILOVA

AMEA Naxçıvan Bölməsi

E-mail: nergiz.ismayilova@hotmail.com

CƏLİL MƏMMƏDQULUZADƏ VƏ HÜSEYN CAVID YARADICILIĞINDA QƏRB MOTİVLƏRİ

Məqalədə böyük Azərbaycan mütəfəkkirləri Cəlil Məmmədquluzadə və Hüseyn Cavidin yaradıcılığında Avropa motivli dram, pyes, hekayə, felyeton janrlarında Vətən mövzusu araşdırılmış, burada milli mədəniyyət və maarifimizdəki Qərb meylləri müqayisəli təhlil edilmişdir. Tədqiqatda hər iki ustadın vətəndaşlıq mövqeyi, milli təəssübkeşliyi, adət-ənənələrimizə sadiqliyi və bunların qorunması üçün cəhətin hökm sürdüyü mühitdə aparılan mücadilə əsərlərdən gətirilmiş nümunələrlə elmi cəhətdən əsaslandırılmışdır. Nəticədə, öz kökünə bağlılığın Avropa "mədəniyyəti" üstündəki ucalıq qəhrəmanların dili ilə önə çəkilmişdir.

Açar sözlər: *Avropa motivlə, tənqidi satira, Naxçıvan yazıçıları, elmi nəticələr.*

Yüzlərcə sənətkar, tarixçi, səyyah, rəssam, ədəbiyyatçı və şairlərin vətəni olmuş Naxçıvan torpağı zaman-zaman tarixin amansız sınaqlarına məruz qalsa da, özünün çox böyük tarixi şəxsiyyətlərini yetirmişdir. Bu torpaq elmin, sənətkarlığın, qəhrəmanlığın beşiyi olmaqla bərabər, Cəlil Məmmədquluzadə, Məhəmməd ağa Şahtaxlı, Hüseyn Cavid, Məmməd Səid Ordubadi və daha neçə-neçə bu cür dahi korifeylərin, sənət adamlarının doğma diyarı olmuşdur.

Naxçıvan torpağının yetirdiyi bu şəxsiyyətlərin əsərlərinə, xatirələrinə nəzər saldıqda, o dövr Naxçıvan mühitinin ictimai-siyasi, mədəni həyatı, adət və ənənələrimiz keçmişimizdən günümüze boylanır.

Bu mühit haqqında söz deyib fikir söyləmək üçün o dövrdə yazılan bir çox elmi tədqiqatlara, bədii əsərlərə və çap olunan nəşrlərə nəzər salmaqla elmimiz və mədəniyyətimizin də əzəmətini görə bilərik.

O dövr Naxçıvanın ictimai-siyasi mühitinin, aydın fikirli gənclərini, hər cür inkişafa qarşı çıxan mövhumatı, insanları qaranlığa sürüyən cəhələri sadə və səlis bir şəkildə M.C.Cəfərovun "Xatirələr" kitabından izləyə bilərik. Burada o dövrün kütlə xisləti ilə ictimai maarifpərvər mühit üz-üzə dursa da, fanatik düşüncə inkişafın qarşısını ala bilmir (1, s. 30).

Məhz bu problem ətrafında XX əsrin Naxçıvan mühitindəki geriliyi və əsl dindən uzaq dini fanatizmi, maarifçi ideyaların müqabilində geriliyi, mənəvi əsarəti, sərbəst düşüncənin sədlənib sərhədlənməsini öz yaradıcılıqlarında əks

etdirən iki dahi şəxsiyyət haqqında danışmaq istərdik. Bu cür ictimai-siyasi mühitdə yazıb yaradan C.Məmmədquluzadə və H.Cavid əsərlərində bütün bu mənfi və müsbətliklərin geniş şərh, bunun bir istiqaməti də olan buradakı Qərb motivləri bu dahi şəxsiyyətlərin yaradıcılığında geniş yer almışdır. O dövr Azərbaycan və Avropa ictimai-siyasi mühitinin məişət, əxlaq, adətlər elm və mədəniyyət məsələləri bu iki şəxsiyyətin qələmində günümüzə qədər gəlməklə bizi o dövrlərə qaytarır.

C.Məmmədquluzadə yaradıcılığında o dövr Naxçıvan torpağında bu millətin ziyalı təbəqəsinin apardığı siyasi mübarizə mövcud mühitin müqabilində bilərəkdən intihar etmək görünüşündə idi. Başları mövhumatçılığa qarışmış, milləti sarmış zülmət və dini öz məqsədləri üçün dindən kənar təbliğatla məşğul olan “dindarlar”ı üz-üzə gətirən, xalqın gözünü açmağa çalışan, elmin, maarifin inkişafının vacibliyini xalqa müxtəlif yollardan təbliğ etməyi özünə borc bilən C.Məmmədquluzadə onun müasirləri bir milli mücahidlər yerindədir.

Akademik İ.Həbibbəylinin də qeyd etdiyi kimi, C.Məmmədquluzadə XIX əsrin 80-90-cı illərində fanatizm və cəhalətə qarşı mübarizə aparmış, xalqı maarifləndirmək yolunda böyük əmək sərf etmiş, “Kişmiş oyunu” (1892), “Danabaş kəndinin əhvalatları” pyes və povestləri ilə müasirləri içində yeni tipli yazıçı kimi tanınmağa başlamışdır (3, s. 42). Onun Moskva və Peterburqa səyahəti Rusiya imperiyası daxilində gedən prosesləri izləməklə doğma xalqını daha çox maarifə cəlb etmək üçün yollar axtarması cəhdi, latın əlifbasına keçmək ideyası bu milli mücadilənin görünən tərəfləridir.

Bəs C.Məmmədquluzadə yaradıcılığındakı Avropa motivlərində hansı məqsəd güdülür və Avropa hansı tərəfindən təbliğ olunurdu, buradakı qərb meylləri Şərq tənəkküründə hansı ölçüyə sığmışdı?

Hələ “Ölülər” əsərinin ilk pərdələrində İsgəndər obrazının dilindən “...əvvəl adam ol, sonra elm öyrən”, Şeyx Nəsrullahı isə II məclisdə əlində böyük kitabla verərək: “Budur kitab! Budur Elm!” – deyən ərəbcə elmi təlimləri sayaraq “bunnan da işimiz yoxdur” kəlməsini təkrarlardan müəllif nəyi nəzərdə tuturdu (10, s. 386, 408)? Təbii ki, bütün bu səhnələrin müqabilində bir zamanlar Şərqdən elmi mənimsəyərək onun Vatikan, Drezden arxivlərindəki nüsxələrindən öz elmi başlanğıcını götürən və bununla müəyyən mədəni və ictimai inkişafa nail olan Avropa, digər tərəfdən elmin bütün qatlarını açmış və ətalətini yaşayan Şərq-Türk elmi xeyirlə şəhər kimi vəhdətdə göstərilir. Bu, C.Məmmədquluzadə yaradıcılığının gizli, görünməyən tərəfi idi. O, dünya xalqlarının inkişaf yolunu izləməklə yaşadığı mühitə yeniliklər gətirmək fikrinin yolunu bu cür görürdü. Bu yolda isə hakim xurafat mütləq gücdür. Bəli, bu “Ölülər” mühitində diri qalmaq da çətin idi, zaman keçdikcə yaranan “Dəli yığıncağı”nda ağıllı qalmaq da...

Dəfələrlə ateist, dinsiz iddiaları ilə qarşı-qarşıya gələn müəllif bu fanatizmi və buradakı mollaları, din adamlarını kinayəli cavabları ilə həqiqətə səsləyirdi. O dövr “Molla Nəsrəddin” jurnalında dərc olunmuş “Niyə mənə döyürsünüz?” adlı felyetonunda içindən keçənləri belə izhar edirdi: “Əvvələn mən

ola-ola müsəlman qardaşlarıma vəz edən vaxt deyirəm: bir olan allaha sitayiş edin, bir də peyğəmbərlərə və imamlara itaət edin, ama siz deyirsiniz ki, Allaha sitayiş edin, peyğəmbərlərə və imamlara da, mollalara da, dərvişlərə də, ilan oynadanlara, fala baxanlara, tas quranlara da, dua yazan, cadukün, həməzad, əcinnə, kəlilə, dimnə, şeytan, div, mərrux, sərrux, tərrix... – bunların cümləsinə sitayiş edin! (11, s. 51).

C.Məmmədquluzadənin “Anamın kitabı” əsəri xalqı maarifləndirmək yolunda əvəzsiz, dəyərli bir mənbədir. Bu əsərdə Mirzə Əbdüləzimin övladları ruspərəst Rüstəm bəy, İranpərəst Mirzə Məmmədəli, Osmanlıpərəst Səməd Vahid üçün Vətən və ana kimi müqəddəs anlayışlar mənasını itirmişdir (11, s. 437-477). Bu əsərdə sanki vətən yadelli fikrin işğalına məruz qalmış, ölkəyə dillər ayaq açmış, adətlər, məişətlər, inanclar dilini bilmədiyi dillər içərisində təklənmişlər. Yalnız Gülbahar vətəni, onun bütün dəyərlərini bu yanlış fikir işğalından qoruyan əsgər kimi çıxış edir. Burada C.Məmmədquluzadə vətənin inkişafını xalqın maariflənməsində görsə də, Avropa meylinin dogma dili üstələməsini naqislik və cahillik sayır. Bu yöndən “Bizim obrazovannılar” hekayəsi də ifrat avropaçılığa açıqca bir üsyandır. Hər bir sorğuya rus dilindəki cavab, sonda isə məişətimizə yabançı davranış milli mənin tədrici deformasiyasının nümunəsi kimi göstərilir (12, s. 9-10). Avropa, o cümlədən də əcnəbi dillərinin artıq vətənin içində dilimizi bir küncə sıxmasına qarşı vətəndaş etirazı onun “Səyahətnamə”sində də ağırlı bir məsələ kimi əcnəbinin dilindən yer alır (yenə orada, s. 60-61).

C.Məmmədquluzadə yaradıcılığında Vətənin təkcə dilini, adət-ənənəsi və mədəniyyətini deyil, onun ata-babadan qalma kişilik tacını da hər cür Avropa “mədəniyyətinə” dəyişənlər də tənqid hədəfinə çevrilir. “Pyatiqorski” hekayəsində əxlaqi natəmizliklər, itirilmiş adətlər “küçə qadınlarından kişiyə, kişidən arvadına keçən xəstəlik” timsalında milli mədəniyyətin tənəzzülü-“mənfəəti” yerində təqdim edilir (13, s. 9-10). İstər “Misiyonerlər” əsərində Amerikadan Vətənə elm əvəzi ayaq açan “keşişxanalar”, “Ax Nikolay” hekayəsində istismar zülm, ədalətsizlik (yenə orada, s. 246, 250-251), “Təzə müalicə üsulu” və “Rus keşişləri ilə siğə” kimi yüzə qədər felyetonlarında (14, s. 109, 249-251) Avropa mühitindən gələn mənfə təsirlərin Vətəndəki fəsadları bir vətəndaş yangısı ilə milləti oyatmağa xidmət edir.

XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan ədəbiyyatında Vətən, onun gələcəyi və bu istiqamətdə fəlsəfi düşüncələr H.Cavidin yaradıcılığında da yer alır. Onun dram, pyes və poemalarında bir tərəfdən mütəfəkkir şərq elmi təlimində ayrıca istiqamət olan mədrəsə təlimi həyati elm, digər tərəfdən isə dininin düzgün təbliğ olunmadığı xurafat zehniyyət başlıca yer alır. Burada alimlərin, ariflərin mədrəsəyə dünyəvi hisslərlə axımı müqabilində, məsciddə ölümə bağrı-badaşlıq və dünyadan mümkün qədər tez köçmək arzusu. Biz bu motivləri H.Cavidin “Xəyyam” əsərində görürük. H.Cavidin “Knyaz” dramı və “Azər” poemasında Avropada hakim kapitalizm quruluşuna qarşı hiddət və bu hiddətdə Vətən mə-

həbbəti önə çəkilir. “Knyaz” dramında Antonun dili ilə kapitalist məmurları “Həpiniz sayğısız, rəzil, alçaq, həpiniz tülkü” adlandırması və “Bir yanda mədəniyyət, bir yanda acı dəhşət” (5, s. 181; 7, s. 184) Avropa kapitalizmin iyrənc simasını xalqa göstərmək milli oyanışda seçimin düzgün aparılmasını xatırlatmaqdan ibarət olmuşdur. Eyni fikirlərə biz “Uçurum” əsərində Fransadakı “mədəniyyətin” nəyə qadir olduğunu dərk edərək Anjelə “Fransanı unut” çağırışında bu mədəniyyətə inanmayan Cəlal obrazının kimsəyə əsir olmaması (6, s. 225) milli mədəniyyətin Avropa mədəniyyəti üzərindəki qələbəsinin H.Cavid üslubudur.

Akademik İ.Həbibbəyli bu mütəfəkkir şairin “Mən istərəm ki”, “Çəkinmə gül” şeirlərinin Avropada geniş yayılmış italyan sonet formasında qələmə aldığını, öz yaradıcılığı ilə sonet, türkü, marşlarını Azərbaycan ədəbiyyatına ilk dəfə H.Cavidin gətirdiyini xüsusi qeyd edir (4, s. 8). H.Cavidin bu istiqamətdə yaradıcılığı haqqında biz H.Həşimlinin də tədqiqatlarında rast gəlirik. O, sonet janrı və sözün mənası haqqında geniş bilgi verməklə bərabər böyük ədibin sonet, terset, marş kimi janrlara müraciət etməsindən, lakin bunun forma baxımından Qərbi Avropanı, əruz vəzninə aidliyinə görə Şərqi təmsil etdiyini göstərir (8, s. 47).

Biz son dövr araşdırmalarda H.Cavid yaradıcılığında fəlsəfi baxışların Avropadan gəlməsi fikirləri ilə də qarşılaşırıq. Onun “İblis”, “İblisin intiqamı” “Şeyx Sənan”, “Topal Teymur”, “Xəyyam” kimi əsərlərindəki bəşəri xeyir və şər fəlsəfəsini Avropa yazıçılarının əsərlərində axtarırlar. Araşdırmalar isə H.Cavid demonizm fəlsəfəsinin dolayısı ilə M.Y.Lermontov, Y.V.Höte, Marlon, Klincer, Bayron və başqalarının təsirindən gəlməsi haqqında fikirlər irəli sürürlər (2, s. 157-161; 9, s. 11-15).

Lakin H.Cavidin demonist fəlsəfəsi haqqında yazılmış çoxsaylı əsərlərdə “Şərq-Qərb təsiri” məsələsinə qəti elmi təkzib verən F.H.Rzayev bu fəlsəfənin proto-Azərbaycan mifik təfəkküründən qaynaqlandığına dair əsaslı elmi faktlar göstərmişdir (15, s. 39-54).

Fikrimizi yekunlaşdıraraq deyə bilərik ki, ümumən XX əsrin əvvəllərində Naxçıvan torpağının yetirmələri olan bu iki dahi şəxsiyyətin əsərləri tarixin amansız sınaqlarına məruz qalsalar da, buradakı ideyaların bəşərililiyi, Vətənə məhəbbət hissi, millətə xidmət borcu, eləcə də Azərbaycan mədəniyyətinə səcdə və hörmətdən uzağa düşməmişdir. Məhz bu amillər fəvqündə Cəlil Məmmədquluzadə və Hüseyn Cavid əbədiyaşarlığa qovuşmuş, ədəbiyyatımızın zirvəsinə öz adlarını yazmışlar.

ƏDƏBİYYAT

1. Cəfərov M.C. Xatirələr. Bakı: Çarşıoğlu, 2010, 315 s.
2. Cəfərov M.Z. XIX əsr rus ədəbiyyatı. Bakı: Maarif, 1988, 310 s.
3. Həbibbəyli İ.H. Ədəbi-tarixi yaddaş və müasirlik. Bakı: Nurlan, 2007, 694 s.

4. Həbibbəyli İ.H. Hüseyn Cavid və sənəti / Hüseyn Cavid. Taleyi və Sənəti. Bakı: Nurlan, 2007, 141 s.
5. Hüseyn Cavid. Pyeslər. Bakı: Azərnəşr, 1963, 290 s.
6. Hüseyn Cavid. Əsərləri. II c., Bakı: Yazıçı, 1982, 394 s.
7. Hüseyn Cavid. Əsərləri. III c., Bakı: Yazıçı, 1984, 378 s.
8. Həşimli H. Hüseyn Cavidin poeziyası Şərq-Qərb kontekstində / Hüseyn Cavid. Taleyi və Sənəti. Bakı: Nurlan, 2007, 141 s.
9. Xəlilov S.S. Cavid fəlsəfəsi (1-ci kitab: "İblis"də fəlsəfi motivlər). Bakı: Qanun, 1996, 112 s.
10. Məmmədquluzadə C. Əsərləri. I c., Bakı: Öndər, 2004, 584 s.
11. Məmmədquluzadə C. Əsərləri. II c., Bakı: Öndər, 2004, 584 s.
12. Məmmədquluzadə C. Əsərləri. III c., Bakı: Azərnəşr, 1984, 292 s.
13. Məmmədquluzadə C. Əsərləri. IV c., Bakı: Azərnəşr, 1985, 276 s.
14. Məmmədquluzadə C. Əsərləri. V c., Bakı: Azərnəşr, 1985, 316 s.
15. Rzayev F.H. Hüseyn Cavid: İblis, Şərq və Qərb demonizmi // Naxçıvan. İctimai-siyasi, ədəbi-bədii, elmi publisistik jurnal, Naxçıvan: Əcəmi, 2012, 159 s.

Наргиз Исмаилова

ЗАПАДНЫЕ МОТИВЫ В ТВОРЧЕСТВЕ ДЖАЛИЛА МАМЕДКУЛИЗАДЕ И ГУСЕЙНА ДЖАВИДА

В статье исследована тема Родины в творчестве великих азербайджанских мыслителей Джалила Мамедкулизаде и Гусейна Джавида в жанрах драмы, пьесы, рассказа, фельетона с европейскими мотивами, здесь сравнительно проанализированы западнические тенденции в национальной культуре и просвещении. В исследовании с научной точки зрения, на основе образцов из произведений обоснована гражданская позиция обоих мастеров слова, их патриотизм, верность традициям и обычаям, борьба, которую они вели в погрязшем в невежестве обществе. В результате на передний план выдвигается возвышенная привязанность к своим корням, ее превосходство над европейской «культурой», что подтверждается также высказываниями героев произведений.

Ключевые слова: *Европейские мотивы, критическая сатира, нахчыванские писатели, научные результаты.*

Nargiz Ismayilova

**WESTERN MOTIVES IN WORKS OF JALIL
MAMMADGULUZADEH AND HUSEYN JAVID**

The theme of Native land in works of great Azerbaijan thinkers Jalil Mammadguluzadeh and Huseyn Javid in genres of drama, play, story, feuilleton with European motives is investigated in the paper, westernism tendencies in national culture and education are comparatively analyzed here. The civic stand of both masters of word, their patriotism, fidelity to traditions and customs, struggle which they conducted in the society wallowed in ignorance are substantiated in research from the scientific point of view, on the basis of examples from their works. As a result lofty affection towards the roots, its superiority on European “culture” are pushed into the foreground, that is proved also by statements of heroes in their works

Key words: *European motives, critical satire, Nakhchivan writers, scientific results.*

(AMEA-nın müxbir üzvü Ə.A.Quliyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

SƏBUHİ İBRAHİMOV

AMEA Naxçıvan Bölməsi

E-mail: S.ibrahimov@yahoo.com

NAXÇIVANA DAİR ƏLYAZMALARIN FİLOLOJİ-TEKSTOLOJİ TƏDQIQI (XIX ƏSRİN SONU-XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİ)

Qədim keçmişə malik olan Naxçıvan diyarının elm və ədəbiyyat sahəsində zəngin ənənəvi biliyə verdiyi dəyərləri əlyazma mətnlərində öz əksini tapmışdır. Məlum olduğu kimi, Naxçıvana dair əlyazmalar mövzusu artıq bir sıra alim tədqiqatçılarımız tərəfindən sübut olunmuşdur ki, Naxçıvan elm adamlarının nümayəndələri dünya mədəniyyətinə yalnız doğma dillərində deyil, eyni zamanda başqa dillərdə də görkəmli əsərlər bəxş etmişlər. Naxçıvan şairləri, ədib və alimlərinin əsərləri hazırda bir çox məşhur muzey və kitabxanalarda nadir inci nümunəsi kimi mühafizə olunmaqdadır.

Zəngin ədəbi və bədii irsə malik olan Naxçıvana dair əlyazmalar xalq ədəbiyyatının ana dilində yaradılmış abidələrinin toplanması və öyrənilməsi xalqımızın bədii təfəkkürü və ədəbi dilini tədqiq etmək sahəsində birinci dərəcəli problem kimi qarşıda durmuşdur. Qeyd etmək lazımdır ki, doğma ana dilimizdə yazılmış şeir, bədii nəsr və xalq yaradıcılığı abidələri, Naxçıvana dair əlyazma mətnləri bu vaxta qədər layiqincə toplanıb nəşr edilməmiş və müasir səviyyədə tədqiq olunmamışdır.

Açar sözlər: *Naxçıvan, əlyazma, tarix, mətn, əsər.*

Naxçıvan İslam dünyasının ayrılmaz tərkib hissəsidir. Bu baxımdan əlyazma mətnlərinin əksəriyyəti müsəlman təhsili görmüş böyük mütəfəkkirlərin yaratdığı elm aləmi bu gün doğma Naxçıvanımızın keçmişini və gələcəyini yüksək səviyyədə təmsil edir. Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyev deyirdi: **“...Azərbaycan öz müstəqilliyini bərpa edəndən sonra tarixi nöqteyi-nəzərdən qısa bir zamanda dinin, o cümlədən İslam dininin nə qədər dərin kökləri olduğunu daha da çox dərk edə bilmişik”** (1, s. 37).

Həmçinin dahi şəxsiyyət uzaqgörənliklə Azərbaycan xalqının gələcəkdə yararlanacaq olduğu mənəvi sərvət İslam dininin tələblərinə cavab verə biləcək qədər əziz tutulmasını qeyd edərək demişdir: **“İslam dininin bəşəriyyətə bəxş etdiyi bütün nemətlərdən hər bir azərbaycanlı səmərəli istifadə etməli və xüsusən, cəmiyyətdə, davranışda İslam dininin tələblərinə uyğun olaraq özünü göstərməlidir”** (2, s. 12).

Bununla belə, məlum olduğu kimi Naxçıvana dair əlyazmalar mövzusu İslamın saf amallar uğrunda yaşayıb yaratdığı abidələr sırasında öz əksini tapmışdır. Artıq bir sıra alim tədqiqatçılarımız tərəfindən sübut olunmuşdur ki,

Naxçıvan elm adamlarının nümayəndələri dünya mədəniyyətinə yalnız doğma dillərində deyil, eyni zamanda başqa dillərdə də görkəmli əsərlər bəxş etmişlər. Naxçıvan şairləri, ədib və alimlərinin əsərləri hazırda bir çox məşhur muzey və kitabxanalarda nadir inci nümunəsi kimi mühafizə olunmaqdadır. Zəngin bədii və elmi irsə yiyələnən Naxçıvana dair əlyazmalar uzun yüzilliklər ərzində yaradılmış abidələrinin mətnşünaslıq baxımından araşdırılması və onların elmi-tənqidi mətnlərinin tərtibi sahəsində alimlərimizin xidmətləri olduqca böyükdür. Məhz onların gərgin və şərəfli əməyi sayəsində Molla Mahmud Çakər, Hüseyn Cavid, Əliqulu Qəmküsar, Eynəli Bəy Sultanov, Qurbanəli Şərifzadə, Məhəmmədəli Naxçıvani, Hacı Molla Məhəmməd Naxçıvani və neçə-neçə başqa Naxçıvan və Azərbaycan klassikləri əsərlərinin dəyərli elmi-tənqidi mətnləri tərtib edilmiş, onların əsasında mükəmməl kütləvi nəşrləri həyata keçirilmişdir. Bununla belə klassiklərin əsərlərinin mətnləri üzərində filoloji-tekstoloji araşdırmalar aparan Azərbaycan şərqşünas alimləri Naxçıvana dair əlyazmaların bu və ya digər məsələləri ilə bağlı müxtəlif elmi və elmi-kütləvi nəşrlərdə çıxış etmişlər. Lakin təəssüfləndirici haldır ki, XIX əsrin sonu-XX əsrin əvvəlləri Naxçıvana dair əlyazmaların yazılı abidələrinə söykənərək Naxçıvanın klassik mədəniyyətinin ilkin qaynaqları və inkişaf yolları, onun metod və üsulları yalnız son dövrlər şərqşünas alimlərimiz tərəfindən həyata keçirilmiş filoloji-tekstoloji araşdırmalar sayəsində öyrənilməyə başlanmışdır.

Şərqin tanınmış böyük alimi İbn əl-Vərdi “Xəridət əl-əcaib və fəridət əl-qəraib” əsərində nümunə olaraq Araz çayı haqqında verilmiş əlyazma mətnin bir hissəsinin Mahmud Şirvani tərəfindən tərcümə edilmiş cümləsinə nəzər yetirsək, görürük ki, həqiqətən Naxçıvan dəyişilməz bir mövqedə öz coğrafi məkanını daha da zənginləşdirmişdir. “Nəhr Araz Azərbaycanda – Naxçıvandır. Qayət bərk akar və içində böyük taşlar var, bəzi bəllüdür, bəzi degil. Ol səbəbdən gəmi anda yürüməz. Bu dəxi mübarək sudur, qər q olmuşların əksəri nicat bulmuşdur...” (3, s. 126 b).

Tarix boyu müxtəlif ictimai-siyasi mühitə düşmüş, qanlı çarpışmaların şahidi olmuş, ayrı-ayrı ideoloji, dini və fəlsəfi cərəyanların toqquşması sayəsində mətnləşmiş Naxçıvan xalqı dünya mədəniyyəti xəzinəsini zənginləşdirməyə qabil böyük şəxsiyyətlər yetişdirmişdir. Hazırda Hinduşah Naxçıvani, Əkmə-ləddin Naxçıvani, Hacı Molla Məhəmməd Naxçıvani, Məhəmmədəli Naxçıvani, Məhəmməd Tağı Sidqi, Hüseyn Cavid, Məmməd Səid Ordubadi, Məhəmmədəğa Şahtaxlı, Molla Mahmud Çakər, Eynəli Bəy Sultanov, Əliqulu Mirzayi Naxçıvani, Əliqulu Qəmküsar, Heyran xanım, Qönçəbəyim, Şeyxəli xan Kəngərli (Naib), Hacığa Fəqir, Qüdsi Vənəndi və Əbilqasim Ordubadi kimi onlarca alim və şairlərimiz müstəqil Azərbaycanın dirçəlişi sayəsində dünya mədəniyyətinin cahanşümul inciləri kimi öz haqlı mövqelərində bərqərar olmuşlar.

Naxçıvana dair əlyazmaların filoloji-tekstoloji tədqiqi (XIX əsrin sonu-XX əsrin əvvəlləri) üzrə Azərbaycan xalqının klassik irsinin tədqiqi və nəşri sahəsində son zamanlarda böyük canlanma nəzərə çarpır. Naxçıvan mətnşünaslıq

abidələrinin öyrənilməsi yalnız mətnşünas filoloqları deyil, bütün ictimai elmlərin başqa nümayəndələrini də maraqlandırır və nəticədə isə təbii olaraq Naxçıvanımızın tarixi keçmişini və milli mədəniyyətini işıqlandırmaq üçün əsas mənbələr meydana çıxarır.

Azərbaycanın ictimai-iqtisadi, fəlsəfi fikir, ədəbiyyat və ədəbi dil tarixinə, Naxçıvan mədəniyyətinə həsr olunmuş elmi monoqrafiyalarda, tədqiqat və oçerklərdə, eləcə də çoxcildli kollektiv əsərlərdə qədim dövrlərdə və orta əsrlərdə yazıb-yaratmış yüzrlərlə Naxçıvanın alim, filosof, ədib və şairlərinin adları çəkilir, bir çoxlarının əsərlərindən nümunələr verilir. Naxçıvana dair əlyazmaların filoloji-tekstoloji tədqiqi (XIX əsrin sonu-XX əsrin əvvəlləri) sahəsində isə bu əsərlərin sadəcə xronoloji ardıcılıqla tərtib olunmuş siyahısı belə hər bir tədqiqatçının qəlbini iftixar hissi ilə doldurur.

XIX əsrin sonu-XX əsrin əvvəlləri Şərq təzkirələrində bir çox Naxçıvanlı müəlliflərin, alim, şair, xəttat və rəssamların, filosof və mütəfəkkirlərin adları çəkilir ki, onların yaratdıqları əsərlər hələ də tədqiq olunmamış və aşkara çıxarılmamışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, XIX əsrin sonu-XX əsrin əvvəlləri Şərq təzkirəçiləri bir qayda olaraq yalnız ən məşhur müəlliflər haqqında məlumat verirdilər. İkinci dərəcəli müəlliflər təzkirələrə daxil edilmirdi. Bu baxımdan Naxçıvana dair əlyazmaların filoloji-tekstoloji tədqiqi (XIX əsrin sonu-XX əsrin əvvəlləri), ciddi tədqiqat araşdırmalarına ehtiyacı var.

Naxçıvan ədib və yazıçılarının, ərəb və fars dillərində yazan müəlliflərin əsərləri bəzi səbəblərə görə nisbətən çox və dözümlü şəkildə mühafizə olunmuşlarsa da, Azərbaycan dilində yazan müəlliflərimizin əsərlərinin tapılması sahəsində hələ xeyli iş görmək lazım gələcəkdir.

Zəngin ədəbi və bədii irsə malik olan Naxçıvana dair əlyazmalar xalq ədəbiyyatının ana dilində yaradılmış abidələrinin toplanması və öyrənilməsi xalqımızın bədii təfəkkürü və ədəbi dilini tədqiq etmək sahəsində birinci dərəcəli problem kimi qarşıda durmaqdadır. Qeyd etmək lazımdır ki, doğma ana dilimizdə yazılmış şeir, bədii nəsr və xalq yaradıcılığı abidələri, Naxçıvana dair əlyazma mətnləri bu vaxta qədər layiqincə toplanıb nəşr edilməmiş və müasir səviyyədə tədqiq olunmamışdır. Uzun əsrlərdən bəri zəngin elmi ənənələr yaratmış orta əsr Naxçıvan mədəniyyəti haqqında yalnız Azərbaycanda deyil, eyni zamanda dünya şərqşünaslığında da indiyədək heç bir monoqrafik tədqiqat aparılmamış və bu elm sahəsi sistemli şəkildə işıqlandırılmamışdı. Nəinki klassik Naxçıvan mətnləri, hətta çağdaş mətnşünas alimlərin klassik mətnlərin tədqiqi və nəşrə hazırlanması sahəsində əldə etdikləri zəngin təcrübə ümumiləşdirilərək geniş araşdırmalarla müasir Azərbaycan mətnşünaslığı və onun nəzəri problemləri də kompleks şəkildə öyrənilməmişdir. Bununla da Naxçıvana dair əlyazmaların filoloji-tekstoloji tədqiqini öyrənməkdən çox, ayrı-ayrı abidələrin elmi-tənqidi mətninin tərtibinə və nəşrinə daha çox yer vermişlər. Bu tədqiqat əsəri də müasir Naxçıvan mədəniyyətinin elmi, onun metod və prinsiplərinin öyrənilməsi istiqamətində atılmış addımdır.

İstər Naxçıvana dair əlyazma mətnlərinin öyrənilməsi, istərsə də onun gələcək inkişafı perspektivlərinin müəyyənləşdirilməsi baxımından, klassik mətnlərdə aşkar edilmiş təhriflərin və onları doğuran səbəblərin müəyyənləşdirilərək sistemli şəkildə şərh edilməsi, eləcə də çağdaş əlyazma mətnləri elminin özülünü təşkil edən Naxçıvana dair əlyazmaların filoloji-tekstoloji tədqiqinin (XIX əsrin sonu-XX əsrin əvvəlləri) araşdırılması bu elmi sahənin öyrənilməsi baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir. Digər tərəfdən isə, belə araşdırmalar XIX əsrin sonu-XX əsrin əvvəlləri dövrünün çağdaş Azərbaycan ədəbi-tənqidi fikir tarixinin öyrənilməsinə də əvəzsiz yardım göstərəcəkdir.

Azərbaycan elmi-dünyagörüşündə özünə məxsus yeri olan XIX əsr nümayəndələrinin bir hissəsi, demək olar, Naxçıvan yetirmələrinin payına düşür. Elm, təfəkkür sahibi olan bu ədiblər dünyəvi elmlərlə yanaşı, ilahi elmləri də öyrənir və mənimsəyirdilər. Bu ilahiyyatçı-filosof alimlərdən biri də məhz dini-fəlsəfi elmləri öyrənməklə öz mövqeyin dərin zəka və bacarıqla nümayiş etdirən Hacı Molla Məhəmməd Naxçıvanidir ki, “Səhabəd-Dümu” əsərin yazmaqla arada olan dini-boşluq çatışmazlıqların bir növ qarşısını almış, Peyğəmbər və onun əhli-beytinin sevgi məhəbbətini işıqlandırmışdır. Adından da göründüyü kimi, “Səhabəd-Dümu” əsəri “Buludların göz yaşları” mənasını verməklə çox dərin mənə çalarların özündə əks etdirən qiymətli bir tarixi, fəlsəfi, həmçinin də dini və ədəbi baxımdan əvəzedilməz qiymətli sənət incisidir.

Əsərin filoloji-tekstoloji tədqiqi zamanı əldə edilən elmi nəticədə məlum olmuşdur ki, “Qədim Naxçıvan şəhərinin Şəhab məhəlləsində dünyaya göz açan Hacı Molla Məhəmməd Məşhədi Baba oğlu Naxçıvani yaradıcılıq illərində “Səhabəd-Dümu” əsərindən başqa bir neçə məşhur əsərlərin də müəllifidir. Bunlardan **“Qürrətul-Əbsar” (Gözlərin nuru), “Dürrətül-Əbrar” (Söylənilməmiş inci sözlər), “Kəşkülü-Nur” (Nur Qabı), “Məzahir ən-Nur” (Nurların zahir olduğu yerlər)** əsərləridir ki, istər ölkə daxilində, istərsə də ölkə xaricində, xüsusən Şərq aləmində böyük oxucu kütləsinin marağına səbəb olmuşdur” (4, s. 1).

“Hacı Molla Məhəmməd Naxçıvaninin ikinci əsəri olan “Qürrətul-Əbsar” kitabı tədqiqat mövzusu kimi xüsusi elmi əhəmiyyət daşımaqla bərabər müqəddəs dinimiz olan İslamın mənəvi paklıq köklərini, tarixi inkişaf proseslərini və fəlsəfi dünyagörüşünün öyrənilməsi istiqamətində aparılan mühüm və olduqca elmi əhəmiyyət kəsb edən bir sahəni əhatə etmişdir” (5, s. 3).

Bir də Naxçıvana dair əlyazma nüsxələrinin zənginliyi ondan ibarətdir ki, mətnlər olduqca müxtəlif əlyazma xətləri və məzmun etibarilə çox müxtəlifdir. Əliqulu Mirzayi Naxçıvaninin “Əqaidi-Fəlsəfə” əlyazma nüsxəsi buna bariz nümunə ola bilər. Naxçıvana dair əlyazmaların filoloji-tekstoloji tədqiqi (XIX əsrin sonu-XX əsrin əvvəlləri) istiqamətində aparılacaq mühüm əsərlər siyahısında özünəməxsus yer tutur.

Bununla belə müasir dövrdə milli dəyərlərin mənimsənilməsi istiqamətində işlərin aparılması, milli mədəniyyətimizin öyrənilməsi, dini-əxlaqi dəyərlərimizin qorunması və gənclərimiz tərəfindən hər tərəfli təhlil edilməsi günün

ən aktual məsələsi kimi mətnşünaslıq baxımından da çox böyük əhəmiyyətə malikdir.

XIX əsrin sonu-XX əsrin əvvəlləri Naxçıvana dair əlyazmalar mətnləri elminin öyrənilməsi istiqamətində aparılan ən başlıca amillərdən biri naxçıvanlı müəlliflərin əsərlərinin XX əsrin birinci yarısından başlayaraq, Asiya və Avropanın bir sıra ölkələrinin mətbəələrində nəşr edilməsidir ki, bu da onların elm və ədəbiyyat aləmində böyük maraq doğurduqlarına dəlalət edir. London, Varşava, Sank-Peterburq, Kazan, İstanbul, Bombey, Laknau, Tiflis, Təbriz və başqa şəhərlərdə naxçıvanlı müəlliflərin əsərlərinin istər ana dilində, istərsə də ərəb, fars, rus və bəzi Avropa dillərində nəşr edilməsi, əlbəttə, milli mədəniyyətimizin nüfuzunu artırır.

Bununla belə bəzi naxçıvanlı müəlliflərin elə əsərləri vardır ki, kifayət qədər öyrənilmədiyindən həm bu əsərlər, həm də onların müəllifləri elm aləminə o qədər də məlum olmamışdır. Naxçıvana dair əlyazma mətnləri qədər əhəmiyyətə malik olan bu nəşr nüsxələri, azərbaycanlı müəlliflər tərəfindən yazıldıqlarına baxmayaraq, “Azərbaycan kitabı” adlı biblioqrafik göstəricidə öz əksini tapmışdır.

Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı tarixində bu tədqiqat işində, Naxçıvana dair əlyazmaların filoloji-tekstoloji tədqiqi (XIX əsrin sonu-XX əsrin əvvəlləri) ümumiyyətlə, mətnşünaslıq elminin tarixi və fəlsəfi köklərinin, inkişaf yollarının, eləcə də çağdaş əlyazma mətnləri, onun metod və prinsiplərinin kompleks şəkildə araşdırılması bir məqsəd kimi qarşıya qoyulmuşdur.

ƏDƏBİYYAT

1. Əliyev H.Ə. Müstəqillik yolu. Bakı, 1997, 360 s.
2. Əliyev H.Ə. Dinimiz xalqımızın milli-mənəvi sərvətidir. Bakı, 1999, 275 s.
3. İbn əl-Vərdi. Xəridət əl-əcaib və fəridət əl-qəraib kitabında. Misir, 1324 h.q., 412 s.
4. Hacı Molla Məhəmməd Naxçıvani. Səhabəd-Dümu, əlyazması. 1295 h.q., 492 s.
5. Hacı Molla Məhəmməd Naxçıvani. Qürrətul-Əbsar, əlyazması. 1318 h.q., 547 s.

Сабухи Ибрагимов

ФИЛОЛОГО-ТЕКСТОЛОГИЧЕСКОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ РУКОПИСЕЙ О НАХЧЫВАНЕ (конец XIX-начало XX веков)

Нахчыван – это край, имеющий древнюю историю, ценности, принесенные его богатой традицией познания в область науки и литературы, нашли свое отражение в рукописных текстах. Известной особенностью рукописей о Нахчыване являлось то, что, как уже доказано рядом наших ученых-исследователей, нахчыванские научные деятели подарили мировой культуре выдающиеся труды, написанные не только на азербайджанском, но и на других языках (в конце XIX-начале XX веков наиболее

широко распространенными являлись арабский и персидский языки). Труды нахчыванских поэтов, писателей и ученых в настоящее время хранятся во многих известных музеях и библиотеках как редкие и ценные образцы.

Рукописи о Нахчыване с ее богатым литературным и художественным наследием являются вопросом первостепенной важности в области исследования художественного мышления и литературного языка нашего народа, сбора и изучения памятников народной литературы, созданных на родном языке. Следует отметить, что написанные на нашем родном языке стихи, художественная проза и памятники народного творчества, рукописные тексты о Нахчыване до настоящего времени не собраны и достойно не изданы, а также не исследованы на современном уровне. Именно в этом аспекте упомянутая тема становится объектом нашего исследования.

Ключевые слова: *Нахчыван, рукопись, история, текст, произведение.*

Sabuhi Ibrahimov

**PHILOLOGICAL-TEXTUAL RESEARCH OF MANUSCRIPTS
CONCERNING NAKHCHIVAN (the end of XIX-beginnings
of XX centuries)**

Nakhchivan is the land which has ancient history, the values introduced by its rich knowledge tradition in the field of science and literature, have found reflection in manuscript texts. Known feature of manuscripts concerning Nakhchivan, as it has been already proved by a number of our scientists-researchers, is that representatives of Nakhchivan scientific figures made a valuable contribution to world culture with their outstanding works written not only on Azerbaijan, but also in other languages (in the end of XIX-beginning of XX-th centuries the most widespread were the Arabian and Persian languages). Works of Nakhchivan poets, writers and scientists are kept now in many famous museums and libraries as rare and valuable specimens.

Manuscripts concerning Nakhchivan with its rich literary and art heritage are an issue of crucial importance in the field of research of artistic thought and literary language of our people, collecting and studying of national literary monuments, created on our native language. It is necessary to notice that the poetry, art prose and folklore monuments written in our native language, manuscript texts concerning Nakhchivan are not collected till now and are not published adequately, and also not investigated at modern level. From this point of view the mentioned theme becomes object of our research.

Key words: *Nakhchivan, manuscript, history, text, work.*

(AMEA-nın müxbir üzvü, prof. Ə.A.Quliyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

FƏXRƏDDİN EYLAZOV
AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: eylazov.f@gmail.com

“HƏQAIQİ ƏT-TARİX” ƏSƏRİ VƏ ONUN MÜƏLLİFİ HAQQINDA İLK SÖZ

Uzun müddət diqqətdən kənarda qalmış Naxçıvan Əlyazma nümunələrinin toplanılması və tədqiqi, elmi dövriyyədə olmayan bir sıra yeni faktların ortaya çıxarılmasına və Naxçıvanşünaslığın inkişafında mühüm qaynaq kimi istifadə olunmasına imkan verir. Bu baxımdan məqalədə bəhs olunan M.Naxçıvaninin Həqaiqi ət-Tarix əsəri bu qəbildən olan mənbələrdən biridir.

Açar sözlər: *Mətnşünaslıq, Naxçıvan, Həqaiqi ət-Tarix.*

Orta əsr Şərq alimlərinin, o cümlədən, Azərbaycan mütəfəkkirlərinin müxtəlif elm sahələrində yaratdıqları əsərlər katiblərin gərgin əməyi sayəsində üzləri köçürülərək çoxaldılmış nüsxələr şəklində bizim zamanəmizədək gəlib çatmış və dünya ölkələrinin bir çox muzey kolleksiyalarında və kitabxanalarında mühafizə olunur. Bu abidələrin üzərində tədqiqat işlərinin aparılması nəticəsində orta əsr Şərq ölkələrində mövcud olan iqtisadi, ictimai-siyasi durum və elmi inkişaf haqqında zəngin məlumat əldə etmək olar.

Həmçinin bu abidələr orta əsrlərdə fəaliyyət göstərmiş hər hansı bir alimin həyat və yaradıcılığında qaranlıq məsələlərin açılmasına xidmət edən yararlı mənbədir. Əlyazmaların müəllifi Azərbaycandan olduqda, o, bizim üçün daha böyük əhəmiyyət kəsb edir. Əldə olan qaynaqlardan məlumdur ki, orta əsr Azərbaycan alimləri öz zamanələrində yaratdıqları əsərlərlə Şərq alimləri sırasında yüksək mövqe tutmuş və bilavasitə Şərqdə elmin inkişafına böyük təsir göstərmişlər.

Bu dövrlərdə şair və alimlərimiz elmi və bədii əsərlərini nəinki ana dilində, o cümlədən, ərəb və fars dillərində də yaradırdılar. Buna görə də həmin əsərlər ərəb və farslar tərəfindən asanlıqla mənimsənilmiş və görkəmli alimlər tərəfindən onlara çoxlu şərh və haşiyələr həsr olunmuşdu.

Belə tarixi abidələrdən biri XVIII əsrdə yazılmış “Həqaiqi ət-Tarix” əsəridir. AMEA Naxçıvan Bölməsi Əlyazmalar Fondunda bu əsərin bir nüsxəsi mövcuddur. Nüsxə üzərində aparılan tədqiqatdan məlum olur ki, əsərin müəllifi Mirzə Məhəmməd Həşim ibn Museyib Naxçıvanidir. Əsərin sonunda göstərilən

tarixdən 1226 h.q / 1810-ci il və möhürdən (1, s. 338) bu qənaətə gəlmək mümkündür ki, Mirzə Məhəmməd Haşim ibn Museyib Naxçıvani XVII əsrin ikinci yarısı, XVIII əsrin əvvəllərində yaşamış, dövrünün yaradıcı simalarından biri olmuşdur. M.H.Naxçıvani öz ana dili ilə yanaşı, həmçinin Şərq dillərinə də mükəmməl yiyələnmiş və həmin dillərdə özünün əsərlərini yaratmağa müvəffəq olmuşdur. Müəllif haqqında əlimizdə olan qaynaqların azlığı, onun həyat və yaradıcılığına aid daha geniş məlumat verməyimizə mane olan amillərdən biridir. Digər tərəfdən isə Fondada saxlanılan yeganə nüsxənin tam olmaması bu imkanı daha da məhdudlaşdırır. Qeyd etmək yerinə düşərdi ki, bu qəbildən olan bir sıra tədqiq edilməmiş müəlliflərimiz vardır ki, onların həyat və yaradıcılıqları elmi ictimaiyyətə hələ də açıqlanmamış, tarixin dərin qatlarında öz tədqiqatçılarını gözləməkdədirlər.

Tərəfimizdən tədqiqata cəlb edilmiş nüsxənin bəzi paleoqrafik xüsusiyyətlərini qeyd etmək yerinə düşərdi. Yazılı abidələrin paleoqrafik xüsusiyyətlərinin araşdırılması əlyazma mətnlərinin düzgün oxunuşu, tekstoloji tədqiqı, onların yaranma tarixi və yerlərinin müəyyənləşdirilməsi və s. kimi məsələlərin həllində böyük təcrübi əhəmiyyət daşıyır. Belə ki, köçürülmə (yaranma) tarixləri qeyd olunmayan bir sıra əlyazmaların yaranma dövrünü onların başlıca paleoqrafik əlamətlərinin tarixləri bəlli olan digər əlyazmaların eyni əlamətləri ilə müqayisə etməklə təxmini olaraq müəyyənləşdirmək mümkündür (2, s. 10).

Yaranma arealı bəlli olmayan yazılı abidələrə gəldikdə isə paleoqrafiya bu məsələni həmin əlyazmaların qrafik əlamətlərinin, dil xüsusiyyətlərinin araşdırılması və onların ayrı-ayrı şivə və dialektlərlə qarşılaşdırılması, müqayisəsi yolu ilə həll edir (2, s. 12).

Azərbaycan yazılı abidələrinin paleoqrafik yöndən araşdırılması onların hərtərəfli filoloji tədqiqı baxımından da çox əhəmiyyətlidir, çünki əlyazmanın məzmunu və dil xüsusiyyətləri də müəyyən dərəcədə paleoqrafiya elminin əhatə dairəsinə daxildir (3, s. 8).

Qeyd olunduğu kimi nüsxənin əvvəlindən əsas bir hissənin düşməsi və əldə olmaması əsərin adını müəyyənləşdirməkdə çətinlik törətsə də, yalnız son-da bir yerdə (1, s. 319) əsərin adına işarə edilmiş və onun “Həqaiqi ət-Tarix” adlı bir əsər olduğu göstərilmişdir. Əsər mövzu etibarı ilə islam tarixini əhatə edir. Ərəb-fars dillərində yazılmışdır. Əsərdə Şərq paqinasıya (vərəqləmə) üsuluna tam əməl olunmuş, yəni sonrakı vərəqin sözü əvvəlki vərəqin aşağı hissəsində yazılmışdır (bu cür vərəqləmə üsulu “kustod” adlanır – F.E) (4, s. 64). Mövcud əsərin tərəfimizdən işlənmiş səhifə həcmi 338 vərəq, mətnin yazılı hissəsi 23x13 sm, ölçüsü 28x20 sm, hər səhifədəki sətirin sayı 23-ə bərabərdir. Nəstəliq xətti ilə işlənmiş bu əsər 20 məclisdən ibarətdir. Diqqət cəlb etsin deyə başlıqlar qırmızı rənglə verilmiş, aşağı hissəsindən xətt çəkilmişdir (1, s. 30). Nüsxənin müxtəlif təsirlərə məruz qalması səbəbindən başlıqların bir hissəsini oxumaq mümkün deyildir. Əsas mətnlər ərəb dilində, şərh və açıqlamalar isə fars dilində verilmişdir. M.H.Naxçıvani burada islam tarixinin müxtəlif dövrlə-

rini və xüsusilə Kərbəla faciəsini düzgün təhlil etməyə çalışmışdır. Bir sıra tarixi qaynaqlara əsaslanan müəllif əsərdə bəzi məsələlərə öz mövqe, münasibət və fikirlərini bildirmişdir.

Qeyd olunduğu kimi nüsxənin əvvəli düşdüynə görə onun müqəddimə hissəsindən istifadə etmək mümkün olmamışdır. Digər yerlərdə başlıqların oxunaqlı olan hissələri aşağıdakı kimidir:

Əsərdə Kərbəla faciəsini doğuran əsas səbəblər, Şamda hakimiyyət böhranı, hakimiyyətlə tayfa və qəbilə başçıları arasında olan ziddiyyətli fikirlər, Mədinə valisinin Həzrət İmam Hüseyn(ə)-dən biyyət tələb etməsi, Həzrət Hüseynin Mədinədən Məkkəyə hərəkəti, bu tarixi hərəkətin təməl prinsipləri, Kufə əhlinin məktubları və imamın onlara cavabı, İbn Əqilin Kufə şəhərinə elçi kimi göndərilməsi və şəhadəti, İmamın Məkkədən hərəkəti, bir sıra tayfa başçıları və dövrünün tanınmış şəxsiyyətləri ilə görüşməsi, onlara haqq və nahaqqı tanımaları üçün tövsiyələri, Həzrəti İmam Hüseyn(ə)in insan cəmiyyətinin tərbiyəsi və əxlaqına aid dəyərli xütbələri və s. kimi mövzulara toxunan müəllif, dövrün ictimai-siyasi mənzərəsinin tam dolğunluqla açıqlanmasına çalışmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Naxçıvani M.H. Həqaiqi ət-Tarix. AMEA Naxçıvan Bölməsi Əlyazmalar Fondu, 1810, 338 s.
2. Черенин Л.В. Русская палеография. Москва: Наука, 1956, 268 с.
3. Жуковская Л.П. Текстология и язык древнейших славянских памятников. Москва: Наука, 1976, 246 с.
4. Nağısoylu M. XVI əsr Azərbaycan tərcümə abidəsi “Şühədanamə”. Bakı: Nurlan, 2003, 422 s.

Фахраддин Эйлазов

ПЕРВОЕ СЛОВО О ПРОИЗВЕДЕНИИ «ХАГАИГИ АТ-ТАРИХ» И ЕГО АВТОРЕ

Произведения, созданные азербайджанскими мыслителями в различных сферах науки сохранили свою грандиозность независимо от эпохи их создания, но по ряду объективных причин сегодняшнего дня многие достойные творческие личности остались неизученными. Одна из таких личностей – Мирза Мухаммед Хашим ибн Мусейб Нахчывани и его произведение «Хагаиги ат-Тарих». Изучение этого произведения еще раз доказывает, что Нахчыван являлся научным и культурным центром. Написанное в 1810 году на арабском и персидском языках это произведение содержит 338 страниц, состоит из 20 разделов и охватывает эпоху Исламской истории периода Амевидов.

Ключевые слова: *текстоведение, Нахчыван, Хагаиги ат-Тарих.*

Fakhraddin Eylazov

**THE FIRST WORD ABOUT THE WORK
“HAGAIGI AT-TARIKH” AND ITS AUTHOR**

The works of Azerbaijan thinkers on different fields of science had kept their grandeur not depending on the times, but because of some objective reasons of nowadays the works of many merited creative personalities are left without research. One of them is Mirza Mohammed Hashim ibn Museyib Nakhchivani and his work “Hagaigi at-Tarikh”, which is considered in this paper.

Key words: *textual criticism, Nakhchivan, Hagaigi at-Tarikh.*

(Redaksiya heyətinin üzvü, prof. F.Y.Səfərli tərəfindən təqdim edilmişdir)

MƏHƏRRƏM CƏFƏRLİ

AMEA Naxçıvan Bölməsi,
E-mail: meherremceferli@yahoo.com

RAFİQ BABAYEV
AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: rafiqbabayev@gmail.com

MƏTN FONDU: GENEZİS VƏ FUNKSIONALLIQ (NAXÇIVAN MATERİALLARI ƏSASINDA)

Məqalədə folklor mətnləri arxetipik struktur baxımından öyrənilir, genezis və funksionallıq məsələlərinə toxunulur. Belə bir qənaətdə gəlinir ki, ənənənin aşkarlanmasında süjet, onun elementləri, obrazlar, onların müxtəlif səviyyələri mühüm əhəmiyyətə malikdir. Eləcə də bölgə folklor mühitinə məxsus inanclardakı mifoloji personajlardan danışılır.

Açar sözlər: mətn fondu, genezis, funksionallıq, folklor, ənənə.

Ənənə hadisəsi folklor mətnində reallaşır; bu yönündən mətn fondu ənənələri özündə cəmləşdirir, hifz edir. Nəticədə “məna səviyyələri bir-biri ilə əlaqədar, biri digərini şərtləndirən sistem” (8, s. 21) yaranır. Bu sistemdə arxetip səviyyədə mifoloji şüur transformativ səviyyədə epik şüurun dərkində çox əhəmiyyətlidir.

Naxçıvandan toplanmış bir mətndə deyilir: “İlan qaraçuxadan qorxur” (2, s. 33). Funksionallaşma qorxu ilə bağlıdır. Elə isə ilan niyə qaraçuxadan qorxur və yaxud da niyə məhz ilan qaraçuxadan qorxur?

Qaraçuxa mifoloji personajdır, öz təbiəti etibarı ilə əyə kateqoriyasına aiddir. İnanca görə, evə xeyir-bərəkət gətirir, onu qoruyur. İlanın ondan qorxması da qaraçuxanın qoruyuculuq missiyası ilə bağlıdır.

Qaraçuxa həm də qara paltarlı deməkdir. Deməli, təsəvvürdə o, qara paltar geyən mifoloji varlıqdır.

Naxçıvanda deyirlər ki, qaraçuxa yatıbsa, bəxtin də yatıb. Dünyada hər şeyin olunca, mərciməkcə bəxdin işdəyə, qaraçuxan yatmaya. Onu tale, bəxt tanrısı kimi səciyyələndirən tədqiqatçıların fikrincə, yol tanrısı, Xızır Tanrıçılıq və İslam mərhələlərində qaraçuxanın paradigmatik törəmələridir (3, s. 41).

“Ənənə mətnin öz içində, daxilində yaşayır. Ənənə mətnin mahiyyətində durur. Bu cəhətdən ənənə mətnin keçmişi, əvvəli deməkdir” (4, s. 22). Ənənənin aşkarlanmasında süjet, onun elementləri, obrazlar, onların müxtəlif səviyyələri geniş perspektivlərə malikdir.

Mifoloji şüurda gündüz xeyir, gecə şər dünyasıdır. Bu təsəvvür hər bir janrın imkanları və ənənə baxımından üzə çıxır.

İnanclarda deyilir:

“Gecə zibili süpürüb qapının dalına yığmazlar. Zibilin içində şeytan balalar”. “Əzan vaxtı zibili atmazlar”. Bunlar gecə-gündüz mifik qarşılıqlılığı ilə bağlıdır.

İnanclarda süpürgə xüsusi məna daşıyan elementdir. Məsələn, “evi süpürəndə süpürgə üstünə dəysə, ya yerə düşsə, gərək onun üstünə tüpürəsən, yoxsa şərə düşərsən” (7, s. 34).

“Sıfranı aparıb qonşuda çörək yappazlar. Saca salıb evdə yapallar, qonşunun təndirinə yappazlar”.

“Tükü yerə atmazlar. Atanda üstünə tüpürəllər”.

“Tükü yandırılmazlar, başın ağrıyır” (5, s. 33).

Qonşuda çörək yapan zaman süfrənin qonşuya aparılmasının yasaqlanması süfrənin xeyir-bərəkət kultu ilə bağlıdır. Süfrəni qonşuya aparmaq xeyir-bərəkəti, od-ocağı evdən aparmaq deməkdir. Bu isə həmin evə pislilik gətirir.

Bir sıra xalqların inamına görə, pişik şər ruh kimi şeytanın bir üzvü, parçasıdır. Naxçıvan mətnlərində pişik gecələr şər, gündüzlər xeyir qüvvədir.

Tüklə bağlı yasaq-inanclar da mifik məna daşıyır. Tük-saç, ümumiyyətlə, mifologiyada mənalı elementdir, güc-qüvvə ilə bağlıdır. Yada salaq ki, Azərbaycan nağıllarında qəhrəmanın köməkçiləri olan heyvanlar (simurq quşu, şir və s.) ayrılanda öz tüklərindən bir neçə tel çəkib ona verirlər ki, qəhrəman dara düşəndə həmin tükü yandırıb heyvanları köməyə çağırınsın. Demək, tük bədənədən qoparıldıqdan sonra da bədənə əlaqəni saxlamaqda davam edir. Qəhrəman tükü yandırır, heyvan dərhal bilir ki, qəhrəman dardadır. Demək, tük kəsildikdən (qırıldıqdan) sonra da bədənənin bir hissəsi olaraq qalır. Ona görə də inanc qadağan edir ki, tükü yerə atmazlar, əgər atsan, üstünə tüpürməlisən.

Bizcə, yerə atılmış tükə tüpürməklə o, zərərsizləşdirilir. Onun yerə düşməsi insana ziyan verə bilər. Çünki saçdan ayrılmış tük bədənə – saçın sahibi ilə əlaqəsini saxlayır. Yerdə – ayaq altında olanda tükə olan təsirlər eyni zamanda tükün sahibinə ötürülür. İnanc buyurur ki, əgər yerə düşmüş tükə tüpürülsə, bu halda əlaqə kəsiləcək.

Tüklə bağlı inancda onun yandırılması qadağan edilir. Bu halda Azərbaycan nağıllarındakı tüklə bağlı həqiqət təsdiq olunur. Əgər tökülmüş saç yandırılanda onun sahibinin başı ağrıyarsa, demək, tük saçdan qopduqdan sonra belə onun əlaqəsi davam edir.

Naxçıvanda deyirlər: “Qırxlı uşağın üstünə duva gətirməzlər, ona görə ki, duvalı qadın öz duvasını tökər sağlam olan zahı qadının üstünə. Uşaq da boğular, qaralar ölər” (9, s. 36).

40 gün özünün arxaik ritual-mifoloji mənasına görə bütün hallarda həyatla ölüm arasında keçidi bildirir. Ona görə də uşaq qırxlıq dövründə həyatla ölüm arasında olur. Bu statusda o, həddindən artıq zəifdir: şər qüvvələr ona ziyan vura bilirlər. Məsələn: “Qırxlı uşağı tək qoymazlar. Ona görə ki, cin onu öz uşağı ilə dəyişdirər. Əgər cin onu dəyişdirsə, uşağı altı qəbirdən keçirdillər, yeddincidə bədəninin yarısından basdırırlar. Uşaq ağlasa, gətirillər evə, ağlamasa, gətirməzlər, o, cin olar” (6, s. 36).

İnanc-yasaq sadəcə bir mətn olmaqla qalмайıb, xalqımızın animistik mifoloji görüşləri haqqında xeyli bilgi verir. Burada ilk növbədə diqqəti cəlb edən cin obrazıdır.

Cinin uşağı dəyişdirməsi həyat-ölüm qoşası ilə bağlıdır. Cinlər xaos-ölüm, şər dünyası ilə bağlıdır. Cin öz uşağını qırxlı uşaqla dəyişdirdikdən sonra qırxlı uşağı öz dünyasına – şər, xaos məkanına aparır. Mətn həmin xaotik məkanın ölüm dünyası olduğuna birbaşa işarə verir. Belə ki, cinin oğurladığı qırxlı uşağı qaytarmaq üçün insanlar qəbiristanlığa – ölüm dünyasına üz tuturlar. Dəyişdirilmiş uşağı altı qəbirdən keçirdirlər. Altı qəbirdən keçirmək uşağın həyat-ölüm dünyası arasında altı dəfə keçid etməsi deməkdir. Yeddinci qəbirdə uşağı yarıya qədər torpağa basdırırlar. Bu, o deməkdir ki, uşaq bir tərəfi ilə ölüm dünyasında, o biri tərəfi ilə həyatda olur.

İnanc mətnində uşağın yeddinci qəbirdə ağlayıb-ağlamaması da xüsusi məna daşıyır. Burada öncə cinin uşağı necə dəyişdirməsinə fikir vermək lazımdır. Cin uşaqların özünü yox, onların ruhunu-canını dəyişir. Onsuz da cin metafizik, yəni fiziki-maddi olmayan, qansız, ətsiz, bədənsiz bir varlıqdır. Cin uşaqları dəyişərkən qırxlı uşağın ruhunu-canını ondan alır, yerinə öz uşağının ruhunu qoyur. Uşağın qaytarılması zamanı uşağın yeddinci qəbirdə ağlaması onun bu dünyaya qayıtmasını, daha doğrusu, yenidən doğulmasını, yaxud dirilməsini bildirir. Yada salaq ki, hər bir körpə dünyaya gələrkən ağlayır. Əgər yeddinci qəbirdə uşaq ağlayırsa, bu, o deməkdir ki, onun ruhu artıq öz bədəninə qayıtmışdır.

Bu mətnin başqa bir variantı da var: “Qırxlı uşağı tək qoymazlar. Çünki cin onu öz uşağınyan dəyişdirər. Cinin dəyişdiyi uşağa “cin dəyişəyi” deyillər. Cin dəyişəyi həmişə sısqə qalar. Nə artar, nə ağarar. Gərəh onu aparsan qəbirsandığı. Altı qəbir keçirib yeddincidə bədəninin yarısınnan azını basdırırsan. Əyər uşax qışqırıb ağlasa, bil ki, öz uşağındı. Əyər ağlamasa, bil ki, cin dəyişəyidi. Onda gərəh gözdüyəsən ki, cin dəyişəyi ağlasın, cin də dözmüyüp, gəlip öz uşağını götürsün, səninkin də özüvə qaytarsın” (2, s. 39).

Göründüyü kimi, birinci mətnə əgər yarıyadək yerə basdırılmış uşaq ağlamırsa, demək cin qırxlı uşağı qaytarmır. Cində qalan uşaq dönüb cin ola bi-

lər və birinci mətn daha sonra nə etmək lazım olduğunu demir. İkinci mətnə isə insan daha fəaldır. O, cini uşağı qaytarmağa məcbur edə bilər.

Uşağı hər zaman evdən çölə çıxarmaq olmaz. Çünki bu halda məkan dəyişir. Bunun izahını digər bir inanc belə verir: “Qırxlı uşağı axşam astanadan keçirməzlər ki, bizdən yeylər ona zəfər toxundurar” (2, s. 37).

Biz burada iki astana ilə üzləşirik:

Birincisi, *evin astanası*:

Bu, qapının astanasıdır. Astana ev dünyası ilə çöl dünyasını bir-birindən ayırır.

İkincisi, *zaman astanası*:

Evlə həyat arasında məkan astanası (keçidi) olduğu kimi, gündüzlə gecə (axşam) arasında da zaman astanası-keçidi var. Bu, şər qarışan, axşam düşən vaxtdır. Axşam düşəndə şər qarışır. “Şərin qarışması” ifadəsi şərin xeyrə qarışması mənasındadır. Yaman qüvvələr, bəd-pis ruhlar həmin qarışıqlıqdan istifadə edib zərər verə bilirlər.

Şər ruhlar-bizdən yeylər təkcə qırxlı uşağın yanında olmur, ümumiyyətlə, daim körpə uşaqların yanında olub onlara zərər vermək üçün fürsət gözləyirlər. Məsələn: “Uşağın üstünə bərk çıxırıp yüyürsən, onda bizdən yeylər sənnən qabax çatıp uşağı vurur” (2, s. 37).

Regionun inanclarında müxtəlif zamanların dini ideologiyaları biri-birinə qarışmış. Səciyyəvi nümunələri paralelləşdirdikdə çox maraqlı mənzərə alınır:

“Yer üzündə bir qəriş yer əyəsiz deyil. Hər şeyin öz əyəsi var. Suyun da, əvin də, bağın də, dağ-dərənin də, ta gözümünə nə görürüksə, hamısının əyəsi var....” (2, s. 38).

İnancdan aydın olur ki, hər şeyin sahibi olan qoruyucu ruh-əyə var. Həmin əyə digər inancda məleykə adlandırılır: “Evin yiyəsi məleykədir” (2, s. 37).

Digər bir inancda isə nə əyə, nə məleykə görürük. Burada qoruyucu funksiyasında islam dininin müqəddəsləri çıxış edirlər: “Yolun yiyəsi cənabi Əmirdi. Allah, Məhəmməd, ya Əli, suyun sahibi Fatmadı” (2, s. 37).

İnanc – sınımalarda təqdim olunan dünyanın bütün elementləri biri-biri ilə bağlıdır. Yəni burada təbiət elementləri məişət elementləri ilə mənə əlaqəsindədir. Başqa sözlə, biz inanc-sınımalarda təbiət, cəmiyyət və zaman elementlərinin harmonik düzümünü görürük. Məsələn: “Hamilə qadın tez-tez Aya baxar ki, oğlu olsun” (2, s. 40).

Bu, o deməkdir ki, mətnə təqdim olunan dünya modelinin quruluşuna görə Ay kişi başlanğıcını, Günəş qadın başlanğıcını təmsil edir. Lakin bu məsələ sabit deyildir. Ay və günəşin bir-birinə olan sevgisi ilə bağlı çoxsaylı əfsanələr vardır. Onlarda bəzən ay oğlan, günəş qız, bəzən də əksinə olur. Mətnlərdən birində oxuyuruq: “Deyir ki, ay, gün sevgilidir. Onların toyu qiyam-qiyamətdə olacaq. Onlar o vaxt birləşəcəklər. Bu vaxt yer üzündə hər şey dəyişəcək, insansı olmayacaq” (2, s. 33).

“Fatma nənə – göy qurşağı” ilə bağlı mətndə deyilir: “Yaz yağışından sonra Fatma nənənin hanasının altından oğlan keçsə, qız, qız keçsə, oğlan olacaq deyərlər” (1, s. 40).

Mifoloji dünya heyvan və quşlara qarşı çox həssasdır. Onlarla bağlı mətnlər iki cəhətdən nəzəri cəlb edir:

1. İnformativ mətn kimi;
2. Hadisənin ümumiləşdirilmiş modeli kimi.

Qaranquşla bərabər göyərçin də düşümlü quş hesab olunur və insanlar ona ziyan verməkdən çəkinirlər: “Göyərçin öldürən xeyir görməz, deyərlər” (6, s. 40).

Başqa bir inanc: “Leyləyin yuvasını dağıtmazlar” (2, s. 34).

Leylək, ümumiyyətlə, xalq arasında çox hörmət olunan quşdur. Leyləklərin ailə səadəti, erkək və dişi leyləklər arasında sevgi, sədaqət haqqında əfsanələr var. Hətta bəzi yerlərdə bu quşa “hacıleylək” də deyirlər. Leyləyin “hacıleylək” adlandırılması onun qaranquş kimi müqəddəs dəyərlərlə əlaqələndirilməsinin nəticəsidir.

Digər tərəfdən, Azərbaycan xalqında yuva, od-ocaq müqəddəs hesab olunur. Ümumiyyətlə, təkcə heyvanlara münasibətdə yox, elə insanlara münasibətdə də yuva dağıtmaq günah sayılır.

İnancardan birində deyilir: “Həyətdə dovşan saxlamağın düşər-düşməzi olur” (2, s. 35). Düşər-düşməzi olmaq o deməkdir ki, dovşan saxlamaq bəzilərinə xeyir, bəzilərinə ziyan verir. Burada bir məqamı da qeyd etmək lazımdır. Dovşan, ümumiyyətlə, Azərbaycan folkloru üçün məşhur olmayan obrazdır. Onun adına heyvanlarla bağlı nağıllarda nadir hallarda rast gəlmək mümkündür. Bunun əksinə olaraq şir, tülkü, canavar, müəyyən qədər ayı nağılların məşhur heyvan personajlarındandır.

İtlərə aid inanclar da vardır. Məsələn, itin canavar kimi ulaması bədbəxtliyə işarədir: “İt uluyanda Xudabəndi-ələmdən bəla olduğu gözlənilir” (2, s. 37).

Elə inanc mətnləri vardır ki, bunlarda xaosun əlamətləri kompleks halındadır: “İt ulayanda bəla gələr, bayquş ulayanda ev dağılar, toyuq bannıyanda ev sahibinə zərər dəyər, – deyərlər” (2, s. 40-41).

Naxçıvan folklor mühitindən toplanmış inanc-sınama mətnləri və onların mifoloji məna aləmi çox düşündürücüdür. Onların genezis və funksionallıq baxımından tədqiqi geniş perspektivlərə malikdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan folkloru antologiyası. Naxçıvan folkloru. I kitab, Bakı: Sabah, 1994, 388 s.
2. Azərbaycan folkloru antologiyası. Naxçıvan folkloru: 3 cildə, I c. / Tərtib edənlər M.Cəfəri, R.Babayev. Naxçıvan: Əcəmi, 2010, 511 s.
3. Babayev R. Naxçıvan folkloru: bəşərlik, türklük, regionallıq. Bakı: Elm, 2008, 144 s.

4. Cəfərli M. Dastan və mif. Bakı: Elm, 2001, 188 s.
5. Xalq yaddaşının izləri / Toplayıb nəşrə hazırlayan M.İsmayıl. Bakı: Elm, 2005, 144 s.
6. Naxçıvanın hikmət xəzinəsindən / Toplayan və tərtib edənlər: A.Bağirov, K.Bağirova, B.Məmmədov. Bakı: Nurlan, 2005, 240 s.
7. Naxçıvan folkloru / Tərtib edənlər M.Cəfərli, R.Babayev. Bakı: Nurlan, 2007, 248 s.
8. Rzasoy S. Oğuz mifologiyası. Bakı: Nurlan, 2009, 363 s.
9. Yol gedər Ordubada / Toplayan və tərtib edənlər M.Cəfərli, R.Babayev. Naxçıvan: Əcəmi, 2005, 68 s.

Маггеррам Джафарли, Рафиг Бабаев

ФОНД ТЕКСТОВ: ГЕНЕЗИС И ФУНКЦИОНАЛЬНОСТЬ (НА ОСНОВЕ НАХЧЫВАНСКИХ МАТЕРИАЛОВ)

Статья посвящена изучению фольклорных текстов с точки зрения архетипической структуры, а также вопросам генезиса и функциональности.

Авторы приходят к выводу, что в раскрытии традиций большим значением обладают сюжет, его элементы, образы, их различные уровни. Также рассмотрены мифологические персонажи, свойственные верованиям региональной фольклорной среды.

Ключевые слова: фонд текстов, генезис, функциональность, фольклор, традиция.

Maharram Jafarli, Rafig Babayev

TEXT FUND: GENESIS AND FUNCTIONALITY (ON THE BASIS OF NAKHCHIVAN MATERIALS)

The paper is devoted to studying of folklore texts from the point of view of archetypal structure, and also to questions of genesis and functionality. Authors come to a conclusion that in revelation of traditions the plot, its elements, images, their various levels are of great importance. Also the mythological characters peculiar to beliefs of the regional folklore milieu are considered.

Key words: text fund, genesis, functionality, folklore, tradition.

(AMEA-nın müxbir üzvü Ə.A.Quliyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

İNCƏSƏNƏT

NİZAMİ ALİYEV

AMEA Naxçıvan Bölməsi

E-mail: nizamialiye@yahoo.com

NAXÇIVAN RƏSSAMLARININ PORTRET YARADICILIĞI (1950-1990)

Məqalədə boyakarlıq və qrafikanın əsasən janrlarından biri olan portret janrının xüsusiyyətləri, Azərbaycan incəsənətində portret yaradıcılığının tarixi kökləri və Naxçıvan rəssamlarının 1950-1990-cı illərdə yaratdıqları portret janrındakı əsərlərindən bəhs edilir. Yaradıcılıqları bu illərə təsadüf edən rəssamlardan Hüseyn Əliyev, Elmira Şahtaxtinskaya, İbrahim Səfi, Əkbər Kazımbəyov, Əyyub Hüseynov, Cəmil Müfəzadə, Şamil Qaziyev, Məmməd Qasımov, Yuran Məmmədov, Həmid Qasımov, Yavuz Kərimov, Məmmədəli İsmayilov, Nurhüseyn Mahmudov, Əyyub Səfərov, Sabir Qədimov, Mir Cəlil Seyidov, Telman Abdinov və başqalarının portret yaradıcılıqları haqqında geniş məlumat verilmişdir.

Aşar sözlər: Naxçıvan, rəssam, təsviri incəsənət, portret, janr, əsər.

Portret təsviri incəsənətin əsas janrlarından biridir. Digər janrlarda olduğu kimi portret əsərləri də öz məzmununu ictimai həyatdan alır və ictimai varlığı spesifik bədii obrazlar vasitəsi ilə əks edir və ictimai həyata təsir göstərir. Ona görə də portretçi rəssam öz əsərlərində insanın yalnız zahiri oxşarlıq, poza, hərəkət və mimika kimi xarici əlamətlərini verməklə kifayətlənməyir. O, eyni zamanda portretini çəkdiyi şəxsin mənəvi dünyasını, psixoloji xüsusiyyətlərini və nə cür xarakterə malik olduğunu da göstərməyə çalışır.

Bədii forma və təsvir formalarına görə portret əsərləri monumental, təntənəli, rəsmi, intim, satirik və s. olur. Ancaq bu növlərdən hər biri ictimai həyatdan – mövcud siyasi-iqtisadi quruluşdan asılı olaraq müxtəlif dövrlərdə müxtəlif dərəcələrdə inkişaf etmişdir (2, s. 225).

Azərbaycan incəsənətində ilk insan təsvirlərinə XIII əsrin sonu və XIV əsrin əvvəllərində Marağa və Təbrizdə yazılmış əlyazmalarda rast gəlmək olur. Bu vaxtdan etibarən Marağa və Təbriz şəhərlərində yayılmağa başlayan miniatur sənəti XV-XVI əsrlərdə arası kəsilmədən inkişaf edir. XVI əsrdə isə Təbriz miniatur məktəbi nəinki, orta əsr Azərbaycan, eləcə də qonşu Şərq xalq-

ları incəsənətinin inkişafında da əhəmiyyətli yer tutur. Təbriz rəssamlarının yaratdığı surətlərdə portret janrı üçün xas olan iki əsas xüsusiyyət nəzərə çarpır: İdealizə etmək və tipikləşdirmək.

İdealizə etmə yolu ilə yaradılan əsərlərdə əsasən insanın zahiri əlamətləri – geyim, zinət və s. təsvir olunaraq, demək olar ki, daha qəşəng və gözəl verilirdi. Buna görə də bu cür portretlərdə insanın daxili aləmi, fərdi psixoloji xüsusiyyətləri öz əksini tapa bilməzdi. Bu yol ilə əsasən şah, şahzadə, əyanlar və yuxarı təbəqəyə aid olan qadın surətləri yaradılırdı. Kəndli, döyüşçü, qulluqçu və aşağı təbəqəyə aid olan insanlara aid portretlər məzmununa uyğun olaraq tipikləşdirmə yolu ilə yaradılırdı (1, s. 77-89), (4, s. 66-71).

XVII əsr Azərbaycan rəssamlığının, eləcə də portret sənətinin süqut dövrü olmuşdur. XVIII əsrdə isə portret divar rəsmlərində, xalqın yaradıcı qüvvəsini nümayiş etdirən xalqın sevimli surətlərini təcəssüm etdirmişdir.

Təbriz miniatur məktəbinin ənənəsinin davamını XIX əsr Cənubi Azərbaycan rəssamı Həsən Əfşarın əsərlərində və görkəmli rəssam Mirzə Qədim İrəvaninin və Mir Möhsün Nəvvabın yaradıcılığında izləmək mümkündür. Bu dövrdə portret sənətində realistlik xüsusiyyətlər təzahür etsə də, bu janr tamamilə realizmə əsaslanma bilməmişdir.

Lakin XX əsrin əvvəllərindən etibarən Azərbaycanda realistlik portret nümunələri yaranmağa başlamışdır. Yeni tarixi şəraitdən doğan ictimai münasibətlər bədii yaradıcılıqda da öz əksini tapmağa başlayır. Azərbaycan təsviri incəsənətinin görkəmli nümayəndələrindən Əzim Əzimzadə və Bəhruz Kəngərli Avropa və “Molla Nəsrəddin” jurnalının təsiri altında yaradıcılıq istiqaməti Azərbaycan portret sənətində mövcud olan təsvir dairəsinin və dekorativ məhdudluğunun çərçivəsini qıraraq ona yeni ideya, məzmun və yeni forma gətirmişlər. Əzim Əzimzadənin satirik portretləri və Bəhruz Kəngərlinin yoxsul xalq nümayəndələrini təsvir edən portretləri bunu daha yaxşı sübut edir.

Ümumiyyətlə, XX əsrin əvvəllərində həyata keçirilən mədəni inqilab nəticəsində Azərbaycanda incəsənətin bir sıra yeni növləri və janrları meydana çıxmış, keçmiş milli-mədəni irsin ən gözəl ənənələrinə və realist dünya sənətinin mütərəqqi nailiyyətlərinə əsaslanan yeni tipli incəsənət yaranmışdır. Azərbaycanda, o cümlədən Naxçıvanda realizm prinsiplərinə sadıq olan istedadlı rəssamların milli yaradıcılıq məktəbləri formalaşmışdır.

Azərbaycan təsviri sənət tarixinə professional rəssamlıq sənətinin banisi kimi daxil olmuş Bəhruz Kəngərli çoxəsrlik rəssamlıq sənətimizdə tamamilə yeni olan realist boyakarlığın əsasını qoymuşdur. Onun yaradıcılıq ənənələri Naxçıvanda rəssamlıq sənətinin formalaşmasında böyük rol oynamışdır.

Azərbaycan incəsənətində öz yaradıcılığı ilə parlaq bir səhifə açmış Bəhruz Kəngərlinin bədii irsinə daxil olan əsərlərin böyük əksəriyyətini mənzərələr təşkil etsə də, onun yaradıcılığında portret janrı da əsas yerlərdən birini tutur. Onun əsasən akvarellə işlədiyi uşaq, qadın və kişi portretləri (“Yatmış uşaq”, “Uşaq başı”, “Naxçıvan gözəli”, “Avtoportret”, “Qoca kişi”, “Rus dili

müəllimi Məhəmməd Zamanbəyovun portreti”, “Şirniyyatçı Kərbəlayi Heydərin portreti” və s.) və qaçqınlar seriyasına aid olan “İki qaçqın qız”, “Qaçqın oğlan”, “Çanfəda kəndindən qaçqın”, “Avşar kəndindən qaçmış qadın”, “Qaçqın xanım”, “Qırmızı yaylıqlı qız” və s. portretləri misal göstərmək olar (10, s. 43-53).

Azərbaycanın xalq rəssamı Hüseyn Əliyevi əsasən mənzərə çəkən bir rəssam kimi tanısaq da, onun portret janrında çəkdiyi əsərlərin də əhəmiyyətli yeri vardır. Belə ki, hələ 1939-cu ildə böyük dramaturq M.F.Axundovun portretini yaratmaq üçün keçirilən müsabiqədə Hüseyn Əliyevin çəkdiyi portret müsabiqənin ikinci mükafatına layiq görülmüşdür.

Onun yaradıcılığında 1950-1970-ci illər xüsusi yer tutur. O, bu illərdə Azərbaycan rayonlarını qarış-qarış gəzmiş, əmək və istehsalat qabaqcılları, ayrı-ayrı sənət adamları və ziyalılarla görüşmüş onların bir-birindən maraqlı portretlərini yaratmışdır (13, s. 142-143). Onun bu silsilədən olan – “Kişi portreti”, “Rəssamın portreti”, “Qadın portreti”, “Naturaçı” (1954), “İslam İbrahimovun portreti” (1955), “Tərcüməçi Vəli Hacıoğlu” (1958), “Avtoportret”, “Sədulla Ramazanovun portreti”, “Oğlum Nazimin portreti”, “Qızım Nərgizin portreti” (1962), “Yatmış qadın” (1964), “Kolxozçu”, “Gül Bala Əliyevin portreti” (1966), “Sərhədçinin portreti” (1968) və s. portretləri o dövrün portret sənətində özünəməxsus yer tutur (11, s. 3-5).

Azərbaycan milli incəsənətinin inkişafında böyük xidmətləri olan rəsamlardan biri də Azərbaycanın xalq rəssamı Elmira Şahtaxtinskaya (1930-1996). O, təbiət, insan və həyat vurğunu idi. Onun əsərlərində həyat eşqi çox güclü idi. Elmira Şahtaxtinskaya uzun illər ərzində “Azərnəşr”-in bədii redaktoru, Dövlət Mətbuat və Poliqrafiya komitəsinin baş rəssamı vəzifələrində çalışmış, keçmiş SSRİ və Azərbaycan Rəssamlar İttifaqı İdarə heyətinin və SSRİ Mədəniyyət Nazirliyi Bədii Şurasının üzvü olmuşdur.

Rəssam “Azərbaycan qədim mədəniyyət ölkəsidir” adlı əsərin yaradılmasına hələ 70-ci illərdə başlasa da, o, yalnız 80-ci illərdə reallaşdı. Rəssamın yaratdığı 20-dən çox portret tablosu bu silsilədənədir. Bunlar Təbriz miniatür məktəbinin dahi nümayəndəsi Soltan Məhəmməd, şairlərdən Qətran Təbrizi, Xaqani Şirvani, Məhəmməd Füzuli, İmadəddin Nəsimi, Məhsəti Gəncəvi, musiqilərdən Səfiəddin Ürməvi, Əbdülqadir Mərağai, dahi memar Əcəmi, filosof Bəhmənyar, xəttat Mirəli Təbrizi, böyük hökmdar və sərkərdə, Azərbaycan dilinin islahatçısı, şair Şah İsmayıl Xətəidir. Dahi Nəsrəddin Tusinin obrazına Elmira Şahtaxtinskaya üç dəfə müraciət etmişdir. Bəlkə də rəssamın yaratdığı portretlər içərisində ən yadda qalan və ən təsirli obrazdır. Əsl sənət dili, coğrafi, ərəzi sədlərini nəzərə almayaraq bütün ürəklərə yol açır. Rəssam “Bütün bəşəriyyətə” silsilə portretlərini məhz belə sənətkarlara həsr etmişdir. Bunlar Nizami, Nəvai, Şekspir, Puşkin, Bethoven və s. dahilərdir. Elmira Şahtaxtinskaya digər janrlarda olduğu kimi, portret yaradıcılığında da, bəşəri hislər, insanpər-

vərlik, humanizm və bu kimi keyfiyyətləri ön plana çəkən örnək rəssamlarımızdan biri idi (13, s. 531).

İbrahim Səfi (1898-1983) ilk təhsilini Baş Nəraşen (İndiki Cəlilkənd) kənd məktəbində almış, sonra İrəvan Müəllimlər Seminariyasında oxumuşdur. 1913-cü ildə Moskva Boyakarlıq, Heykəltəraşlıq və Memarlıq məktəbinin hazırlıq şöbəsinə daxil olmuş, lakin müəyyən səbəblərə görə təhsilini yarımçıq qoymuşdur. O, Birinci Dünya Mühəribəsindən sonra Türkiyəyə getmiş, 1923-cü ildə İstanbul Gözəl Sənətlər Akademiyasını bitirmişdir. Bədii yaradıcılığa erkən başlayan rəssam 1920-ci ildə Türkiyədə keçirilən Avropa rəssamları müsabiqəsinin mükafatını almışdır. Müxtəlif sənət cərəyanlarına, təzadlı rəssamlıq üslublarına yaxından bələd olan İbrahim Səfinin yaradıcılığında realizmə üstünlük verilmiş, dünya incəsənətinin mütərəqqi ənənələri davam etdirilmişdir. Onun portret janrında “Atatürkün portreti”, “Qaraçı qız”, “Qadın portreti”, “Portret”, “Gəzərgi musiqiçi Hafizin portreti”, “Zərrux xanımın portreti”, “Zaxarinanın portreti” və s. kimi bir-birindən qiymətli tablolar yaratmışdır. Əsərləri Türkiyə və Yunanıstandakı muzeylərdə, Milli Azərbaycan İncəsənət Muzeyində, Nizami adına Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyində və şəxsi kolleksiyalarda saxlanılır (13, s. 206-207).

Əkbər Kazımbəyov (1884-1972). O, 1884-cü ildə Şərurda köklü-soylu bir ailədə dünyaya gəlmişdir. O, 1907-ci ildə İrəvanda gimnaziyanı bitirdikdən sonra ali təhsil almaq üçün Kiyevə gedir. Bir müddət Kiyev Universitetinin hüquq fakültəsində oxuduqdan sonra təhsilini Moskva Universitetinin hüquq fakültəsində davam etdirir və buranı müvəffəqiyyətlə bitirir. Təsviri sənətə olan maraq Əkbərdə rəssam olmaq arzusu oyadır. Bu arzu ilə o, 1911-ci ildə Moskva Rəssamlıq Akademiyasına daxil olur. 1915-ci ildə akademiyanın rəsm bölümünü bitirən Əkbər heykəltəraşlıq bölümündən də sertifikat alır. Lakin həyatın amansız dalğaları Əkbəri Vətəndən çox uzaqlara aparır. Birinci Dünya Mühəribəsi zamanı Zaqafqaziyada döyüşən ordu ilə Türkiyəyə gedir. O, rəsm çəkməyə gec başlasa da, onunla ciddi məşğul olmağa başlayır. Həyatının son üç ilində çəkdiyi 35-40 ədəd portret, mənzərə, natürlər və çoxfıqurlu kompozisiyalardan ibarət tabloları, ölümündən 14 il sonra oğlu Nuri Muğanın təşəbbüsü ilə İstanbul Pamuk Bank Suadiye Sanat Qalerisində 1986-cı ilin 4 aprel-2 may tarixində açılan sərgidə ilk dəfə tamaşaçılara və sənət dünyasına təqdim olunur. Rəssamın əsərləri Rüstəm Mustafayev adına Azərbaycan Dövlət İncəsənət Muzeyində, Türkiyədəki muzeylərdə və şəxsi kolleksiyalarda saxlanılır.

Əyyub Hüseynov (1916-1998) Azərbaycan rəssamlıq Texnikumunu 1935-ci ildə, Tiflis Rəssamlıq Akademiyasını 1941-ci ildə bitirmişdir. Uzun illər ərzində Əzim Əzimzadə adına Rəssamlıq məktəbində işləmiş, 1956-65-ci illərdə isə həmin məktəbin direktoru olmuşdur. Azərbaycanın xalq rəssamı Əyyub Hüseynov əsasən tematik tablo, məişət janrında və əmək mövzusunda işləmiş, “Naxçıvan duz mədəninə”, “Avtoportret” (1957), “Qoca kişi portreti” (1965),

“Kolxozçu” (1977), “Qadın portreti”, “Tələbə qız” və s. portretlər və tarixi kompozisiyalar yaratmışdır.

Naxçıvanda dünyaya göz açmış Azərbaycanın tanınmış rəssamlarından biri, Azərbaycanın əməkdar rəssamı, qrafika ustası Cəmil Müfidzadədir (1934). O, “Anamın portreti” (1965), “Molla Pənah Vəqifin portreti” (1967), “Ovçunun portreti”, “Maral sürənin portreti”, “Kür balıqçısı” (1976), “Tikçinin portreti” (1977), “Dostlar” (1984) kimi silsilə portretlərin müəllifidir. Onun fərdi sərgiləri Bakı, Moskva, İstanbul, Polşa və Fransada təşkil olunmuşdur. Dünyanın bir çox muzey və şəxsi kolleksiyalarında onun əsərləri saxlanılır (16, s. 5).

Bəhruz Kəngərlidən sonra Naxçıvanda rəssamlıq sənətinin formalaşmasında böyük rolu olan rəssamlardan biri də Şamil Qaziyev (1908-1980) olmuşdur. O, əsasən, teatr rəssamı kimi fəaliyyət göstərmiş, 1934-cü ildən “Şərq qapısı” qəzetinin baş rəssamı, eyni zamanda Naxçıvan Teatrının baş rəssamı (1934-1948) olmuşdur. Şamil Qaziyev portret janrında da bir neçə maraqlı boyakarlıq və qrafika əsərlər yaratmışdır. Onun “Çarıqçı”, “Avtoportret”, “Sərhədçi” (1976), “Qaçqınlar”, “Adaxlı” (1977) və s. portretlərini misal göstərmək olar (9, s. 3).

Məmməd Qasimov (1925-1987) Bakı Dövlət Rəssamlıq Məktəbinin bitirdikdən (1947-1952) sonra bütün həyat və yaradıcılığını Naxçıvan teatrının çiçəklənməsinə həsr etmişdir. O, təkcə teatr rəssamı kimi fəaliyyət göstərməmiş, eyni zamanda gənc rəssamların yetişdirilməsində və Naxçıvan mədəni mühitinin formalaşmasında mühüm rol oynamışdır. Görkəmli sənətkar Naxçıvan teatrının səhnəsində göstərilən 100-dən artıq tamaşaya bədii tərtibat vermişdir. Məmməd Qasimov çoxsahəli yaradıcılıq potensialına malik olan sənətkarlardan biri idi. Onun yaradıcılığında portret janrının da özünəməxsus yeri vardır. Rəssamın “Xalq artisti Səməd Mövləvinin portreti” (Naxçıvan Dövlət Musiqili Dram Teatrı, Naxçıvan ş.), “Xalq artisti İbrahim Həməzəyevin portreti” (Nizami Həməzəyevin şəxsi kolleksiyası, Naxçıvan ş.), “Şairə Kəmalə Ağayevanın portreti” (Kəmalə Ağayevanın şəxsi kolleksiyası, Naxçıvan ş.), “Tahir Teymurovun portreti” (Nigar Hadiyevanın şəxsi kolleksiyası, Bakı ş.), “Şıxı Nuriyevin portreti” (Mehman Nuriyevin şəxsi kolleksiyası, Bakı ş.) və s. bu janrda olan əsərlərini misal göstərmək olar. Məmməd Qasimov bir ictimai xadim kimi Naxçıvanın tərəqqisi üçün əlindən gələni əsirgəməirdi. O, 1945-1985-ci illər ərzində muxtar respublikada keçirilən dövlət tədbirləri, əlamətdar hadisələr və şəhərin bəzədilməsində yaxından iştirak edir, partiya və dövlət xadimlərinin portretlərini də çəkirdi. Məmməd Qasimov 1967-ci ildə Naxçıvan Muxtar Respublikasının əməkdar incəsənət xadimi fəxri adına layiq görülmüşdür (14, s. 657).

Yuran Məmmədov (1934-1984) mənzərə, natürmort və çoxlu sayda tematik kompozisiyaların müəllifidir. Onun portret janrında – “Bizim ailə”, “Cərrah Mehdi Bağirovun portreti”, “Gənc artist”, “Çoban”, “Sosialist Əməyi Qəhrəmanı Bahar Talıbovanın portreti” və s. uğurlu əsərləri vardır (6, s. 11; 13, s. 316-317).

Naxçıvan rəssamlarının ən uğurlu sərgilərindən biri Naxçıvan MSSR Mədəniyyət Nazirliyinin 1967-ci ilin mayında, oktyabr inqilabının 50 illiyinə həsr olunmuş sərgi olmuşdur. Bu sərgidə rəssamlardan Həmid Qasimovun mənzərə və məişət janrındakı əsərləri ilə yanaşı, portret janrında da, maraqlı əsərləri nümayiş etdirilmişdir. Onun “Qız portreti”, “Bizim uşaqlar”, “Ana”, “Briqadirin portreti”, “Balaca”, “Avtoportret”, “Şair Mikayıl Müşfiq Xəzərdə”, “Gənclik”, “Kolxozçunun portreti”, “Sara xala” və s. kimi portretlərində ana və uşaqdan tutmuş şair Mikayıl Müşfiqin Xəzərin seyrinə dalmış şairanə portretini də böyük məharətlə təsvir etmişdir (6, s. 5-6).

Yavuz Kərimovun mənzərə, məişət, tarixi, bataliya və s. janrlarda da bir çox maraqlı əsərləri vardır. Onun “Balıqçı qız”, “Kənd qızları”, “Balıqçı”, “Balıqçılar”, “Bizim həyatın qızları”, “Atam qayıdır”, “Rəssamın portreti”, “Balaca qız”, “Qız portreti”, “Balaca çoban”, “Əhməd” və s. əsərləri portret janrında çəkilməmiş ən maraqlı əsərlərdən sayılır (6, s. 6-8).

Məmmədəli İsmayılov da bu sərgidə bir neçə maraqlı portretləri ilə çıxış etmişdir. Onlardan “Anamın portreti”, “Avtoportret”, “Rəssam qızın portreti”, “Naturaçı”, “Çoban”, “Kolxozçu”, “Gənc qızın portreti” və s. bu qəbildən olan əsərlərini misal göstərmək olar (6, s. 8).

Nurhüseyn Mahmudovun yaradıcılığında mənzərə janrı əsas yerlərdən birini tutsa da, onun bir-birindən maraqlı portretləri olduğunun da şahidi oluruq. Bunlardan “Tələbə qız”, “Qız portreti”, “Dostumun portreti”, “Gənc krançının portreti”, “Traktorçunun portreti”, “Yoldəyişən qız”, “Qoça portreti” və s. əsərləri Nurhüseyn Mahmudovun mənzərə janrında olduğu kimi portret janrında da nə qədər geniş yaradıcılıq manerasına sahib olduğunu göstərir (6, s. 9-10).

Şərrur rayonunun Muğanlı kəndində anadan olmuş Əyyub Səfərov yaradıcılığının böyük bir hissəsini Moskva və Bakıda keçirməsinə baxmayaraq, tez-tez doğma diyara baş çəkir, gələcək əsərləri üçün hazırlıq materialları toplayırdı. Bu da onun yaradıcılıq imkanlarını artırmaqda çox faydalı olurdu. Elə bunun nəticəsidir ki, rəssamın əsərlərinin böyük əksəriyyəti doğma diyarın fədakar insanlarına və ecəzkar təbiətinə həsr olunmuşdur. Onun “Sosialist Əməyi Qəhrəmanı Gülbala Əliyevin portreti”, “Sosialist Əməyi Qəhrəmanı Ağə Nemətullanın portreti”, “Qoca arvadın portreti”, (1950), “Kolxozçu qızın portreti”, “Qoca arvadın portreti”, “Fəhlə”, “İdmançı”, “Neftçi fəhlə” (1952), “Mühəndisin portreti”, “İdmançı qızın portreti”, “Qoca arvad örpək ilə”, “Polkovnik”, “Kolxozçu qız”, “Usta qadın”, “Sənətkar” (1953), “Rəssamın portreti”, “Kolxozçu qız”, “Müəllim”, “Kənd müəllimi”, “8-ci sinif şagirdi”, “Oğlan kolxozçudur” (1954), “Dəmiryol texnikumunun müəllimi”, “Qız”, “Fəhlə”, “Qırmızı paltarlı qız”, “Mühəndis” (1955), “Qardaşımın portreti”, “Pambıqçı”, “Oğlan portreti”, “Qız portreti”, “Cavan”, “Qoca arvad” (1956), “İki dost”, “Sevilin portreti”, “Avtoportret”, “Yatan qız”, “Qonşu” (1957), “Universitet tələbəsi”, “Sosialist Əməyi Qəhrəmanı H.Əhmədovanın portreti”, “Rəssamın portreti”, “Piano çalan”, “Qız portreti”, “Nataşanın portreti”, “Qabaqcıl fəhlə”, “Boruçu”, “Qızım” (1958),

“108 №-li məktəbin şagirdi”, “Saçlı qız”, “Mühəndis”, “Kitabxanaçı” (1959), “8-ci sinif şagirdi”, “Qızımın portreti”, “Pedaqoq”, “Cavan mühəndis”, “Traktor briqadiri”, “Suçu” (1960), “Politexnik İnstitutunun tələbəsi”, “Cavan traktorçu”, “Sosialist Əməyi Qəhrəmanı Bahar Talibovanın portreti”, “Traktorçunun portreti” (1961), “Cavanın portreti”, “10-cu sinif şagirdi”, “Kitabxanaçı qız”, “Qabaqcıl pambıq yığan”, “Qara paltarlı qız” (1962), “Pambıqçı qadın”, “Qız portreti”, “Gülən qız”, “Traktorçu”, “Keçmiş matros Baqayev” (1963), “Portret” (1964), “Əsgər portreti”, “Əsgər postda dayanan vaxt” (1966), “Portret qırmızı donda”, “Qızın portreti” (1967), “Həyat yoldaşım” (1968), “Dostumun portreti” (1970) və s. silsilə portretləri Azərbaycan təsviri sənətinin ən gözəl nümunələrindən sayılır (5, s. 3-10).

Yuxarıda adlarını çəkdiyimiz rəssamların portret janrında qazandıqları uğurları onu göstərir ki, bu janr XX əsrin 60-70-ci illərində naxçıvanlı rəssamların yaradıcılığında əsas yerlərdən birini tutmuşdur.

Naxçıvanda təsviri sənətin əsas inkişafı 1971-ci ildə Azərbaycan Rəssamlar İttifaqının Naxçıvan Təşkilatı yaradıldıqdan sonra başlayır. Öz ətrafında Naxçıvanda yaşayıb yaradan rəssamları birləşdirən təşkilat, muxtar respublikanın mədəni həyatında çox mühüm və əhəmiyyətli rol oynayır. Təşkilatın ilk sədri seçilmiş Naxçıvan MSSR Əməkdar incəsənət xadimi Məmməd Qasımovun gərgin əməyi sayəsində ilk gündən rəssamlar uğur qazanmağa başlayırlar. Rəssamlardan Sabir Qədimov, Həmid Qasimov, Yavuz Kərimov, Məmmədli İsmayilov, Nürhüseyn Mahmudov, Yuran Məmmədov, Şamil Mustafayev, Rəcəb Rəcəbov və başqaları təkcə Naxçıvanda deyil, Bakıda, Moskvada və keçmiş SSRİ-nin digər şəhərlərində təşkil olunmuş sərgilərə qatılır və bir-birindən maraqlı əsərlərlə çıxış edərək Naxçıvanı tanıtdırırdılar (6, s. 657).

Bu rəssamlardan özünəməxsus yaradıcılıq dəsti-xətti ilə seçilənlərdən biri də Sabir Qədimov idi. Onun yaradıcılığında Naxçıvan insanının əzəmətli obrazı əsas yer tutur. Rəssamın “Mexanizatorlar”, “Qız portreti”, “Kəndli qız”, “Çoban”, “Tələbə qız”, “Şaxtaçı” “Qoca” (1966), “Köhnə kommunist” (1968), “Kəndli qız” (1969), “Bacımın portreti”, “Xədicə”, “Köhnə dənizçi”, “Səkinə” (1970), “Mila” (1972), “Mexanizatorlar” (1973), “Avtoportret” (1975) və s. əsərlərində insanın daxili və zəhəri gözəlliklərini əlvan boyaların çalarlarından məharətlə istifadə edərək çox ustalıqla verə bilmişdir (6, s. 4-5; 15, s. 81-84), (8, s. 5-7).

Naxçıvan rəssamları içərisində istedadı, məhsuldar yaradıcılığı ilə fərqlənən rəssamlardan biri də Azərbaycan Respublikasının Əməkdar rəssamı Mir Cəlil Seyidov olmuşdur. Yaradıcılığının ilk illərində realizm cərəyanında istədiyi mürəkkəb süjetli əsərlər Mir Cəlil yaradıcılığının ana xəttini müəyyənləşdirməklə yanaşı, ona böyük uğur qazandırdı. O, tarixi janrda böyük şair, dramaturq Hüseyn Cavidin yaradıcılığına müraciət etmiş, şairin fəlsəfi dünyagörüşünün əsirinə çevrilən rəssam bir-birinin ardınca Cavid dünyasına işıq salan silsilə portretlər yaratmışdır. Onun “Cavidi düşünərkən”, “Cavidlə İblisin dialoqu”,

“Hüseyn Cavid dünyası”, “Cavidin yuxusu”, “Xəyyam”, “Xumarla söhbət” tabloları Cavid yaradıcılığına işıq tutan ən dəyərli əsərlərdəndir. Rəssamın “Hüseyn Cavid dünyası” əsərində sənət piramidasının zirvəsində təsvir etdiyi Cavid portreti parlayan ulduza bənzətməklə ətrafındakıları da Cavid işığının nuruna qərq etmişdir. Bu əsərdə Cavid dünyasının gözəllikləri, ülvə məhəbbəti, rəssamın sehrli fırçası ilə tamaşaçıya çatdırılır (3, s. 264-269).

Mir Cəlilin “Qayğı”, “Portret”, “Min bir gecə”, “Bürkü silsiləsindən qayğı”, “Dialoq”, “Portret 2”, “Söhbət 2”, “Qayğı 15”, “Dalğın qız”, “Bürkü 2” və s. portretlərində rəssamın fərdi üslubu, parlaq ifadə tərz, sənətdə müasirlik ruhu, təzə forma axtarışlarına güclü meyl, müasirliyin fəlsəfi-etik problemlərinin fırça dili ilə izahı və anlamı onun əsərlərinin dəyərini şərtləndirən estetik amillərdəndir. 1986-1990-cı illərdə yaratdığı tablolarda, rəssamın yeni mərhələyə keçməsi daha aydın hiss olunur. Onun “Rəssamın dünyası”, “Rəssamın mələkləri”, “Min bir gecə” silsilə əsərlərində realizmdən mücərrəddiyə meyli açıq-aşkar görünməkdədir (7, s. 7-17, 23-33, 39; 12, s. 20-24, 28, 29, 31-33, 36-38, 41-43, 45-50, 56-58, 63, 66, 67, 70-73, 78).

Naxçıvanın tanınmış rəssamlarından biri də Azərbaycan Respublikasının Əməkdar rəssamı Telman Abdinovdur. 1978-ci ildə Azərbaycan Dövlət Rəssamlıq Məktəbini bitirdikdən sonra Naxçıvana gəlmiş, bütün həyat və yaradıcılığını doğma diyarın əzmkar, zəhmətkeş insanlarına və füsunkar təbiətinin gözəlliklərinə həsr etmişdir. Yaradıcılığında portret və mənzərə janrı əsas yer tutur. Xalqımızın ümummilli lideri Heydər Əliyevin, oftalmoloq alim Zərifə xanım Əliyevanın, İlham Əliyevin, balaca Heydər, M.H.Şəhriyarın, B.Kəngərli-nin, X.R.Ulutürkün, H.Cavidin portretləri emosional təsiri, rəng çalarlarının poetik cazibəsi ilə diqqəti daha çox cəlb edir. Telman Abdinovun əsərləri Moskva, Sankt-Peterburq, İstanbul, Ərzurum, Qars, Tehran, Bakı, Naxçıvan şəhərlərindəki sərgilərdə uğurla nümayiş olunmuşdur.

1980-ci illərin əvvəllərindən başlayaraq Azərbaycan Rəssamlar İttifaqı Naxçıvan Təşkilatının sıraları Moskva, Sankt-Peterburq, Tbilisi, Bakı və başqa şəhərlərdə təhsil almış gənc rəssamların hesabına genişlənir. Şəhər və rayon mərkəzlərinin bədii tərtibatı peşəkar rəssamlara tapşırılır. Vaxtaşırı keçirilən sərgilərdə Nəriman Əliyev, Abazər Qardaşbəyov, Babək Abazərli, Məmmədali İsmayılov, Mir Cəlil Seyidov, Yuran Məmmədov, Sabir Qədimov, Qədirulla Bağirov kimi orta nəslə mənsub rəssamlar maraqlı əsərləri ilə tez-tez çıxış edirlər. Gənc rəssamlardan Məmmədali Ələkbərov, Əli Səfərli, Hüseynqulu Əliyev, Telman Abdinov, Mirmehdi Seyidov, Əbülfəz Axundov, Əbülfəz Cabbarov, Adil Talıbov, Ələvsət Allahverdiyev, Sabir Məmmədov, İsmayıl Əliyev, Ziyafət Əsgərov və başqalarının təşkilatın sıralarına qoşulmaları Naxçıvanda təsviri incəsənətin inkişafına təkan verdi. Artıq Naxçıvan rəssamlarının səsi keçmiş SSRİ-nin ən mötəbər sərgi salonlarından gəlməyə başladı. Bakıda, Gəncədə, Xankəndində, Sumqayıtda və respublikamızın digər şəhər və rayonlarında naxçı-

vanlı rəssamların tez-tez sərgiləri təşkil olunurdu. Bu sərgilərdə gənc rəssamlar bir-birindən maraqlı əsərlərlə çıxış edirdilər.

1988-1990-cı illərdə ölkədə baş vermiş ictimai-siyasi hadisələrlə bağlı bütün sahələrdə olduğu kimi rəssamlıq sənətində də durğunluq yarandı. Əvvəlki illərə nisbətən rəssamlıq sənətinə olan tələbat azaldı. Ancaq bütün bunlara baxmayaraq rəssamlarımız ruhdan düşmədilər. Azərbaycanın müstəqilliyi üçün azadlıq və demokratiya uğrunda mübarizəyə qoşulub insanları ruhlandıran və doğru yol göstərən, bir-birindən dəyərli onlarca əsərlər yaratdılar.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan incəsənəti. Bakı: Maarif, 1977, 213 s.
2. Azərbaycan incəsənəti: 10 cildə, VI c., Bakı: Azərbaycan SSR EA Nəşriyyatı, 1959, 320 s.
3. Aliyev N. Hüseyn Cavid obrazları Mir Cəlil Seyidovun yaradıcılığında // AMEA Naxçıvan Bölməsinin Xəbərləri, 2007, № 3, s. 264-269.
4. Əfəndi R. Azərbaycan incəsənəti. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 282 s.
5. Kataloq. Əyyub Səfərovun fərdi yaradıcılıq sərgisi. Bakı, 1967, 28 s.
6. Kataloq. Naxçıvan rəssamlarının sərgisi. Naxçıvan, 1967, 12 s.
7. Kataloq. Mir Celil Mir Alekber oğlu Seyidov. Antalya (Türkiyə), 2002, 48 s.
8. Каталог. Сабир Кадымов. Выставка посвящается 30-летию победы в Великой Отечественной Войне 1941-1945 гг. Нахичевань: Нахтипография, 1975, 8 с.
9. Казыев Шамил. Каталог. Баку, 1978, 13 с.
10. Kərimov K. Bəhrüz Kəngərli. Bakı, 1962, 58 s.
11. Kərimov K. Hüseyn Əliyev. Bakı, 1983, 34 s.
12. Mehdiyeva T. Mir Cəlil Seyidovun rənglər dünyası. Naxçıvan: Əcəmi NPB, 2011, 79 s.
13. Naxçıvan Ensiklopediyası. Bakı: AMEA, 2002, 594 s.
14. Naxçıvan Teatrının Salnaməsi. Naxçıvan: Əcəmi NPB, 2010, 734 s.
15. Vəzirov C. Mənə bir sərgi salonu verin // Qobustan, 1990, № 1, s. 81-84.
16. Владимир П.С. Джамил Муфидзаде. Москва, 1988, 63 с.

Низами Алыев

ПОРТРЕТНОЕ ТВОРЧЕСТВО НАХЧЫВАНСКИХ ХУДОЖНИКОВ (1950-1990)

В статье говорится о художественных особенностях одного из главных жанров живописи и графики – портрета, об исторических корнях портретного творчества в азербайджанской культуре и о работах нахчыванских художников 1950-1990-х гг., созданных в этом жанре. Дается обширная

информация о творчестве художников, чья деятельность приходится на эти годы – Гусейна Алиева, Эльмиры Шахтахтинской, Ибрагима Шафи, Акпера Кязимбекова, Эйюба Гусейнова, Джамиля Муфидзаде, Шамиля Казиева, Мамеда Гасимова, Юрана Мамедова, Гаида Гасимова, Явуза Каримова, Мамедали Исмаилова, Нургусейна Махмудова, Эйюба Сафарова, Сабира Кадымова, Мир Джагила Саидова, Тальмана Абдинова и др.

Ключевые слова: *Нахчыван, художник, изобразительное искусство, портрет, жанр, произведение.*

Nizami Aliyev

PORTRAIT WORKS OF NAKHCHIVAN PAINTERS (1950-1990)

It is told in the paper about art features of portrait as one of the main genres of painting and graphic arts, about historical roots of portrait works in the Azerbaijan culture and about works of the Nakhchivan's painters of 1950-1990th created in this genre. The extensive information about works of painters, whose activities falls on these years – Huseyn Aliyev, Elmira Shahtakhtinskaya, Ibrahim Shafi, Akper Kyazimbekov, Eyub Huseynov, Jamil Mufidzadeh, Shamil Kaziyeu, Mammad Gasimov, Yuran Mammadov, Hamid Gasimov, Yavuz Karimov, Mammadali Ismayilov, Nurhuseyn Makhmudov, Eyub Safarov, Sabir Gadimov, Mir Jalil Sayidov, Talman Abdinov etc. is given.

Key words: *Nakhchivan, painter, fine arts, portrait, genre, work.*

(AMEA-nın müxbir üzvü Ə.A.Quliyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

ƏLİ QƏHRƏMANOV

AMEA Naxçıvan Bölməsi

E-mail: a.qehremanov@yahoo.com

NAXÇIVANDA TEATRIN FORMALAŞMASI VƏ İNKİŞAFINDA YERLİ ZİYALILARIN ROLU (1905-ci ilədək)

Məqalədə Naxçıvan teatrının 1905-ci ilə qədərki inkişaf yoluna milli prizmadan yanaşılmış, yeni sənədlər əsasında teatrın formalaşması və inkişafı məsələləri araşdırılmışdır. Yerli ziyalıların teatrın təşəkkülündəki rolu ilə bağlı əldə olunmuş yeni materiallar əsas götürülməklə maraqlı faktlar ortaya çıxarılmışdır.

Açar sözlər: *Naxçıvan teatri, incəsənət, ziyalı, dramaturgiya.*

Milli zəmində köklənən, Mirzə Fətəli Axundzadə pyesləri ilə qol-qanad açan Naxçıvan teatri böyük yaradıcılıq yolu keçmişdir. Bu illərdə Naxçıvanda ədəbi-mədəni mühit formalaşmağa başlamış, yeni, mütərəqqi fikirli ziyalılar nəslə meydana gəlmişdir. XIX yüzillik Naxçıvanın həyatında, onun iqtisadi-siyasi və mədəni inkişafında tarixi hadisələrlə zəngin dövr olmuş, xalqın müqəddəratına müsbət təsir göstərmişdir. Bu dövrdə qabaqcıl dünya mədəniyyəti ilə tanışlıq, rus və Avropa mədəniyyətinin görkəmli nümayəndələri ilə sıx ünsiyyət ümumi demokratik ideyaların Naxçıvanda yayılmasında çox mühüm rol oynamışdır. Şübhəsiz ki, bu da Naxçıvanda maarif və mədəniyyətin inkişafına ziyalı kadrların yetişməsinə öz müsbət təsirini göstərmişdir.

O dövrdə Avropa ilə Şərq arasında gedən ticarətdə Naxçıvanın vasitəçilik rolu oynaması, bir çox ziyalıların Rusiya və Avropanın şəhərlərini səyahət etmələri, orada təhsil almaları və onların əhali arasında apardıqları söhbətlər xalqın mədəni dirçəlişinə, maarif və mədəniyyətinin inkişafına mühüm təsir göstərirdi, əhalini maarif və mədəniyyət sahələrində mübarizəyə ruhlandırırdı. Bunun nəticəsində 1837-ci ildə Naxçıvan və 1851-ci ildə Ordubad şəhərlərində rus-tatar, az sonra Naxçıvan və Ordubad qəzalarının iri kəndlərində də rus-tatar məktəbləri açıldı (12). Bu məktəblər vasitəsilə Naxçıvan və Ordubad qəzalarının ziyalıları dünya xalqlarının mədəniyyəti, ədəbiyyatı, tarixi ilə tanış olur, nəticədə ictimai-siyasi, fəlsəfi-estetik fikirlərin yayılması üçün münasib şərait yaranırdı. O zaman mütərəqqi ictimai fikrin təsiri altında yetişən bir çox azərbaycanlı ictimai xadimlər, filosof və ədiblər milli mədəniyyətin sürətlə inkişaf

edə bilməsi üçün sivil xalqlarla yaxınlığı mühüm şərt hesab edirdilər. Mirzə Fətəli Axundzadə göstərirdi ki, xalqın mənəvi azadlığı, dini fanatizmdən xilas olması üçün ən doğru yollardan biri qabaqcıl xalqlarla yaxınlaşmaqdan, onların dili və ədəbiyyatını öyrənməkdən ibarətdir (2, s. 8).

1838-ci ildə yerli şairlərin, maarifpərvər adamların təşəbbüsü ilə Ordubad şəhərində “Əncüməni-Şüəra” ədəbi məclisi yaradılır. Müəyyən fasilədən sonra 1863-cü ildə bu məclis yenidən fəaliyyətə başlayır və ətrafına görkəmli ziyalılardan Məhəmməd Tağı Sidqi, Hacıağa Fəqir, Əhməd ağa Şəmi, Usta Zeynal Nəqqaş, Məşədi Həsən Dəbbağ, Hacı Hüseyn Bığs və başqalarını toplayır (1, s. 160). Məclisdə ədəbiyyata, maarifə dair söhbətlər aparılır, maarif və mədəniyyəti inkişaf etdirmək üçün yollar aranır.

Qədim zamanlardan Naxçıvanda elm, incəsənət, ədəbiyyat sahələrində mütərəqqi ənənələr mövcud olmuşdur. Naxçıvanda dünyəvi teatr yaranmamışdan min illər öncə burada xalq teatrının müxtəlif nümunələri yaradılmışdır. “Qodu-qodu”, “Kosa-kosa”, “Qaravəlli”, “Kosa gəlin”, “Tapdıq çoban”, “Maral oyunu”, “Kəndirbaz oyunu”, “Şəbih”, “Cütcü şumu”, “Yud”, “Sayaçı”, “Məsxərə”, “Lal oyunu”, “Lağlağı oyunu”, “Şəbədə oyunu”, “Koç döyüşü”, “Kilim arası”, “Kukla oyunu”, “Kölgə oyunu” kimi xalq oyun-tamaşaları gözəl nümunələrdir (6, s. 35). Dövrü üçün əxlaqi və tərbiyəvi əhəmiyyəti olan bu meydan tamaşaları Azərbaycan xalq teatrının çox-çox qədim bir tarixə malik olduğunu təsdiq edən dəlillərdir.

İstər xalq, istərsə də dini dramlar kütləvi şəkildə yayıldığı bir şəraitdə xalq öz milli adət-ənənələrinə sıx bağlı idi. Belə bir möhkəm bağlılıq tamaşaların gələcək inkişafına istiqamət verirdi. Xalq dramı isə həqiqi dramaturgiyanın ilk rüşeymlərini yaradırdı. Bu rüşeyimlərin böyüməsi, formalaşması üçün sadəcə yuxarıda göstərilən ictimai yüksəlişin başlanması zəruri idi. Azərbaycan xalqının fikri inkişaf tarixində belə bir mühüm dönüş məhz XIX yüzillikdə başladı. O da xalqımızın mənəvi tələblərindən irəli gələn maarifçilik ideyaları idi.

Naxçıvanda teatr dövrün ictimai-siyasi hadisələrin fonunda, həyatın obyektiv qanunauyğunluğu əsasında yarandı, eləcə də ideya etibarlı ilə bir sənət ocağı kimi formalaşdı. Öz ideya mənbələrinə görə bu sənət məbədi dünyanın mütərəqqi teatr sənətindən, onların təcrübəsindən istifadə etsə də, zamanın ictimai-siyasi şəraitinə, maarifpərvər ziyalıların əqidəsinə uyğun olaraq təşəkkül tapdı və inkişaf etdi. Naxçıvan teatrı vətənpərvərlik ideyaları əsasında yaranmış, zamanın ictimai-siyasi və demokratik zəminində dolğun səhnə əsərlərinə müraciət etmiş, mükəmməl tamaşalar yaratmağa çalışmış, ilk gündən xalqına bağlı olmuş, onlara arxalanmış, xalqı maraqlandıran məsələlərə müraciət etməklə tamaşaçılarını gözəl əməllər uğrunda mübarizəyə səsləmişdir.

Dövrün tərəqqipərvər, açıq fikirli, yenilik tərəfdarı olan yerli ziyalılarından Eynəli bəy Sultanovun təşəbbüsü, Cəlil Məmmədquluzadə, Məhəmməd ağa Şahtaxlı, Qurbanəli Şərifov, Məhəmməd Tağı Sidqi, Fərəculla və Nəsrulla Şeyxov qardaşları, Baxşəli ağa Şahtaxlı, Cümşüd Paşa Sultanov, Mirzə Əliməmməd

Xəlilov, Mirzə Ələkbər Bəyalı oğlu Süleymanov, Mirzə Məmməd Zamanbəyov, Mirzə Sadıq Qulubəyov, Bəhramxan, Böyükxan, Əkbərxan və Sərvərxan Naxçıvanskilər, Mirzə Kazım bəy Qulubəyov, Böyük ağa Qullarağasıyev, Yaqub Paşa Kəngərlinski, Qafar ağa Səfərov, Mirzə Cəlil Mirzəyev, Mirzə Kəim Qulubəyov, Pir Murad Sultan Əhməd Sultanov, Sadıq Xəlilov və digərlərinin səyi nəticəsində 1883-cü ildə Naxçıvanda ilk dəfə olaraq “Müsəlman incəsənəti və dram cəmiyyəti” (9, s. 18) yaradılır. Şəhərin tərəqqipərvər, yeni fikirli ziyalıları cəmiyyətin fəaliyyətinə mənəvi dəstək olub maddi cəhətdən kömək etsələr də, o dövrdə dini-xurafat nümayəndələri, hökumət məmurları onlara yaxşı münasibət bəsləmirdilər.

1883-cü ildə C.Məmmədquluzadə və onun Naxçıvanlı həmyaşıdları Qorri seminariyasında tələbə ikən Eynəli bəy Sultanov təhsilini başa vurub, doğma şəhərinə qayıdır, öz məslək dostları ilə birlikdə ilk mədəni tədbirlərin həyata keçirilməsində əvəzolunmaz rol oynayır. Eynəli bəy Sultanovun qaynar, çoxcəhətli fəaliyyəti və fədakarlıqla dolu xidmətlərinin nəticəsində həmməsləklərini öz ətrafında toplamış, çox həssaslıqla gənclərin qəlbində maarif və mədəniyyətə sönməz məhəbbət alovu yandırmış, xalqına vətənpərvərlik hissləri aşılamağı bacarmışdır. Onun bu xeyirxah əməlləri Naxçıvan teatrının yaranma və təşəkkülündə çox mühüm və əhəmiyyətli tarixi bir gediş olmuşdur. Məhz o dövrdə onun təşəbbüsü ilə təhsil alan şəxslər sonralar Azərbaycanın ictimai fikir tarixində tanınan ziyalılardan olmuşdular.

Mirzə Sadıq Qulubəyov Naxçıvan teatrının ilk yaradıcılarından biri olmuş, Naxçıvan şəhər məktəbində hüquq müəllimi işləmiş, Hacı Nəcəf Zeynalovun zalında tamaşaya qoyulan əsərlər onun vasitəçiliyi (köməkliyi) ilə hazırlanmışdır (4, s. 62).

Fərəculla Şeyxov Moskva universitetinin hüquq fakültəsini bitirmişdi. Peşəsi hüquqşünasdı. O, Naxçıvan teatrının əsasını qoyanlardan və orada aktyorluq edənlərdən biri idi. Mədəni hərəkətdə yaxından iştirak edirdi. Mütərəqqi görüşləri ilə seçilirdi. Naxçıvanda formasiyon adlandırılan ziyalı gənclərdən idi. “Formasiyon” adlandırılan bu açıq fikirli gənclər xalqın səadətini mövhumatın, fanatizmin ləğvində görürdülər. Onlar mollaların qılıncının dalı və qabağı kəsən bir dövrdə çox cəsarətlə onlara qarşı təbliğat aparır, Ömər Xəyyamın, Cəlaləddin Ruminin və Nəbatinin əsərlərini oxuyur, onların işıqlı fikirlərini əhali arasında təbliğ edirdilər.

Nəsrulla Şeyxov maarifçilik hərəkəti ilə yanaşı, siyasi fəaliyyətlə də məşğul olmuşdur. O, mətbuat və teatra ciddi maraq göstərmişdir. Naxçıvan teatrında tamaşaya qoyulan E.Sultanovun “Tatarka” əsərində “Pəri”, M.F.Axundzadənin “Müsyö Jordan və Dərviş Məstəli şah” komediyasında “Hatəmxan ağa” rollarını oynamışdır. Onun tərcümeyi-halında yazılır: “XIX əsrin axırlarında Qafqaziyada və Şimalı İranda gedən hadisələrə biganə qalmayaraq, o vaxt xaricdə nəşr olunan “Pərvəriş”, “Həblülmətin” və Baxçasarayda çıxan “Tərcüman” qəzetinin müdavim oxucularından idi. Müasirləri olan ziyalılarla birlikdə

daim axtarışlarını elmi, siyasi və milli söhbətlər ilə keçirərək elmin və maarifin inkişafına çalışırdılar. 1892-1909-cu illərdə Culfada Məşədi Ələkbər Hacı Nəcəf oğlunun komissiyon idarəsində işləyir. Cənubi Azərbaycandakı məşrutə hərəkatında fəal iştirak edir və həbs (1909) olunur. 1918-ci ildə həbsdən azad edilir, Azərbaycan şuralaşan kimi... İran Kommunist frqəsinə daxil olaraq siyasi fəaliyyətini davam etdirir... Nəhayət, Gilan inqilabından sonra frqənin Mərkəzi Komitəsi Gilan şöbəsinin məsul katibi vəzifəsində çalışır, 1921-ci sənədə (ildə) Kiçik xan ilə Ehsanulla xan arasında vuruşmada faciəyə surətdə qətl olunur” (4, s. 185).

Cəlil Məmmədquluzadə hələ tələbəlik illərindən – Qori Müəllimlər Seminariyasında oxuduğu vaxtlardan Naxçıvan teatrına böyük həvəs və maraq göstərmiş, onda dram əsərləri yazmaq, rejissor, aktyor olmaq meyli yaranmışdı. C.Məmmədquluzadənin bu mənəvi keyfiyyətlərin formalaşmasında tələbəsi olduğu Qori Müəllimlər Seminariyasının elmi-ədəbi mühitinin böyük rolu və təsiri olmuşdur. C.Məmmədquluzadə irsinin görkəmli tədqiqatçısı İsa Həbibbəyli yazır: “Seminariyanın Azərbaycan şöbəsinin müfəttişi Çerniyayevski gənc tələbəsinin yaradıcılıq istedadını duyaraq onu yazıb-yaratmağa təşviq etmişdir. Cəlil burada təşkil edilmiş dram dərnəyində iştirak edir, tələbə-aktyor olaraq tamaşalarda kişi və qadın rollarını oynamışdır” (4, s.98). C.Məmmədquluzadə təhsilini başa vurub Naxçıvana qayıtdıqda Eynəli bəy Sultanovla görüşür, onun dərin biliyi, yüksək mədəniyyəti Mirzə Cəlili valeh edir. O, E.Sultanovu köhnəliyə qarşı mübarizədə özünün ən yaxın silahdaşı hesab edir, onun səy və təşəbbüslərini alqışlayır və onunla birlikdə fəaliyyətə başlayır. Bu münasibətlə böyük demokrat yazır: “Mən darülmüəlliməni qurtaran zaman Naxçıvanda özümdən artıq huşyar dostlarıma rast gəldim. Mənim səsimə səs verən sirdaşlarımdan qabaqca əzizim Eynəli Sultan oldu” (8, s. 472).

Təsədüfi deyildir ki, C.Məmmədquluzadə seminariyanı (1887) bitirib bir müddət Uluxanlı kənd məktəbində işlədikdən sonra (1887-1888) Şərur mahalının Baş Noraşen (indiki Cəlilkənd – Ə.Q) kəndində müəllim olduğu zaman ilk bədii əsəri olan “Çay dəstgahı” adlı birpərdəlik alleqorik dramını yazmış və 1889-cu ildə həmin məktəbdə tamaşaya qoyulmuşdur. Cəlil Məmmədquluzadə 1889-cu ildə Nehrəm kəndinə müəllim təyin edilir. O, burada uşaqların təlim-tərbiyəsi ilə məşğul olur. Qızlar üçün məktəb, muzey təşkil etməklə yanaşı, Naxçıvan şəhərinin tanınmış ziyalıları ilə əlaqə saxlayır, onların məclislərinin fəal üzvlərindən olur.

Naxçıvanda maarifçi-mədəni mühitin dirçəlməsi öz növbəsində ədəbiyyatın da inkişafında mühüm rol oynayır, bir növ ona təkan verir. Hələ XIX yüzilliyin ortalarından etibarən fəaliyyət göstərməyə başlayan ədəbi məclislər bu dövrdə ayrı-ayrı regionların ədəbi həyatını sürətləndirir. Naxçıvanın ictimai-mədəni mühitində nəzərəcarpacaq dərəcədə dirçəliş hiss olunur. Belə ki, burada teatrın yaranması (1883), dünyəvi məktəblərin şəbəkəsinin genişlənməsi, xüsusən Naxçıvandakı məşhur “Tərbiyə” məktəbinin təşkili (1894), Rusiya və Şərq

mətbuatı ilə əlaqələrin reallaşması, maarifçi mühitin maarifçilik hərəkatı səviyyəsinə qalxmasına təkan verir. “Ziyalılar məclisi” və “Müsəlman incəsənəti və dram cəmiyyəti”ndə toplaşan ziyalıların, Naxçıvanda təşkil edilmiş “Darül-ürfan” (“Ürfan evi”), Ordubaddakı “Əncüməni-Şüəra” (“Şairlər yığıncağı”) məclislərinin ətrafında birləşən yaradıcı qüvvələrin birgə və kütləvi fəaliyyətləri sayəsində milli mədəniyyət və ədəbiyyatın inkişafında yeni dalğa, qüvvətli bir hərəkat formalaşmışdır. “Göstərilən dövrdə Naxçıvandakı ədəbi-ictimai mühit və yaxud maarifçilik hərəkatı iki mərhələyə ayrılır. XIX yüzilliyin 80-ci illərini əhatə edən birinci dövr maarifçi mühitin yaranması, təşkili dövrü kimi səciyyələnilir. Bu mərhələyə yazıçı-publisist Eynəli bəy Sultanov rəhbərlik edir. Müəllim Əliməmməd Xəlilov onun köməkçisi vəzifəsini yerinə yetirir. Regionda ilk məktəblərin açılması, ixtisaslı müəllim kadrların hazırlanması, teatrın yaranması XIX əsrin 80-ci illər mərhələsinin nailiyyətidir” (4, s. 120-121).

Təqdirəlayiq cəhət bu idi ki, XIX yüzilliyin sonu, XX yüzilliyin əvvəllərində Naxçıvanın tərəqqipərvər ziyalıları – Eynəli bəy Sultanov, Məhəmməd Tağı Sidqi, Cəlil Məmmədquluzadə, Baxşəli ağa Şahtaxlı, Qurbanəli Şərifov, Mirzə Əliməmməd Xəlilov, Nəsrullah və Fərəculla Şeyxov qardaşları, Paşa ağa Sultanov, Mirzə Ələkbər Süleymanov, Mirzə Məmməd Zamanbəyov, Ələsgər Şeyxov, Sadıq, Hüseyn və Məmməd Xəlilovlar, Mirzə Məmməd Hüseynov, Mirzə Sadıq Qulubəyov, Məmmədqulu bəy Kəngərli, Böyükxan Naxçıvanski və başqaları teatr sənətinin yaranması və inkişafı ilə yanaşı, yeni üsulda məktəblərin, kitabxanaların, digər maarif və mədəniyyət sahələrinin inkişafına, xalqın ümumi rifahının yüksəlməsinə xidmət etmiş, hərtərəfli mübarizə aparmışlar.

O dövrdə təqdir olunacaq cəhət bu idi ki, teatrı maarifçilik hərəkatından ayrı düşünmək, təsəvvür etmək mümkün deyildi. Həmin ziyalılar xalqın mədəni səviyyəsini yüksəltmək üçün məktəb, mətbuat və teatr kimi üç mühüm sahəyə arxalanırdılar. Teatrı millətin aynası, yaşayışını əks etdirən sənət, onun təlqin gücünün artıq olduğunu, xalqın tez alışa biləcəyini, dövrü üçün qəzet, kitab və məktəbə nisbətən daha əhəmiyyətli təbliğat vasitəsi rolu oynayacağını bildikləri üçün teatr hərəkatında müəllimlər daha fəal iştirak edir, tamaşaların hazırlanmasına hər cür yardımlar edir, özləri də həmin tamaşalarda aktyorluq edirdilər. Oynanılan tamaşalarda cəhalət, avamlıq, gerilik ön plana çəkilir, tamaşaçıları yenilik, xalqın maariflənməsi, mədəni inkişafı uğrunda mübarizəyə səfərbər edirdilər.

Ziyalılar həyat və fəaliyyətlərini xalqın tərəqqisinə, müqəddəs əməllərinə sərf etdiyindən, maarif və mədəniyyətin böyük təbliğat gücünə malik olduğunu bildiklərindən xalqın maariflənməsində, mədəni tərəqqisində, siyasi oyanışında teatrın təsir və təlqinedici gücünə böyük əhəmiyyət verirdilər. Ona görə də xalqın savadlanması və azadlıq əldə etməsi üçün maarif və mədəniyyət ocaqlarının açılmasına çalışır, hər vəchlə öz ideyalarına sadıq qalırdılar. Teatr sənətini ideya və məfkurə silahına çevirib cəmiyyətdəki çatışmazlıqlara qarşı çıxır, insanları yeni amallar uğrunda mübarizəyə səsləyirdilər.

Əvvəldə qeyd edildiyi kimi E.Sultanov və C.Məmmədquluzadə Naxçıvan teatrının yaranmasında əsas simalardan olmuşlar. Onlarla yanaşı, Əliməmməd Xəlilov, Mirzə Sadıq Qulubəyov, Fərəculla Şeyxov, Nəsrulla Şeyxov, Məhəmməd Tağı Sidqi, Mirzə Cəlil Mirzəyev (Şürbi), Mirzə Əhməd Musa oğlu Hüseynov, Ələkbər Məmmədhüseyn Xəlilov, Qurbanəli Şərifzadə, Mirzə Sadıq Xəlilov, Cümşüd Paşa Sultanov, Mirzə Əliqulu Novruzov, Məmmədqulu bəy Kəngərli, Bəhram xan, Kiçik xan, Böyük xan Naxçıvanskilər və digərləri də Naxçıvan teatr hərəkatında yaxından iştirak edir, teatrın yaranmasında xüsusi fəallıq göstərirlər.

Böyük xan Naxçıvanski M.T.Sidqinin vəfatından sonra (9 dekabr 1903-cü il) Naxçıvan teatrında rejissorluq vəzifəsini istedadlı artist kimi öz üzərinə götürür. O, 1904-cü ildən 1910-cu ilə qədər burada oynanılan tamaşaların rejissoru olmuşdur. 1904-1910-cu illərdə İrəvan quberniyası xalq məktəbləri direktorluğuna göndərilmiş raportlar bunu bir daha aydın göstərir (14, v. 5). 1920-ci ildən ömrünün axırınadək (1941) Təbriz şəhərində yaşayan Böyükxan Cənubi Azərbaycanda da teatr hərəkatının genişlənməsinə müvəffəq olmuşdur. Onun səyi və həvəskarların fəaliyyəti nəticəsində Cənubi Azərbaycanda teatr qüvvətli bir mədəni hərəkat səviyyəsinə yüksəlir.

Aparılan tədqiqat aydınlığı ilə sübut edir ki, Naxçıvanda teatrın yaradılması çox əhəmiyyətli tarixi bir hadisə idi. Bu tarixi hadisə Naxçıvanda teatr işlərinin canlanmasına səbəb olmuş, XX yüzilliyin əvvəllərində bu mədəniyyət ocağında istər Tiflis, istərsə də Bakı teatrlarının aktyorları Azərbaycan dramaturgiyası ilə yanaşı, dünya dramaturgiyasının bir sıra qiymətli incilərini tamaşaya qoymuşlar. Bütün bunların nəticəsidir ki, sənətsünasların etiraf etdiyi kimi, “Naxçıvan teatri başqa teatr mərkəzlərinə nisbətən milli teatr hərəkatında daha güclü mövqe tutmuş və Azərbaycanda teatr sənətinin inkişafına səmərəli təsir göstəmişdir... Naxçıvan teatrının ümummilli teatr hərəkatında mühüm rol oynaması onun müstəqil mövqeyə malik olduğunu da aydın sübut edir” (3, s. 312).

Naxçıvan teatri həmin illərdə nəşr olunan qəzet və jurnalların diqqətini daha çox cəlb edirdi. Naxçıvanda olan hər hansı bir hadisəni əks etdirən yazılar həmin qəzetlərin səhifələrində dərc olunurdu. “Qafqaz” qəzetində: “çərşənbə axşamı, avqustun 12-də məktəb səhnəsində gənc müsəlman müəllimləri cəmiyyəti üzvlərinin iştirakı ilə tatar (Azərbaycan – Ə.Q.) dilində tamaşa göstərilmişdir. M.F.Axundzadənin “Müsyö Jordan və Dərviş Məstəli şah” komediyası oynanılmış, tamaşadan hasil olan pul yoxsul şagirdlərin xeyrinə sərf olunacaqdır” xəbəri verilir (13).

Tədqiqatçılar XIX yüzilliyin 90-cı illərini Naxçıvanda milli tərəqqi və dirçəliş illəri kimi qiymətləndirirlər. Bu dövrdə teatrın və məktəbin fəaliyyəti genişlənməmiş, məzmunca yeniləşmiş, maarifçi qüvvələrin geniş və möhkəm cəbhəsi formalaşmış, müxtəlif milli-mədəni problemlər həll olunmuşdur. Bu dövrün ideya-təşkilatı rəhbəri vəzifəsini E.Sultanovla yanaşı, C.Məmmədquluzadə həyata keçirmişdir. 1894-cü ildən etibarən bu işdə onlara M.T.Sidqi ya-

xından köməklik göstərmişdir. Naxçıvan teatrının sürətlə tərəqqisində Cəlil Məmmədquluzadənin rolu və xidmətləri xüsusi yer tutur. Mənbələrdə çox doğru olaraq “O, Azərbaycanda ilk teatr ocaqlarından olan Naxçıvan teatrosunun qurucularındandır” (4, s. 120-121), – deyə qeyd edilir.

XIX yüzilliyin 90-cı illərində Azərbaycanın bəzi şəhərlərində olduğu kimi Naxçıvanda da əhali arasında “mədəni” adı ilə şöhrət tapmış ziyalı gənclər qrupu yaranırdı. Eynəli bəy Sultanov, Cəlil Məmmədquluzadə, Qurbanəli Şərifov, Fərəcullah və Nəsrullah Şeyxov qardaşları, Mirzə Əliməmməd, Məmməd Hüseyn, Mirzə Rəhim və Sadıq Xəlilovlar, Şahbaz ağa, Məmmədqulubəy, Əsəd ağa, Paşa ağa Sultanovlar və müəllim Məhəmməd Tağı Sidqi belə ziyalılardan idi.

Paşa ağa Sultanov Naxçıvanda keçirilən ədəbi-mədəni tədbirlərdə yaxından iştirak etmişdir. Onun adı C.Məmmədquluzadə, E.Sultanov və digərləri ilə bir sırada çəkilir. O, açıq fikirli, maarifpərvər, savadlı ziyalı kimi tanınmışdır. O, rusdilli qəzet və jurnalları mütləq etməklə yanaşı, müəyyən mətbuat orqanları ilə əməkdaşlıq etməyə nail olmuş, Şərq və Qərbin müxtəlif ideya cərəyanlarının Naxçıvana axıb gəlməsinə şərait yaratmış, maarifçilik hərəkatının yeni mərhələsinin hazırlanmasında fəal rol oynamışdır. Onun öz dövrü üçün zəngin hesab edilən kitabxanasında rus və Avropa ədiblərinin əsərləri ilə yanaşı, Şərq klassiklərinin – Hafizin divanı, Ruminin məsnəviləri, Ömər Xəyyamın rubailəri də olmuşdur. O, bu əsərləri həvəslə mütləq etmiş, əzbərdən söyləmiş, “Sufiməslək” şəxs kimi tanınmışdır. P.Sultanov xəlqi-demokratik görüşlərinə görə qanunsuz olaraq hüquqşünaslıqdan uzaqlaşdırılmışdır. Haqsızlığa dözməyərək yuxarı təbəqələri, ruhaniləri açıq tənqid etmiş, şərab içməyə qurşanmışdır! Professor Əli Sultanlı yazır: “Bir axşam şəhərin şeyxi böyük məsciddə vəz edərkən Paşa ağa birdən-birə içəri girmiş, camaatın arası ilə birbaşa minbərə doğru yönəlmişdir. Şeyx salavat çevirmə vasitəsilə onu qorxudub qaytarmaq istəmişsə də, mümkün olmamışdı. Paşa ağa minbərin qarşısında dayanaraq fransızca beş dəqiqəlik nitq söyləmiş və soruşmuş ki, “camaat, nə üçün ağlamırsınız, məgər başa düşmürsünüz?” camaatın “xeyr” cavabına qarşı Paşa ağa: “Bəs minbərdə ərəbcə, farsca danışan Həzrəti necə başa düşürsünüz və nə üçün ağlayırsınız?” demiş və çıxıb getmişdir” (10, s. 223). Bütün bunlara görə, C.Məmmədquluzadə “Ölülər” tragikomediyasındakı Kefli İsgəndər obrazını yaradarkən P.Sultanovu əsas prototip kimi götürmüş, onun əməl və ideyalarından faydalanmışdır (5, s. 92). Əsərin qəhrəmanı ilə prototip arasındakı oxşar cəhətlər o qədər diqqəti cəlb etmişdir ki, Kefli İsgəndəri səhnədə müvəffəqiyyətlə canlandırmağa səy göstərən aktyorlar onunla görüşüb tanış olmaq, müəyyən mənada onu təqlid etmək fikrinə düşmüşlər.

XIX yüzilliyin 90-cı illərində Naxçıvan mühitində C.Məmmədquluzadənin maarifçi müasirlərinin, demək olar ki, hamısı bir nəfər kimi teatr hərəkatında yaxından iştirak edir, bu sahəyə qüvvə və bacarıqlarını sərf edirdilər. O dövrdə maarifçi qüvvələri bir məqsəd, bir amal uğrunda, vahid cəbhədə birləş-

dirmək baxımından teatr daha çox, daha geniş imkanlara malik olduğundan ayrı-ayrı peşə sahiblərini, cəmiyyətin müxtəlif qurumlarını təmsil edənləri mühüm bir mədəni mərkəzdə birləşdirmək sahəsində daha böyük rol oynayırdı. Bu dövrün bütün tərəqqipərvər adamları, maarifçi ziyalıları bu mədəniyyət mərkəzinin ətrafında birləşir, zamanın əsas məsələləri də həmin mədəniyyət mərkəzi vasitəsilə xalqa çatdırılırdı. Çünki teatr daha geniş mədəniyyət mərkəzi idi. C.Məmmədquluzadə də həmin mədəniyyət mərkəzinə başçılıq etməklə bütün maarifpərvər, açıq fikirli ziyalıları teatra cəlb edirdi. Buna görə də o, dövrün ən zəruri, ən vacib məsələlərinin, mətləblərinin gənc ziyalılar arasında yayılmasında fəallıq göstərirdi.

O zaman Azərbaycan dramaturgiyasını və teatrını maarifçilik hərəkatından ayrı düşünmək və təsəvvür etmək mümkün deyildi. Dramaturqların əksəriyyəti dram cəmiyyətlərinin ətrafında birləşir, teatr tamaşaları təşkil edirdilər. Aktyorların isə böyük bir hissəsi müəllimlər idi. Tamaşalar yoxsul şagirdlərin xeyrinə təşkil olunurdu. O dövrdə əsərlər, əsasən cəhalət, nadanlıq, gerilik əleyhinə yazılırdı. Bu cəhət Azərbaycan dramaturgiyası üçün səciyyəvi bir əlamət idi. Ona görə də dram əsərlərinin əksəriyyətində müəllifin maarifçi görüşünü təbliğ və təşviq edən surətlər cəhalət və nadanlıqla istər sözdə, istərsə də əməldə mübarizə aparırdılar. Onların etiraz və tənqidləri ümumxalq, ümumbəşəri əhəmiyyət kəsb edirdi. Yazılan əsərlərin əksəriyyətində müasir həyatın bütün sahələrindən alınmış mövzulara daha çox üstünlük verilirdi.

Naxçıvan mühitində mətbuat və teatrın fədakar carçılarından biri də Əli-məmməd Xəlilov idi. O, 1862-ci ildə Naxçıvan şəhərində anadan olmuş, şəhər ikisinfli məktəbini bitirmiş, 1879-1881-ci illərdə Qori seminariyasında təhsil alaraq müəllimlik ixtisası qazanmışdır. 1881-1885-ci illərdə Naxçıvan şəhər üçsinfli məktəbində inspektor köməkçisi və müəllim vəzifələrini daşımışdır. 28 sentyabr 1885-ci il tarixdən Baş Nəraşen (indiki Cəlilkənd) məktəbinə müdirlik etmişdir. Ə.Xəlilov 1896-cı ildə Naxçıvanda vəfat etmişdir. Onun adı Naxçıvan teatrının ilk yaradıcıları sırasında çəkilir. O, Naxçıvan teatrında rejissor və aktyor kimi də fəal iştirak etmiş, teatr təşkilatçısı olmuşdur. Evinin böyük zalını teatr tamaşası göstərmək üçün "Müsəlman incəsənəti və dram cəmiyyəti" üzvlərinin ixtiyarına vermişdir. M.F.Axundzadənin "Hekayəti-Molla İbrahimxəlil Kimyagər" komediyasında Hacı Kərim Zərgər rolunda çıxış etmişdir. O, Naxçıvanda "Qafqaz" qəzetinin təmsilçisi funksiyasını yerinə yetirmişdir. Həmin qəzetdə Naxçıvandan verilmiş xəbərlər və məlumatların əksəriyyəti onun tərəfindən yazılmışdı. Onun "Qafqaz" qəzetindən alınaraq "Tərcüman" qəzetində dərc edilmiş bir məqaləsində milli maarifçilik hərəkatında məktəbin, teatr və ədəbiyyatın rolu yüksək qiymətləndirilmişdir. Akademik İsa Həbibbəyli göstərir: "Çox ehtimal ki, Naxçıvanda ilk teatr tamaşasının göstərilməsi haqqındakı məlumat da onun qələmindən çıxmışdır" (4, s. 129).

Naxçıvanın mədəni dirçəlişində bir çox ziyalılarla yanaşı, görkəmli pedaqoq Məhəmməd Tağı Sidqi də yaxından iştirak edirdi. Həyatının əsas amalı

vətənə, xalqa xidmətdə görən və bu məqsəd uğrunda mübarizə aparan M.T.Sidqi xalqın maarifsizlikdən çəkdiyi əziyyəti görüb nəyin bahasına olursa-olsun, ana dilində bir məktəb təsis etməyi qarşısına məqsəd qoymuşdu.

Naxçıvanlı ziyalılar Ordubadda fəaliyyət göstərən “Əxtər” məktəbinin, onun təsisçisi M.T. Sidqinin uğurları ilə mütəmadi maraqlanır və onu Naxçıvana dəvət edirlər. Nəhayət M.T.Sidqinin buraya gəlməsinə şərait yaradırlar. Naxçıvana dəvət edilən M.T.Sidqi Yaxın və Orta Şərqdə məşhur olan “Tərbiyə” məktəbini 1894-cü ilin noyabr ayında təsis edir. M.T.Sidqinin çoxcəhətli, yorulmaz fəaliyyətinin nəticəsində yeni tipli maarifçi nəsil ərsəyə gəlir. Bu məktəbin yetirmələri – Əziz Şərif, Rza və Məmmədhüseyn Təhmasib qardaşları, Ələkbər Qərib, Xəlil Hacılarov, Məmməd və Əli Xəlilovlar, Heydər Vəzirov, Əsəd Şeyxov, Hüseyn Cavid, Rzaqulu Nəcəfov və Əliqulu Qəmküsar qardaşları, Qasım Camalbəyov, Məmmədli Səfərov, Məmməd Səid Ordubadi, Bəhrüz Kəngərli, diplomat İbrahim Əbilov və digərləri nəinki Azərbaycanda, eləcə də ölkəmizdən çox-çox uzaqlarda tanınan məşhur şəxsiyyətlər – elm, ədəbiyyat və incəsənət xadimləri, siyasətçilər olmuşlar.

M.T.Sidqinin Azərbaycan maarif və mədəniyyətinin inkişafında göstərdiyi xidmətlər bu faktlarla yekunlaşmır. Onun teatr sənətinin inkişafında da xidmətləri böyükdür. Naxçıvanın qabaqcıl fikirli ziyalıları Azərbaycanın görkəmli şəxsiyyətləri ilə daim əlaqə saxlayır, bu və ya digər məsələlərin həllində onlardan xeyrxah məsləhətlər də alırdılar. M.T.Sidqi və Q.Şərifov XIX yüzilliyin 90-cı illərində qəzet nəşr etdirmək fikrinə düşürlər. Onlar Peterburqda yaşayan və müsəlman xeyriyyə cəmiyyətinin katibi vəzifəsində işləyən Ə.Haqverdiyevə müraciət edir, ondan məsləhət alırlar.

Ə.Haqverdiyev Naxçıvan ziyalılarının bu nəcib təşəbbüsünü alqışlayır və bu dövrdə Naxçıvan şəraitində mətbuatın mühüm rolundan bəhs edərək Q.Şərifova yazır: “Sidqi qəzet barəsində yazmışdı. Əgər o, mümkün olsa, qəzet üçün məbləğ cəm etsin. Məsləhət görürəm, gəlsin Peterburqa, mən icazəni alaram. O, özü də qəzetin nəşiri ola bilər” (7, s. 59). Ə.Haqverdiyev Naxçıvan ziyalılarına kömək əlini uzatsa da, onlar maddi çətinlik qarşısında qalaraq fikirlərindən daşınırlar.

Naxçıvan ziyalıları bir yazıçı, həm də maarif və mədəniyyətin cəfəkeşi kimi Ə.Haqverdiyevin hər hansı bir əsərini səbirsizliklə gözləyir, alıb oxuyur və müzakirə edirdilər. Buna görə ədib yeni yazdığı əsəri mütləq onlara göndərir, əsər haqqında onların fikrini bilmək istəyirdi. Odur ki, 1899-cu ildə Peterburqda ayrıca kitabça şəklində nəşr olunmuş “Dağılan tifaq” faciəsinin ilk nüsxəsini Q.Şərifova göndərir, iki min nüsxədən ibarət olan bu kitabın bir hissəsinin Naxçıvanda yayılmasını onlardan xahiş edir. Naxçıvan ziyalıları “Dağılan tifaq” əsərinin ilk nüsxəsini alan kimi əsəri tamaşaya qoyurlar. Tamaşanın əsas təşkilatçıları M.T.Sidqi və E.Sultanov olur. Ümumiyyətlə, M.T.Sidqi Naxçıvanda göstərilən tamaşaların hazırlanmasında misilsiz xidmətləri olmuş, çox əmək sərf etmişdir. Onun teatr sənətinin inkişafında misilsiz xidmətləri vardır. C.Məm-

mədquluzadə yazırdı: “Allah şahiddir ki, Sıdqinin vətənimizə varid olmağı şəhərimizin mədəniyyət və maarif tarixi üçün mühüm fəqərə oldu” (8, s. 479).

XIX yüzilliyin 80-90-cı illərində teatr və məktəbin əlbir fəaliyyətinin mühüm əhəmiyyəti onda idi ki, bu iki mühüm qüvvətli ideoloji mərkəzin eyni mövqedən fəaliyyət göstərməsi bir tərəfdən aktyor azlığını aradan qaldırır, digər tərəfdən milli şüurun oyanmasına, maarifçilik hərəkatının sürətlənməsinə müsbət təsir göstərirdi. Bu mənada ümumən Azərbaycanda, o cümlədən Naxçıvanda milli teatr sənəti məktəb teatrı kimi formalaşmışdı. Bakıda olduğu kimi, başqa şəhərlərdə də əsas teatr təşkilatçıları qabaqcıl müəllimlər və ədiblər idi. Məktəblərdə göstərilən tamaşalar mühüm ideya-tərbiyəvi əhəmiyyətə malik olmaqla əldə olunan vəsait təhsil ocaqlarının ehtiyacına və yoxsul şagirdlərin nəfinə sərf edilirdi. Naxçıvanda da teatr “məktəb teatrı” kimi meydana gəlmiş, ilk tamaşaları müəllimlər hazırlamış və məktəblərdə göstərmişlər. Bütün bunlar isə həm maarifin, həm də milli teatr sənətinin inkişafına müsbət təsir göstərmişdir. Beləliklə, teatr məktəbin, ümumilikdə milli ziyalıların inkişafına xidmət göstərmişdir.

1883-cü ildən 1905-ci ilə kimi Naxçıvan teatr həvəskarları ən çox M.F.Axundzadənin əsərlərinə müraciət etsələr də, bunlarla yanaşı, müəllifləri məlum olmayan yerli ziyalıların “Kəl döyüşü”, “Üsuli cədid” vodevilləri, E.Sultanovun “Tatarka” pyesi, Ə.Haqqverdiyevin “Dağılan tifaq”, M.T.Sıdqiinin “Kərbəlayi Nəsir”, C.Məmmədquluzadənin “Kamança”, “Çay dəstgahı”, “Kişmiş oyunu” kimi əsərləri oynanılmışdır. “Tatarka” pyesinin tamaşaya qoyulmasında müxtəlif millətlərin ziyalıları da iştirak etmişlər. Naxçıvan teatrı yarandığı ilk gündən yerli ziyalıların həyatı və fəaliyyətləri ilə yaxından bağlı olmuş, öz sənəti ilə xalqın inkişafına, demokratik və azadlıq uğrunda mübarizəsinə təsir və kömək etmişdir. Bu illərdə Naxçıvan teatrı geniş şöhrət qazanmış, xalqın əsil yığıncaq yerinə çevrilmişdir. Buna görə də xanlar, bəylər, çar çinovnikləri teatrı qadağan etməkdə aciz qalmışdılar.

Naxçıvan teatrının şöhrəti az vaxtda bütün Qafqaza yayılır. Teatrın fəaliyyəti haqqında “Şərqi rus” qəzetinin səhifələrində tez-tez məlumatlar dərc edilirdi. Həmin qəzetlərdən məlumatlar götürən fransız şərqşünası Lusyan Buva Parisdə nəşr olunan “Müsəlman aləmi” jurnalının səhifələrində 1903-cü ildə yazmışdı: “Naxçıvanda həvəskar artistlər tərəfindən tatar və rus dillərində tamaşalar göstərilir. Bu tamaşalara baxmaq üçün cəmiyyətin bütün təbəqələrinə mənsub olan adamlar gəlirdilər... Müsəlman qız məktəbinə kömək məqsədilə tatarlarla rusların birgə iştirakı ilə Naxçıvan şəhərinin yay klubunda gözəl bir konsert verilmişdir” (11).

Milli zəmində köklənən, M.F.Axundzadə pyesləri ilə pərvəriş tapan və özünün inkişaf mərhələsini N.Nərimanov, C.Məmmədquluzadə, N.Vəzriov, Ə.Haqqverdiyev, S.S.Axundov, H.Cavid, C.Cabbarlı... əsərləriylə davam etdirən Naxçıvan teatrı böyük yaradıcılıq yolu keçmiş, Azərbaycan ziyalılarının köməkliyi sayəsində Naxçıvanda ədəbi-mədəni mühit formalaşmağa başlamış,

yeni mütərəqqi fikirli ziyalılar nəslə meydana gəlmişdir. Bunun nəticəsində qədim sənət ocağı iki istiqamətdə – həm realist, həm də romantik yöndə öz qaynar fəaliyyətini şərəflə davam etdirmiş və şöhrətli dramaturq, aktyor, rejissor nəslə yaratmışdır. Təbii ki, bu ötən illər ərzində Naxçıvan teatrı təkcə milli dramaturgiya ilə kifayətlənməmiş, Qərb, rus və digər ədiblərin romantik, realist əsərlərini də uğurla tamaşaya qoymuşdur. Bütün bunlar Naxçıvan teatırının inkişaf mərhələlərində əhəmiyyətli rol oynamışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi: 3 cildə, II c., Bakı: Azərbaycan SSR EA nəşri, 1960, 906 s.
2. Cəfərov C. Azərbaycan teatrı. Bakı: Azərnəşr, 1974, 316 s.
3. Cəfərov C. Əsərləri: 2 cildə, I c., Bakı: Azərnəşr, 19689, 410 s.
4. Həbibbəyli İ. Cəlil Məmmədquluzadə: mühiti və müasirləri. Bakı: Azərnəşr, 1977, 682 s.
5. İsmailov H. Ölülər. Bakı: Elm, 1967, 172 s.
6. Qəhrəmanov Ə., İbrahimov S., Cəfərov F. Naxçıvan teatırının salnaməsi. Naxçıvan: Əcəmi, 2010, 736 s.
7. Qəhrəmanov Ə. Cəlil Məmmədquluzadə adına Naxçıvan Dövlət Musiqili Dram Teatrı. Bakı: MBM, 2004, 417 s.
8. Məmmədquluzadə C. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Azərnəşr, 1951, 524 s.
9. Nəcəfov R. Uzun bir xatirə. // Dan ulduzu, 1928, № 12.
10. Sultanlı Ə. Azərbaycan dramaturgiyasının inkişafı tarixindən. Bakı: Azərnəşr, 1964, 304 s.
11. “Ədəbiyyat” qəz., 1975, 22 fevral.
12. “Qafqaz” qəz., 1874, № 83.
13. “Qafqaz” qəz., 1886, № 222.
14. Naxçıvan MR DA: f. 26, siy.1, iş 204, v. 5.

Али Гахраманов

РОЛЬ МЕСТНОЙ ИНТЕЛЛИГЕНЦИИ В ФОРМИРОВАНИИ И РАЗВИТИИ ТЕАТРА В НАХЧЫВАНЕ (ДО 1905 ГОДА)

Путь развития Нахчыванского театра до 1905 года в статье рассматривается через национальную призму, исследуются вопросы формирования и развития театра на основе новых документов.

Выявлены новые факты в результате исследования полученных нами новых документов, связанных с ролью местной интеллигенции в становлении театра.

Ключевые слова: *Нахчыванский театр, искусство, интеллигент, драматургия.*

Ali Gahramanov

**LOCAL INTELLECTUALS' ROLE IN FORMING AND
DEVELOPMENT OF NAKHCHIVAN THEATRE (TILL 1905)**

The way of development of Nakhchivan theater till 1905 is considered in the paper through the national prism, questions of origin and development of the theater are investigated on the basis of new documents. As a result of research of the new documents received by us new facts connected with the role of local intellectuals in formation of the theater are revealed.

Key words: *Nakhchivan theater, art, the intellectual, dramatic art.*

(AMEA-nın müxbir üzvü Ə.A.Quliyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

ƏLƏKBƏR QASIMOV

AMEA Naxçıvan Bölməsi,

E-mail: elekberqasimov@mail.ru

LÜTFİYAR İMANOV VƏ NAXÇIVAN

Məqalədə görkəmli müğənninin həyatı və fəaliyyəti qısa şəkildə yada salınır. Burada əsasən onun Naxçıvanla əlaqələri, müxtəlif vaxtlarda muxtar respublikaya səfərləri, görüşləri araşdırılır, həmçinin, Türkiyənin İzmir şəhərində işlədiyi illərdə bu qədim diyara məhəbbətindən, onun sakinlərinə diqqətindən, qayğıkeşliyindən bəhs edilir.

Açar sözlər: *opera, mahnı, kukla teatrı, yubiley, səhnə.*

Xalqımızın nəğməkar oğlu, Azərbaycan vokal sənətinin görkəmli nümayəndələrindən biri, ustad sənətkar, SSRİ xalq artisti Lütfiyar İmanovun həyatında və yaradıcılığında Naxçıvan diyarına bağlılıq mühüm yer tutur. Əvvəlcə böyük sənətkarın yaradıcılıq yoluna ötəri nəzər salaq.

1928-ci il aprelin 17-də Sabirabadda dünyaya göz açan və uşaqlıqdan oxumağa böyük həvəsi olan Lütfiyar Müslüm oğlu İmanov 1953-cü ildə 24 yaşında Bakıdakı Asəf Zeynallı adına Orta İxtisas Musiqi Məktəbinə daxil olur. Elə tələbəlik illərindən öz səs ilə mütəxəssislərin diqqətini cəlb edən gənc müğənni 1954-cü ildə Azərbaycan Radiosuna, 1956-cı ildə isə Azərbaycan Dövlət Estrada Orkestrinə solist dəvət olunur. 1957-ci ildən – təhsilini başa vurduqdan sonra təyinat üzrə Azərbaycan Dövlət Musiqili Komediya Teatrında aktyor kimi fəaliyyətə başlayır. Lirik-dramatik tenor səsə malik olması bu teatrın səhnəsində 1957-1959-cu illərdə bir sıra tamaşalarda, əsasən, baş rolları ifa etməsinə imkan yaradır. Burada 1959-cu ildə Lütfiyar İmanovun iştirakı ilə tamaşaya baxan dünyaşöhrətli dirijor, SSRİ xalq artisti, maestro Niyazi onu opera sahəsinə Koroğlunu oynamağa dəvət edir.

Beləliklə də, Niyazinin tövsiyəsi və böyük sənətkar Bülbülün xeyir-duası ilə L.İmanov 1959-cu ildə ilk dəfə “Koroğlu” operasında baş rolda çıxış edir. Tamaşaçılar və musiqi ictimaiyyəti tərəfindən böyük rəğbət və razılıq hissilə qarşılanan bu debütdən sonra o, həmişəlik olaraq taleyini Azərbaycan Dövlət Akademik Opera və Balet Teatrı ilə bağlayır (3, s. 3). Demək olar ki, 30 ildən artıq bir müddətdə bu teatrın aparıcı solisti olmaqla yanaşı, L.İmanov 80-ci illərdə burada bir direktor kimi də səmərəli fəaliyyət göstərmişdir.

1962-ci ildə Azərbaycan Dövlət Teatr İnstitutunun (indiki Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universitetinin) teatrşünaslıq fakültəsinə daxil olan L.İma-

nov 1965-ci ildə SSRİ Dövlət Akademik Bolşoy Teatrında, 1975-ci ildə isə İtaliyanın məşhur La Skala Opera Teatrında təcrübə mübadiləsində olmuşdur.

1960-1990-cı illər ərzində görkəmli sənətkarın opera səhnəsində yaratdığı rəngarəng milli obrazlar – Balaş (“Sevil”, F.Əmirov), Ayaz (“Azad”, C.Cahangirov), Vaqif (“Vaqif”, R.Mustafayev), İskəndər (“Ölülər”, V.Adıgözəlov), Bahadır (“Bahadır və Sona”, S.Ələsgərov) teatr və musiqi tariximizə qızıl hərflərlə yazılmışdır. Lütfiyar İmanov dünya klassik operalarında da məharətlə çıxış etmiş, J.Bizenin “Karmen”ində Xose, P.İ.Çaykovskinin “Qaratoxmaq qadın”ında German, C.Verдинin “Otello”sunda Otello, “Aida”sında Radames, “Rigoletto”sunda Hersoq, “Trubadur”unda Manriko, J.Offenbaxın “Hofmanın nağılları”nda Hofman, Ş.Qunonun “Faust”unda Faust, C.Puççininin “Toska”sında Kavaradossi obrazları ilə və ümumiyyətlə, müxtəlif səhnələrdə ifa etdiyi 50-dan artıq rol ilə özünün yüksək vokal və səhnə mədəniyyətini, həmçinin fitri aktyorluq qabiliyyətini parlaq nümayiş etdirmişdir (2).

Görkəmli müğənni bu obrazları təkcə Azərbaycan səhnəsində deyil, keçmiş Sovet İttifaqının demək olar ki, bütün aparıcı opera və balet teatrlarının səhnəsində də ifa etmiş və səhnədəki hər bir uğuru o dövrün mətbuatı və teatr tənqidi tərəfindən yüksək qiymətləndirilmişdir. Lütfiyar İmanov yaradıcılıq fəaliyyəti dövründə Hindistan, Norveç, Bolqarıstan, Kuba, Polşa, Macarıstan, Almaniya, Türkiyə, Ukrayna, Küveyt, Suriya, İordaniya, İtaliya, Belçika, İspaniya, Hollandiya, Rumıniya, Yunanıstan, Malta, keçmiş Çexoslovakiya və Yuqoslaviyada qastrol səfərlərində, tədbirlərdə iştirak etmiş, konsertlər vermiş (2), 1984-cü ildə isə Azərbaycanın ədəbiyyat və incəsənət xadimlərindən, ibarət nümayəndə heyətinin tərkibində Fransada olmuşdur. Uzaq ölkələrdə olanda da o, doğma vətəninə unutmamış, repertuarında hər zaman Azərbaycan haqqında mahnı səsləndirərək ölkəmizi tərənnüm etmişdir.

Lütfiyar İmanov dinləyicilərə və tamaşaçılara yüksək niyyətlər, nəcib hisslər və insan qəlbinin gözəlliyini çatdırma bilirdi. Onun sənəti müxtəlif millətlərdən olan adamlar üçün yaxın və anlaşıqlı olur, onları daxilən zənginləşdirir, daha da saflaşdırır, ifası isə dərinlən həyəcanlandırır və əsl zövq gətirirdi. Bütün bunların səbəbi müğənninin nadir ilhamı, onun böyük aktyor cazibədarlığı, təsirli obraz yaratmaq bacarığı ilə bağlı olmuşdur.

L.İmanovun yaradıcılıq siması üçün əla vokal keyfiyyətlər ilə möhkəm professional hazırlıq, musiqili dramaturji obraza dərinlən nüfuz etmək, vokal və aktyor sənətinin harmonik ahəngi xarakterikdir. Müğənni-aktyor öz sənətini səxavətlə tamaşaçılara bəxş edir, öz ürək duyğularının dərinliyini açırdı. Hər bir əsər yeni kəşf idi və dinləyicilər onu hərarətlə qiymətləndirir, istedad və ağılna, şəxsiyyətinə yüksək qiymət verirdilər. Elə məhz bu keyfiyyətlərinə görə L.İmanov 1989-cu ildə Azərbaycan Teatr Cəmiyyətinin əsasında yaradılan Teatr Xadimləri İttifaqının ilk sədri seçilir və 1991-ci ilədək bu vəzifədə çox səmərəli fəaliyyət göstərir. O, həmçinin 1980 və 1985-ci illərdə Azərbaycan SSR Ali Sovetinin deputatı olmuşdur.

Klassik opera partiyalarının mahir ifaçısı olan qüdrətli sənətkar eyni zamanda bəstəkar mahnıları və romanslarını da özünəməxsus tərzdə oxuyurdu. Burada qeyd etmək yerinə düşər ki, o özü də otuzdan artıq mətnə musiqi bəstələyərək səhnədən və efirdən onları böyük şövlə ifa edirdi. Elə bəstəkar mahnıları da vardır ki, onların ilk və əvəzsiz ifaçısı məhz Lütfiyar İmanovdur.

Onlarla belə mahnıdan mənim uşaqlıq yaddaşımda əbədi həkk olunmuş bir mahnı da vardır – “Bahar”.

Günəşlə bir qalxır, bir oyanır.
Bu azad ellərin qəhrəmanı.
Sinəsində “ulduz” par-par yanır,
Yenə heyran edir hər baxanı
Hünəri Baharın, zəfəri Baharın...

Görkəmli bəstəkar, xalq artisti Süleyman Ələsgərovun istedadlı şair-dramaturq və ictimai xadim Şıxəli Qurbanovun sözlərinə bəstələdiyi bu ölməz mahnı Şərur elində o zaman öz halal zəhmətilə zəfərlər qazanan məşhur pambıq ustası, yenicə Sosialist Əməyi Qəhrəmanı kimi yüksək ada layiq görülən Bahar xanım Talibovaya ithaf olunmuşdur.

1963-cü ildən – Naxçıvan Televiziyası fəaliyyətə başladığı vaxtlardan L.İmanovun ifasında Bakıda lentə alınmış “Bahar” mahnısı vaxtaşırı muxtar respublika tamaşaçılarına nümayiş olunmuşdur. 80-ci illərin sonunadək isə bu mahnı Naxçıvan Radiosu ilə, demək olar ki, hər həftə səsləndirilirdi. Yarandığı vaxtdan 30 ilə yaxın bir müddətdə dillər əzbəri olmuş bu mahnı orta məktəblər üçün “Musiqi” dərsləklərinə də salınaraq nəğmə fənnində, tədbirlərdə solo və ya xorla oxunurdu. Bu mahnının belə məşhurlaşmış sevilməsində, heç şübhəsiz ki, onun ilk ifaçısı Lütfiyar İmanovun yaradıcı əməyi danılmazdır.

Mən deyərdim ki, görkəmli sənətkarın Naxçıvanla bağlılığında, onun bu qədim diyara vurğunluğunda “Bahar” mahnısının məxsusi rolu olmuşdur. O dövrdə əməyə, əmək qəhrəmanlarına ithaf olunmuş mahnıların pambıq tarlalarında, üzümlüklərdə, taxıl zəmilərində, meyvə bağlarında, mədənlərdə, fabriklərdə və zavodlarda zəhmətkeşlər qarşısında müğənnilər tərəfindən canlı ifa olunması ənənə halını almışdı. Məşhur müğənnilərin iştirakı ilə əməkçilərin belə görüşləri muxtar respublikada da təşkil olunurdu. Həmin vaxtlar Lütfiyar İmanov da bir neçə dəfə Naxçıvanda olmuş, maraqlı və yaddaqalan konsert proqramları ilə rayon mərkəzlərində və kənd yerlərində çıxışlar etmişdir.

Bir dəfə söhbət əsnasında Lütfiyar müəllim həmin günlərdən belə bir xatirə danışdı: “Naxçıvana növbəti səfərimin birində hansısa kənddə (kəndin adını xatırlaya bilmədi – Ə.Q.) konsertdən sonra bir qrup adamla çay süfrəsində oturub söhbət edirdik. Buradakı kənd ağsaqqallarından biri mənə müraciətlə dedi ki, ay Lütfiyar, konsertin çox xoşumuza gəldi, sağ ol, var ol! Ancaq bir mahnı oxudun, “Yar bizə qonaq gələcək”. Onu radioda da çox eşitmişəm. Bunun mənası nədir axı, yar bizə qonaq gələcək, bilmirəm nə vaxt gələcək?”

Düzü, mən belə sual gözləməirdim, gülümsəyib, çaydan bir neçə qurtum içə-içə gözümlü uzaqlara zilləyib kişinin sualına cavab axtarırdım. Birdən uzaqdan günəşin şüasından parıldayan Arazı gördüm. Bu parıltı sanki bir ümid çırığı kimi gözümlə işıq verdi. Bədahətən ağılıma gələn məntiqi bir fikirlə ağsaqqala belə cavab verdim: “Ay əmi, sən bu yaşda necə olub indiyədək bilməmişən ki, bu xalq mahnısı elə burda, Naxçıvanda yaranıb?! Bax, o yollar bağlananda Arazın o tayında qalan yarını gözləyən bu tayda həmin mahnını qoşub oxuyub ki, “yar bizə qonaq gələcək”, ancaq bilməyib ki, bir ildən sonra, yoxsa on ildən sonra. Amma gəlib çıxacağına əmin olub ki, mütləq bu yollar açılacaq, yenə get-gəllər olacaq və onun da yarı heç olmasa qonaq kimi onlara gələcək. Bizim xalqımız hər zaman müdrik, nikbin, səbrli və ümidvar olub. Bu mahnı da həmin həsrətdən və ümiddən doğaraq yaranıb.” Bu cavabımdan sonra süfrə arxasındakılar məni alqışladılar, onlara qoşulan ağsaqqal da: “Bərəkallah, ay Lütfiyar, çox sağ ol, min yaşa”, – dedi” (5).

1985-ci ildə isə gözəl sənətkarımız Naxçıvana “at belində” gəldi. Həmin ilin oktyabrında Azərbaycan Dövlət Akademik Opera və Balet Teatrının Muxtar Respublika Mədəniyyət Sarayında (indi ümummilli liderimizin adını daşıyan sarayda) göstərdiyi qastrol tamaşaları arasında Üzeyir Hacıbəyovun “Koroğlu” operası da var idi. Oktyabr ayının 25-də Naxçıvanda ilk dəfə göstərilən bu opera zamanı dəfələrlə alqışlanan Lütfiyar İmanovu – Koroğlunu Qıratın belində səhnəyə daxil olanda daha gur və sürəkli alqışlarla qarşıladılar (7).

1989-cu ilin noyabr ayında L.İmanovla ilk şəxsi görüşümüz, tanışlığımız oldu. O zaman yenicə yaradılmış Naxçıvan Dövlət Kukla Teatrının rəhbəri təyin olunmağımla əlaqədar bir sıra təşkilati işlərlə məşğul olmaq üçün Bakıda idim. Nazirlikdən təyinat əmrimi aldıqdan sonra Teatr Xadimləri İttifaqına yollandım. Həmin vaxt üzvlərə SSRİ Teatr Xadimləri İttifaqının yeni vəsiqələri veriliridi. Mən də vəsiqəmi alıb möhür vurdurmaq üçün ittifaqın sədri L.İmanovu gözləməli oldum. Çox keçmədən Lütfiyar müəllim gəldi, salamlaşdıq, özümü

təqdim etdim və birlikdə kabinetə keçdik. Vəsiqəmi möhürlədikdən sonra mənimlə ətraflı, çox səmimi söhbət elədi, qeyd etdi ki: “Naxçıvanda olmayan bir şey – Kukla Teatrı yaradıb təşkil etmək böyük fədakarlıqdır, özü də indiki qarışıq zamanda. Çox ağır, məsuliyyətli bir yükün altına girmisən. Ancaq öhdəsindən gələcəyinə inanıram, çünki sən teatral bir ailənin övladısan, inşaallah yaxşı olar!” Sonra yeni teatrımız üçün ATXI tərəfindən lazımi dəstək və köməklik olacağını vurğuladı, Naxçıvan Dövlət Musiqili Dram Teatrının da işləri, repertuarı ilə, “Cavid” Poeziya Teatrının vəziyyətilə maraqlandı və bizlərə yeni yaradıcılıq uğurları arzuladı.

1990-cı il iyunun 1-də Naxçıvan Dövlət Kukla Teatrı ilk tamaşası ilə öz qapılarını uşaqların və teatrsevərlərin üzünə açdı. Teatrın birinci mövsümünün təntənəli açılışı isə həmin il sentyabrın 1-də oldu. Bir çox rəsmi şəxslərin və xeyli böyük-küçük tamaşaçının iştirak etdiyi həmin təntənəli mərasimdə Azərbaycan Teatr Xadimləri İttifaqının sədri Lütfiyar İmanovun ilk mövsümün açılışı münasibətilə göndərdiyi təbrik teleqramını oxudum. Bu mərasimdə üzrlü səbəbə görə şəxsən iştirak edə bilmədiyini qeyd edən görkəmli sənətkarın kollektivimizə ünvanladığı çox səmimi sözlər, xoş arzular alqışlarla qarşılandı (8).

Lütfiyar İmanovun teatrımızın yaradıcı heyətilə ilk şəxsi görüşü isə 1995-ci ildə Türkiyənin İzmir şəhərində oldu. Həmin il fevralın sonlarında İzmir Valiliyinin dəvətilə Naxçıvan Dövlət Kukla Teatrı 15 gün müddətinə bu vilayətə qastrol səfərinə dəvət olunmuşdu. Həmin vaxt Lütfiyar müəllim Türkiyədə işləyirdi. Bir neçə il İstanbul Opera və Balet Teatrında çalışdıqdan sonra İzmirdəki 9 Eylül Universiteti (İzmirin qurtuluş günü olan 9 sentyabr şərəfinə adlanıb – Ə.Q.) Konservatoriyasının professoru kimi fəaliyyət göstərirdi. Telefon danışığımızdan gelişimizi eşitcək sabahı gün axşam bizim qaldığımız Egey Universitetinin “Qonaq evi”nə gəldi. Foyedə kollektivimizlə iki saata yaxın maraqlı görüşü oldu. Ötən 5 il ərzində yeni teatrımızın əldə etdiyi nailiyyətlərə görə çox sevindiğini bildirərək kollektivi təbrik etdi, Naxçıvanın vəziyyətilə maraqlandı, repertuarından bir neçə mahnı ifa etdi, gənc aktyorların müxtəlif suallarını cavablandırır və bu səfərimizdə bizə uğurlar arzuladı.

Görüşümüzün sonunda Lütfiyar müəllimi məşinə qədər yola salarkən təklif etdim ki, Milli Teatr Günümüzə təxminən on gün qalıb, bəlkə köməkləşib bu günü gözəl bir gecə səviyyəsində qeyd edək?! O, çox sevindi və öz ansamblını da bizim kollektivə qatıb səviyyəli bir konsert hazırlayacağına söz verdi. Elə oradaca, məşində əyləşib təxmini proqram hazırladı: birinci hissədə Lütfiyar İmanovun Azərbaycan teatri haqqında, mənimsə Kukla Teatrı barədə çıxışlarımız, aktyorlarımızın ifasında şeirlər, səhnəciklər, sonra Lütfiyar müəllimin iştirakı ilə konsert, ikinci hissədə teatrımızın “Göyçək Fatma” və “Çay dəstgahı” tamaşaları.

L.İmanovun köməkliliyilə həmin gecənin İzmir Böyükşəhər Bələdiyyəsinin təşkilatçılığı sayəsində İsmət İnönü adına 800 nəfərlik Kültür Mərkəzində keçirilməsi nəzərdə tutuldu. Ustad müğənni, professor L.İmanov bizim uşaqlar-

dan ibarət yaxşı bir xor düzəltdi və Tofiq Quliyevin “Bakı” mahnısını məşq etdirməyə başladı. Mahnı istənilən səviyyədə alındıqdan sonra Lütfiyar müəllim dedi ki, gecənin dəvətnaməsində Naxçıvan Dövlət Kukla Teatrı sənətçilərinin də qatılması göstərilib, ona görə də Naxçıvan haqqında da bir mahnı səslənsə, çox yaxşı olar və təəssüf etdi ki, repertuarında belə bir mahnı yoxdur. Mən Məmməd Cavadovun “Naxçıvan” mahnısını təklif etdim. O mahnını xatırlamağa çalışanda “Barı Naxçıvan” dedim və Lütfiyar müəllim melodiyanı züm-zümə etdi, ancaq sözlərini tam bilmədiyini söylədi. Mahnının sözlərini bir neçə dəqiqədən sonra yazıb hazır etdim. Professor bildirdi ki, mahnının əsl mətnini neçə vaxtdır əldə etmək imkanı olmadığından repertuarına sala bilməmişdir. Həmin mahnı da xorla birlikdə məşq olundu və çox gözəl alındı (9).

Mərasim günü salon tamamilə dolmuş, İzmirin vilayət və şəhər rəhbərləri də gəlmişdi. Bir neçə televiziya kanalının və aparıcı qəzetlərin yerli müxbirləri də burada idilər. Gecəni giriş sözü ilə açan İzmir Valiliyinin rəsmisi Fədil Ünal sözü Lütfiyar İmanova verdi. O, öz çıxışında xüsusi vurğuladı ki, bu günlər İzmirdə öz gözəl tamaşalarını nümayiş etdirən Naxçıvan Dövlət Kukla Teatrı Azərbaycan-Türkiyə mədəni əlaqələri tarixində Azərbaycanın bu gözəl şəhərə qədəm basmış ilk dövlət teatridir.

Birinci hissədə nəzərdə tutulan bütün çıxışlar alqışlarla qarşılandı. Nəhayət, L.İmanov səhnəyə çıxdı, bir neçə mahnıdan sonra özü təntənəli surətdə “Naxçıvan” mahnısını elan etdi. Salonu sürəkli alqış sədaları bürüdü, melodiya səsləndikcə alqış daha da gurlaşdı. Birinci nəqarət bitər-bitməz birdən İzmirdə təhsil alan azərbaycanlı tələbələr salondan özlərini səhnəyə atıb Lütfiyar müəllimin ətrafında rəqs etməyə başladılar. Bir azdan izmirli gənclər də onlara qoşuldular. Mahnı bitincəyədək alqış səsləri kəsilmədi (6, s. 35).

Həmin gecədən sonra bizim səfər müddətimiz daha 15 gün artırıldı. O unudulmaz tədbir barədə İzmirdə dərc olunan bütün qəzetlər xəbər, reportaj və müsahibələr, fotosəkillər dərc etmişdilər. Telekanallarda ertəsi gün bir neçə dəfə informasiya verildi. Qəzetlərdəki başlıqlardan biri belə idi: “Lütfiyar İmanovla Naxçıvan sənətçilərinin tiyatro şöləri”.

Bir ildən sonra Lütfiyar İmanov İzmirdə səfərdə olan Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin tövsiyəsi və təkidilə Azərbaycana qayıtdı, Bakı Musiqi Akademiyasının professoru kimi pedaqoji fəaliyyətini davam etdirdi.

1997-cı ilin oktyabrında görkəmli müğənnimizi Bakıda, evində ziyarət etdim. İzmir səfərimizə dair videokasseti ona hədiyyə edəndə “gözlə, mənim də sənə hədiyyəm var”, – dedi və jurnal masasının üzərində hazır qoyduğu öz audiokassetini götürüb açdı. Şəklinin arxasında mənə ünvanladığı avtoqrafı və mahnıların adını göstərdi, bildirdi ki: “Burada kassetin bir üzü bəstəkar və xalq mahnıları, digər üzü isə mənim bəstələrimdir. “Arpaçay” mahnısının sözləri anan Kəmalə xanımandır, çoxdan bəstələyib yazdırmışdım, ancaq ilk dəfədir ki, bu yeni kasetimə daxil etmişəm”. Həmin gözəl mahnını birlikdə dinlədik.

1998-ci ilin yanvarında Bakıda, Dövlət Gənc Tamaşaçıları Teatrında ananın 60 illik yubiley gecəsi oldu. Bir çox görkəmli şair, yazıçı, alim, aktyor və müğənnilərin, habelə rəsmi şəxslərin iştirak etdikləri həmin gecədə yubilyarın yanında xalq artisti Zəroş Həməzəyeva və SSRİ xalq artisti Lütfiyar İmanov əyləşmişdilər. Professor təbrik sözündən sonra şairənin sözlərinə yenidən bəstələdiyi “Niyə gəlmədin?” mahnısını ifa etdi. İlk dəfə səslənən bu gözəl mahnı sürəkli alqış və rəğbətlə qarşılandı (1).

1998-ci ilin dekabrında isə şair-dramaturq Kəmalə Ağayevanın yubiley gecəsi Muxtar Respublika Ali Məclisi Sədrinin təşəbbüsü və dəstəyi ilə Naxçıvanda keçirildi. Həmin gecədə iştirak etmək üçün görkəmli sənətkarlar, xalq artisti Əminə Yusifqızı və Lütfiyar İmanov da gəlmişdilər. Bu yubiley münasibətilə Naxçıvana yenidən gəlmək imkanı qazandığını vurğulayan Lütfiyar müəllim şairənin sözlərinə yeni bəstələdiyi “Ana” mahnısını və digər bir neçə mahnını oxudu. “Arşın mal alan”dan Əsgərin mahnısını isə Dövlət Musiqili Dram Teatrının tamaşa zalını gəzərək ifa etdi. Bu gözəl, yaddaqalan çıxış gurultulu alqışlarla, gül dəstələri ilə qarşılandı.

Qonaqları Naxçıvan Hava Limanından yola salan zaman Lütfiyar İmanov dedi: “Mən hər dəfə Naxçıvana gəlib-gedərkən sanki beş il cavanlaşdığımı hiss edirdim və ən az bir il gümrah olurdum. Bu iki gün ərzində elə bil on il cavanlaşmışam. Naxçıvanda qışda olmamışdım, nəhayət, bu dahilər diyarının qışını da gördüm, bir də ya qismət...” Bəli, Naxçıvana bir daha səfər etmək bu böyük sənətkara qismət olmadı.

Prezident Heydər Əliyevin 1998-ci il 16 aprel tarixli Fərmanına əsasən Lütfiyar İmanov ölkənin yüksək mükafatı – “İstiqlal” ordeni ilə təltif edildi. İki gün sonra – aprel ayının 18-də Bakı Musiqi Akademiyasında Azərbaycan vo-

kal sənətinin görkəmli xadimi, SSRİ xalq artisti, professor Lütfiyar İmanovun anadan olmasının 70, səhnə fəaliyyətinin 55 illiyi münasibətilə təntənəli yaramıcılıq gecəsi keçirildi.

2000-ci ildən başlayaraq o, çox gərgin işlədi, bir neçə kompakt disklər yazdırdı, yeni mahnı və romanslardan ibarət müxtəlif konsert proqramları ilə ekranda və efirdə vaxtaşırı göründü. Yenidən Koroğlunu səhnədə oynamaq eşqi ilə teatrda məşqlər etdi və 75 yaşında bu ağır işin öhdəsindən məharətlə gəldi.

2007-ci ildə Naxçıvan Şəhər İcra Hakimiyyətində Muxtar Respublika Ali Məclisi tərəfindən tərtib edilən, Sosialist Əməyi Qəhrəmanı Bahar Talıbovanın həyat və fəaliyyətinə həsr olunmuş kitabın təqdimat mərasimi keçirildi. Həmin mərasimdə kitabla tanış olanlar onun arxa üz qabığının içəri tərəfində zərfə qoyulmuş kompakt-disk də gördülər. Bu, görkəmli və unudulmaz sənətkarımız Lütfiyar İmanovun ifasında "Bahar" mahnısının diskidir.

Özünün 80 illiyini layiqincə qeyd etmək üçün böyük bir konsertə hazırlaşdığı bir məqamda – 2008-ci il yanvar ayının 21-də qəflətən dünyasını dəyişən SSRİ xalq artisti, Prezident təqaüddüsi, "İstiqlal" ordenli professor Lütfiyar İmanovun ailəsinə daxil olmuş başsağlığı teleqramları arasında birini mərhumun ailə üzvləri daha böyük məmnunluq və minnətdarlıq hissilə sənətkarın kiçik muzeyi xatırladan iş otağında, ən qiymətli sənədlər qovluğunda mühafizə edirlər. Bu, Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Sədri, hörmətli Vasif Talıbov tərəfindən ünvanlanmış teleqramdır.

2013-cü ilin aprelində Azərbaycanın dünyaşöhrətli musiqi xadimi Lütfiyar İmanovun 85 illiyidir. İnanırıq ki, bu əlamətdar yubiley böyük sənətkarın həmişə dərin ehtiram və sevgi bəslədiyi doğma Naxçıvanımızda da muxtar respublikanın musiqi ictimaiyyəti tərəfindən layiqincə qeyd ediləcəkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. "Ədəbiyyat qəzeti", 1998, 23 yanvar.
2. Lütfiyar İmanov (buklet). Bakı: Kommunist, 1989.
3. Məmmədov M.Ə. Teatr düşüncələri. Bakı: İşıq, 1977, 231 s.
4. "Milliyet" qəz., 1995, 11 mart.
5. "Naxçıvan" qəz., 2009, 15 iyun.
6. Qasımov Ə.M. Məşhur, möcüzəli mahnının müəllifi / Musiqidə yaşanan ömür / tərtib edən Zeynəb Bəhmənli. Bakı: Yurd, 2002, 144 s.
7. "Sovet Naxçıvanı" qəz., 1985, 27 oktyabr.
8. "Şərq qapısı" qəz., 1990, 9 sentyabr.
9. "Şərq qapısı" qəz., 2000, 19 iyul.

Алекпер Гасымов

ЛЮТФИЯР ИМАНОВ И НАХЧЫВАН

В статье рассмотрена жизнь и деятельность выдающегося певца. В основном исследуются его связи с Нахчываном, поездки в автономную республику, здешние встречи в разные времена. А также рассказывается о его любви к этому древнему краю, о внимании и заботе о его жителях даже в те годы, когда он работал в Турции, в городе Измире.

Ключевые слова: *опера, песня, театр кукол, юбилей, сцена.*

Alakbar Gasimov

LUTFIYAR IMANOV AND NAKHCHIVAN

Life and activity of the prominent singer is briefly remembered in the paper. His connection with Nakhchivan, his visits to the autonomous republic in different times, meetings are investigated on the whole; it is also told about his love for this ancient land, the attention and carefulness to its population even during the years he worked in Izmir, Turkey.

Key words: *opera, song, puppet-show, jubilee, stage.*

(AMEA-nın müxbir üzvü Ə.A.Quliyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

GÜLXARƏ ƏHMƏDOVA

Naxçıvan Dövlət Universiteti

E-mail: gulharehmedova@gmail.com

NAXÇIVANDA MƏKTƏB TEATRI ƏNƏNƏLƏRİ

Məqalədə ümumi Azərbaycan teatr mədəniyyətinin üzvi bir hissəsini təşkil edən Naxçıvan teatrının tarixi, onun müntəzəqi inkişaf meyilləri, teatr hərəkəti tarixində yeri və mövqeyindən bəhs olunmuşdur. Bu zaman teatrın yaranma tarixi ilə bağlı mübahisələrə, müxtəlif fikirlərə münasibət bildirilmiş, professional və məktəb teatrının qarşılıqlı əlaqəli təsirləri, sonrakı inkişaf mərhələləri araşdırılmışdır.

Açar sözlər: *Naxçıvan, mədəni mühit, teatr tarixi, məktəb teatri, peşəkar səhnə, kənd məktəbi, dram dərnəyi.*

Azərbaycan professional səhnə sənətinin tamlığı, zənginliyi onun müxtəlif bölgələrdə, mədəni mühit mərkəzlərində gedən inkişaf meyillərindən ayrılmazdır. Şuşa, Şəki, Gəncə, Quba, Lənkəran, İrəvan, Tiflis Azərbaycan teatri milli səhnə sənətimizin üzvi bir parçası olmuş, müntəzəqi ənənələri ilə mədəniyyət və ədəbiyyat tariximizin şanlı səhifələrini yazmışlar. Milli teatr ənənələrimizin yaranması və inkişafında Naxçıvan teatrının da yeri və rolu xüsusi qeyd olunmalıdır. Görkəmli teatrşünas-alim Cəfər Cəfərovun yazdığı kimi “Naxçıvan teatri öz-özlüyündə bir teatr olmaqla qalmır, milli teatr mədəniyyətimizin mühüm bir qolunu, üzvi bir parçasını, teatr hərəkətinin, səhnə sənətinin inkişaf prosesinin təsirli amilini təşkil edir” (3, s. 14).

Naxçıvan teatrının tarixi, onun müntəzəqi inkişaf meyilləri, teatr hərəkəti tarixində yeri və mövqeyi tədqiqatçılar tərəfindən birmənalı şəkildə etiraf olunmuş, yüksək qiymətləndirilmişdir. Professor Cəfər Cəfərov “Naxçıvan teatri” məqaləsində yazırdı: “Azərbaycanda teatr hərəkətinin başlanğıcı Naxçıvanla bilavasitə əlaqədardır. 1873-cü ildə Bakıda başlayan bu hərəkət bir müddət sonra ölkənin başqa mədəniyyət mərkəzlərinə də yayılmış və genişliyə doğru inkişaf edərək, əslində bir neçə teatrın yaranmasına səbəb olmuşdur ki, bunlardan biri də keçən əsrin 80-ci illərində meydana çıxan Naxçıvan teatridir. Lakin teatrlar müxtəlif şəhərlərdə yaransa da, hərəkətin özündə ümumi bir keyfiyyət var idi. Bu nöqteyi-nəzərdən Naxçıvan teatri başqa teatr mərkəzlərinə nisbətən milli teatr hərəkətində daha güclü mövqə tutmuş və Azərbaycan teatr sənətinin inkişafına daha səmərəli təsir göstərmişdir...

Naxçıvan teatrının ümumi milli teatr hərəkatında mühüm rol oynaması onun müstəqil mövqeyə malik olduğunu sübut edir. Bunun teatr sənətimizin ümumi inkişafı üçün çox böyük əhəmiyyəti vardır” (2, s. 312).

XIX əsrin sonlarında Naxçıvan ictimai-mədəni mühitində maarifçi hərəkat xeyli genişlənmiş, xüsusi vüsət almışdır. Hər şeydən əvvəl yeni dünyəvi məktəblər meydana gəlmişdir. Qabaqcıl ziyalılar mətbuat və digər vasitələrlə dünyada gedən proseslərlə tanış olurdular. Rusiyada və Qərb ölkələrində təhsil almış gəncliyin əhəmiyyətli bir dəstəsi yaranmışdı ki, onlar şəhərin ictimai-mədəni həyatında mühüm rol oynayırdılar. Nəhayət, Azərbaycanın Bakı və digər mühit mərkəzlərində ictimai-mədəni hərəkatın yüksəlişinin əks-sədasının doğurduğu təsirləri də nəzərə alsaq, burada teatr sənətinin formalaşmasına təkan verə biləcək amillərin ümumi mənzərəsini müəyyənləşdirmək mümkündür. Akademik İsa Həbibbəylinin yazdığı kimi, “Ümumiyyətlə, XIX əsrin 80-90-cı illərində milli teatrın formalaşması ictimai-mədəni mühitin başlıca nailiyyəti idi. Naxçıvan mühitində maarifçilik hərəkatının bu qolu yerli ziyalıların cəmiyyətin yeniləşməsi uğrunda apardıqları mübarizənin tərkib hissəsi kimi meydana çıxmışdır. 80-ci illərin əvvəllərində Eynəli Sultanovun təşkil etdiyi “Ziyalı Məclisi” (1882) üzvlərinin başlıca amalı “teatr oyunu çıxarmaq olmuşdur” (6, s. 179-180).

Öncədən qeyd edək ki, tədqiqat zamanı Naxçıvan teatrının neçənci ildə və hansı gündə yaranması ilə bağlı araşdırmalarda müxtəlif fikirlilik, dəqiq olmayan, bir-birini təkzib edən fikirlər olduğunu müşahidə etdik. Belə bir hal nüfuzlu nəşrlərdə, görkəmli alimlərin, bu sahənin araşdırıcılarının fikirlərində də müşahidə olunur. “Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası”nda teatrın yaranma tarixi, günü, ayı və ili konkret şəkildə göstərilməmiş, qeyri-müəyyən şəkildə ifadə olunaraq yazılmışdır: “Naxçıvan Dram Teatrı respublikanın ilk teatrlarından biridir. 19-cu əsrin son rübündə Eynəli Sultanov tərəfindən Naxçıvanda yaradılmış “Müsəlman incəsənəti və dram cəmiyyəti” yerli teatr sənətinin inkişafında diqqətəlayiq rol oynamışdır” (1, s. 171).

Cəlil Məmmədquluzadə adına Naxçıvan Dövlət Musiqili Dram Teatrı ölkəmizin ilk peşəkar teatrlarından biri XIX əsrin 80-ci illərinin əvvəllərində E. Sultanovun təşəbbüsü ilə Naxçıvanda yaradılmış “Müsəlman şiə incəsənəti və dram cəmiyyəti” və “Ziyalı məclisi”nin üzvləri tərəfindən 1886-cı il avqustun 12-də mütərəqqi ziyalılardan Hacı Nəcəf Zeynalovun “Zaviyə” məhəlləsindəki evində M.F. Axundovun “Müsyö Jordan və dərviş Məstəlişah” komediyası oynanıldı. Bu tamaşa ilə Naxçıvan teatrının təməli qoyuldu” (16, s. 350).

Molla Nəsrəddinçi şair Əliqulu Qəmküsarın kiçik qardaşı jurnalist Rzaqulu Nəcəfov (1884-1983) Azərbaycan Dövlət Teatr Muzeyi üçün yazmış olduğu məqaləsində ilk teatr tamaşasını 1887-ci ilə aid edir. Tamaşa üçün seçilmiş əsərin isə “Molla İbrahimxəlil-kimyagər” olduğu göstərilir (5, s. 77). Əlbəttə, elmiyikdən çox xatirat səciyyəli bu məqalədə müəllifin yaddaşının onu aldada biləcəyini təbii saymaq lazımdır. Lakin burada göstərilən bir teleqram sonrakı

tədqiqatlarda ilk teatr tamaşasının nə vaxt yaranması ilə bağlı mübahisəli məqamlar yaratmışdır. 1883-cü ilin 11 aprelində İrəvan xalq məktəbləri inspektoruna göndərilmiş teleqramın mətni belədir:

“Naxçıvandan İrəvana teleqraf. 1883-cü il, 11, IV ayda qəbul edilmiş.

Xalq məktəbləri inspektoru Slovalnikova.

Naxçıvanda müsəlman (şiə) dram sənəti həvəskarları tərəfindən may ayında acların xeyrinə, 1848-ci ildə nəşr edilmiş, “Çadust” kitabından teatr tamaşası göstərməyə icazə vermək haqqında səadətli qubernator yanında vəsatət etməyiniz rica olunur.

Fayti” (5, s. 79).

Rzaqulu Nəcəfov teleqramın mətni ilə bağlı hər bir obyektiv tədqiqatçının düşünə biləcəyi, ehtimal edəcəyi fikir və mülahizəni də söyləmişdir: “Bu teleqrafın məzmunundan anlaşılır ki, hələ 1883-cü ildən Naxçıvanda teatr oynamağa icazə almaq üçün iqdamat olunurmuş. Lakin bu teleqrafa müsbətmi, mənfi cavab gəlməsi, dram həvəskarlarının kimdən ibarət olması və teatrın oynanılıb-oynanılmaması və həmçinin 1848-ci ildə təbdən çıxmış “Çadust” kitabından məqsəd kimin və nə adlı əsəri olması haqqında hələlik ki, arxivdə başqa bir material və müfəssəl məlumat əldə edilməmişdir. Çox ehtimal ki, bu əsərdən məqsəd Mirzə Fətəlinin “Cadugər Məstəlişah” komediyası olmuş ola, fəqət məlum olduğu üzrə, Mirzə Fətəlinin əsərləri ilk dəfə olaraq yalnız 1859-cu ildə təb edilmişdir. Daha məzгур nə türkcə və nə rusca onun əsərlərindən nəşriyyata daxil olanı olmamışdır” (5, s. 79).

Təhlil və müşahidələrimiz göstərir ki, Naxçıvan teatrının yaranma tarixinə aid bu teleqram əksər tədqiqatlarda rəsmi sənəd kimi qəbul edilmişdir. Teatr və mədəniyyət tariximizin böyük salnaməçisi Qulam Məmmədli hətta teleqramın göndərildiyi tarixi qeydsiz-şərtsiz ilk tamaşanın oynanıldığı tarixi gün kimi göstərərək yazır: “11 mart 1883-cü il. Naxçıvan. Hacı Nəcəf Zeynalovun evində Eynəli Sultanovun idarəsi altında “Müsyö Jordan və dərviş Məstəlişah” oynanılmışdır” (13, s. 51).

Biz teatrın yaranışını 1883-cü ildən hesab edən çoxlu sayda tədqiqatçıların fikirlərinə hörmətlə yanaşır, onların milli səhnə sənətimizin tərkib hissəsi olan Naxçıvan teatrının yaranış vaxtını sözün yaxşı mənasında yüksək təəssübkeşlik və ehtirasla müdafiəyə qalxmasını təqdir edirik. Lakin unutmamalıyıq ki, Rzaqulu Nəcəfovun dediyi kimi, “bu məsələ əhəmiyyət etibarilə xüsusi surətdə tədqiqə möhtacdır”.

Bakı və Azərbaycanın digər bölgələrində olduğu kimi, Naxçıvanda da milli səhnə sənətinin yaranması və inkişafı ziyalıların, müəllimlərin, tələbə və şagirdlərin fəaliyyətinin nəticəsi idi. Maraqlıdır ki, bu cəfakeş sənət pərvanələrindən heç birinin teatr təhsili olmamış, teatr tamaşasının nə olduğunu belə bilməmişlər. Ona görə də bircə tamaşaya belə baxmayan həvəskarların meydana atılması, bununla da peşəkar səhnəyə gedən yolun aydınlaşdırılması həqiqi bir sənət fəaliyyətinə bərabər idi. Akademik İsa Həbibbəyli yazır: “Maarifçi qüvvə-

ləri bir məqsəd uğrunda, vahid cəbhədə birləşdirmək baxımından teatr daha geniş imkanlara malik idi. Naxçıvan teatrı ayrı-ayrı peşələrdə çalışan, cəmiyyətin müxtəlif təbəqələrini təmsil edənləri özündə cəmləşdirən mühüm mədəni mərkəz idi.

Göstərilən dövrün bütün tərəqqipərvər adamları, maarifçi ziyalıları bu mərkəzin ətrafında birləşmişdi. Zamanın əsas, aparıcı ideyaları da həmin mədəniyyət mərkəzi vasitəsilə xalqa çatdırılmışdır (6, s. 183).

Xalq ziyalılarından təşkil olunan teatr həvəskarları elə ilk tamaşalarından məktəb təhsili nəfinə xeyriyyəçilik fəaliyyəti ilə məşğul olmuş, məktəbi yaşada bilmək, yoxsul uşaqlarını məktəbə cəlb etmək üçün əsl fədakarlıq nümunəsi göstərmişlər.

Naxçıvanda məktəblilərin bilavasitə iştirakı ilə səciyyələnən “məktəb teatrı” ilk dəfə Şərur rayonunun Baş Nəraşen Zemstvo Məktəbində baş tutmuşdur. Tamaşa məktəbin müdiri Məhəmməd Qazıyevin rəhbərliyi, böyük yazıçı-dramaturq Cəlil Məmmədquluzadənin fəal iştirakı ilə hazırlanmışdır. Tamaşada göstərilən əsər ədibin “Çay dəstgahı” adlı birpərdəli allegorik pyesidir. Bununla da “ilk mənzum əsərin Azərbaycanda qoyulması Naxçıvan teatırının adı ilə bağlıdır” (11, s. 48). Əsər 1890-cı ildə Naxçıvanda da tamaşaya qoyulmuşdur. “Bu tamaşa haqqında Naxçıvan Dövlət Arxivinin müdiri olmuş aktyor Mirzə Əhməd xan Musarza oğlu Hüseynov bir müsahibəsində demişdir: “Mən xan olsam da, 1890-cı ildə Mirzə Cəlil məni “nökər” etdi. “Çay dəstgahı” tamaşasında mən nökr rolunu oynadım. Bu ilk tamaşadan sonra əsər bir neçə dəfə məktəblilər üçün salonda nümayiş etdirilmişdir” (9, s. 20).

XIX əsrin 90-cı illərində Naxçıvan teatrı dirçəliş dövrünü keçirirdi. Teatr sənəti əhali arasında maarifin yayılması işini məktəblə birlikdə başlıca vasitəyə çevirmişdi. Ziyalılar bütünlükdə teatr həvəskarları kimi çıxış edirdilər. Cəlil Məmmədquluzadə müəllimliklə bərabər, həm də teatr tamaşalarına quruluş verir, rejissorluq edirdi. Böyük ədib “Molla İbrahimxəlil-kimyagər” komediyasını uğurla tamaşaya qoymuşdur. O, tamaşa haqqında xatirələrində yazırdı: “Miladi tarixin 1894-1895-ci illərində Naxçıvanda bəndə də onların içərisində teatro oynayırdıq. Və bu oyunun mənfəəti kasıb şagirdlər üçün idi...”

Burada mənim söhbətim “Kimyagər” komediyası barəsindədir ki, bir gün o pyesi biz həvəskarlar haman səhnədə mövqeyi-tamaşaya qoyduq. Qərar qoyduq ki, tamaşanın qabaqkı günü pyesi məhz məktəb şagirdləri üçün oynayaq və elə də elədik. O günü Naxçıvanın şəhər məktəbinin və məhəllə məktəblərinin cəmi şagirdləri, tamaşanın müftə olmağını qənimət bilib gəlib doluşmuşdular teatra. Belə ki, iki, bəlkə üç yüz şagirdi səhnənin zalına ancaq yerləşdirə bildik. Tamaşa günortadan iki saat keçəndə başladı və pis də keçmədi. Şagirdlərə böyük təsir bağışladı. Səhnə ustası Mirzə Fətəli Axundovun nadir qələmindən törəyən ləzzətli komediya və duzlu, zərif məzhəkələri uşaqlara o qədər xoş gəldi ki, nümayiş qurtarandan sonra bunlar teatr həyatına və sonra küçəyə çıxıb çıxma bir ucdan virdi-zəban eyləyib çıxırırdılar:

“Molla Həmid, körüyü bas!”. Bir neçə dəqiqənin içində şəhər, küçə və bazarın hər yerində elə uşaq idi ki, çıxırırdı:

- Molla Həmid, körüyü bas!

Paha! Vaveyla! Naxçıvanın mollaları məscidlərdə namaz və ibadətlə məşğul olduqları yerdə, uşaqların bu fəryadını eşidirlər: “Molla Həmid, körüyü bas!”. “Balam, bu nə, qiyamətdir?” “Necə Molla Həmid, kimdir körüyü basan Molla Həmid? Axırda məlum olur ki, körüyü basan Molla Həmid teatr nağılı imiş...” (14, s. 180-181).

Teatr tamaşaları konkret olaraq “məktəb teatrı” sonradan səhnə sənətimizin böyük sənətkarlarından biri olan Rza Təhmasib kimi gənclərin həyat yolunu müəyyənləşdirmiş, böyük səhnəyə gedən yolunu işıqlandırmışdı. Rzaqulu Abbas oğlu Təhmasibbəyov hələ Məmmədağa Sidqinin məktəbində teatr tamaşasının iştirakçısı olmuşdur. 1907-ci ildə isə Naxçıvan şəhər məktəbində Qoqolun “Ölü canlar” povestinin səhnələşdirilmiş variantında Çiçikov rolunu ifa etmişdir. Böyük dramaturq Hüseyn Cavidin də dram əsəri, səhnə haqqında ilk təsəvvürləri məhz Məhəmməd Tağı Sidqinin məktəbində oxuyarkən yaranmışdır. Qardaşı Əlirza Rəsizadənin söylədiyinə görə, Hüseyn Cavid sonrakı illərdə şəhər ziyalıları və müəllimlərinin hazırladığı tamaşalar haqqında müstəqil fikir və düşüncələrini yüksək ehtirasla və məntiqin gücü ilə ifadə edə bilirdi ki, bu isə hələ məktəb teatrından aldığı təəssüratlar nəticəsində yarana, formalaşa bilərdi.

Məktəb nəfinə xeyriyyəçilik və “məktəb teatrı” diyarın Ordubad, Culfa şəhərlərində, Şərur mahalının kənd məktəblərində də geniş yayılmışdır. Bu işdə “Müsəlman incəsənət və dram cəmiyyəti”nin fəaliyyəti xüsusi qeyd olunmalıdır. Dram dəstəsi diyarın şəhər və kəndlərində tamaşalar göstərməklə həmin yerlərdə yerli ziyalılar tərəfindən teatr tamaşaları hazırlanmasına əsaslı təsir göstərirdi. Rəsmi sənədlərdən aydın olur ki, “Müsəlman incəsənəti və dram cəmiyyəti” 1908-ci ildə Ordubad şəhərində üç dəfə teatr tamaşası göstərmişdir. Tamaşadan hasil edilən pul məktəb şagirdlərinin xeyrinə sərf olunmuşdur (13, s. 158).

Ordubad məktəb teatrı, ümumiyyətlə, Ordubad teatrının yaranışı haqqında çox əhəmiyyətli fakt özünü Azərbaycan teatrının inkişafına həsr etmiş görkəmli sənətkar Sidqi Ruhullanın adı ilə bağlıdır. Sənətsünas-alim Əli Qəhrəmanovun söylədiyi kimi, “Sidqi Ruhulla Ordubad teatrının təməlini qoyan sənətkardır. ...Sidqi Ruhulla Ordubadda olarkən yuxarı sinif şagirdlərini cəlb etməklə ilk dəfə həvəskar aktyor kollektivi yaradır. Həmin məktəblilərə bir neçə bir pərdəli pyes məşq etdirərək əhaliyə göstərir. Ordubad əhalisinin xeyli hissəsi teatrı həmin həvəskarların tamaşalarında tanış olurlar. Bundan sonra həmin şagirdlərdən çoxları səhnə sənətinə rəğbət bəsləməyə başlayırlar. Bu rəğbət və maraq o qədər güclü olur ki, Sidqi gedəndən sonra da yerli həvəskarlar tamaşalar hazırlamaqda və göstərməkdə davam edirlər. Şəhərin qabaqcıl ziyalıları gənc artistlərə hərtərəfli köməklik göstərirlər. İki ildən sonra yenidən Ordubada gələn Sidqi Ruhulla həvəskarların işini görüb heyrlənir. Bu müddətdə həvəskarlar səhnə sənətinə o dərəcədə yiyələnirlər ki, Sidqi Ruhulla bu dəfə

“Dağılan tifaq” və “Pəri Cadu” kimi ciddi pyesləri tamaşaya hazırlamaq imkanı əldə edir” (12, s. 79-80).

Culfada yerli həvəskar gənclər tərəfindən tamaşaya qoyulan əsər Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin “Bəxtsiz cavan” faciəsi idi. Bu tamaşadan əldə edilən vəsaitin bir hissəsi Naxçıvanda qız məktəbinə verilmişdi (13, s. 233). Culfa teatr həvəskarlarının xeyriyyəçilik fəaliyyətinin dəyər verilməli bir cəhəti isə böyük şairimiz Mirzə Ələkbər Sabirin ağır xəstəliyi ilə əlaqədar ianə toplanışında əsil qeyrət nümunəsi göstərmələri idi. Bu haqda “Molla Nəsrəddin” jurnalında bir xəbər hazırlanmışdı. Həmin xəbərdə yazılırdı: “Bu yaxınlarda Culfada Qurbanəli Şərifzadənin vasitəsilə xəstə şair Sabirin nəfinə bir teatr tamaşası verilib. Hasil olan 25 manat şairə göndərilmişdir” (15).

Fərəhli haldır ki, diyarın kəndlərində də teatr həvəskarları dəstəsi yaranırdı. 1917-ci ildə Ordubadın Əylis kəndində müəllim Vahab Həsənzadənin təşəbbüsü ilə hazırlanmış tamaşalar diqqətəlayiq hadisə hesab oluna bilər.

Naxçıvan qız məktəbində də teatr tamaşalarının hazırlanması dövrün maarifçi hərəkətinin, teatr sənətinin mühüm nailiyyəti idi. Hələ 1910-cu ildə “Naxçıvan müsəlman incəsənəti və dram cəmiyyəti” Mirzə Fətəli Axundov, Rəşid bəy Əfəndiyev və Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin əsərlərindən ibarət tamaşalarını qız məktəbinin nəfinə göstərmişdi. Məktəbin müdiri Kərimova belə nəcib işin təşəbbüskarlardan biri olan Mirzə Məmmədəli Səfərova pedaqoji şura adından təşəkkürünü bildirmişdir. Bu məktəbin xeyrinə verilən tamaşalardan biri də Mirzə ağa Əliyevə və ilk Azərbaycan qadın aktyoru Göyərçin xanıma məxsusdur. Onlar 1911-ci ildə Naxçıvan şəhərində üç operetta oynamış, sonuncu tamaşadan əldə edilmiş məbləği rus-müsəlman qız məktəbinin hesabına köçürmüşlər.

Qulam Məmmədlinin “Salnaməsi”ndə göstərilir ki, 1 fevral 1911-ci ildə Naxçıvan şəhərində rus-müsəlman qız məktəbinin binasında Xanım Hacıbəyovanın nəzarəti altında müsəlman xanımları üçün məktəbli qızlar tərəfindən Zülfüqar Hacıbəyovun ruscadan tərcümə etdiyi “Qırmızı araqçın” əsəri oynanmış və hasil olan pul yoxsul şagirdlərin xeyrinə verilmişdi (13, s. 277). Həmin ildə böyük maarifçi Məmmədağa Sidqinin oğlu Məmmədəli Sidqi gəncləri təşkil edib yoxsul məktəbli qızların xeyrinə yeni bir tamaşa vermişdir.

Naxçıvan qız məktəbində böyük Azərbaycan bəstəkarı Üzeyir Hacıbəyovun “Arşın mal alan” operettası da tamaşaya hazırlanmışdır. Bu hadisə məktəbin “teatr həyatında” çox maraqlı bir səhifəni təşkil edir. “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzetində (18 noyabr 1967-ci il) gedən bir yazıdan aydın olur ki, 1917-ci ilin sonlarında Naxçıvanda qısamüddətli müəllim kurslarına rəhbərlik edən Rəşid bəy Əfəndiyev müəllim Nazlı xanım Nəcəfova və Rza Təhmasiblə birlikdə məktəbli qızlardan ibarət dram dərnəyi təşkil etmiş, tamaşa üçün “Arşın mal alan” operettasını seçmişlər. Operettanın məşqləri qızlar məktəbində, həm də Nazlı xanımın mənzilində aparılırdı. Yalnız qadınlar üçün nəzərdə tutulmuş tamaşa noyabr ayının 12-də baş tutdu.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qurulması Naxçıvan bölgəsinin əhalisi arasında ümidləri artırsa da, yaranmış siyasi və beynəlxalq vəziyyət bu işlərin həyata keçməsinə imkan vermədi. Bununla belə, Naxçıvan ziyalıları, maarifçi qüvvələr və aktyorlar çətin şəraitdə olsa da, öz fəaliyyətini dayandırmır, mübarizə amallarından geri dönmürdülər. “El güzgüsü” adlı dram cəmiyyətində (Əliqulu Qəmküsar və Rza Təhmasibin təşəbbüsü və təşkilatçılığı ilə) “Rüşdiyyə” məktəbinin müəllimləri Xəlil Hacılarov (məktəbin müdiri), Həsən Səfərli, Əbdüləzim Rüstəmov, Şeyx Məhəmməd Rəsizadə, Əli Xəlilov, Rza Təhmasib fəal iştirak etmişdilər. Tamaşalar məktəblilər üçün də verilirdi. Beləliklə, “geniş mənada maarifçilik hərəkəti proqramının birinci maddəsi” olan məktəbdarlıq (akademik İsa Həbibbəyli) Naxçıvan teatrının çox çətin illərində də köməyinə gəlir, öz fəaliyyətini davam etdirmək işində əsaslı təsir qüvvəsinə çevrilirdi.

1920-ci ildən etibarən bütün Azərbaycanda olduğu kimi, onun ayrılmaz hissəsi olan Naxçıvanda da sovetləşmə prosesinin getməsi teatr sənətinin sosialist ideologiyasının təsiri altında inkişafını müəyyənləşdirirdi. Sovet sistemində hər hansı mədəniyyət və incəsənət təsisatının yaranması, onun məqsəd və vəzifələri, təşkilatma prinsipləri, yalnız və yalnız ideoloji məntiqə əsaslanırdı. “...Əsasən sovet dövründə tam mənada təsisat halına gələn teatr sənətində ideoloji amil başlıca şərt kimi təşkilatlanma və idarəçilik strukturlarını müəyyənləşdirirdi. Bu strukturların iş mexanizmi, müxtəlif sahələrlə əlaqə və münasibətləri də sosializmin “xalq təsərrüfatı” anlayışı çərçivəsində həyata keçirilirdi” (17, s. 8).

Bütün ölkədə olduğu kimi, muxtar respublikanın məktəblərində, böyük kəndlərdə dram dərnəkləri fəaliyyət göstərirdi. “Şərq qapısı” qəzetinin 21 yanvar 1926-cı il tarixli nömrəsində gedən xəbərdən aydın olur ki, diyarın böyük kəndlərindən olan Cəhri, Əylis, Vənənd, Dırnis, Bist və başqa yerlərində dram dərnəyi öz işlərini çox yaxşı təşkil etmiş, uşaq evlərində həftədə bir dəfə yemirlər üçün tamaşa vermişdilər.

Diyarın təhsil müəssisələrində fəaliyyət göstərən dram dərnəklərindən bəhs edərkən Naxçıvan Pedaqoji Texnikumunun adı xüsusi qeyd edilməlidir. Bu texnikumda çox dəyərli, bilikli müəllim-pedaqoqlar fəaliyyət göstərmişlər. Məktəbin şöhrətli müəllimlərindən biri filologiya elmləri namizədi Lətif Hüseynzadənin burada fəaliyyət göstərən öz fəaliyyət dərnəkləri haqqında söylədiyi bir fakt çox səciyyəvi nümunədir. O yazır: “Bu texnikumda rəsm və dram dərnəyi fəaliyyət göstərirdi. Bu dərnəklərin işində o zaman texnikumumuzda uğurla təhsil alan və texnikumu yalnız əla qiymətlərlə bitirən, ulu öndər Heydər Əliyev fəal iştirak edirdi. Hələ tələbəlik illərində böyük təşkilatçılıq, gözəl rəsamlıq və natiqlik qabiliyyətinə malik olan Heydər Əliyev tamaşalara səhnə tərtibatı verir və özü tamaşalarda fəal iştirak edirdi. O vaxt Telman klubu deyilən yerdə tamaşalar göstərirdilər ki, texnikumun teatra həvəskar olan tələbələri, xüsusilə Heydər Əliyev burada fəal iştirak edirdi” (8, s. 59).

Naxçıvan Pedaqoji Texnikumunu bitirən məzunlar içərisində özünü səh-

nə sənətinə həsr edənlər də olmuşdur. Azərbaycan Respublikasının xalq artisti İsa Musayevin həyatı buna canlı misaldır. Sənətşünas Əli Qəhrəmanovun yazdığına görə İsa Musayev bu təhsil müəssisəsində tələbə dram dərnəyinin yaradıcısı olmuşdur. “XX əsrin 20-ci illərində Naxçıvana qastrola gələn Azərbaycanın görkəmli sənətkarları Abbas Mirzə Şərifzadə, Sidqi Ruhulla, Mərziyyə xanım Davudova və Hacığa Abbasovun sənətkarlığı onu (İsa Musayevi – G.Ə.) valeh edir. Uşaqlıqdan yaradıcılığa rəğbət bəsləyən İsa Musayev artist olmaq eşqi ilə yaşayır.

O, çox gənc ikən teatra gəlir, Naxçıvan Pedaqoji Texnikumunda təhsil alarkən səhnə sənətinə daha çox maraq göstərir. İsa Musayev məktəbin nəzdində dram dərnəyi təşkil edərək kiçik pyeslər və konsertlər hazırlayıb tələbələrini bədii yaradıcılıq işinə cəlb etməklə şəhərdəki komsomol klubunda da fəal iştirak edir” (11, s. 153).

Naxçıvanda məktəb teatrı üçün səciyyəvi olan cəhət kimi burada iştirakçı olan şagirdlərin böyük bir qisminin səhnə sənətini özünün sonrakı həyat idealına çevirməsi idi. Rza Təhmasib, Əli Xəlilov, Rza İsfəndiyarlı, Həsən Səfərli, Səməd Mövləvi, İbrahim Həmzəyev, Əyyub Haqverdiyev, Mirhəsən Mirişli və başqaları sənət aləmində ilk addımlarını məhz məktəb teatrında atmışlar. Naxçıvan teatrının gələcək taleyində önəmli rol oynayacaq məktəblilərin seçilib böyük səhnəyə gətirilməsi ilə bağlı olan bu hadisəni teatr tariximizin əhəmiyyətli səhifəsi hesab edə bilərik. 1908-ci ildə Azərbaycan səhnəsinin böyük ustadı Hüseyn Ərəblinski Naxçıvan səhnəsində “Nadir şah” faciəsini tamaşaya qoymaq üçün qastrol səfərinə gəlmişdir. Tamaşada xüsusilə kütləvi səhnələr üçün çoxlu adamların olması lazım idi. Ona görə də tamaşa üçün məktəbli uşaqlardan bir neçəsini seçmək lazım gəlir: Əli Xəlilov, Həsən Səfərli, Rza İsfəndiyarlı, Məmməd Həsən Sidqi, Əkbər Namazov, Əkbər Abbasov, Süleyman Sultanov, Hüseyn Haqverdiyev. Bu seçilmişlər sonralar Naxçıvan teatrının, sözün həqiqi mənasında, sütunlarına çevrildilər.

Fitri istedad sahibi Səməd Mövləvi də peşəkar səhnəyə məktəbli olduğu illərdən gəlmişdir. Böyük sənətkar Sidqi Ruhulla 1916-cı ildə Təbriz şəhərinə qastrola gələrkən Səməd Mövləvinin bir xoş təsadüf nəticəsində aktyor kimi kəşf etmişdir. Görkəmli səhnə ustası öz xatirlərində yazırdı: “Mən Cənubi Azərbaycana qastrola gedərkən (1916-cı ildə) Təbrizdə Nəriman Nərimanovun “Nadir şah” faciəsini tamaşaya qoyduğumuz zaman qadın surəti Gülcahanı ifa edən tapılmadı. Mən həmin rol “Rüşdiyyə” məktəbində təhsil alan Səməd Mövləviyə tapşırıdım. O, heç bir şeydən çəkinmədən çox böyük bir cəsarətlə Gülcahan rolunu ifa etdi” (13, s. 449).

Ömrünü Naxçıvan teatrının inkişafına həsr edən Əyyub Haqverdiyevin, bu teatrın şanlı-şöhrətli aktyorlarından biri olan Mirhəsən Mirişlinin də böyük səhnəyə gəlişi məktəbli olduğu dövrdən başlayır.

Hazırda Naxçıvan teatrında fəaliyyət göstərən aktyor nəslindən bir çoxu da böyük və unudulmaz ənənələri olan məktəb teatrının yetirmələri hesab oluna bilər. Azərbaycan Respublikasının Xalq artisti (1999-cu il) sevimli aktyorumuz

Həsən Ağasoyun “aktyorluq fəaliyyəti” hələ Culfa rayonunun Gülüstan kənd səkkizillik məktəbində oxuduğu vaxtdan başlamışdır. O, bu kənd məktəbindəki dram dərnəyinin ən fəal üzvlərindən olmuşdur. Orta təhsilini tamamlamaq üçün Culfa Şəhər Orta Məktəbində oxuyanda da məktəbin dram dərnəyinin fəal iştirakçısı olur. Müəllifin söylədiyinə görə, o zaman Allahverdi (Cəfər Cabbarlının “1905-ci ildə”) və Qacar (S.Vurğunun “Vaqif”) obrazları əksəriyyət məktəbli olan tamaşaçılar tərəfindən bəyənilmişdi (11, s. 314-315).

Azərbaycan səhnə sənətinin üzvi bir parçası olan Naxçıvan teatrı çox zəngin tarixi inkişaf yolu keçmiş, milli teatr hərəkatımızda özünəməxsus bir mövqe tutmuşdur. XIX əsrdə məktəb teatrı səhnə sənətinin ayrıca bir qolu kimi yox, peşəkar teatrın daxilində ətə-qana dolmuşdur. Belə bir vəziyyət Naxçıvan məktəb teatrında da müşahidə olunmaqdadır. XX əsrin əvvəllərində isə məktəb teatrı sahəsində müəyyən irəliləyiş hiss olunurdu. Bu dövrdə ictimai-mədəni tədbirlərdən biri olmaqla geniş vüsət almış teatr tamaşaları Azərbaycanın digər bölgələrində olduğu kimi Naxçıvan diyarının da bir çox kəndlərində baş tutdu. Kəndlərdə müəllimlərin maarifçi fəaliyyətinin çox mühüm vasitəsi olan teatr tamaşaları bu dövr Azərbaycan maarifçiliyinin qələbəsi idi. Bu dövrdən başlayaraq məktəb teatrı formalaşma mərhələsini başa çatdıraraq yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoymuş, müstəqillik dövrünün verdiyi imkanlar baxımından daha yeni məzmun keyfiyyətləri ilə zənginləşmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. VII c., Bakı, 1983, 624 s.
2. Cəfərov C.H. Azərbaycan dram teatrı. Bakı: Azərnəşr, 1959, 417 s.
3. Cəfərov C.H. Əsərləri: 2 cildə, I c., Bakı: Azərnəşr, 1968, 363 s.
4. Cəfərov C.H. Əsərləri: 2 cildə, II c., Bakı: Azərnəşr, 1968, 403 s.
5. Məmmədquluzadə C. Məqalələr və xatirələr məcmuəsi. Bakı: Azərbaycan EA, 1967, 560 s.
6. Həbibbəyli İ.Ə. Cəlil Məmmədquluzadə: mühiti və müasirləri. Bakı: Azərnəşr, 1997, 680 s.
7. Həbibbəyli İ.Ə. Ədəbi yüksəliş. Bakı: Azərbaycan SSR “Bilik” cəmiyyəti, 1985, 63 s.
8. Hüseynzadə L.T. Naxçıvan teatr tarixindən. Bakı: Araz, 2002, 64 s.
9. Ərəblinski H. Həyat və fəaliyyətinə aid sənədlər məcmuəsi / Tərtib edən Qu-lam Məmmədli. Bakı: Azərnəşr, 1967, 290 s.
10. Qəhrəmanov Ə.K. Sidqi Ruhullanın Naxçıvan teatrı ilə yaradıcılıq əlaqələri. “Elm” qəz., 2004, 22 iyun.
11. Qəhrəmanov Ə.K. Cəlil Məmmədquluzadə adına Azərbaycan Dövlət Musiqili Dram Teatrı. Bakı: Min bir mahnı, 2004, 413 s.
12. Qəhrəmanov Ə.K. Naxçıvan teatrı intibah yollarında (1883-1920). Bakı: “MVM” MMS mətbəəsi, 2008, 160 s.

13. Məmmədli Q.H. Azərbaycan teatrının salnaməsi, Bakı: Azərnəşr, 1975, 583 s.
14. Məmmədquluzadə C.M. Əsərləri: 6 cildə, VI c., Bakı: Azərnəşr, 1985, 311 s.
15. Molla Nəsrəddin, 1911, 8 may № 1.
16. Naxçıvan Ensiklopediyası. Bakı: AMEA, 1967, 560 s.
17. Vəliyev Ə. Azərbaycan Milli teatr prosesinin çağdaş təşkilatlanma prosesləri. Bakı: Elm nəşriyyatı, 2003.

Гюльхара Ахмедова

ТРАДИЦИИ ШКОЛЬНОГО ТЕАТРА В НАХЧЫВАНЕ

В статье рассматривается история, прогрессивные тенденции развития, место и роль в истории театрального движения Нахчыванского театра, представляющего собой органичную часть общей театральной культуры Азербайджана. Одновременно выражается отношение автора к различным взглядам на спорные моменты в истории создания театра, на взаимодействие профессионального и самодеятельного театров, исследованы последующие стадии их развития.

Ключевые слова: *Нахчыван, культурная среда, театральная история, школьный театр, профессиональная сцена, сельская школа, драмкружок.*

Gulhara Ahmadova

SCHOOL THEATRE TRADITIONS IN NAKHCHIVAN

The history, progressive tendencies of development, place and role in the history of theatrical movement of the Nakhchivan theater which represents the organic part of the general theatrical culture of Azerbaijan is considered in the paper. The author's attitude to different opinions on contentious issues in the history of theater creation, on interaction of professional and amateur theaters are simultaneously expressed, the subsequent stages of their development are investigated.

Key words: *Nakhchivan, cultural milieu, theatrical history, school theater, professional stage, rural school, dramatic circle.*

(Akademik İ.Ə.Həbibbəyli tərəfindən təqdim edilmişdir)

İQTİSADİYYAT

ASİF ŞİRƏLİYEV

Naxçıvan Dövlət Universiteti

NAXÇIVAN REGIONUNDA SÜRƏTLİ SOSIAL-İQTİSADI İNKİŞAFIN ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ

Məqalədə son illərdə Naxçıvan regionun sosial-iqtisadi inkişafının əsas istiqamətləri və gedişi təhlil olunur. Bu sahədə əldə olunan nailiyyətlər ümumiləşdirilir, sosial-iqtisadi inkişafın perspektivləri açıqlıb göstərilir, iqtisadi artımın rolu və əhəmiyyəti bir daha əsaslandırılır.

Açar sözlər: *İqtisadiyyat, iqtisadi inkişaf, sərəncam, sürət, amillər, istiqamət.*

Ölkəmizdə həyata keçirilən əsaslı tədbirlər nəticəsində artıq 20 ildir ki, Azərbaycanda sosial-iqtisadi inkişaf getdikcə sürətlənir, ümumidaxili məhsulun həcmi artır, iri istehsal və infrastruktur layihələri müvəffəqiyyətlə reallaşdırılır və əhalinin həyat səviyyəsi normal olaraq yüksəlir, iqtisadi regionların iqtisadiyyatı artır, sosial məsələlər vaxtında həll olunur. Nəticədə Naxçıvan iqtisadi regionunun da iqtisadiyyatı sürətlə inkişaf edir, onun ölkəyə töhfəsi ildən-ilə xeyli artır və yüksəlir.

Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyev demişdir: “İstəyirəm ki, mənim arzum, istəklərim, Azərbaycan dövləti haqqında, müstəqil Azərbaycanın gələcəyi haqqında və Azərbaycanın ayrılmaz hissəsi olan Naxçıvan haqqında planlarım, arzularım yerinə yetirilsin”.

Naxçıvan iqtisadi rayonunda, iqtisadi regionunda əzmlə, davamlı irəliləyişə nail olunmuş, ümummilli lider Heydər Əliyevin arzu və istəkləri, apardığı sosial-iqtisadi siyasət və bütünlükdə Azərbaycan Respublikasında iqtisadi strategiyası vaxtında və çoxtutumlu reallaşdırılmışdır. Belə ki, Naxçıvan Muxtar Respublikası sürətli sosial-iqtisadi inkişafdadır. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev demişdir: “Naxçıvanda böyük quruculuq işləri aparılır. Burada gedən quruculuq-abadlıq işləri, innovasiya – yeniləşmə, infrastruktur layihələri – bütün bunlar Azərbaycanın qədim torpağı Naxçıvanda çox sürətlə inkişaf edir və naxçıvanlılar ölkəmizin hərtərəfli inkişafına öz töhfələrini verirlər”.

Bunu regionun son 20 ildə və xüsusilə son 8 ildə ümumidaxili məhsulun artımının – bütünlükdə iqtisadi artımın sürətlə və davamlı, dayaqlı olaraq ardıcıl

sosial-iqtisadi inkişaf və əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsinin nəticə və yekunları tamamilə və bütünlükdə əsaslı sürətdə təsdiqləyir. Son 20 ildə ölkəmizdə ümumi daxili məhsul 300 faiz və yaxud 3 dəfə artmışdır. Bu rəqəm Naxçıvan iqtisadi rayonunda son 20 ildə 60 dəfə çoxalmışdır. Bu nailiyyətlərə bütünlükdə ölkəmizdə olduğu kimi Naxçıvan diyarında da nail olmağa, hər sahədə tərəqqiyə və yüksək sürətli inkişafı təmin etməyə bütün imkanlarla yanaşı, xalqımızın böyük ruh yüksəkliyi də əsaslı təsir göstərir. Bura həmçinin sosial-iqtisadi inkişafa dair Azərbaycan Respublikası Prezidentinin sərəncam və fərmanları, respublikamızı regionlarının sosial-iqtisadi inkişafının Dövlət Proqramlarının (2004-2008-ci illər və 2009-2013-cü illər) tələblərin də əlavə etmək lazım gəlir. Bu nailiyyətlərin qazanılması, artırılması və möhkəmləndirilməsində Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisin Sədri Vasif Talıbovun təşəbbüsü və sərəncamı ilə son illərdə qəbul edilmiş iqtisadi regionda kartofçuluğun inkişafı, əhalinin ərzaq məhsulları təminatı, meyvəçiliyin və tərəvəzçiliyin inkişafı üzrə Dövlət Proqramının rolunu və əhəmiyyətini də nəzərə almaq lazımdır. Onu da qeyd etmək və diqqətə çatdırmaq zəruridir ki, 1995-ci ildən başlayaraq muxtar respublikada sosial-iqtisadi inkişafın getdikcə yüksələn yeni mərhələsi başlanmış, böyük quruculuq işləri həyata keçirilmiş, bütün sahələrdə mühüm və nəzərə çarpan nailiyyətlər qazanılmışdır. Bu iqtisadi rayonda bütün sahələrdə innovativ-yeniləşmə və sürətli inkişaf prosesi davam edir, müasir tələblərə cavab verən sənayeləşmə prosesi, sahibkarlığın genişləndirilməsi və möhkəmləndirilməsi hamının və hər kəsin əməli fəaliyyətinə çevrilmişdir. Naxçıvan Avtomobil zavodu, “Gəmiqaya” və “Cahan şirkətlər qrupu” yaradılmış və əməli fəaliyyətə başlamışdır. Bu faktı nəzərə çatdırmaq gərəkdir ki, 1924-1995-ci illərdə regionda cəmi 56 sənaye müəssisəsi fəaliyyət göstərdiyi halda, son 16 il ərzində onların sayı 373-ə çatdırılmışdır. Həmçinin 2011-ci ildə ondan əvvəlki ilə nisbətən sənaye məhsulunun həcmi 2,5 dəfə, əsas kapitalla yönəldilən investisiyalar 62,8 faiz, kənd təsərrüfatı istehsalının ümumi məhsulu 13 faiz, nəqliyyat sektorunda yükdaşıma 14 faiz, informasiya və rabitə xidmətləri 7,4 faiz, pərakəndə əmtəə dövriyyəsi 21,7 artmışdır. Həmçinin həmin müqayisəli dövr ərzində, əhaliyə göstərilən pullu xidmətlər 12,9 faiz, xarici ticarət dövriyyəsi 55,4 faiz əhalinin gəlirləri 43,5 faiz çoxalmışdır.

Eyni zamanda 1 oktyabr 2003-cü il tarixdən 1 yanvar 2012-ci il tarixədək regionda 49040 yeni iş yeri açılmışdır ki, onun da 33050-si daimi iş yeridir. 2011-ci ildə isə iqtisadi rayonda 3085 yeni iş yeri yaradılmışdır ki, onun da 75 faizdən çoxu daimi iş yeridir.

ÜDM 1 milyard 445 milyon manat olmuş, onun hər nəfərə düşən həcmi isə 3490 manata çatmışdır, orta aylıq əmək haqqı 341,4 manat olmuşdur ki, bu da 2010-cu ildəkindən 12,8 faiz çoxdur.

Bundan başqa, 2011-ci ildə əhaliyə 942 milyon manatdan çox istehlak malları satılmış və bu da keçən ildəkindən 19,8 çox olmuşdur. Hər bir nəfərə düşən gəlirlər 40,7 faiz, orta aylıq əmək haqqı 12,8 faiz çoxalmışdır. Göstərilən

vaxt ərzində iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində 34 layihə həyata keçirilmişdir. Həmin vaxt 66 istehsal və xidmət müəssisələri fəaliyyətə başlamışdır.

Onu da əlavə etmək lazımdır ki, bu iqtisadi regionda 2011-ci ildə tikinti-quruculuq və su təchizatı tədbirlərinə bütün maliyyə mənbələri hesabına əsas kapitəla 815573 min manat həcmində əsaslı vəsait qoyuluşu-investisiyalar yönəldilmişdir ki, bu da ondan 10 il əvvəlkindən 62,8 faiz çoxdur. Keçən ildə tikinti və əsaslı təmir sahəsində ümumilikdə 539 müxtəlif təyinatlı obyekt istifadəyə verilmiş, 92 müxtəlif təyinatlı obyektin tikintisi davam etdirilir. Onu da göstərmək vacibdir ki, keçən il bu iqtisadi regionda 41 inzibati bina istifadəyə verilmiş, 12 inzibati binanın tikintisi isə sürətlə davam etdirilir.

Bunu da diqqətə çatdırmaq lazımdır ki, 2011-ci ildə 15 kənd mərkəzi istifadəyə verilərək muxtar respublikada kənd mərkəzlərinin, habelə ticarət və xidmət mərkəzlərinin sayı 120-ni ötüb keçmişdir. Cari ildə də belə kənd və qəsəbə mərkəzlərinin və xidmət mərkəzlərinin çoxsaylı tikintisi davam etdiriləcəkdir. Belə bir müsbət hala diqqəti cəkirik ki, ticarət və xidmət mərkəzlərinin daha çoxu, xeyli hissəsi regionun ən çox dağ və dağətəyi bölgəsinin kəndlərdə inşa edilmiş və istifadəyə verilmişdir ki, indi də həmin istiqamət sürətlə davam etdirilir.

Bundan başqa, keçən il 6 qazanxana tikilmiş, 5 qazanxana yenidən qurulmuş, 3 qazanxananın tikintisi davam etdirilməkdədir. Həmin il əhalinin şəxsi vəsaiti hesabına 339 min 468 kvadrat metr yaşayış sahəsi inşa edilmiş və istifadəyə verilmişdir ki, bu da 2010-cu ildəkindən 30,9 faiz çoxdur. Aparılan təhlil nəticəsində aydın olmuşdur ki, son üç ildə bitkiçilik məhsulları istehsalının həcmi 21 dəfə artaraq 193 milyon manata, heyvandarlıq məhsullarının həcmi isə 72 faiz artaraq 102 milyon manata qədər çoxalmışdır: kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalını artırmaq üçün və əkinçilikdə mexanizmləşdirmənin səviyyəsi getdikcə artırmaqdadır. Muxtar respublikaya 2011-ci ildə 108 ədəd texnika gətirilmiş, icarəyə verilmiş, texnikanın sayı bütünlükdə 685-ə çatdırılmışdır. Onu da nəzərə çatdırmaq olar ki, 2011-ci ildə kənd sahibkarlarına 3721 ton azot, xaricdən 108 ton fosfor gətirilmişdir, 770 cins mal-qara alınmış, bütövlükdə son 3 il ərzində cins mal-qara 2020 başa bərabər olmuş və onların əksəriyyəti fermerlərə satılmışdır. Bundan başqa, muxtar respublikanın Sədərək, Kəngərli və Ordubad rayonlarında "Naxçıvan Aqrolizinq"ın filialları yaradılmışdır. Eyni zamanda son illərdə 9710 ton məhsul saxlayan 14 soyuducu anbar istismara verilmişdir. Həmçinin taxılın üyüdülməsi və emalı ilə bağlı 15 müəssisə yaradılaraq istismara istiqamətləndirilmişdir. Keçən il Naxçıvan şəhərində gündə 200 ton taxıl emal edən müəssisə işə salınmışdır. Ümumiyyətlə, keçən il daha 27 hüquqi və 1490 fiziki şəxs qeydiyyatı alınmış, bank və digər kredit təşkilatları tərəfindən sahibkarlara 47 milyon 228 min manat kredit verilmişdir ki, bu da 2010-cu ildəkindən 31,5 faiz çoxdur. Elə bunun nəticəsidir ki, muxtar respublikada ümumi daxili məhsulun tərkibində özəl bölmənin payı 86,5 faiz təşkil etmişdir. Muxtar respublikada həyata keçirilmiş əməli tədbirlər nəticəsində görülmüş və həyata

keçirilmiş tədbirlərin nəticəsidir ki, hazırda iqtisadi rayonda 113 növdə, 331 çeşiddə ərzaq, 195 növdə, 482 çeşiddə qeyri-ərzaq məhsulları yaradılır. 93 ərzaq və 166 qeyri-ərzaq olmaqla 259 növdə olan məhsula tələbat tamamilə və bütünlüklə yerli istehsal hesabına təmin olunur.

Beynəlxalq maliyyə və statistika təşkilatları tərəfindən hazırlanmış və bütün dünyada tətbiq olunan hər bir ölkənin əsas makroiqtisadi göstəricisi sayılan ümumi daxili məhsulun hesablanması və tətbiqi qaydasının bizim ölkəmizdə 1988-ci ildən istifadə və tətbiq edilməsinə başlanması nəticəsində ümumi daxili məhsul təkcə 2011-ci ildə 49,5 faiz artaraq 1 milyard 786 milyon manat və ya 2 milyard dollar olmuşdur. Onun da 85,5 faizi özəl sektorun payına düşür. Onu da xüsusilə diqqətə gətirmək vacibdir ki, son 20 il ərzində bu regionda iqtisadi artımın-ümumi daxili məhsulun artımı tənzimli qaydada davam etdirilmiş, onun artımı daim yüksək, başqa sözlə, iki rəqəmlə yüksəlmişdir. Onu da əlavə etmək lazımdır ki, bu iqtisadi rayonda bütün sosial-iqtisadi göstəricilər çoxalmışdır. Onu qeyd etmək gərəkdir ki, ölkəmizin mövcud 10 iqtisadi regionu arasında 21 iqtisadi meyar üzrə 2011-ci ildə Naxçıvan iqtisadi rayonu öndədir, birinci yerdə dayanır. Bu iqtisadi regionda yerli xammala əsaslanan yeni istehsal müəssisələrinin yaradılması, belə müəssisələrin formalaşdırılmasının stimullaşdırılmasından ötəri sahibkarlara güzəştli kreditlərin verilməsinin təmin olunması sayəsində 2011-ci ildə ondan əvvəlki ilə nisbətən sənaye məhsulu istehsalı 2 dəfə artaraq 680 milyon 921 min manata çatmışdır ki, məhsulun 450 milyon manatdan artığı əhalinin yerli tələbatını ödəyən müəssisələrin payına düşür və 92 faizi özəl bölmənin müəssisələrində yaradılmışdır.

Onu da göstərmək lazımdır ki, həmin ildə Sahibkarlığa Kömək Fondu sahibkarları işə götürənləri maddi cəhətdən maraqlandırmaq məqsədilə 56 layihənin layihələşdirilməsinə 11,7 milyon manat vəsait verilmiş, həmin fond tərəfindən 2011-ci ildə maliyyələşdirilən 56 layihədən 33 kənd təsərrüfatının, 18 sənayenin, 5 isə xidmət sahəsinin payına düşür. Naxçıvan iqtisadi rayonunda kənd təsərrüfatının istehsalı intensiv və yüksək temple inkişaf etdirilməsi nəticəsində taxıl istehsalı ildən-ilə artmaqla yanaşı, bir hektara görə məhsuldarlıq da yüksəlir. Belə ki, 2011-ci ildə strateji əhəmiyyəti olan taxıl istehsalı üçün 34 min 751 hektarda əkin keçirilmiş və 101 min ton məhsul əldə olunmuşdur. Onu da göstərmək lazımdır ki, həmin ildə taxıl əkini sahəsi 2010-cu ilə nisbətən 797 hektar artıq olmuşdur. Eyni zamanda bu iqtisadi rayonda taxıl məhsulu üzrə etibarlı imkan yaratmaq məqsədilə Taxıl Ehtiyatı Anbarının və regionun bütün rayonlarını əhatə edən 15 taxıl emalı müəssisəsi yaradılmış, 2011-ci ildə Naxçıvan şəhərində gündə 200 ton buğda emalı gücünə malik olan yeni müəssisə işə salınmışdır.

Göstərilən ildə bu regionda 2764 hektar kartof əkini sahəsindən 38 min 310 ton məhsul götürülmüş, əkin sahəsi 1852 hektara çatdırılmış, şəkər çuğunduru sahəsindən 38 min 770 ton məhsul götürülmüşdür ki, bu da 2010-cu ildəkindən 419 ton çoxdur.

Onu da qeyd etmək gərəkdir ki, daha 7 belə təsərrüfatın bu yaxınlarda fəaliyyətə başlaması gözlənilir.

Həmişə olduğu kimi Naxçıvan iqtisadi rayonu indi də arıçılığın diyarı olmadla davam edir. Hazırda burada arıçılıqla məşğul olanların sayı 2850-ə çatmış və nəticədə 1031 ton bal istehsal olunmuşdur ki, bu da 2010-cu ildəkindən 45 faiz çoxdur.

Onu göstərmək olar ki, bütünlükdə muxtar respublikada kənd təsərrüfatı məhsulları 2010-cu ilə nisbətən keçən il 17 faiz artmış, keçən il 296 milyon 117 min manatı təşkil etmişdir. Onu da əyaniləşdirmək olar ki, keçən il bu iqtisadi rayonda 4 nasos stansiyası, 15 subartezion quyusu, 43 kəhriz istifadəyə verilməsi sayəsində həm mövcud əkin sahələrinin, həm də əkin dövriyyəsinə yenidən cəlb olunan on minlərlə hektar torpaq sahəsinin suvarılması əsaslı surətdə yaxşılaşmış, irriqasiya-meliorasiya tədbirləri də normal olaraq davam etdirilməlidir.

Tədqiq olunan və araşdırılan dövrdə muxtar respublikada əsas kapitalla yönəldilən investisiyaların həcmi davamlı olaraq artmış, 2010-cu ilə nisbətən keçən il 63 faiz çoxalmış və 815 milyon manat olmuş, 539 obyekt inşa edilmiş, əsaslı təmir və bərpa olunaraq istismara yönəldilmişdir. Mənzil almaq istəyən gənc ailələrə və ayrı-ayrı vətəndaşlara 2011-ci ildə ipoteka fondundan 1 milyon 360 min manat həcmində borc verilmişdir. Onu da diqqətə çatdırmaq lazımdır ki, 2011-ci 539 obyekt tikilmiş, əsaslı bərpa və təmir edilmişdir.

Onu xüsusilə göstərmək zəruridir ki, yuxarıda adı çəkilən ildə daha 15 kənd və ticarət mərkəzi istifadəyə verilməsi nəticəsində muxtar respublikada onların sayı əsaslı surətdə artmışdır. Məlumdur ki, dövlətin ekologiya siyasətinin başlıca vəzifəsi və istiqaməti ətraf mühitin mühafizəsi və təbii ehtiyatlardan səmərəli, faydalı istifadə edilməsi təşkil edir. Bu istiqamətdə də Naxçıvan iqtisadi regionunda xeyli iş görülmüş və tədbirlər həyata keçirilmişdir. Bu məqsədə nail olmaq, çatmaqdan ötrə son 15 ildir ki, muxtar respublikada davamlı və dayaqlı olaraq yaşıllaşdırma aylıqları keçirilmiş, bu prosesdə həmçinin bəzən ocaq və kolları ilə yanaşı, meyvə bağları da salınmış, meyvə və tərəvəzçilik üzrə Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Sədri hörmətli Vasif Talibovun tərəfindən Dövlət Proqramı haqqında Sərəncam imzalanmışdır. Eyni zamanda, təkcə 2011-ci ildə 527 hektar sahədə bağsalma və meşə-bərpa tədbirləri görülmüş, 467 mindən çox kol, ağac və o cümlədən meyvə ağacları əkilmişdir. Su elektrik stansiyalarının tikintisi başlanmışdır. Görülmüş tədbirlər nəticəsində region elektrik idxalçısından enerji ixracatçısına istiqamət götürmüşdür. Bundan başqa, bütün kənd və şəhərlərin təbii qazla davamlı və dayaqlılığı təmin edilmişdir.

Onu da qeyd etmək olar ki, muxtar respublikada xarici ticarətin həcmi artmış, 2009-cu ildən başlayaraq ixracın həcmi idxalı ötüb keçmişdir. 2011-ci ildə müsbət saldo 244 milyon 364 min dollara gəlib çatmışdır. Bütünlükdə həmin ildə diyarın xarici ticarət dövriyyəsinin həcmi 400 milyon 861 min dollar

təşkil etmişdir ki, bunun 322 milyon 612 min dolları ixracı, 78 milyon 219 min dolları isə idxalı əks etdirir.

Naxçıvan iqtisadi rayonunda 2011-ci ildə 2010-cu ilə nisbətən əhali gəlirləri 44 faiz çoxalmış və 1 milyard 446 milyon 446 min manata çatmışdır. Hər bir işçiyə orta aylıq əmək haqqı 2010-cu ilə nisbətən 13 faiz yüksəlmişdir. Həmçinin muxtar respublikanın təsərrüfat hesablı təşkilatlarında çalışanların hər birinin əmək haqqı orta hesabla 10 faiz artmışdır.

Onu da diqqətə çəkmək gərəkdir ki, 2012-ci ilin birinci rübündə əhalinin sovet dövründən qalmış əmanətlərinin hesablanması və ödənilməsi kimi mühüm tədbir reallaşmışdır ki, bu da əmanəti olan əhalinin yaşayış səviyyəsinin yüksəlməsinə və gəlirlərinin artmasına xeyli köməklik göstərmişdir. Həmin ildə bu diyarda 101 kilometrdən artıq yeni yollar çəkilmiş, 5 körpü tikilmiş, 3 körpü bərpa edilmiş, Culfa-Naxçıvan asfalt yolunun tikintisi davam etdirilmiş, 56,7 kilometrlik Çeşməbasar-Boyəhməd və 39,2 kilometr uzunluğunda Təzəkənd-Çalxanqala-Qıvraq avtomobil yolu asfaltlanaraq yenidən qurulmuş, kənd yollarına asfalt döşənməsi əməli fəaliyyətə çevrilmişdir.

Meliorasiya sahəsində muxtar respublikada çoxlu iş görülür və özünün sosial-iqtisadi faydasını verir. Bundan başqa, daha yüksək səviyyəli kompleks tədbirlər aparılır, mövcud sularların fəaliyyəti yaxşılaşdırılır, yeni nasos stansiyaları istismara verilir. Heydər Əliyev su anbarının istifadəyə verilməsi Arpaçay su anbarının yenidən qurulması, torpaqların eroziyasının və şoranlaşdırılmasının qarşısının alınması məqsədilə Arazboyu və Arpaçay sahillərində sahil bərkidici bəndlərin tikilməsi, ekoloji mühitin qorunması sahəsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Naxçıvan-Ordubad, Naxçıvan-Sədərək, Naxçıvan-Şahbuz magistralı boyu meşə zolaqlarının salınması da ekoloji təhlükəsizliyin təmin olunması baxımından böyük nailiyyət hesab edilməlidir.

Beynəlxalq ekoloji təşkilatlarının proqram sənədinə çevrilmiş “Dayanaqlı inkişafı” konsepsiyası prinsiplərinə əsaslanan və zərurətdən ibarət olan “Azərbaycan Respublikasının ekoloji konsepsiyası”nın uğurla həyata keçirilməsi buna əyani və əsaslı sübutdur. Bu konsepsiyanın tələbləri ilə bağlı muxtar respublikada çoxlu tədbirlər reallaşdırılmışdır. 2009-cu ilədək regionda bir milli park, bir yasaqlıq yaradılmışdır. Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisi Sədrinin 22 iyun 2009-cu il tarixli fərmanı ilə “Arpaçay Dövlət Təbiət yasaqlığı yaradılmış, bura Şərur, Kəngərli, Babək, Şahbuz rayonlarının inzibati ərazisində olan 68 min 911 sahə daxil edilmişdir.

Bu regionda müasir dövrdə informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının, rabitənin, poçt xidmətinin inkişafına daha çox diqqət yetirilmişdir. Belə ki, 2011-ci ildə muxtar respublikanın bütün ərazisində telefonların 7 rəqəmliyə keçidi təmin olunmuş, müasir telekommunikasiya şəbəkəsinin tətbiqi istiqamətində başlanmış iş davam etdirilmişdir. İnformasiya və rabitə xidmətlərinin həcmi də xeyli artmış, həmin ildə belə xidmətlərin həcmi 39 milyon manatdan çox olmuş, başqa sözlə, əvvəlki ilə nisbətən 7 faiz çox olmuşdur.

Eyni zamanda iqtisadi və ərzaq təhlükəsizliyi ilə yanaşı enerji təhlükəsizliyi üçün əsaslı tədbirlər görüldü həyata keçirilmişdir. Bununla yanaşı, əhəlinin şəxsi vəsaiti hesabına 2011-ci ildə 339 min 468 kvadratmetr yaşayış sahəsi – mənzil tikilmişdir ki, bu da əvvəlki ilə nisbətən 31 faiz artımla fərqlənir.

Həmçinin regionda elm, ali təhsil və orta təhsil müəssisələrinin normal fəaliyyəti üçün infrastruktur yaradılması dinamik inkişaf edir. Beləki, təkcə 2011-ci ildə Naxçıvanın şəhər və kəndlərində 9 nümunəvi orta təhsil müəssisəsi tikilmiş, 4 məktəbəqədər ocağı üçün bina inşa edilmişdir. Bununla yanaşı, diyarın ümumi təhsil məktəblərində 2896 dəst kompyuter verilmiş, onların 82 faizi internetə qoşulmuşdur. Həmçinin orta məktəblərdə 373 elektron lövhə quraşdırılıb istifadəyə verilmişdir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev demişdir ki, Azərbaycanda təhsilə böyük diqqət göstərilir. Təhsil, bilik-elm tərəqqi deməkdir. Hər bir dövlət, hər bir xalq öz təhsilini daha da təkmilləşdirməyə çalışmalıdır. Bu istiqamətdə Azərbaycanda da işlər aparılır.

2011-ci ilə nisbətən muxtar respublika əhalisinin sayı 8 min nəfər artaraq 418 min 520 nəfərə çatmış, hər bir ölkənin tərkibi sayı orta hesabla 5 nəfər olmuşdur ki, bu da dünyada demokratiya, sahəsində ən yaxşı göstərici hesab oluna bilər.

Muxtar respublikada 2011-ci ildə mədəniyyətin inkişafı həmişə olduğu kimi diqqət mərkəzində saxlanılmış, Kəngərli rayonunda mədəniyyət evi tikilmiş və 6 mədəniyyət sarayı və mədəniyyət evi əsaslı təmir edilmişdir. Göstərilən ildə 10-dan çox mədəniyyət ocağı tikilib istifadəyə verilmişdir.

İqtisadi regionda hazırda turizm strateji əhəmiyyətli sferaya çevrilmiş, onun mənfəətli iqtisadi sahə kimi fəaliyyəti təmin edilmişdir. Belə ki, 2011-ci ildə, 2010-cu ilə nisbətən ölkəmizin və xaricdən gələn turistlərin sayı 56 min nəfər və ya 19 faiz artaraq 343 min nəfərə çatmışdır.

Pərakəndə əmtəə dövriyyəsi 2011-ci ildə 451 milyon 492 min manata çatmışdır.

Onu da xüsusilə qeyd etmək olar ki, son 16 ildə bu iqtisadi rayonda 422 inzibati bina, 641 mənzil təsərrüfatı obyekt, 157 nasos stansiyası, 360 subartezian quyusu, 125 körpü, 263 rabitə və informasiya qurğusu, 2103 müxtəlif güclü transformator yarımstansiyası, 50-dən çox ticarət və xidmət mərkəzi istifadəyə verilmişdir. Bundan başqa, 2011-ci ildə muxtar respublikada 256 milyon manatlıq kənd təsərrüfatı məhsulu istehsal olunmuşdur ki, bu da 1995-ci ildəkindən 7 dəfə çoxdur. Bu dövr ərzində muxtar respublikada ümumi yaşayış səviyyəsinə görə qazlaşma və elektrifikasişmada təchizat səviyyəsi hər iki halda 100 faiz, su kəməri ilə təchiz olunma isə 69,8 faiz səviyyəsində olmuşdur.

Dünya ölkələrində iqtisadi böhranın habelə maliyyə böhranın dərinləşdiyi bir dövrdə bütünlükdə Azərbaycanda və muxtar respublikada iqtisadi artının çoxalması qorunub saxlanılmış və davam etdirilmişdir.

Bunu da diqqətə çəkmək olar ki, muxtar respublikada əhalinin sosial rifahının davam olaraq yüksəldilməsi sayəsində 01 yanvar 2011-ci ilə ailələrin sayı 87255-ə çatmışdır ki, bunun da 25430-u şəhər yerlərinin 61825-i isə kənd yerlərinin payına düşür. 2011-ci ildə də məktəb binalarının tikintisinə və onların maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsi diqqət mərkəzində saxlanılmışdır. Belə ki, Naxçıvan şəhərində Qızlar liseyi, 7 orta məktəb tikilmiş, müəllim və şagirdlərin ixtiyarına verilmişdir.

Həmçinin 2012-ci ilin birinci rübündə hər nəfərə düşən ümumi daxili məhsulun həcmi ötən ilin müvafiq dövrünə nisbətən 12 faiz artaraq 882 manat və yaxud 1122 dollar təşkil etmişdir.

Göstərilən rübdə keçən ilin müvafiq rübü ilə müqayisədə sənaye məhsulunun həcmi 14,6 faiz əsas kapitalla yönəldilən investisiyalar 8,3 faiz, kənd təsərrüfatının ümumi məhsulu 3,6 faiz, nəqliyyat sektorunda yük daşıma 10,2 faiz, informasiya və rabitə xidmətləri 6,2 faiz, pərakəndə əmtəə dövriyyəsi 17,1 faiz, əhaliyə göstərilən pullu xidmətləri 13,7 faiz, ixracın həcmi 4,3 faiz, əhalinin gəlirləri 6,1 faiz, hər bir nəfərə əmək haqqı gəlirləri 4 faiz, orta aylıq əmək haqqı 12 faiz artmışdır. Bu ilin birinci rübündə 181 milyon 351 min manatlıq sənaye məhsulu istehsal olunmuşdur ki, bu keçən ilin müvafiq dövründəkindən 14,6 faiz çoxdur.

Cari ilin birinci rübündə bütün maliyyə mənbələri hesabına əsas kapitalla 202 milyon 811 min manat kəmiyyətində investisiya qoyulmuşdur ki, 2011-ci ilin həmin dövrünə nisbətən 8,3 faiz çoxluq təşkil edir. Bu iqtisadiyyatların 83 faizi tikinti-quraşdırma işlərinə yönəldilmiş və istifadə olunmuşdur.

Ümumilikdə 4 inzibati bina tikilmiş, 18 inzibati binanın tikintisi, yenedən qurulması və ya təmiri işləri davam etdirilməkdədir və bir kənd mərkəzi tikilməkdədir. Göstərilən dövrdə əhalinin şəxsi gəlirləri hesabına 87 min 531 kvadratmetr yaşayış binaları tikilmişdir ki, bu da keçən ilin müvafiq dövründəkindən 2,3 faiz çoxluğu ilə fərqlənir.

Həmişə olduğu kimi cari ilin birinci rübündə kənd təsərrüfatının inkişafı təmin edilmiş və yaxşılaşdırma tədbirləri ardıcıl olaraq davam etdirilmişdir. Belə ki, Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisi Sədrinin 17 sentyabr 2008-ci il sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “2008-2015-ci illərdə Naxçıvan Muxtar Respublikasında əhalinin ərzaq məhsulları ilə etibarlı təminatına dair Dövlət Proqramı” yerinə yetirilməsi sahəsində görülmüş əsaslı tədbirlər sayəsində 2008-ci ilə nisbətən bu ilin bitkiçilik məhsulları 7,8 dəfə artmış və 1 milyon 32 min manat qədərində, heyvandarlıq məhsullarının həcmi isə 69,6 faiz çoxalaraq 19 milyon 176 min manat qədərini təşkil etmişdir. Bütün bunlar göstərir ki, Azərbaycanın digər iqtisadi rayonlarından fərqli olaraq Naxçıvan Muxtar Respublikasında əsas iqtisadi göstərici olan istehsalın davamlı və dayaq, daha yüksək sürətlə inkişaf edir. Onu göstərmək olar ki, 2012-ci ilin aprelin 1-nə olan məlumata görə muxtar respublikanın bütün təsərrüfat kateqoriyalarında qaramalın sayı 109 min 165 baş, qoyun və keşlərin sayı 663 min 381 baş olmuşdur ki, bu

da keçən ilin müvafiq dövrünə olan göstəriciləri hər iki halda 1,6 faiz üstələmişdir. Diri çəkiddə 5027,4 ton ət, 11553,2 ton süd istehsal olunmuş, bu da keçən ilin eyni dövrü ilə müqayisədə 2,3 və 1,3 faiz artıqdır. Cari ildən ötən dövr müddətində arıçılığa 100 min manat, quşçuluğa 435 min manatdan çox kredit ayrılmışdır ki, bu da əvvəlki ilə nisbətən 40,5 faiz çoxdur. Bütünlükdə cari ilin birinci rübündə kənd təsərrüfatı sahəsi üzrə təsərrüfat subyektlərinə 3 milyon 895 min manatdan çox kredit verilmişdir.

Buna diqqət yetirmək lazımdır ki, 2012-ci ilin birinci rübündə 20 milyon 472 min manat həcmində kənd təsərrüfatı məhsulları istehsal edilmişdir ki, bu da keçən ilin həmin dövründəkindən 3,6 faiz artıqdır. Cari ilin ilk rübündə 5 subartizion su quyusunu verilmiş, 2 nasos stansiyası tikilmiş, bir nasos stansiyası isə əsaslı təmir edilmişdir.

Təbii ehtiyatlardan səmərəli istifadə və ətraf mühitin mühafizəsi işi həmişə olduğu kimi diqqət mərkəzində saxlanılmış cari ilin birinci rübündə muxtar respublikada 212 hektar sahədə meşəsalma və meşəbərpa işləri aparılmış, 262 mindən çox ağac və bəzən kolu əkilmişdir.

Cari ilin birinci rübündə regionda nəqliyyat sektorunda yükdaşınma 2011-ci ilin həmin dövrü ilə müqayisədə 10,2 faiz, sərnişin daşınması 8,3 faiz, yük və sərnişin daşınmasından bütövlükdə 8 milyon 747 min manat gəlir əldə edilmişdir ki, bu 2011-ci ilin müvafiq dövründəkindən 9,3 faiz artıqdır və 2012-ci ilin birinci rübündə iqtisadi regionda 8 ədəd müxtəlif güclü transformator yarım stansiyanın quraşdırılması təmin edilmişdir. Onu da göstərmək lazımdır ki, 01 aprel 2012-ci ilin məlumatına görə 79 min 228 əhali abonenti təbii qazla təmin edilmişdir.

Məlumdur ki, bazar münasibətləri şəraitində sahibkarlıq və yaxud işə götürənlər mühüm subyektlər kimi çıxış edir və ölkənin sosial-iqtisadi həyatında mühüm rol oynayır. Bu sahədə son 20 ildə olduğu kimi 2012-ci ilin rübündə də xeyli irəliləyiş baş vermiş, dövlət-sahibkarlığının getdikcə təkmilləşdirilməsi ilə bağlı Naxçıvan Muxtar Respublika Ali Məclisinin Sədrinin 31 oktyabr 2011-ci il tarixli “Müəyyən sahibkarlıq fəaliyyəti növləri ilə məşğul olmaq üçün tələb edilən xüsusi razılıq (lisenziya) və icazə sistemi ilə bağlı bəzi məsələlər haqqında” Fərmanın icrası istiqamətində icazələrin elektron informasiya portalı istifadəyə verilmişdir. Onu da irəli çəkmək olar ki, cari ilin 3 ayında 9 hüquqi və 439 fiziki şəxs alınmışdır. Həmin ilin birinci rübündə bank və kredit təşkilatları tərəfindən sahibkarlara 13 milyon 649 min 608 manat kreditlər verilmişdir.

Təhlil olunan cari ilin birinci rübündə əhəlinin gəlirləri keçən ilin, müvafiq dövrünə nisbətən 6,1 faiz artaraq 298 milyon 77 min manata, hər bir nəfərə düşən gəlir isə 4 faiz artımla 711 manata gəlib çatmışdır. 2003-cü ildən 01 aprel 2012-ci il tarixədək iqtisadi regionda 50187 yeni iş yeri yaradılmışdır ki, bunun da 3408 və ya 67,9 faizini daimi iş yerlərinin payına düşür.

Onu da nəzərə çatdırmaq zəruridir ki, cari ilin birinci rübündə istehlak bazarında əhaliyə 184 milyon manatlıqdan yuxarı mallar satılmış və ya pullu

xidmətlər göstərilmişdir ki, bu da keçən il göstəricisindən 16,4 faiz çoxluq təşkil edir.

Bunu da xüsusi diqqətə gətirmək gərəkdir ki, bu ilin üç ayı müddətində xarici ticarət dövriyyəsinin həcmi 60 milyon 289 min Amerika dollarına bərabər olmuş, burada xarici ticarət dövriyyəsinin 46 milyon 390 mini ixrac, 13 milyon 899 min ABŞ dolları isə idxalın payına düşmüşdür. Bu rəqəmlər muxtar respublikanın dinamik və sürətli inkişafı haqqında əsaslı müsbət təsəvvür yaradır. Həmçinin 2011-ci ildə muxtar respublikanın dövlət büdcəsinə 22,2 faiz vəsait daxil olmuşdur.

Muxtar respublikada 2012-ci ilin birinci rübündə təhsil, səhiyyə, sosial təminat, mədəniyyət və turizm sahəsində də əsas işlər görülmüş və nailiyyətlər qazanılmışdır. Son illərdə Naxçıvan iqtisadi rayonunda 70-dən çox kənd və qəsəbə mərkəzi, 50 xidmət və ticarət mərkəzi istifadəyə verilmişdir. Bütün bunlar sayəsində diyarın kəndləri öz simasını müsbət mənada dəyişməkdədir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin rəhbərliyi dövründə ölkəmizdə sosial-iqtisadi inkişafın yeni uğurlu mərhələsi başlanmış, tərəqqi və sürət Azərbaycanın bütün iqtisadi rayonlarında olduğu kimi Naxçıvan iqtisadi rayonunda da özünü müsbət və faydalı cəhətlərini nəzərə çatdırmaqdadır.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin “Regionların sosial-iqtisadi inkişafının Dövlət Proqramı” üzrə iki sərəncam, onun digər əməli göstərişləri regionların ardıcıl irəliləyişini təmin etmiş, inkişafı daha da sürətlənmiş və sosial-iqtisadi inkişafın davamı təmin etmiş və 20 illik irəliləyişi son illərdə görülmüş əməli işlər qabaqlamışdır. Fikrimizcə hazırda ölkənin sosial-iqtisadi inkişafının növbəti mərhələsinin qarşıya qoyduğu vəzifələrin sürətli gedişinin çox yüksək təməli yaradılmış və formalaşdırılmışdır. Bütün bunlar onu göstərir ki, iqtisadi artımla sosial-iqtisadi inkişafın tempinin bundan sonra da gözlənilməsi ölkənin irəliləyişin əsas amillərdən birini və müstəsna əhəmiyyətini sübut edir.

Bütünlükdə keçən ilin birinci rübünün sosial-iqtisadi inkişafın istiqaməti sübut edir ki, bu iqtisadi rayon sürətli sosial-iqtisadi irəliləyiş və inkişaf yolu ilə getməkdədir.

Bu iqtisadi rayonda istehsalın ardıcıl intensivləşdirilməsi, ekstentiv imkanlardan istifadə edilməsi onun ayrı-ayrı sahələrinə yeni istehsal sahələrinin qoşulması və digər amillərdən sürətli istifadə edilməsi nəticəsində ölkə üçün əsas göstərici olan iqtisadi artım təmin olunmuş, sosial-iqtisadi zəmində əsaslı nailiyyətlər qazanılmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Regionların sosial-iqtisadi inkişafına dair Azərbaycan Respublikası Prezidenti Cənab İlham Əliyevin sərəncamları (2004-2008-ci və 2009-2013-cü illər). Bakı. 15 noyabr 2003-cü il və 18 dekabr 2008-ci il.

2. Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Sədri Vasif Talibovun Naxçıvan regionun sosial-iqtisadi inkişafına dair sərəncamları 1995-2012-ci illər.
3. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi materialları 1991-2011-ci illər.
4. Naxçıvan Muxtar Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin materialları. Naxçıvan 1995-2011-ci illər.

Асиф Ширалиев

ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ БЫСТРОГО СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ В НАХЧИВАНСКОМ РЕГИОНЕ

В статье анализируются основные направления и ход социально-экономического развития нахчыванского региона в последние годы. Обобщаются успехи, достигнутые в этой области, указываются перспективы социально-экономического развития, обосновываются роль и значение экономического роста.

Ключевые слова: экономика, экономическое развитие, социальное развитие, факторы, расположение, темп, направление.

Asif Shiraliyev

THE MAIN DIRECTIONS OF RAPID SOCIAL-ECONOMIC DEVELOPMENT IN THE NAKHCHIVAN REGION

Basic directions and the course of social and economic development of Nakhchivan region last years are analyzed in the paper. The successes reached in this area are summarized, prospects of social and economic development are specified, role and importance of economic growth are proved.

Key words: economy, economic development, social development, factors, arrangement, rate, direction.

(İqtisad elmləri doktoru N.H.Əhmədov tərəfindən təqdim edilmişdir)

POLAD ƏLİYEV

AMEA Naxçıvan Bölməsi

E-mail: aliye_v_polad@yahoo.com

NAXÇIVAN MUXTAR RESPUBLİKASININ XARİCİ TİCARƏTİ

Hər bir ölkənin iqtisadi inkişafının başlıca göstəricilərindən biri də onun xarici ticarət göstəriciləridir. Ölkənin idxaldan asılılığını azaltmaq, iqtisadi potensialından səmərəli istifadə etməklə ixracın həcmi artırmaq bütün ölkələrin siyasi hakimiyyətlərinin ən böyük uğuru sayılır. Belə ki, bu, ölkədə ümumi daxili məhsulun və milli gəlirin istehsalını və nəticə etibarilə məşğulluğun səviyyəsinin artırılmasını stimullaşdırır, milli valyutanın alıcılıq qabiliyyətini gücləndirir. Məqalədə Naxçıvan Muxtar Respublikasının xarici ticarət göstəriciləri, dövlətin bu istiqamətdə apardığı tədbirlərin nəticələri təhlil olunmuşdur. Bununla bərabər məqalədə muxtar respublikanın idxalı əvəzetmə və ixracı genişləndirmə potensialı, perspektivdə bu istiqamətdə görülməli işlər də araşdırılmışdır.

Açar sözlər: *xarici ticarət, idxal, ixrac, iqtisadi potensial, Naxçıvan Muxtar Respublikası.*

Hələ erkən iqtisadi məktəblərin nümayəndələri ölkənin sərvətinin artımının, varlanmasının başlıca şərtlərindən birinin onun digər ölkələrdən az alıb çox satılmasında görürdülər (9, s. 128). Bu isə özlüyündə ölkədə habelə regionda mövcud resurslar və imkanlar daxilində iqtisadiyyatın bütün sahələrinin proporsional inkişafına nail olmaqdan və yüksək keyfiyyətli, beynəlxalq standartlara cavab verən məhsulların istehsalı ilə yanaşı, bu məhsulların dünya bazarlarına sərbəst çıxarılmasından, satış problemlərinin səmərəli həllindən, ixrac potensialının gücləndirilməsindən asılıdır. Bunlara nail olmaq isə öz növbəsində həmin regionda və ya ölkədə istehsal amillərinin kəmiyyət və keyfiyyətindən və bu sahədə mövcud olan təsərrüfat, işgüzar mühitdən asılıdır. İqtisadi ədəbiyyatlarda istehsal amilləri dedikdə torpaq, kapital, əmək başa düşülür (7, s. 281). Təsərrüfat mühiti isə iqtisadi ədəbiyyatlara görə özündə iqtisadi sərbəstlik dərəcəsini və sahibkarlar ordusunun mövcudluğunu, iqtisadi əlaqələrin bazar tipləri çoxluğunu, sahibkarlıq kapitalının formalaşmasının və zəruri ehtiyatlardan istifadə mümkünlüyünü birləşdirən iqtisadi şəraitdir (10, s. 249).

Bütün bunlarla yanaşı, təsərrüfat mühitinin yaradılması prosesi, habelə investisiya fəaliyyətinin mühüm istiqamətlərinin müəyyən olunması başlıca olaraq dövlətin həyata keçirdiyi iqtisadi siyasətlə bağlıdır. Müasir dövrdə idxalı

əvəzetmə və ixrac potensialının gücləndirilməsi siyasəti əhəmiyyətli təsərrüfat nailiyyətləri əldə etmiş ölkələrdə hökumətin yeritdiyi iqtisadi siyasətin mühüm tərkib hissəsidir. Regional inkişafın müvəffəqiyyətlə təmin olunmasının mühüm və ümumi şərti ölkənin yerli şəraitinə, beynəlxalq təcrübənin tələblərinə cavab verən regional inkişaf siyasətinin işlənib hazırlanması və istifadə olunmasıdır (11, s. 107). Belə ki, dövlətin həyata keçirdiyi iqtisadi siyasət prioritet sahələrdə istehsal infrastrukturunun formalaşdırılması, həm makroiqtisadi, həm də hüquqi-təşkilati və institusional problemlərin həll edilməsində müstəsna rol oynayır. Uzun əsrlər boyu bazar iqtisadiyyatı şəraitində yaşamış ölkələrin zəngin təcrübəsi göstərir ki, idxalı əvəzetmə və ya ixracın genişləndirilməsi zamanı bu və digər sahələrin sürətli inkişafını təmin etmək üçün maliyyə kredit mexanizmindən geniş istifadə edilməli, bu sahələrə əlavə kapital qoyuluşu tətbiq edilməli, vergi dərəcələri aşağı salınmalıdır.

Regional iqtisadiyyatın idarə edilməsi bütövlükdə ölkə iqtisadiyyatının idarə edilməsinin müstəqil sahəsi kimi üç obyektiv prosesin qarşılıqlı təsiri nəticəsində formalaşmışdır:

- 1) Ərazi əmək bölgüsünün inkişafı və regional iqtisadiyyatın formalaşması;
- 2) İstehsalın idarə olunmasının insan fəaliyyətinin müstəqil sahəsinə çevrilməsi;
- 3) İdarəetmənin ümumi sisteminin sahə və ərazi yarım sistemlərinə bölünməsi (11, s. 41);

Dövlətin iqtisadi siyasəti ictimai istehsalın planlı inkişaf sürətinə nail olunmasına, iqtisadiyyatın tarazlığı və səmərəliliyinin təmin olunmasına, məsərəflərin hər manatına görə çox məhsul və milli gəlir əldə edilməsinə istiqamətlənir. Bununla bağlı olaraq muxtar respublikamızda iqtisadiyyatın yeni iqtisadi sistemə uyğun inkişafı ilə bağlı islahatlar aşağıdakı istiqamətlərdə aparılmışdır.

1. Mülkiyyətin özəlləşdirilməsi;
2. Maliyyə təminatının yaxşılaşdırılması ilə bağlı tədbirlərin həyata keçirilməsi, habelə müasir şəraitə uyğun maliyyə kredit sisteminin formalaşdırılması;
3. Hüquqi təşkilatı məsələlərin həlli;
4. Nəqliyyat infrastruktur işlərinin təkmilləşdirilməsi;

Həyata keçirilən uğurlu iqtisadi islahatlar muxtar respublika iqtisadiyyatında müxtəlif mülkiyyət mənsublu qurumların inkişafına, bütövlükdə çoxukladlı iqtisadiyyatın formalaşmasına və iqtisadiyyatın bütün sahələri üzrə yüksək göstəricilərin əldə olunmasına əlverişli şərait yaratmışdır.

Son 17 il ərzində muxtar respublikada sahibkarlıq fəaliyyəti və ticarət üçün yaradılmış münbit şəraitin nəticəsi olaraq xarici ticarət əlaqələrinin coğrafiyası da genişlənmiş, ilk dəfə olaraq 2009-cu ildə müsbət saldo yaranmışdır. Həmin il ərzində xarici ticarət dövriyyəsinin 112287,2 min ABŞ dollarını ixrac, 107759,3 min ABŞ dollarını isə idxal təşkil etməklə bu göstərici 22006,5 min

ABŞ dollarına çatmışdır (8, s. 16). Həmin ildən bəri hər il bu tendensiya özünü qoruyub saxlamış, ixrac idxalı üstələmişdir. Belə ki, 2011-ci ildə də xarici ticarət dövriyyəsinin həcmi 400 milyon 861 min ABŞ dolları təşkil etmişdir ki, bunun da 322 milyon 612 min ABŞ dolları ixracın, 78 milyon 249 min ABŞ dolları isə idxalın payına düşmüşdür. 2012-ci ilin yanvar-sentyabr aylarında isə muxtar respublikada fəaliyyət göstərən müəssisə və təşkilatlar fiziki şəxslər tərəfindən xarici dövlətlərlə aparılan ticarət əməliyyatları nəticəsində 314 milyon ABŞ dollarından artıq həcmdə xarici ticarət dövriyyəsi yaranmışdır. Bu dövrdə xarici ticarət dövriyyəsinin 19,5 faizini, yaxud 61 milyon 351 min dollarını idxal, 80,5 faizini, yaxud 252 milyon 870 min dolların isə ixrac təşkil etmişdir. Son bir il ərzində ixracın həcmnin artması nəticəsində xarici ticarət dövriyyəsinə 191 milyon 519 min ABŞ dolları həcmində müsbət saldo yaranmışdır. Son bir ildə ixracın həcmi 5,8% artmışdır (2, s. 2).

Yerli istehsal potensialının davamlı olaraq gücləndirilməsi qarşılığında kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsullarına olan tələbatın ödənilməsində idxaldan asılılıq əsas etibarilə aradan qaldırılmışdır. Bir məsələni diqqətə çatdırmaq yerinə düşər ki, əgər 1995-ci ildə muxtar respublikaya xarici ölkələrdən idxal olunan məhsulların 90%-ini ərzaq və kənd təsərrüfatı məhsulları təşkil edirdisə, son illərdə bu göstərici 30%-dən daha aşağı bir həddə düşmüşdür.

Bu istiqamətdə aparılan mühüm tədbirlərdən biri də muxtar respublikada əhalinin yüksək keyfiyyətli və ekoloji təmiz ərzaq məhsulları ilə təmin edilməsi məqsədi ilə Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisi Sədrinin 17 sentyabr 2008-ci il tarixli Sərəncamı ilə “2008-2015-ci illərdə Naxçıvan Muxtar Respublikasında əhalinin ərzaq məhsulları ilə etibarlı təminatına dair Dövlət Proqramı”nın təsdiq edilməsidir. Dövlət Proqramının tələblərinə uyğun olaraq muxtar respublikada məqsədyönlü tədbirlər həyata keçirilməkdədir. Əhalinin istehsal etdiyi ərzaq növlərinin böyük əksəriyyəti yerli müəssisələr tərəfindən istehsal olunur. 2011-ci ildə ət və ət məhsullarının istehsalı 2008-ci ilə nisbətə 72% artaraq 102 milyon manata, bitkiçilik məhsulları istehsalı 2,1 dəfəyə yaxın artaraq 193 milyon manata çatmışdır (1).

Mühüm növ qida məhsullarının istehsalında müşahidə olunan bu yüksək artım tempələri əsas etibarilə yerli müəssisələr tərəfindən istehsal olunan məhsulların keyfiyyət göstəricilərinin analoji idxal məhsullardan daha yüksək, eyni zamandan qiymət cəhətdən daha ucuz olması və əhalinin yerli istehsal ərzaq məhsullarına üstünlük verməsi ilə əlaqədardır. Təkcə 2012-ci ilin yanvar-sentyabr aylarında muxtar respublikada 14 min tondan çox ət, 65 min tondan çox süd istehsal edilmişdir ki, bu da keçən ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə uyğun olaraq 3 faiz və 1,4 faiz çoxdur (2).

Regionumuzda iqtisadi inkişafı ilə bağlı hüquqi, təşkilatı və infrastruktur məsələlərinin həlli ilə bağlı da mühüm işlər görülmüşdür. Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisi Sədrinin “Azərbaycan Respublikasının regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramları”na (2004-2008, 2009-2013) müvafiq

olaraq 2005-ci il 09 iyun tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş 2005-2008-ci illər Naxçıvan Muxtar Respublikasının regional inkişaf proqramı, 2009-cu il 28 may tarixli fərmanı ilə təsdiq edilmiş “Naxçıvan Muxtar Respublikası 2009-2013-cü illərdə sosial iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı”na əsasən muxtar respublikanın təbii və əmək potensialından səmərəli istifadə etməklə yeni istehsal və xidmət sahələrinin yaradılması, infrastrukturun təminatının yaxşılaşdırılması istiqamətində tədbirlərin davam etdirilməsi, sahibkarlıq mühitinin yaxşılaşdırılması ilə bağlı məqsədyönlü tədbirlərin həyata keçirilməsi, özəl sektorun inkişafının daha da sürətləndirilməsi, ixracyönümlü məhsul istehsalının stimullaşdırılması, müasir tipli infrastruktur obyektlərinin yaradılması və digər mühüm tədbirlər nəzərdə tutulmuş, proqramların uğurlu icrası nəticəsində bir çox nailiyyətlər əldə edilmişdir.

Həyata keçirilən uğurlu iqtisadi islahatlar muxtar respublika iqtisadiyyatında müxtəlif mülkiyyət mənsublu qurumların inkişafına, bütövlükdə çoxukladlı iqtisadiyyatın formalaşmasına və iqtisadiyyatın bütün sahələri üzrə yüksək göstəricilərin əldə olunmasına əlverişli şərait yaratmışdır.

Elə bunun nəticəsidir ki, son vaxtlar sənaye Naxçıvan Muxtar Respublikasında dinamik inkişaf edən sahələrdən birinə çevrilmişdir. Belə ki, müstəqilliyimizin ilk illərində Naxçıvan Muxtar Respublikasının sənayesinin kəskin azalmasına baxmayaraq, sonrakı dövrlərdə müəssisələrin rentabelli işi nəticəsində bu sahədə istehsalın həcmində artım müşahidə olunur. Belə ki, 2011-ci ildə sənaye məhsulunun ümumi həcmi 680 milyon 921,2 min manat təşkil edirdi ki, bu da 2010-cu ildəki vəziyyətindən 2,1 dəfə çox olmuşdur. 2012-ci ilin yanvar-sentyabr aylarında isə Naxçıvan Muxtar Respublikasında 611 milyon 900 min manatlıq sənaye məhsulu istehsal edilmişdir ki, bu da əvvəlki ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə 15,2 % artıqdır (2).

Hazırda muxtar respublikada emal sənayesində yüksək inkişaf tempi davam edir. İlk mərhələ üzrə bu sektorda özəlləşdirmə prosesinin intensivləşdirilməsi və yenidən qurulması iqtisadi cəhətdən məqsədəuyğun sayılan sənaye müəssisələrinin fəaliyyətinin bərpası nəticəsində əsaslı irəliləyişlər əldə olunmuşdur.

Reallaşdırılan iqtisadi islahatların uğurlu nəticəsi kimi muxtar respublikamızda hal-hazırda 500-ə yaxın müəssisə fəaliyyət göstərir.

Sosial iqtisadi inkişaf proqramlarına uyğun olaraq yeni istehsal və emal müəssisələrinin yaradılması və mövcud sənaye strukturlarının yenidən qurulması nəticəsində sənaye məhsullarının çeşidi artırılmış, daxili tələbatın ödənilməsi ilə yanaşı, ixracyönümlü əmtəə istehsalının dinamikliyi təmin olunmağa başlanılmışdır.

Həyata keçirilən tədbirlər nəticəsində keçən il muxtar respublikada 113 növdə 331 çeşiddə ərzaq, 195 növdə 482 çeşiddə qeyri ərzaq məhsulları istehsal olunur. İstehsal olunan 93 növdə ərzaq, 166 növdə qeyri ərzaq olmaqla, cəmi 259 növdə məhsula olan tələbat tamamilə yerli istehsal hesabına ödənilir (1).

Hazırda muxtar respublikaya ərzaq və məişət, tikinti məmulatları idxalının sonu, texnika və istehsal avadanlıqlarının idxalının isə aktiv dövrü müşahidə edilməkdədir.

Muxtar respublikanın xarici ticarətinin inkişafında, mühüm məsələlərdən biri də muxtar respublikada ənənəvi sahələr üzrə ixtisaslaşmış ərrazi istehsal komplekslərinin yaradılmasıdır. Keçmiş SSRİ dövründə burada ərrazi istehsal komplekslərinin mühüm istiqamtləri kimi üzümçülük, meyvəçilik və mədən sənayesi hesab olunurdu. Bu baxımdan Naxçıvan Muxtar Respublikasında 14 fevral 2012-ci ildə qəbul olunan “Meyvəçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı” bu istiqamətdə mühüm addımlardan biridir. Belə ki, regionumuzda meyvəçiliyin və bu sahənin bazasında müasir texnologiyaya əsaslanan emal sənayesinin inkişafı burada ixrac potensialını artırmaqla yanaşı, məşğulluq səviyyəsinin yüksəldilməsinə də mühüm təsir göstərəcəkdir. Fikrimizcə, regionumuzda bu istiqamətdə inkişafa nail olmaq üçün aşağıdakıları nəzərə almaq lazımdır.

1. Bu istiqamətdə müasir standartlara cavab verən mütəxəssislərin hazırlanması;

2. Salınacaq meyvə bağlarının xüsusiyyətinə müvafiq olaraq torpaq sahələrinin seçilməsi;

3. Yerli və məhsuldar növ və sortlar əsasında yeni meyvə bağlarının salınması;

4. Müasir tələblərə cavab verən meyvə konserv emalı müəssisələrinin və saxlanma kameralarının yaradılması;

5. Bu sahəyə xidmət edən texnika, gübrə və dərman preparatlarının təmini.

Bütün bu tədbirlərin səmərəli şəkildə həyata keçirilməsi inkişaf etmiş meyvə tərəvəz kompleksinin yaradılması ilə nəticələnəcək ki, bu da regionun ixrac potensialının artırılmasında mühüm rol oynayacaq.

ƏDƏBİYYAT

1. 2011-ci ildə Naxçıvan Muxtar Respublikasının sosial-iqtisadi inkişafı, “Şərq qapısı” qəz., 2012, 25 yanvar, çərşənbə, № 15 (20. 420).
2. 2012-ci ilin yanvar-sentyabr aylarında Naxçıvan Muxtar Respublikasının sosial-iqtisadi inkişafı, “Şərq qapısı” qəz., 2012, 17 oktyabr, çərşənbə, № 197 (20. 602).
3. Azərbaycanın regionları, 2008. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi. Səda, 2008.
4. Əliyev P.M. Naxçıvan Muxtar Respublikasında sahibkarlıq makromühitinin formalaşması və inkişafının bəzi məsələlərinə dair / AMEA Naxçıvan Bölməsinin Xəbərləri, 2006, № 2, s. 249-254.
5. Əhmədov N. Naxçıvan iqtisadiyyatı inkişaf yollarında. Bakı: Elm, 2005, 312 s.
6. Əhmədov N. H. Naxçıvan iqtisadiyyatının prioritetləri: iqtisadi artım, dina-

- mik inkişaf. Bakı: Sabah, 2008, 452 s.
7. İqtisadi Nəzəriyyə: Dərslik / T.C.Vəliyevin, Ə.P.Babayevin, M.X.Meybullayevin ümumi redaktəsi ilə. Bakı: Çarşıoğlu, 1999.
 8. Həbibbəyli İ., Hacıyev İ., İsmayılov B. İntibahın 15 ili Naxçıvan: Əcəmi, 2010, 280 s.
 9. Meybullayev M.X. İqtisadi təlimlər tarixi: Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı: Nurlan, 2005, 560 S.
 10. Niftullayev V.M. Sahibkarlığın əsasları. Bakı: Zaman, 2002, 618 s.
 11. Nuriyev Ə.X. Regional siyasət və idarəetmənin əsasları. Bakı: Elm, 2011, 516 s.
 12. Naxçıvan MR Dövlət Statistika Komitəsinin cari məlumatları.

Полад Алиев

ВНЕШНЯЯ ТОРГОВЛЯ НАХЧЫВАНСКОЙ АВТОНОМНОЙ РЕСПУБЛИКИ

Главными показателями экономического развития каждой страны являются ее внешние торговые показатели. Уменьшение зависимости страны от импорта, рациональное использование экономического потенциала будут способствовать увеличению объема экспорта, что считается самым большим достижением политического руководства каждой страны. Так как это стимулирует увеличение внутреннего валового продукта и производство национального дохода, в результате чего увеличивается уровень занятости, усиливается покупательная способность национальной валюты.

В статье анализируются внешние торговые показатели Нахчыванской Автономной Республики, результаты мероприятий, проводимых государством в этом направлении, наравне с этим исследуется потенциал компенсации импорта и расширение экспорта, а также намеченные в перспективе мероприятия.

Ключевые слова: *внешняя торговля, импорт, экспорт, экономический потенциал, Нахчыванская Автономная Республика.*

Polad Aliyev

FOREIGN TRADE OF NAKHCHIVAN AUTONOMOUS REPUBLIC

One of the main economic indicators of every country are indicators of its foreign trade. Reduction of dependence of the country from import, rational use of economic potential will promote increase in export volume that is considered the greatest achievement of the government of each country. As it

stimulates increase in the gross domestic product and production of national income therefore the level of employment increases, buying power of national currency amplifies. Foreign trade indicators of Nakhchivan Autonomous Republic, results of actions carried out by the state in this direction are analyzed in the paper. Equally with that the potential of import compensation and export expansion and also actions planned in the long term are investigated.

Key words: *foreign trade, import, export, economic potential, Nakhchivan Autonomous Republic.*

(Redaksiya heyətinin üzvü, prof. A.İ.Şirəliyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

CAVADXAN QASIMOV

AMEA Naxçıvan Bölməsi

E-mail: cavadxan81@mail.ru

BAZAR İQTİSADİYYATI VƏ MƏŞĞULLUQ

Məqalədə Azərbaycan bazar münasibətlərinə keçdikdən sonra yeni iqtisadi şəraitin verdiyi imkanlar əsasında məşğulluğun təmin olunması məsələlərindən bəhs olunmuşdur. Göstərilmişdir ki, bazar iqtisadiyyatı məşğulluq sahəsində dövlətin iqtisadi siyasətinin effektiv nəticə verməsi üçün ən səmərəli vasitədir. Müasir şəraitdə həyata keçirilmiş hüquqi tənzimləmə tədbirlərinin məşğulluğun təminatındakı rolundan bəhs olunmuşdur. Daha sonra iqtisadi islahatlardan də söz açılmışdır ki, bu da yeni iqtisadi şərait üçün məşğulluğun əsasları kimi ifadə olunmuşdur.

Açar sözlər: *məşğulluq, bazar iqtisadiyyatı, iqtisadi sistem, milli iqtisadi inkişaf, sosial-iqtisadi inkişaf, insan potensialı, iqtisadi siyasət, iqtisadi islahatlar.*

Hər bir iqtisadi sistemin tələbləri baxımından əsas və başlıca məqsəd insanların sosial vəziyyətinin yaxşılaşdırılması, mahiyyət etibarı ilə sağlam iqtisadiyyata şərait yaradacaq amillərin məcmusunu əlaqələndirmək, bütün səmərəli fəaliyyət mexanizmini milli iqtisadi inkişaf üçün yönəltmək və bununla da faydalı əmək fəaliyyətinin təmin olunmasından ibarətdir. Məhz bu baxımdan da keçən əsrin sonlarından etibarən sistemli şəkildə keçid etdiyimiz bazar münasibətlərinin bütün tələb və qanunauyğunluqları da köklü cəhətlərlə birlikdə əhalinin səmərəli və faydalı məşğulluq fəaliyyətinin təmin olunmasına xidmət etməkdədir. Məşğulluq hər bir iqtisadi sistemin ən zəruri təminat mexanizminə mənsubdur. Məşğulluq əsas kitab olan Konstitusiyadan başlamış, bütün hüquqi aktlarda özünün gerçək təsvirini almış və dövlətin iqtisadi siyasətinin ana hissəsini təşkil etməkdədir. Məşğulluq haqqında qanunumuza diqqət edərkən onun təkcə hansısa bir əmək sərfi ilə nəticələnən işə vaxt ayrılması kimi yox, həm də təhsil almaq, müəyyən vəzifəyə seçilmək və azad edilmək, yaşlı insanlara yardım edilməsi, iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində fəaliyyət göstərmək və s. kimi də baxılmasının mümkünlüyü görünür. 2 iyul 2001-ci ildə qəbul edilmiş “Məşğulluq haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu”nda bu məsələyə aydınlıq gətirilərək onun hüquqi-iqtisadi mahiyyəti izah olunmuş, respublikamızda əhalinin məşğulluğu sahəsindəki dövlət siyasəti müəyyən edilmişdir.

Həmin Qanunun “Məşğulluq sahəsində dövlət siyasəti” adlanan 6-cı maddəsində deyilir ki, “Dövlət vətəndaşların səmərəli və sərbəst seçilmiş məşğulluğunun təmin edilməsinə köməklik göstərir” (4).

Məşğulluq sahəsində dövlət siyasətinin əsas istiqamətləri aşağıdakılardır:

- ✓ İrqiindən, milliyyətindən, dinindən, dilindən, cinsindən, ailə vəziyyətindən, ictimai-sosial mənşəyindən, yaşayış yerindən, əmlak vəziyyətindən, əqidəsindən, siyasi partiyalara, həmkarlar ittifaqlarına və digər ictimai birliklərə mənsubiyyətindən asılı olmayaraq bütün vətəndaşlara əmək və məşğulluğu sərbəst seçmək hüququnun həyata keçirilməsində bərabər imkanların təmin edilməsi;

- ✓ Vətəndaşların qanun çərçivəsində həyata keçirilən əmək və sahibkarlıq təşəbbüsünün müdafiə edilməsi, sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi məqsədilə onlara kömək göstərilməsi;

- ✓ Əmək fəaliyyətinin və məşğulluq növünün seçilməsində vətəndaşların öz ifadəsini sərbəst ifadə etməsinə şərait yaradılması;

- ✓ İşsizlərin sosial müdafiəsinin təmin edilməsi, iş düzəltməkdə çətinlik çəkən vətəndaşlar üçün əlavə iş yeri yaradan işəgötürənlərin vergi və başqa güzəştlərlə həvəsləndirilməsi;

- ✓ Məşğulluğun təmin edilməsinə yönəlmiş tədbirlərin hazırlanmasında və həyata keçirilməsində, onların yerinə yetirilməsinə nəzarətdə Azərbaycan Respublikasının dövlət orqanlarının, Həmkarlar ittifaqının, işəgötürənlər birliklərinin fəaliyyətinin əlaqələndirilməsi;

- ✓ Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının ölkə həddlərindən kənardə, habelə vətəndaşlığı olmayan şəxslərin və əcnəbilərin Azərbaycan Respublikası ərazisində əmək fəaliyyəti ilə məşğul olmasına şərait yaradılması;

- ✓ Beynəlxalq əmək normalarına riayət olunması (4).

Müasir iqtisadi sistemin əsas üstünlüyü ondan ibarətdir ki, azad iqtisadiyyat prinsiplərinin, sərbəst iqtisadi fəaliyyət istiqamətlərinin müəyyən olunması üçün böyük üstünlüklər vardır. Fikrimizi belə əsaslandırma bilərik ki:

- ən əvvəl, keçmiş inzibati amirlik iqtisadi sistemindəki kimi iqtisadi asılılığın olmaması;

- yeni iqtisadi şərait üçün lazım olan mühitin və əlverişli şəraitin yaradılması;

- hüquqi normativ aktların müasir dünya gerçəkliyi çərçivəsində tənzimlənməsi;

- ölkəmizdə siyasi uğurların iqtisadi proseslərlə vəhdət halında, qarşılıqlı şəkildə istiqamətlənməsi;

- iqtisadi inkişafın nəticələrindən öz iqtisadiyyatımız üçün istifadə edilməsi;

- xalq təsərrüfatının bütün sahələrində sistemli, dayanıqlı fəaliyyət strukturunun təmin olunması;

- infrastruktur layihələrinin icra mexanizminin səmərəliliyi;

- nəhayət, milli iqtisadi inkişafın əsas dayaqlarının effektivliyi və s.

Ümumiyyətlə, hazırda bazar münasibətləri şəraitində məşğulluq məsələləri də daxil olmaqla, iqtisadi proseslər uğurlu və düzgün istiqamətlənmişdir. İqtisad elmləri namizədi i.e.n. E.M.Hacızadənin fikrincə, dövlətin sosial-iqtisadi funksiyaları aşağıdakı səciyyəni daşıyır.

1. ictimai xidmət və rifahın yüksəldilməsi; 2. xarici effektlərin tənzimlənməsi; 3. rəqabətin qorunması; 4. bazarın qeyri-təkmilliyindən əhalinin sosial müdafiəsi; 5. gəlirlərin yenidən təkrar bölgüsünə rəğmən sosial-transfert funksiyası; 6. məşğulluq şəraitinin təmin mexanizminin tənzimlənməsi; 7. minimum yaşayış həddinin ölkə üzrə təyinatı; 8. fundamental elmin müdafiəsi, ümumi elmi-texniki, innovasion siyasətin aparılması; 9. ekoloji funksiyaların reallaşdırılması (1).

Bazar iqtisadi sistemində məşğulluq anlayışının izahını verərkən daha çox onun modelləri baxımından yanaşmaq lazım gəlir. İqtisadi sistemlər içərisində ən təkmil forma kimi qəbul edilən bazar məşğulluğun da əhəmiyyətli tərəflərini özündə əks etdirməkdədir. Burada məşğulluq anlayışına insanların səmərəli və qarşılıqlı fəaliyyətinin nəticəsi kimi baxılır. Bazar qanunlarının geniş əhatə dairəsində formalaşması və məhsuldar nəticə verməsi əsas tutulur. Məşğul olanların sərbəst qərar qəbul etmələri, bu sahədə həvəs yaradacaq amillərin və cəhətlərin təmin olunması, eyni zamanda münbit şəraitin yaradılması bazar mexanizmi əsasında məşğulluğun zəruri istiqamətlərindən biridir.

İqtisadi ədəbiyyata “görünməz əl” ifadəsini gətirən məşhur iqtisadçı alim (“iqtisad elminin atası” hesab olunur) Adam Smitin əsərlərinə diqqət edərkən görürük ki, bazar münasibətləri şəraitində yaradılan sərvətin də spesifik xüsusiyyəti burada olan çoxlu sayda insanların fəaliyyəti nəticəsində mümkün olur ki, bu da, təbii ki, məşğulluq anlayışını ortaya çıxarır. Görkəmli iqtisadçının bu qənaətinə biz 1776-cı ildə yazdığı “Xalqların sərvəti” əsərində rast gəlirik. Orada daha sonra müxtəlif fəaliyyət sahələrində çalışan insanların əməklərinə diqqət edərək onların şəxsi qazancları üçün əsaslı səbəb olduğunu ortaya qoyur.

Təbii ki, insan varsa, fəaliyyəti görünürsə, həmin fəaliyyət məhsuldarırsa, şüurlu, düşüncəli, məqsədyönlü istiqamətə yönəlsə və müvafiq qanunvericiliyə əsaslanırsa, burada mütləq məşğulluq da mövcuddur. Bu baxımdan da bütün bu qeyd olunanlar yalnız məşğulluğun nəzəri təhlilindən real təcrübə gerçəkliyinə keçid şəraitində mümkündür.

Bunlarla bərabər iqtisadi ədəbiyyatlarda bazar iqtisadi sisteminin:

1. daima istehsalın səmərəliliyinin stimullaşdırılması;
2. maddi-texniki bazanın təkmilləşdirilməsi;
3. şəxsi və ictimai mənafeyin birləşməsi və s. kimi amillərlə bağlı üstünlükləri də qeyd olunmaqdadır.

Eyni zamanda bu iqtisadi sistem:

1. gəlirlərin bölgüsündə qeyri-bərabərlik yaratdığından orada ədalətli iqtisadi prosesləri qurmaq mümkün olmur;

2. tam məşğulluğa və sabit qiymət səviyyəsinə təminat vermir və s (2, s. 75).

Məhz məşğulluğun elmi cəhətdən əsaslandırılması, onun bazar münasibətlərilə əlaqələndirilməsi üçün müxtəlif təhlillərə ehtiyac vardır. Bazar iqtisadi sisteminin qanun və tələblərindən əlavə onun müxtəlif metodlarının da izahına çalışaq. Hansı ki, həmin metodlar da öz idarəetmə əhatəsi daxilində məşğulluğun bu və ya digər tərəflərini özündə əks etdirməklə onları nizamlamaqdadır.

Bu baxımdan da bazar iqtisadiyyatının sistemli inkişafı daha çox onunla bağlı olan modellərlə izah oluna bilər. Fikrimizi elmi cəhətdən əsaslandırdıqda iqtisadi ədəbiyyatlarda Amerika, İsveç, Yaponiya, Cənubi Koreya kimi modellərin yer aldığını görürük.

Məsələn, Almaniyanın adı ilə bağlı olan və ikinci dünya müharibəsindən sonra yaranmış sosialyönlü bazar iqtisadiyyatı modeli üçün xarakterik olan əhəmiyyətli xüsusiyyətlər içərisində bir çox cəhətlərlə birlikdə məhz işsizliyin azaldılması və əhəlinin məşğulluğunun tənzimlənməsinin diqqət mərkəzində qalması da yer almışdır.

Digər bir model 1918-1920-ci illərdə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin də iqtisadi platformasına aid olan və İsveçin adı ilə əlaqələndirilən sosial-demokrat modelidir. Burada da əsas və önəmli məqamlardan biri kimi məhz:

1. tam məşğulluğun təmin edilməsi;
2. gəlirlərin bərabərləşdirilməsi kimi amillər yer almaqdadır (3, s. 272-273).

Ümumiyyətlə, ölkəmizdə məşğulluğun təminatı istiqamətində həyata keçirilən tədbirlər onun bir bölgə və ya qısa müddət üçün yox, bütövlükdə ölkəmiz miqyasında olmaqla, uzun bir dövrü əhatə edəcək qədər strateji əhəmiyyətə malik olduğunu göstərməkdədir. Atılan hər bir addım bazar iqtisadiyyatının ən mühüm ünsürlərindən biri kimi tarixə düşməkdədir. Məhz elə mövcud iqtisadi şəraitin təzahürüdür ki, artıq ölkəmizdə məşğulluğun hüquqi bazası tamamilə təkmilləşmiş, iqtisadi-hüquqi institut tamamilə formalaşmışdır. Qeyd edilən bu məsələlərdən də aydın olur ki, məşğulluq dövlətimizin daimi olaraq diqqət mərkəzində saxladığı əsas məsələ və tədbirdir. Bütün dövrlərdə məşğulluq probleminin səmərəli həlli üçün qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsi və gücləndirilməsi dövlətimizin əsas məqsədini təşkil etmişdir. Fikrimizi konkretləşdirərkən məşğulluq haqqında qanunumuzda məşğul olan şəxslərə aşağıdakıların aid edildiyini göstərə bilərik:

1) muzzla işləyən, o cümlədən əmək müqaviləsi (kontraktı) ilə tam və ya tam olmayan iş vaxtı ərzində haqq müqabilində iş görən, habelə haqqı ödənilən başqa işi (xidməti) olanlar;

2) sahibkarlar, fərdi əmək fəaliyyəti ilə məşğul olanlar, mülkiyyətində torpaq payı olanlar;

3) haqqı ödənilən vəzifəyə seçilən, təyin və ya təsdiq edilənlər;

4) Azərbaycan Respublikasının Silahlı Qüvvələrində və Azərbaycan

Respublikasının qanunvericiliyinə uyğun olaraq yaradılmış başqa silahlı birləşmələrdə xidmət edənlər;

5) əmək qabiliyyətinin müvəqqəti itirilməsi, ixtisasartırma, tətıl, istehsalatın dayanması və başqa səbəblər ilə əlaqədar iş yerində müvəqqəti olmayanlar;

6) Azərbaycan Respublikasının ərazisində qanuni əsaslarla haqqı ödənilən əmək fəaliyyəti ilə məşğul olan əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslər;

7) Azərbaycan Respublikasının hüdudlarından kənarda qanuni əsaslarla əmək fəaliyyəti ilə məşğul olan Azərbaycan Respublikasının vətəndaşları (4).

ƏDƏBİYYAT

1. Hacızadə E. M. Sosiallaşan bazar iqtisadiyyatı və dövlətin tənzimləyici funksiyaları / 2001-ci ildə Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin büdcə təyinatlı elmi-tədqiqat işlərinin yekununa həsr edilmiş elmi-praktiki konfrans (R.Ə.Abbasova ilə müştərək). Bakı, 2002, 0,1 ç.v. www.e-qanun.az
2. İqtisadi nəzəriyyə / T.Vəliyevin, Ə.Babayevin və M.Meybullayevin ümumi redaktəsi ilə. Bakı: Çarşıoğlu, 1999, 684 s.
3. Məmmədli O., İsmayılov F. Bazar iqtisadiyyatının dövlət tərəfindən tənzimlənməsi. Bakı: MBM, 2006, 432 s.
4. Məşğulluq haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. www.e-qanun.az

Джавадхан Гасымов

РЫНОЧНАЯ ЭКОНОМИКА И ЗАНЯТОСТЬ

В статье говорится о вопросах обеспечения занятости, явившихся следствием новых экономических отношений после перехода Азербайджана к рыночной экономике. Указывается, что рыночная экономика – это наиболее рациональное средство в эффективном претворении в жизнь экономической политики государства в области занятости. Подчеркивается роль проводимых правовых мероприятий по обеспечению занятости в современных условиях. В статье также нашли отражение экономические реформы, явившиеся базой обеспечения занятости.

Ключевые слова: *занятость, рыночная экономика, экономическая система, национальное экономическое развитие, социально-экономическое развитие, человеческий потенциал, экономическая политика, экономические реформы.*

Javadkhan Gasimov

MARKET ECONOMY AND EMPLOYMENT

It is told in the paper about questions of employment ensuring as a consequence of new economic relations after transition of Azerbaijan to market economy. It is specified that the market economy is the most rational way of effective implementation of economic policy of the state in the field of employment. The role of legal measurements for employment ensuring in modern conditions is underlined. The economic reforms which are the base of maintenance ensuring also found their reflexion in this paper.

Key words: *employment, market economy, economic system, national economic growth, social economic growth, human potential, economic policy, economic reforms.*

(Redaksiya heyətinin üzvü, prof. A.İ.Şirəliyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

MÜSLÜM CABBARZADƏ

Naxçıvan Dövlət Universiteti

E-mail: muslum_cabbarzade@yahoo.com

İQTİSADİYYATDA İNNOVASIYA PROSESLƏRİNİN İNKİŞAFI VƏ ELMİ POTENSİALDAN SƏMƏRƏLİ İSTİFADƏNİN NƏZƏRİ MƏSƏLƏLƏRİ

Məqalədə Azərbaycanda iqtisadi inkişafın müasir mərhələsində innovasiyaların rolunu və əhəmiyyətini təsdiq edən elmi təhlillər aparılmışdır. İnnovasiyalı iqtisadiyyatın formalaşdırılması istiqamətində mövcud olan problemlər və onların aradan qaldırılması yolları barədə elmi mülahizələr irəli sürülmüşdür. Aparılan elmi təhlillər əsasında innovasiya proseslərinin aktivləşdirilməsi üçün elmi potensialdan səmərəli istifadənin əhəmiyyəti qiymətləndirilmişdir.

Açar sözlər: *innovasiyalar, iqtisadi inkişaf, bilik iqtisadiyyatı, kreativ sahibkarlıq.*

Son illərdə ölkəmizin iqtisadi, sosial və intellektual potensialının möhkəmləndirilməsi, informasiya və biliklərə əsaslanan, rəqabətə davamlı iqtisadiyyatın qurulması, informasiya və bilik bazarının yaradılması və inkişaf etdirilməsi istiqamətində ölkədə aparılmış irimiqyaslı işlər innovasiyaların genişlənməsi üçün möhkəm baza formalaşdırmışdır.

İndustrial iqtisadiyyatı əvəz edən informasiya-texnoloji istehsal üsulunun meydana gəlməsi müasir elm qarşısında informasiyanın istehsalı və istifadəsi, habelə dünya təsərrüfatındakı iqtisadi münasibətlər sistemində ictimai hərəkəti ilə bağlı proseslərin tənzimlənməsi problemlərinin həlli vəzifələrini qoyur. İnformasiya cəmiyyəti üçün daha çox xarakterik olan xüsusiyyətlər aşağıdakılardan ibarətdir:

- maddi nemətlər formasında məhsul istehsalından xidmətlər istehsalına keçid;
- texnoloji innovasiyaların əsasını təşkil edən nəzəri biliklərin rolunun yüksəlməsi;
- daha çoxsaylı sosial qrup kimi bilik daşıyıcıları sinfinin artımı;
- elm və texnologiya arasında əlaqələrin güclənməsi;
- iqtisadi, texnoloji və sosial problemlərin həllinə daha səmərəli yanaşma tapmağa imkan verən yeni integral texnologiyanın yaradılması;
- əməyin məzmunu və xarakterinin dəyişilməsi;

- qıtlığın yeni formalarının – informasiya və vaxt çatışmazlığının meydana gəlməsi.

Bu gün artıq şübhə yoxdur ki, texnoloji inkişaf və innovasiyalar iqtisadi artımın uzunmüddətli hərəkətverici qüvvələrinə çevrilmişdir. Ölkəmizin iqtisadi və sosial inkişafında bu amilin nəzərə alınması son illərdə qəbul edilmiş müəssisə dövlət proqramları və sənədlərində aydın şəkildə ifadə olunur.

Azərbaycan Respublikası Prezidenti cənab İlham Əliyevin “Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış” İnkişaf Konsepsiyasının hazırlanması barədə 29 noyabr 2011-ci il tarixli Sərəncamında deyilir: “Hazırda Azərbaycan yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoyur. Bu mərhələnin əsas hədəfi çoxşaxəli, səmərəli və innovasiya yönü iqtisadiyyatın formalaşdırılması, sosial sahədə önləyici inkişaf trendinin təmin olunması və əhalinin rifahının layiqli, qabaqcıl beynəlxalq standartlara uyğun səviyyəyə çatdırılması, habelə elmin, mədəniyyətin inkişafında, ictimai həyatın bütün istiqamətlərində yeni nailiyyətlərin əldə olunmasıdır” (1).

Innovasiyalaşdırma – yeni ideyaların yaradılması və tətbiqi hesabına müəssisənin iqtisadi və ya sosial potensialında məzmunlu, məqsədyönlü dəyişikliklərin həyata keçirilməsi cəhdidir. Innovasiyalar məhsullarda və proseslərdəki tələbatların, mövcud uyğunsuzluqların, ayrı-ayrı sənaye sahələrindəki və ümumiyyətlə, bazardakı dəyişikliklərin, demoqrafik dəyişikliklərin və yeni biliklərin nəticəsi olaraq meydana çıxıb bilər.

Innovasiyalara iqtisad elmində mahiyyətə yaxın olan müxtəlif yanaşmalar mövcuddur. Məşhur iqtisadçı Y.Şumpeterə görə innovasiyalar yeni texnikadan, yeni texnoloji proseslərdən istifadə edilməsi və ya istehsalın yeni bazar təminatı, yeni xüsusiyyətlərə malik məhsulların istehsal edilməsi, yeni xammaldan istifadə edilməsi, istehsalın təşkilində və onun maddi-texniki bazasında dəyişikliklər, yeni satış bazarlarının aşkar edilməsi və s.-dən ibarət olan prosesdir (8).

P.N.Zavlin, A.K.Kazançev, L.E.Mindeli və digər müəlliflər hesab edirlər ki, innovasiya cəmiyyətin həyatının bu və ya digər sahəsində fəaliyyət prosesi və ya onun nəticələrinin yaxşılaşdırılmasına yönəldilmiş intellektual fəaliyyətin nəticələrinin istifadəsidir (4).

Azərbaycan iqtisadçılarından R.K.İsgəndərov hesab edir ki, elmi-texniki innovasiyalar yenilik olmalı, bazarın tələbatını ödəməli, istehsalçıya mənfəət gətirməlidir (2, s. 53).

R.A.Fatxutdinova görə isə innovasiyalar idarəetmə obyektinin dəyişdirilməsi və iqtisadi, sosial, ekoloji, elmi-texniki və digər növ səmərəliliyin əldə edilməsi məqsədilə yeniliklərin tətbiq edilməsinin son nəticəsidir (7).

1993-cü ildə İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı (OECD) tərəfindən qəbul edilmiş Fraskati Təlimatının sonuncu redaksiyasında innovasiyalar son nəticədə bazara yeni və təkmilləşdirilmiş əmtəə çıxarılması, təcrübədə tətbiq olunan yeni və təkmilləşdirilmiş texnoloji proses yaradılması və ya sosial xidmətlərə yeni tərzdə yanaşmanı ifadə edən fəaliyyət kimi müəyyən olunur (3).

İqtisadi ədəbiyyatda mövcud olan müxtəlif yanaşmaları təhlil etməklə innovasiyaları aşağıdakı kimi təsnifləşdirmək mümkündür (cədvəl 1):

Cədvəl 1

Müxtəlif əlamətlər üzrə innovasiyaların təsnifatı

S №	Təsnifləşdirmə əlaməti	İnnovasiyaların təsnifat qrupları
1	2	3
1	İnnovasiyaların tətbiq sahələri	İdarəetmə, təşkilati, sosial, sənaye və s.
2	ETT-nin mərhələləri	Elmi, texniki, texnoloji, konstruktor, istehsal, informasiya
3	İnnovasiyaların intensivlik dərəcəsi	“Bum”, bərabər ölçülü, zəif, kütləvi
4	İnnovasiyaların həyata keçirilmə tempi	Sürətli, yavaş, sönən, artan, bərabərsürətli, çaparaq (sıçrayışlı)
5	İnnovasiyaların miqyası	Transkontinental, transmilli, regional, iri, orta, kiçik
6	İnnovasiyaların nəticəliliyi	Yüksək, aşağı, stabil
7	İnnovasiyaların səmərəliliyi	İqtisadi, sosial, ekoloji, integral
8	Yenilik dərəcəsi	Mütləq, nisbi, şərti, xüsusi
9	İnnovasiya potensialı	Radikal, kombinə edilmiş, modifikasiya edilmiş
10	İşlənmə və yayılma səviyyəsi	Dövlət, respublika, regional, sahə, korporativ, firma
11	İşlənmə və yayılma sferaları	Sənaye, maliyyə, xidmətlər, ticarət-vasitəçilik, elmi-pedaqoji, hüquqi

Beləliklə, innovasiyaları firmanın fəaliyyətinin uzunmüddətli səmərəliliyinə nail olmaq məqsədilə xarici mühitə adaptasiya olunması üçün təsərrüfat fəaliyyətinin bütün sahələrində həyata keçirilən məqsədyönlü dəyişikliklər kimi dəyərləndirmək mümkündür.

İnnovasiyaların idarə olunmasında məqsəd bütün təşkilat miqyasında yeni ideyaları irəli sürmək, generasiya etmək, nəzarət etmək və qiymətləndirməklə alınmış nəticələri bazara çıxarmaqdan ibarətdir. İnnovasiyaların idarə olunmasının əsasında novatorların və təşkilatın fəaliyyət nəticələrinə cavabdehlərin balanslaşdırılmış əməkdaşlığı durur. Yaradıcılıq proseslərinin səmərəli idarə olunması üçün menecerlər innovasiyaların istifadəsi yolundakı maneələri tapmalı və aradan qaldırmalı, eləcə də şəxsi, qrup şəkilli innovasiya təşəbbüslərini müdafiə edərək innovasiya yönündə əməkdaşlıq münasibətlərini təşkilatda yaratmalıdır.

İnnovasiya “ideya” ilə müqayisədə çox dar anlayışdır. Öncədən düşünülmüş məsrəflər zamanı geniş tətbiqə malik ola bildikdə ideya innovasiyaya

çevrilir. İdeya laboratoriya şəraitində fəaliyyət göstərsə, onda o, ixtira olur. İxtira – reallığa çevrilmiş indiyədək naməlum ideyadır. O, özündə texnoloji innovasiyalar prosesinin birinci mərhələsini təcəssüm etdirir. İxtira bir çox patentləşdirilmiş texnoloji innovasiyalara aid edilir. İxtiraçı ideyadakı gizli imkanları öz-özünə təsəvvür etməyə qadir olan və onların reallaşmasını arzulayan bir insandır.

Yaradıcılıq innovasiyanın zəruri ilkin şərti, yeni ideyaların generasiyası, innovasiyalar isə onların uğurlu şəkildə həyata keçirilməsidir. Yaradıcılıq – yeni ideyanın prinsipinin açıqlanması, innovasiya isə bu prinsipin faydalı əmtəələrə və xidmətlərə çevrilməsidir. İnnovasiya prosesində ideyalar təşkilatə əlavə gəlir gətirməyə qadir əmtəələrdə maddiləşir.

İnnovasiya fəaliyyəti üçün daha əlverişli mühit kimi informasiya cəmiyyəti çıxış edir. Onun aşağıdakı fərqləndirici xüsusiyyətləri vardır:

- yaxşı təşkil edilmiş və maliyyələşdirilmiş təhsil və elm;
- şəxsiyyətin, qrupun və təşkilatın yaradıcılıq potensialına istiqamətlənmə;
- biliklərin yayılmasında və yaradılmasında inkişaf etmiş infrastruktur.

Təşkilatlarda yaradıcılığın stimullaşdırılması metodlarının əsasında ideyaların yaradıcı istehsalının ümumi prinsipləri durur. Birinci növbədə ideyaların əmələ gəlməsi prosesi onların qiymətləndirilməsi prosesindən və ən yaxşı ideyaların seçimindən ayrılmalıdır. İkincisi, təcrübənin, informasiyanın və ya ekspert ixtisaslaşmasının həddən artıq çox olması yaradıcılığa mane olur. İdeyaların yaradılması baş verən qruplarda müxtəlif xarakterlərin və müxtəlif fikirlərin mövcudluğu təmin edilməlidir. Üçüncüsü, bu qrupda aqressiv, hakimliyə, öz düşüncəsini yeritməyə meyilli adamlar iştirak etməməlidir. Dördüncüsü, qrup üzvlərinin sayında optimallığa nail olunmalıdır. Belə ki, kiçik qruplar rəhbərdən çox asılıdır, böyük qruplarda isə koordinasiya problemləri ortaya çıxır. İnnovasiya qrupunun optimal ölçüsü təqribən on iki nəfərdir. Beşincisi, qrupun fəaliyyətinin nəticələri iş şəraitindən asılıdır. Yüksək nəticələrə nail olmaq üçün sakit atmosfer, komfort şərait, xarici müşahidələrin olmamağı tələb olunur.

İnnovasiyalar üçün maneələri xarici və daxili hissələrə bölürlər. Xarici maneələr kifayət qədər inkişaf etməmiş infrastrukturdan, mövcud sahədəki biliklərin çatışmazlığından, onlara yiyələnmək üçün imkanların olmamağından, köhnəlmiş qanunvericilikdən, cəmiyyətdəki istedadlara ümumi etinasızlıqdan ibarətdir. Daxili maneələrə ciddi təşkilati tələblər və proseduralar, konservatizm, dünyagörüşün çatışmazlığı, köhnə qaydanın saxlanmasına maraq, başqa insanların ideyalarının qəbul etməkdən imtina, riskə getmək üçün arzunun və motivasiyanın olmamağı daxildir.

Yaradıcı işçilər və onların fəaliyyətinin nəticələri yalnız uzunmüddətli perspektivdə qiymətləndirilə bilər. İnnovasiya fəaliyyətini idarə edən menecerlər ciddi, ətraflı nəzarətə arxayın olmamalıdır. Təkrar olunan, mühafizəkar əmə-

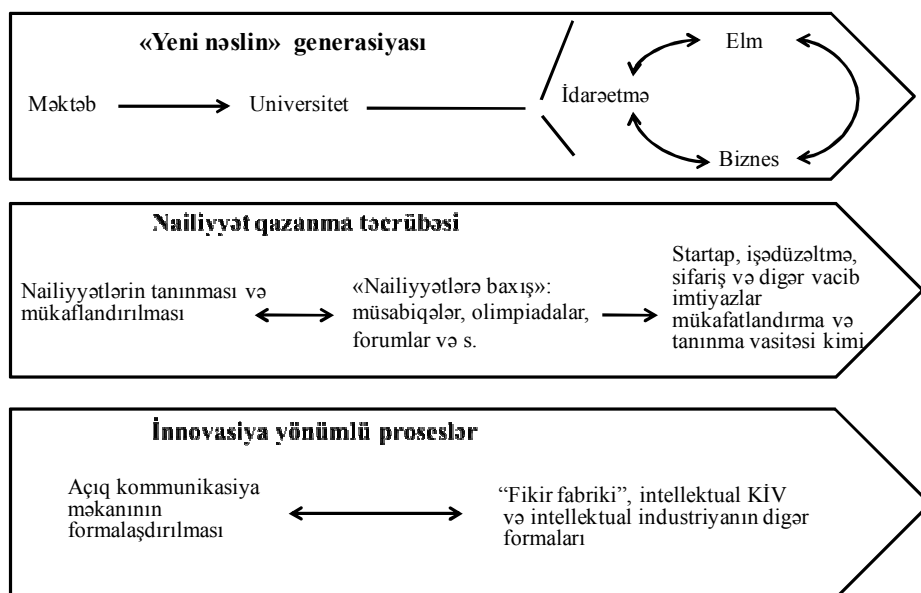
liyyatlar üçün tətbiq olunan metodlar yaradıcılığı fəaliyyəti üzərində nəzarət zamanı tamamilə qeyri-adekvat ola bilər.

Elmi-texniki innovasiyaların başlıca mənbəyi olan insan bacarıqları və yaradıcı düşüncə isə təhsil müəssisələrində, universitetlərdə formalaşır. Bəşər cəmiyyətinin inkişafının VI mərhələsi biotexnologiyalar, nanotexnologiyalar, insan kapitalı, yeni təbi ehtiyatlardan istifadə, yeni təbabət və s. kimi yüksək elmi biliklər tələb edən sahələrin inkişafı ilə xarakterikdir.

Bilik iqtisadiyyatının inkişafı ilə əlaqədar olan global çağırışlar, ali məktəblərin ölkənin və regionların innovasiyalı inkişafının aktiv subyektlərinə çevrilməsini tələb edir. Ali məktəblərin ənənəvi sferalarda fəaliyyətindən – təhsil və elmi tədqiqat işləri, habelə onların iqtisadiyyatda tətbiqindən başqa müasir dövrdə daha bir məsuliyyəti, başqa sözlə, universitetlərin “üçüncü missiyası”, müasir innovasiya infrastrukturunun formalaşdırılması zərurətindən irəli gəlir.

Yeni iqtisadiyyat sabahın yeni nəsil iqtisadi strukturudur. Bu, yeni idarəedicilər, yeni tipli alimlər, yeni sahibkarlar, bir sözlə, “yeni nəsil” deməkdir. Yeni nəslin rolu nədən ibarətdir, səmərəli idarəetməyə, elmdə və iqtisadiyyatda yüksək nailiyyətlər əldə edilməsinə necə təsir göstərəcək? Yeni nəsil bu gün universitetlərdə müasir tələblər baxımından təhsil alan, yeniliklərə açıq, intellektual, təşəbbüskar, güclü kreativ potensiala və digər qabiliyyətlərə malik çevik kadrların məcmusudur. İnkişafın müasir texnoloji mərhələsində formalaşan bu nəsil kadrlar iqtisadiyyata və sosial həyata ənənəvi yanaşmadan uzaqlaşaraq yeni təfəkkür və düşüncə tərzini inkişafın aparıcı qüvvəsinə çevrilə biləcəkdir. Ona görə də innovasiyalı iqtisadiyyatın formalaşması üçün yeni tipli mütəxəssis hazırlığında təhsil müəssisələrinin, xüsusilə universitetlərin üzərinə mühüm vəzifələr düşür (şəkil 1).

Biliklə işləmək texnologiyaları biliyi sürətlə yaymağa imkan verir, komandanın səmərəli işinə səbəb olur, biliklərin törəməsində və onların idarə olunmasında yeni üsullar yaradır. Biliklərin idarə olunmasına aşağıdakılar daxildir: hazırlıq və təhsil məqsədilə yerləşdirilmiş biliklərin tətbiqi; qruplarda işləməyə və kollektiv bilikdən mənfəət almağa imkan verən biliklərin praktikasının tətbiqi; məlumatlar bazasının tətbiqi; xarici informasiyanın inteqrasiyası (xüsusilə İnternet vasitəsilə).

Şəkil 1. İnnovasiyalı iqtisadiyyatın formalaşma istiqamətləri.

Biliklərin əldə edilməsi vərdişləri təhsillə əlaqəlidir. Bu vərdişlərə prioritetləri təyin etmək və gələcəkdə hansı biliklərin lazım olacağını müəyyənləşdirmək bacarığı aiddir. Biliyin yaradılması vərdişləri yeni biliklərin törəməsi üçün informasiyanın təhlili və tədqiqatların layihələndirilməsi kimi sahələrdən ibarətdir. Biliklərin təşkili vərdişləri yaradıldığı və ya əldə edildiyi andan biliklərin planlaşdırılması, nəzarəti, təşkili və onlara rəhbərlik məsələlərinə toxunur. Biliklərin təşkil olunmamış həcmələrinin strukturlaşdırılması və istifadə üçün əlverişli formaya gətirilməsi də buraya daxildir. Biliklərin tətbiqi vərdişləri işin yerinə yetirilməsi prosesində biliklərdən istifadə ilə bağlıdır və qoyulmuş məsələdən asılı olurlar. Bu məsələlər qismində yeni məhsulların yaradılması, firmaların struktur cəhətdən yenidən təşkilinin aparılması və s. belə məsələlərdən çıxış edə bilər. Biliklərin yayılması və digərlərinə ötürülməsi ona görə vacib məsələdir ki, onlardan əldə edilmiş bilik kimi istifadə imkanı başqalarına da verilmiş olsun. Beləliklə, biliyin firmada transformasiyası prosesinin son mərhələsi adətən digər firmada biliklərin transformasiyasının birinci mərhələsi kimi xidmət edir. Ayrıca firma çərçivəsində biliklərin tətbiqi-biliklərin transformasiyası prosesinin son mərhələsidir, burada bilik fəaliyyətə çevrilir.

Müasir dövrdə dünya universitetləri kadr hazırlığının həyata keçirilməsi, elmi-tədqiqat işlərinin yerinə yetirilməsi kimi əhəmiyyətli funksiyaları ilə yanaşı, innovasiyaların yayılması funksiyasını da yerinə yetirirlər. Bu proses artıq ölkəmizin ali təhsil müəssisələrinə də sürətlə nüfuz etməkdədir. Fikrimizcə, böyük elmi və yaradıcı potensialın cəmləşdiyi ali təhsil müəssisələri ölkəmizdə innovasiyaların əsas mərkəzinə çevrilə biləcəkdir. İqtisadiyyatda innovasiya fəaliyyətinin aktivləşdirilməsində ölkəmizin universitetləri innovasiya layihələrinin

məqsədyönlü axtarışı və reallaşdırılması, ali məktəblərin elm işləmələri əsasında kiçik innovasiya müəssisələri zolağının yaradılması, elmi nailiyyətlərin və yeni texnologiyaların ölkə müəssisələrinə ötürülməsi, innovasiya fəaliyyətinin kadr təminatı və s. kimi vəzifələri yerinə yetirməlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. “Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış” İnkişaf Konsepsiyasının hazırlanması barədə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 29 noyabr 2011-ci il tarixli Sərəncamı.
2. İsgəndərov R.K. Elmi-texniki tərəqqi: sosial-iqtisadi aspektlər: Dərslik. Bakı: Elm və təhsil, 2010, 636 s.
3. Инновационный менеджмент: основные понятия. <http://innovation-management.ru/osnovnye-ponyatiya>.
4. Инновационный менеджмент: Учебное пособие / Под ред. П.Н.Завлина, А.К.Казанцева, Л.Э.Миндели. СПб.: Наука, 2000, 431 с.
5. Конференция ООН по торговле и развитию. Доклад об информационной экономике, 2007/2008 год. Наука и техника на службе развития: новая парадигма ИКТ. Нью-Йорк и Женева, 2007, 37 с.
6. Стратегии экономического развития государства в информационную эпоху. Информационный документ подразделения Microsoft в странах Европы, Ближнего Востока и Африки (ЕМЕА). <https://msdb.ru/downloads/docs/government/analytics/EconomicDevelopment.doc>.
7. Фатхутдинов Р.А. Инновационный менеджмент: Учебник. 4-е изд., СПб.: Питер, 2003, 400 с.
8. Шумпетер Й. Теория экономического развития. Капитализм, социализм и демократия / предисл. В.С.Автономова. Москва: ЭКСМО, 2007, 864 с.

Муслим Джаббарзаде

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ВОПРОСЫ РАЗВИТИЯ ИННОВАЦИОННЫХ ПРОЦЕССОВ И ЭФФЕКТИВНОГО ИСПОЛЬЗОВАНИЯ НАУЧНОГО ПОТЕНЦИАЛА В ЭКОНОМИКЕ

В статье проведен научный анализ, доказывающий роль и значение инноваций в современном периоде экономического развития Азербайджана. Отражены научные взгляды на проблемы, существующие в направлении формирования инновационной экономики и пути их устранения. На основании проделанного анализа оценено значение эффективного использования научного потенциала для активизации инновационных процессов.

Ключевые слова: инновации, экономическое развитие, экономика знаний, креативное предпринимательство.

Muslum Jabbarzadeh

**THEORETICAL PROBLEMS OF DEVELOPMENT OF INNOVATION
PROCESSES AND EFFECTIVE USE OF SCIENTIFIC POTENTIAL IN
ECONOMY**

Scientific analyses proving the role and importance of innovations in the modern stage of economic development in Azerbaijan is carried out in the paper. Scientific views to the problems in the direction of formation of innovative economics and ways of elimination of these problems are reflected. On the basis of performed analysis the importance of effective use of the scientific potential for activation of innovation processes is estimated.

Key words: *innovations, economic development, knowledge economics, creative entrepreneurship.*

(Redaksiya heyətinin üzvü, prof. A.İ.Şirəliyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

SADIQ RƏHİMOV
Naxçıvan Özəl Universiteti

TİCARƏT: TARİXİ FORMALAŞMA MƏRHƏLƏSİ VƏ NAXÇIVAN MUXTAR RESPUBLİKASININ SOSIAL-İQTİSADI İNKİŞAFINDA ROLU

Elmi məqalədə tarixin bütün formasiyaları dövründə ticarətin fəaliyyətinə qısa ekskurs edilmiş, bu dövrlərdə ticarətin inkişafı mərhələləri ardıcılıqla göstərilmişdir.

Mövzuya uyğun olaraq müstəqillik illərində muxtar respublikanın sosial-iqtisadi inkişafı sahəsində əldə edilmiş nailiyyətlər, xüsusi ilə ticarət və xidmət sahələrinin inkişafı, daxili bazarda əhalinin tələbatı səviyyəsində ərzaq və qeyri-ərzaq mallarının bolluğunun yaradılması, daxili və xarici ticarət dövriyyəsinin ilbəil dinamik artım templəri rəqəmlərlə göstərilmiş, bu sahədəki uğurlar ətrafı şərh edilmişdir.

Açar sözlər: *ticarət, məhsul, istehsal, istehlak, inkişaf.*

Ticarət insan əməyi ilə bağlı geniş və çox şaxəli sosial-iqtisadi fəaliyyət sahəsi olmaqla əmək məhsullarının və xidmətlərin mübadiləsi forması kimi çıxış edir. Hələ qədim dövrlərdə eramızdan əvvəl IV-III minilliklərdə Nil çayı vadisində və Mavərənnəhrdə (Dəclə və Fərat çayları arasındakı ərəzidə) qədim Mısırda icmalar daxilində sənətkarlar, ustalar, əkinçilər arasında məhsul mübadiləsinə başlanmışdır.

İbtidai icma quruluşunun dağılması dövründə məhsul mübadiləsi planetin bir sahəsində baş verir və onun bütün sahələrinə yayılırdı. Məhsuldar qüvvələrin artması və iqtisadi həyatın bir qədər mürəkkəbləşməsi quldarlıq təsərrüfatında daha çox məhsul istehsal edilməsinə gətirib çıxarırdı ki, bu da ayrı-ayrı təsərrüfatlarda istehsal olunan məhsulun bir hissəsinin mübadilə üçün ayrılmasına səbəb olmaqla bərabər, hətta onların özlərinin istehsal edə bilmədikləri məhsula ehtiyac doğururdu. Ümumi əmtəə mübadiləsinin genişlənməsi ilə bərabər, eyni zamanda əmtəə-pul münasibətlərinin inkişafı meydana çıxırdı, bütün bunlar isə mübadilənin meydana gəlməsinə və inkişafına səbəb olurdu.

Ticarət və sənət tədricən şərqlə keçirdi. Bu dövrdə Cənubi Qafqazda, Orta Asiyada, Ərəbistanda quldarlıq dövlətləri yarandı və qısa bir zamanda Qərbi Asiyanın və Aralıq dənizi ölkələrinin ticarət-iqtisadi və siyasi həyatında böyük rol oynamağa başladı.

Feodalizm cəmiyyətinin müəyyən mərhələlərində məhsuldar qüvvələrin ibtidai icma və quldarlıq dövrlərinə nisbətən sürətlə inkişaf etməsi nəticəsində ictimai əmək bölgüsü daha da güclənmişdir.

Orta əsrlərin müxtəlif inkişaf mərhələlərində əmtəə istehsalının, yəni məhsulların müxtəlif təsərrüfat sahələri arasında mübadilə olunması üçün nəzərdə tutulan istehsalın meydana gəlməsi məhsuldar qüvvələrin daha da inkişaf etməsində mühüm rol oynamışdır.

Feodalizmin dağılması və kapitalizmin tədricən yaranması dövründə pərakəndə satış ticarətinin böyük bir hissəsi istehsalçılar-kəndlilər və sənətkarlar tərəfindən aparılırdı. Bu dövrdə ticarətin, o cümlədən topdansatış və xarici ticarətin güclü inkişafı kapitalizmin meydana gəlməsi və möhkəmlənməsinə mühüm təsir göstərmişdir. Kapitalizmdə ticarətin rolu və əhəmiyyəti onun özündən əvvəlki formasıyadakı ticarətə nisbətən daha da dərinləşmişdir.

Sənaye kapitalizmi şəraitində ticarət kapitalı ayrılaraq sənaye kapitalının xüsusişdirilmiş hissəsi kimi tədavi sahəsində fəaliyyət göstərməklə dəyərin və əzəfi dəyərin realizə edilməsi kimi spesifik funksiyaları yerinə yetirməyə başladı.

XIX əsrin sonlarında və XX əsrin əvvəllərində azad rəqabət kapitalizmi inhisar rəqabəti kapitalizmi ilə əvəz olunduqda daxili ticarətdə də mühüm dəyişikliklər baş verdi. Sənayedə işçi qüvvəsinin artması, əmək məhsuldarlığının yüksəlməsi çox tələb olunan standart mallar istehsalının genişlənməsi, yeni tipli ticarət müəssisələrinin yaranması və ticarət metodlarının dəyişməsi zəruriliyini şərtləndirmişdir.

Inkişaf etməkdə olan kapitalist ölkələrinin bir çoxunun daxili ticarətində iri xarici və mili ticarət kapitalının hökm sürməsi ilə yanaşı, bu ölkələrdə çoxlu sayda xırda və ən xırda müəssisələr də fəaliyyət göstərirdi.

XIX əsrin ortalarında Naxçıvan şəhərinin, Ordubad, Culfa məntəqələrinin inzibati mərkəzlərə çevrilməsi bu məntəqələrdə ticarətin inkişafı üçün əlverişli şərait yaratmış oldu. Bu dövrdə məhdud şəkildə olsa da, Naxçıvan bölgəsindən ixrac edilən mallar içərisində ipliklər, ağ və qırmızı bez, ipək parçalar, şərab, duz kimi məhsullar var idi.

Yerli, xarici və tranzit ticarətlə əlaqəli olan dükanlar əsasən bazar meydanlarında yerləşirdi. Bu dövrdə Naxçıvan bazarında irili-xırdalı 176 dükan və xidmət sahəsi fəaliyyət göstərirdi. Avropa mallarından bura mahud, çit, müxtəlif növ kağız materialları, çay, qənd, mis və polad əşyalar və s. İran mallarından isə ipək parçalar, indiqo (tünd sürməyi boya) və dərmanlar gətirilirdi.

1917-ci il Oktyabr inqilabı nəticəsində yeni sosialist xarakterli münasibətlər yaradıldı.

Inqilab ərəfəsində Azərbaycan, o cümlədən Naxçıvan bölgəsində daxili ticarət bir qədər dirçəlmişdi. Bununla belə ticarətin maddi-texniki bazası çox zəif idi. Bu, əsasən şəhərlərin və kəndlərin ən gur yerlərində, münasib olmayan binalarda dükanlar, köşklər, çayxanalar, meyxanalar və s. kimi olduqca kiçik şəbəkələr formasında çıxış edirdi.

Sovet dönməində bütövlükdə ölkədə ticarətin maddi-texniki bazasının genişləndirilməsi, ticarətin idarəetmə strukturlarının təkmilləşdirilməsi, yeni qiymət siyasətinin tətbiqi sahəsində mühüm tədbirlər həyata keçirilmişdi.

Muxtar respublikada bu illər ərzində yüngül və emal sənayesinin, eləcə də kənd təsərrüfatının inkişafı daxili bazarın yerli mallarla təchizatında mühüm rol oynamağa başlamışdır.

Muxtar respublikanın ticarət sektorunda əsas idarəetmə orqanları kimi İstehlak Kooperasiyası və Dövlət ticarəti çıxış etməkdə davam etmiş, bu illər ərzində kənd yerlərində, rayon mərkəzlərində və əsasən də Naxçıvan şəhərində ticarət mərkəzləri, univermaqlar kimi yeni ticarət və xidmət şəbəkələrinin yaradılması, xidmətin səviyyəsinin yüksəldilməsi, bu sahənin maddi-texniki təminatının yaxşılaşdırılması sahəsində xeyli iş görülmüşdür.

Görülmüş bu və digər tədbirlər qısa müddətdə muxtar respublikada mal dövriyyəsi səviyyəsini artırmaqla ticarətin gələcək inkişafını təmin etmiş oldu.

1991-ci ildə müstəqilliyin əldə edilməsi ilə ölkəmizdə bazar iqtisadiyyatına keçid mərhələsinə başlanıldı. İqtisadiyyat sahəsində ilk islahat tədbirlərindən biri olmaqla dövlətin qiymətin tənzimlənməsi funksiyasını öz üzərindən götürməsi oldu və 1992-ci ilin əvvəlindən bütün ölkədə qiymətin liberallaşdırılması siyasətinə keçirildi. Bundan sonrakı ilk illərdə dövlət əmlakının özəlləşdirilməsinə rəvac verildi ki, bu sahədə ilk olaraq dövlətə məxsus ticarət, ictimai işə və müxtəlif xidmət şəbəkələrinin özəlləşdirilməsinə başlanıldı.

Ticarətin xüsusi mülkiyyətə keçirilməsi elə ilk illərdən bu sahədə əsaslı canlanma yaranmasına səbəb olmuşdur. Ticarət sahəsində çalışan sahibkarlar beynəlxalq ticari əlaqələrin yaradılması və bu sahənin əhatəsinin ilbəl genişləndirilməsi üzrə əsaslı fəaliyyət aparmaqla ölkənin daxili bazarlarında əmtəə bolluğu yaradılmasına nail olmuşlar.

Dövlətin apardığı məqsədyönlü iqtisadi siyasətin bir hissəsi olmaqla ticarətin tənzimlənməsi, daxili bazarın qorunması, antiinhisar siyasəti, haqsız rəqabətin qarşısının alınması istehlakçıların hüquqlarının müdafiəsi və digər bu səpkili qanun, qayda, normativ hüquqi sənədlərin qəbul olunması ölkədə azad ticarətin daha da inkişaf etdirilməsinə, ticarət və xidmət sahələrinin genişləndirilməsinə, bu sahələrdə yeni texnika və texnologiyaların tətbiqinə, xidmətin müasir metodlarından istifadə, xidmət mədəniyyətinin yüksəldilməsi bütövlükdə ticarət sahəsində əmtəə dövriyyəsinin əsaslı sürətdə artmasına, əhaliyə göstərilən pullu xidmətlərin səviyyəsinin həm kəmiyyət, həm də keyfiyyətə yüksəldilməsinə səbəb olmuşdur.

Müstəqillik illərində ölkədə iqtisadiyyatın davamlı inkişafı, xüsusi ilə, 2003-cü ildən başlayan iqtisadi inkişafın yeni mərhələsi ölkə iqtisadiyyatının bütün sahələrində davamlı inkişafa səbəb oldu.

Bütövlükdə ölkəmizdə olduğu kimi, onun ayrılmaz hissəsi olan Naxçıvan Muxtar Respublikasında müstəqillik dövründə iqtisadi və sosial inkişafın yüksələn dinamikası davam etməkdədir.

Bu illər ərzində əhalinin yerli məhsullarla tələbatının vaxtında və keyfiyyətli ödənilməsini, bütövlükdə isə sənayeləşmə xəttinin daha da dərinləşdirilməsini təmin etmək məqsədilə yeni sənaye müəssisələrinin yaradılması işi uğurla icra olunmuşdur.

Son 17 il ərzində muxtar respublikada 375 yeni sənaye müəssisəsi işə salınmışdır. Əgər 1996-cı ilin sonunda muxtar respublikada 56 sənaye müəssisəsi mövcud idisə, 2011-ci ilin sonunda bu müəssisələrin sayı 8 dəfə artaraq 431-ə çatmışdır.

Yaradılan yeni sənaye müəssisələrinin istehsalı hesabına daxili bazarın idxaldan asılılığında xeyli məhdudiyyətlər yaranmışdır. Bu gün muxtar respublikada 114 növdə 333 çeşiddə ərzaq, 204 növdə 499 çeşiddə qeyri-ərzaq malları istehsal olunur ki, onlardan da 105 növdə ərzaq və 199 növdə qeyri-ərzaq malları üzrə daxili tələbat bütövlükdə yerli istehsal hesabına ödənilir.

Sənaye sektorunun, eləcə də iqtisadiyyatın digər sahələrinin dinamik inkişafı nəticəsində muxtar respublikada Ümumi Daxili Məhsul son 17 ildə 29,6 dəfə, sənaye məhsulu istehsalı isə 70,1 dəfə artmışdır.

Muxtar respublikada bu illər ərzində əldə edilmiş yüksək iqtisadi inkişaf özlüyündə region əhalisinin gəlirlərinin əsaslı sürətdə artmasına, maddi rifahın köklü olaraq yaxşılaşmasına imkan yaratmışdır.

Əhalinin maddi rifah halının yüksəlməsi göstəricisi olan ticarət və xidmət sahələrində dövrüyyənin bu illər ərzində yüksək sürətlə artması dövlətin apardığı uğurlu sosial-iqtisadi strategiyanın məntiqi nəticəsi olmuşdur.

Ölkəmizdə, o cümlədən muxtar respublikada sənaye sektorunun inkişafı, xarici iqtisadi əlaqələrin genişlənməsi, daxili bazarda əhalinin tələbatı səviyyəsində ərzaq və qeyri-ərzaq mallarının bolluğunun yaradılması, sahibkarlığın, xüsusilə kiçik sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi sahəsinə dövlətin göstərdiyi dəstək daimi xarakter almışdır.

Bu gün muxtar respublikada pərakəndə və topdan ticarət sahəsində 1600-dən çox sahibkarlıq subyekti fəaliyyət göstərir ki, bu da postsovet dövründə fəaliyyət göstərən ticarət şəbəkələrinin sayından üç dəfə çoxdur. Bu artım xüsusi ilə müxtəlif təyinatlı xidmət sahələrində daha çox olmuşdur.

Son illərdə ticarət dövrüyyəsinin, eləcə də əhaliyə göstərilən pullu xidmətlərin həcmi kəskin şəkildə artmışdır. Ticarətin əsas göstəricisi olan pərakəndə əmtəə dövrüyyəsinin həcmi 2003-cü ildə 99 milyon 870 min manat olduğu halda, bu göstərici 2011-ci ildə 815 milyon 249 min manat olmuş, artım bu illər ərzində 8,2 dəfə təşkil etmişdir. Pullu xidmətlərin həcmi isə bu dövrdə 13 milyon 961 min manatdan 126 milyon 780 min manatadək yüksəlmiş, artımın səviyyəsi 9,1 dəfə olmuşdur.

Sosial səviyyədə dövlətin həyata keçirdiyi məqsədyönlü siyasət nəticəsində 2003-2011-ci illər arasında muxtar respublikada əhalinin gəlirləri 170 milyon 397 min manatdan 1 milyard 445 milyon 748 min manatadək yüksəlmiş, artım 8,5 dəfə təşkil etmişdir.

Keçmiş ittifaq respublikaları və ölkəmizin digər bölgələri ilə planlı iqtisadiyyat çərçivəsində formalaşmış iqtisadi və ticarət əlaqələrinin kəskin məhdudlaşdırılması problemi özünü muxtar respublikanın ticarət balansında böyük kəsirlə daha aydın göstərirdi. Müstəqilliyin ilk illərində blokada şəraitində yaşayan muxtar respublikada ixracın səviyyəsi sıfır səviyyəsinə yaxınlaşır, daxili bazarın idxaldan asılılığı isə daha da dərinləşirdi.

Yaranmış bu ağır vəziyyətin aradan qaldırılması üçün regionda istehsal potensialının davamlı olaraq gücləndirilməsi strategiyası, idxalı əvəzləndirən məhsul istehsalı sahələrinin yaradılması üzrə əsaslı işlər aparılmışdır. Yerli istehsal potensialımızın güclü inkişafına uyğun olaraq, artıq muxtar respublikaya ərzaq idxalı əsasən məhdudlaşdırılmışdır. İdxalın tərkibində isə əsas yeri sənayeləşmə proseslərinin intensivliyinə uyğun olan müasir texnologiyalar tutmaqdadır.

İstehsal sahələrinin müasir, yeni texnologiyalara əsaslanması regionda dünya bazarlarında rəqabətə davamlı məhsullar istehsalına rəvac vermiş, satış problemlərinin səmərəli həllinə imkan yaratmışdır.

Muxtar respublikada sahibkarlıq fəaliyyəti və ticarət üçün yaradılmış münbit şəraitin nəticəsi olaraq regionun xarici ticarət əlaqələrinin coğrafiyası genişlənmiş, 2009-cu ildə xarici ticarətdə müsbət saldo yaranmışdır. 2003-2011-ci illər arasında muxtar respublikada xarici ticarət dövriyyəsinin ümumi həcmi 36 milyon 966 min ABŞ dollarından 400 milyon 860 min ABŞ dolları səviyyəsinədək yüksəlmiş, 10,8 dəfə artım olmuşdur. Bu illər ərzində ixracın səviyyəsi 77,4 dəfə artdığı halda, idxalın səviyyəsi cəmi 2,4 dəfə artmışdır. Qeyd olunan dövrdə xarici ticarət dövriyyəsinin həcmində kəskin şəkildə artması ilə bərabər xarici iqtisadi əlaqələrin coğrafiyası daha da genişlənmiş, Avropanı, Asiyayı, Amerika qitəsini əhatə etməklə dünyanın 30-dan çox ölkəsi ilə ticarət əlaqələri yaradılmışdır.

Ticarət və xidmət sahələrinin dayanıqlı və davamlı inkişafını özündə əks etdirən yuxarıda qeyd olunan statistik rəqəmlər bütövlükdə muxtar respublikada sosial-iqtisadi inkişafın hərtərəfli və əhatəli olduğunu göstəricisi kimi qəbul oluna bilər.

Bazar münasibətləri şəraitində ticarət öz geniş və iqtisadiyyat üçün mühüm əhəmiyyətli funksiyasını yerinə yetirərək kapitalın (pulun) əmtəəyə çevrilməsini və son mərhələdə əmtəənin kapitalla (pula) çevrilməsini təmin etməklə, təkrar istehsal prosesinin davamlı olmasına və bütövlükdə iqtisadiyyatın dinamik inkişafına əsaslı şərait yaratmış olur.

ƏDƏBİYYAT

1. Feyzullabəyli İ.Ə. Ticarət iqtisadiyyatı. Bakı: Təhsil EİM, 2002, 304 s.
2. Amil Avey, Əliyev H.R. Azərbaycan tacirləri. Bakı: Səda, 2002, 261 s.
3. Naxçıvan MR İqtisadi İnkişaf Nazirliyi. Naxçıvan Muxtar Respublikasının iqtisadiyyatı tarixin səhifələrində. Naxçıvan: Qızıldağ, 2009, 190 s.

4. Naxçıvan MR Dövlət Statistika Komitəsi. Sosial iqtisadi inkişaf. Bülletenlər. 2003 və 2011-ci illər.
5. Naxçıvan MR Dövlət Statistika Komitəsinin materialları. “Şərq Qapısı” qəz., 2012, 13 iyun, № 109.

Садык Рахимов

**ТОРГОВЛЯ: ЭТАПЫ ИСТОРИЧЕСКОГО ФОРМИРОВАНИЯ,
И ИХ РОЛЬ В СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОМ РАЗВИТИИ
НАХЧЫВАНСКОЙ АВТОНОМНОЙ РЕСПУБЛИКИ**

В научной статье рассмотрены этапы исторического развития торговли, дано подробное объяснение места и роли торговли с научной точки зрения в различных экономических связях между странами.

Описывается развитие промышленного сектора Нахчыванской Автономной Республики в годы независимости, обеспечение внутреннего рынка за счет производства местных товаров и создание обилия продукции. Также говорится об успешной политике, направленной на еще большее развитие торговых и обслуживающих отраслей, насыщенности рынка, о внедрении новых методов обслуживания.

В научной статье также обращено внимание на расширение внешнеэкономических связей республики и на научной основе проанализированы достигнутые высокие результаты в сфере внешней торговли и расширение ее географии.

Sadig Rahimov

**TRADE: HISTORICAL FORMATION STAGES AND ITS ROLE
IN SOCIAL ECONOMIC DEVELOPMENT OF
NAKHCHIVAN AUTONOMOUS REPUBLIC**

Stages of historical development of trade are considered in the scientific paper, the detailed explanation of place and role of trade from the scientific point of view in various economic relations between the countries is given. According to the theme successes of autonomous republic in the field of social and economic development reached during years of independence, in particular development of trade and services sector, maintenance of home market at the expense of production of the local goods and creation of the production abundance are in detail considered, dynamics of growth rate of foreign and home trade indicators is resulted in figures.

Key words: *trade, product, production, consumption and development.*

(Redaksiya heyətinin üzvü, prof. A.İ.Şirəliyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

CABBAR MUSAYEV
AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: cmusali@yao.az

NƏQLİYYAT AZƏRBAYCAN-TÜRKİYƏ ƏLAQƏLƏRİNİN GENİŞLƏNDİRİLMƏSİNDƏ MÜHÜM AMİLDİR

Nəqliyyat ölkədaxili və ölkələrarası yüklərin daşınmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycanın geniş nəqliyyat sisteminin inkişafı Avrasiya ölkələri ilə, o cümlədən qardaş Türkiyə Respublikası ilə iqtisadi əlaqələrin həyata keçirilməsinə əlverişli şərait yaradır.

Məqalədə hazırda fəaliyyətdə olan Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft və Bakı-Tbilisi-Ərzurum qaz kəmərləri, habelə tikilməkdə olan Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu xəttinin əhəmiyyətindən söz açılır. Qeyd edilir ki, Azərbaycanda nəqliyyat sektorunun genişləndirilməsi Avrasiya ölkələri, o cümlədən Türkiyə ilə iqtisadi əlaqələrin daha da inkişafına səbəb olacaqdır.

Açar sözlər: *nəqliyyat sektoru, Bakı-Tbilisi-Ceyhan, Bakı-Tbilisi-Ərzurum, Bakı-Tbilisi-Qars, Avrasiya, iqtisadi əlaqələr, nəqliyyat əlaqələri.*

Azərbaycan Respublikasının Avrasiya ölkələri arasında mühüm nəqliyyat sisteminə malik olması iqtisadi əlaqələrin həyata keçirilməsinə əlverişli şərait yaradır. Tarixi “İpək yolu”nun bərpası TESIS və TROSEKA proqramlarının həyata keçirilməsi üçün respublikanın nəqliyyat sistemi mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Hələ 1998-ci ilin sentyabr ayında Bakı şəhərində tarixi “İpək yolu”na həsr olunmuş beynəlxalq əhəmiyyətli konfransda ümummilli liderimiz Heydər Əliyev demişdir: “Əminəm ki, tarixi böyük “İpək yolu”nun bərpası... regional nəqliyyat strukturlarının, beynəlxalq iqtisadi əməkdaşlığın, inkişafın, Avrasiya məkanında sülhün, sabitliyin və tərəqqinin möhkəmləndirilməsi üçün böyük əhəmiyyət kəsb edəcəkdir”.

Hər bir dövlət iqtisadi əlaqələr vasitəsilə dünya təsərrüfat sisteminə fəal surətdə qoşularaq bir tərəfdən özlərinin müvafiq təbii ehtiyatları olmadığı halda cəmiyyətin bu və ya digər məhsullara olan tələbatını tam ödəmək, iqtisadiyyatın səmərəli quruluşunu təşkil etmək, digər tərəfdən isə iqtisadiyyatda qazandırıqları əlverişli üstünlükləri dünya təsərrüfatı sistemində reallaşdırmaq üçün imkan yaradılmışdır. Müstəqillik əldə etmiş respublikalarda, o cümlədən Azərbaycanda istər daxili iqtisadi əlaqələrin, istərsə də xarici iqtisadi əlaqələrin inkişafına real zəmin yaradılmışdır.

Ölkələrin yerləşdiyi məkandan asılı olmayaraq “Açıq qapı” siyasətinin daha da dərinləşməsi dünya bazarına sərbəst şəkildə çıxmaq və istehsal etdikləri məhsulları reallaşdırmaq üçün əlverişli zəmin yaradır. Eyni zamanda dünya ölkələri arasında iqtisadi əlaqələrin inkişafına təsir göstərə bilən “İpək yolu”nun bərpası, Avropa-Qafqaz-Asiya nəqliyyat dəhlizinin müasir dünya ölkələrinin tələbləri səviyyəsində fəaliyyət göstərməsi, TASIŞ və TROSEKA proqramları çərçivəsində dünya ölkələrinin nəqliyyat sistemlərinin beynəlxalq normalara uyğunlaşdırılması, TRANSXƏZƏR, Bakı-Tbilisi-Ceyhan və s. ölkələrarası yük və sərnişin daşıma əməliyyatlarını intensivləşdirməklə, iqtisadi əlaqələrin geniş miqyasda inkişafına şərait yaradan amillərdən biri kimi qiymətləndirilir.

Bazar iqtisadiyyatına keçdikdən sonra Azərbaycan Respublikasının iqtisadi əlaqələri daha da genişlənmiş və hazırda dünyanın 150-dən çox ölkəsi ilə idxal-ixrac əməliyyatları aparılması ilə nəticələnmişdir.

Hazırda Azərbaycan dünya ölkələri ilə iqtisadi əlaqələrin inkişafına təsir göstərən, həmçinin dünya ölkələrinin maraqlı olduğu əlverişli nəqliyyat kommunikasiyasına malikdir.

Qeyd edək ki, nəqliyyat özlüyündə heç bir maddi məhsul istehsal etmir, lakin istehsal prosesinin davamı olmaqla bərabər məhsulun istehlakçıya çatdırılmasında aktiv iştirak edir. Onun vasitəsilə təbii sərvətlər istehsal dövriyyəsinə cəlb edilir, məhsul istehsalına əlverişli şərait yaradılır. Bu baxımdan istər xarici iqtisadi əlaqələrdə aktiv iştirak edən, istərsə də daxili tələbata cavab verə bilən nəqliyyatın bütün sahələri respublika ərazisində inkişaf etmişdir. Həmin nəqliyyat sahələri respublikanın daxili və xarici iqtisadi əlaqələrinin formalaşmasında mühüm rol oynayır.

Ümumiyyətlə, qeyd etmək lazımdır ki, Avrasiya ölkələri ilə Azərbaycanın iqtisadi əlaqələri getdikcə genişlənməkdədir. Bu ölkələr içərisində Türkiyənin xüsusi yeri vardır. Azərbaycanın Türkiyə ilə qonşuluq mövqeyində olması və iqtisadi əlaqələrin səmərəli həyata keçirilməsi üçün bir neçə istiqamətlərdə nəqliyyat sistemlərinin fəaliyyəti mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Türkiyə ilə 11 km uzunluğunda sərhədin olmasına baxmayaraq qədim zamanlardan hər iki ölkə tarixi köklərlə bir-birinə bağlıdır. Ümumi ərazisi 780 min kv. km olan Türkiyənin zəngin təbii resurslara malik olması xarici iqtisadi əlaqələrə təkan verə bilən istehsal sahələrinin inkişafına ciddi təsir göstərmişdir. Ərazidə zəngin filiz yataqlarının olması, əlverişli təbii iqlim şəraitinin mövcudluğu ilin bütün fəsilərində istehsal sahələrinin ritmik fəaliyyətinə imkan verir. Sənayenin bir çox sahələrinin: metallurgiya, maşınqayırma, kimya, yüngül və yeyinti sənaye sahələrinin inkişafı daxili tələbatı ödəməklə yanaşı, xarici iqtisadi əlaqələrin geniş miqyaslı inkişafına təsir göstərmişdir. Başqa ölkələrlə olduğu kimi, Türkiyənin Azərbaycanla əlaqələri daha aktivdir. Qədim tarixi əlaqələrə malik olan hər iki ölkənin iqtisadi əlaqələrinin inkişafına təsir göstərən bir sıra mühüm amillər vardır. Bunlardan:

1. Bakı-Naxçıvan-Türkiyə birbaşa iqtisadi əlaqələrin inkişafı üçün əlverişli nəqliyyat sisteminə malik olması;

2. Hər iki ölkənin iqtisadi inkişafına müsbət təsir göstərə bilən təbii resursların zənginliyi;

3. Azərbaycan-Gürcüstan-Türkiyə, Azərbaycan-İran-Türkiyə ölkələr-arası əlverişli nəqliyyat kommunikasiyalarının olması;

4. Türkiyənin müasir şəraitdə iqtisadi əlaqələrin inkişafında mühüm rol oynayan çoxsahəli istehsal quruluşuna malik olması və s.

Göstərilən bu amillər hazırkı şəraitdə də Azərbaycan-Türkiyə iqtisadi əlaqələrinin əsasını təşkil edir. 2010-cu ildə Asiya ölkələrindən Azərbaycana idxal olunan mallar içərisində Türkiyənin xüsusi çəkisi 34 faizə yaxındır. Azərbaycanın Asiya ölkələrinə ixracında isə Türkiyənin payı 3 faizdən çoxdur. Rəqəmlər bir daha göstərir ki, Azərbaycanla Türkiyə arasında aparılan idxal-ixrac əməliyyatlarında mənfi saldo yaranmışdır.

Azərbaycan-Türkiyə iqtisadi, siyasi və mədəni əlaqələri daim inkişaf etməkdədir. Artıq bu əlaqələr strateji tərəfdaşlıq səviyyəsinə qalxmışdır. Artıq Bakı-Tbilisi-Ceyhan və Bakı-Tbilisi-Ərzurum neft-qaz kəmərlərinin istifadəyə verilməsi və 2014-cü ildə Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolunun reallaşması hər iki ölkə arasında iqtisadi əlaqələrin yeni mərhələsi kimi qiymətləndirilir.

Yaxın gələcəkdə "İpək yolu"nın fəaliyyəti Türkiyə-Azərbaycan əlaqələrində yeni dönüm nöqtəsi olacaqdır. Avtomobil və dəmir yollarının beynəlxalq normalara uyğun qurulması yük axınlarının intensivləşdirilməsinə təsir göstərəcəkdir. Həmçinin Türkiyədən dəniz nəqliyyatı vasitəsilə Xəzər dənizinə çıxış yolunun olması hər iki ölkə arasında dəniz nəqliyyatından istifadə etməklə yüklərin daha səmərəli yollarla daşınması təmin olunacaqdır.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, Türkiyə-Azərbaycan arasında qarşılıqlı iqtisadi münasibətlərin inkişaf etdirilməsi nəqliyyat əlaqələrinin genişləndirilməsindən xeyli dərəcədə asılıdır. Hazırda iki ölkə arasında mövcud olan hava və avtomobil nəqliyyatı əlaqələri bahalılıq səbəbindən hər iki tərəfin potensial imkanlarından istifadə edilməsində müəyyən mənada əngəl kimi dəyərləndirilə bilər. Qars-Tbilisi dəmir yolu xətti layihəsinin gerçəkləşdirilməsi bu istiqamətdə çox mühüm addım ola bilər. Fikrimizcə, bu layihənin reallaşması TRASEKA dəhlizi ilə daşınan yüklərin artmasına da təkan verərdi. Dəmir yolu xəttinin çəkilməsi, həmçinin, Azərbaycanın siyasi və iqtisadi nöqteyi-nəzərdən ən mühüm strateji müttəfiqi olan Türkiyə ilə etibarlı təminatlı və möhkəm əlaqəsinin olması baxımından, müstəqilliyimizin, suverenliyimizin və təhlükəsizliyimizin əlavə təminatı kimi də zəruridir. Hesab edirik ki, Bakı-Tbilisi-Ceyhan və Bakı-Tbilisi-Ərzurum layihələrinin gerçəkləşməsi ilə yaranan enerji dəhlizi ilə yanaşı, Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolunun çəkilişi bütünlükdə bu bölgəni strateji baxımdan mühüm enerji-nəqliyyat dəhlizinə çevirə bilər. Digər tərəfdən, son zamanlar Türkiyənin üzləşdiyi çətin siyasi və iqtisadi təzyiqlər üzündən Ermənistanla sərhəd ticarətinin açılması, nəqliyyat əlaqələrinin bərpa edilməsi, Er-

mənistan ərazisindən daha qısa yol vasitəsi ilə şərqə doğru nəqliyyat əlaqələrinin genişləndirilməsi çağırışları da artıq əvvəlkindən tez-tez səslənməyə başlamış və bu proses xarici-daxili amillərin təsiri altında getdikcə real fakta çevrilmişdir. Yuxarıda qeyd edilənləri və eləcə də erməni tərəfinin planlarının gerçəkləşməsinə, Şərqi Anadolu bölgəsinin üzləşdiyi çətin iqtisadi vəziyyətin məhz Ermənistanla yolun bağlı olması ilə əlaqələndirilməsinə, bəzi dairələr tərəfindən belə vəziyyətin yaranmasında Azərbaycanın günahlandırılmasına yol verməmək məqsədi ilə Qars-Tbilisi dəmir yolu xətti layihəsinə kompleks dəstək zəruridir. Bu layihə gerçəkləşdiyi təqdirdə TRASEKA dəhlizi ilə Azərbaycandan keçən yüklərin Türkiyə ərazisinə yönləndirilməsi mümkündür və bu da Türkiyəni mühüm dəmir yol tranzit ölkəsinə çevirə bilər. Əlavə olaraq onu qeyd etmək lazımdır ki, Qars vilayəti Azərbaycanla birbaşa avtobus və təyyarə reysinin açılması niyyətini bildirmişdir. Bu layihələrin gerçəkləşdirilməsi Türkiyə-Ermənistan sərhədinin açılması şansını azalda bilər. Türkiyənin 59-cu hökumətinin iqtisadi proqramında 2 layihə əsas yer tutur ki, bunlardan biri də məhz Qars-Tbilisi dəmir yolu layihəsidir. Çin tərəfi də bu layihəyə böyük maraq göstərir və hətta 2000-ci ildə Pekində, Türkiyə-Çin Hökumətlərarası komissiyanın iclası zamanı bu layihənin Çin tərəfindən maliyyələşdirilməsi haqqında niyyət protokolu imzalanmışdır. Hesab edirik ki, Azərbaycan tərəfi Türkiyə və Çinlə bu istiqamətdə fəal iş aparmalıdır. Çünki ölkələrarası nəqliyyat əlaqələrinin genişləndirilməsi Azərbaycanın Türkiyə ilə iqtisadi-ticarət əlaqələrinin genişləndirilməsinə xidmət edir. Bakı-Tbilisi-Ceyhan Əsas İxrac Boru Kəmərinin fəaliyyətə başlaması, Bakı-Tbilisi-Ərzurum Cənubi Qafqaz Boru Kəmərinin istismara verilməsi və Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolunun tikintisi Avropa Qonşuluq siyasəti çərçivəsində səmərəli əməkdaşlığı daha da genişləndirir və ticarət dövriyyəsinin gələcək artımına şərait yaradır. Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu xətti üzrə beynəlxalq layihənin həyata keçirilməsi və Bosfor boğazında dəmir yolu tunelinin inşası, Trans-Avropa və Trans-Asiya dəmir yolu şəbəkələrinin birləşdirilməsini, yük və sərnişinlərin birbaşa olaraq Azərbaycan, Gürcüstan və Türkiyə ərazilərindən keçməklə Avropa və Asiyaya çıxarılmasını təmin etməklə yanaşı, region ölkələrinin tranzit potensialının artmasına, Avropaya inteqrasiya proseslərinin sürətlənməsinə, Avropa Qonşuluq siyasəti çərçivəsində əməkdaşlığın daha da inkişafına, regional iqtisadi əlaqələrin genişlənməsinə xidmət edəcəkdir. Bu layihənin həyata keçirilməsi iqtisadi səmərəlilik, sürət və vaxt tezliyi, təhlükəsizlik və etibarlılıq baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir. Gələcəkdə Avropa və Asiya ölkələrinə məxsus yüklərin bu dəmir yoluna cəlb edilməsi hər iki istiqamətdə intermodal və konteyner daşımalarının həcmi artıracaqdır.

Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu xətti üzrə beynəlxalq layihənin həyata keçirilməsi və Bosfor boğazında dəmir yolu tunelinin inşası Trans-Avropa və Trans-Asiya dəmir yolu şəbəkələrinin birləşdirilməsinə, yük və sərnişinlərin birbaşa olaraq Azərbaycan, Gürcüstan və Türkiyə ərazilərindən keçməklə Avropa və Asiyaya çıxarılmasını təmin etməklə yanaşı, region ölkələrinin tranzit poten-

sialının artmasına gətirib çıxaracaqdır. Habelə bu beynəlxalq layihə Avropaya inteqrasiya proseslərinin sürətlənməsinə, Avropa Qonşuluq siyasəti çərçivəsində əməkdaşlığın daha da inkişafına, Azərbaycanın dövlət müstəqilliyi və suverenliyinin möhkəmlənməsinə, habelə ölkəmizin xarici iqtisadi əlaqələrinin genişlənməsinə xidmət edəcəkdir. Bu layihənin həyata keçirilməsi iqtisadi səmərəlilik baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Gələcəkdə Avropa və Asiya ölkələrinə məxsus yüklərin bu dəmir yoluna cəlb edilməsi hər iki istiqamətdə intermodal və konteyner daşımalarının həcmi artıracaqdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, Avropa İqtisadi Komissiyasının Daxili Nəqliyyat üzrə Komitəsinin 2005-ci il 15-17 fevral tarixli 67-ci iclasının Məruzə Layihəsinin 71-ci bəndində Trans-Avropa və Trans-Asiya dəmir yolu magistrallarının birləşdirilməsi məsələsinin aktuallığı vurğulanmış, Qafqaz və Mərkəzi Asiya regionları üzrə Trans-Avropa dəmir yolu (TER) layihəsinə uyğun yeni bir Əsas Planın hazırlanması nəzərdə tutulmuşdur. Bakı-Tbilisi-Qars yeni dəmir yolu bağlantısı layihəsinin Əsas Plana daxil edilməsi tədbirin iştirakçısı olmuş nümayəndəmiz tərəfindən təklif olunmuş və iclasın nəticəsi olaraq, bu layihə BMT-nin Avropa üzrə İqtisadi Komissiyası tərəfindən hazırlanan Trans-Avropa avtomobil yolları və Trans-Avropa dəmir yolları layihəsinə dair Baş Planın Yekun Hesabatına 1-ci dərəcəli prioritet layihə kimi 4 balla qiymətləndirilərək daxil edilmişdir.

Ümumiyyətlə, qeyd etmək lazımdır ki, nəqliyyat sektorunun inkişafı iki qardaş dövlət arasında ticarət dövriyyəsinin daha da artmasına gətirib çıxaracaqdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Heydər Əliyev və Azərbaycan. Bakı: Azərbaycan, 2008, 838 s.
2. Əliyev H.Ə. İpək yolu. "Xalq" qəz., 1998, 25 sentyabr.
3. Əhmədov N.H. Müstəqillik illərində Azərbaycanın xarici iqtisadi əlaqələri və onun regional problemləri. Bakı: Elm, 2012, 345 s.

Джаббар Мусаев

ТРАНСПОРТ – ВАЖНЫЙ ФАКТОР В РАСШИРЕНИИ ТУРЕЦКО-АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ ОТНОШЕНИЙ

Транспорт имеет важное значение при перевозках грузов как внутри страны, так и между странами. Широкое развитие транспортной системы Азербайджана создает выгодные условия для претворения в жизнь экономических связей со странами Евразии, в том числе с братской Турцией.

В статье рассматривается значение действующих в настоящее время нефтепровода Баку-Тбилиси-Джейхан и газопровода Баку-Тбилиси-Эрзурум,

а также строящейся железной дороги Баку-Тбилиси-Карс. Подчеркивается, что расширение транспортного сектора Азербайджана явится основанием для еще большего развития экономических связей со странами Евразии, в том числе с Турцией.

Ключевые слова: *транспортный сектор, Баку-Тбилиси-Джейхан, Баку-Тбилиси-Эрзурум, Баку-Тбилиси-Карс, экономические связи, транспортные связи.*

Jabbar Musayev

TRANSPORT IS A KEY FACTOR IN EXPANDING OF AZERBAIJAN-TURKEY RELATIONS

Transport has great importance by cargo transportations both inside a country, and between countries. Wide development of transport system of Azerbaijan creates favorable conditions for implementation of economic relations with the countries of Eurasia, including brotherly Turkey.

Importance of operating now Baki-Tbilisi-Jaihan oil pipeline and Baki-Tbilisi-Arzurum gas pipeline, and also the Baki-Tbilisi-Kars railway under construction is considered in the paper. It is underlined that expansion of transport sector of Azerbaijan is the basis for greater development of economic relations with the countries of Eurasia, including Turkey.

Key words: *transport sector, Baki-Tbilisi-Jaihan, Baki-Tbilisi-Arzurum, Baki-Tbilisi-Kars, economic relations, transport communications.*

(Redaksiya heyətinin üzvü, prof. A.İ.Şirəliyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

ƏSGƏR MİRZƏYEV

AMEA Naxçıvan Bölməsi,
Naxçıvan Özəl Universiteti

E-mail: asgarmirzayev@yahoo.com

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ XARİCİ İQTİSADI SİYASƏTİNİN GƏLƏCƏK İNKİŞAF İSTİQAMƏTLƏRİ

Müasir dövrdə xarici iqtisadi əlaqələr və ölkələrarası iqtisadi əlaqələrin formalaşdırılması bazar iqtisadiyyatının vacib şərti kimi çıxış edir. Beynəlxalq iqtisadi kapitalın ölkələr arasındakı iştirakı və bu istiqamətdə mənfəət əldə edilməsi xarici iqtisadi əlaqələrin elmi mahiyyətini aşkar edir.

Açar sözlər: *xarici iqtisadi əlaqələr, iqtisadi inteqrasiya, qonşu regionlarla iqtisadi əməkdaşlıq.*

Ölkəmizin dünya iqtisadi sistemində inteqrasiyasının sürətləndirilməsi, dünyanın bir çox ölkələri ilə iqtisadi-ticarət əlaqələrinin genişləndirilməsi müasir dövrdə qarşıda duran vacib vəzifələrdən biridir. Xarici iqtisadi fəaliyyətin dövlət tənzimlənməsinin zəruriliyi özünü daha çox iqtisadi münasibətlərin mühüm hissəsini təşkil edən proseslərin dünyanın ümumi iqtisadi inkişafı fonunda təşkilatı struktur baxımından daha sürətlə mürəkkəbləşməsində əks etdirir. Bu, əsasən, müasir şəraitdə xarici əlaqələrin bir çox hallarda iqtisadi səmərəlilik baxımından inkişafını təmin edir.

Azərbaycan Respublikasının xarici ticarət strategiyası və onun reallaşdırılması xüsusiyyətləri ilk növbədə ölkənin hazırkı iqtisadi tələbatlarının xarici iqtisadi müstəvidə təminatı ilə şərtlənir. Bazar münasibətləri şəraitində xarici ticarət ölkənin iqtisadi inkişafında mühüm rol oynayan amillərdən biri olmaqla, xarici ticarətin təkmilləşdirilməsini, onun düzgün strategiyasının qurulmasını və bu strategiyanın dəqiq həyata keçirilməsini qarşıya qoyur. Bu baxımdan gələcək xarici ticarətin inkişaf strategiyasının təhlili və işlənilməsi bütün dövlətlərin diqqət mərkəzində saxlanılır (7, s. 68-74).

Azərbaycanın xarici ticarət siyasəti bütövlükdə ölkənin iqtisadi təhlükəsizlik sisteminin əsas tərkib hissələrindən biri olmaqla, ilk növbədə milli rəqabət üstünlüklərinin formalaşması və inkişafına əsaslanmalıdır. Belə bir prinsipə rəhbər tutaraq və uzunmüddətli milli mənafeələrdən çıxış edərək Azərbaycan özünün xarici siyasətində respublikanın müstəqilliyini, suverenliyini, ərazi

bütövlüyünü və milli təhlükəsizliyinə qarşı riskləri əsas götürməklə, siyasi rəqiblərdən müdafiə olunmasını strateji məqsəd kimi ön plana çəkir. Regional səviyyədə iqtisadi sabitliyin bərqərar edilməsi, nəhəng sənaye, nəqliyyat və iqtisadi əməkdaşlıq layihələrinin gerçəkləşdirilməsi kimi strateji məqsədlərə nail olmaq indiki dövrdə Azərbaycanın xarici siyasətinin əsas prioritetlərindən birini təşkil etməkdədir (7).

Qloballaşan müasir dünyada Azərbaycan xalqının iqtisadi maraqlarının daha səmərəli müdafiəsi naminə ölkə iqtisadiyyatının inkişafı üçün müxtəlif layihələrə xarici sərmayələrin cəlb edilməsi belə xarici siyasət üçün müstəsna əhəmiyyət daşımaqdadır. Bu baxımdan son dövrlərdə ölkə üzrə həyata keçirilən iqtisadi islahatların əsas istiqaməti xarici iqtisadiyyatın inkişaf və təkmilləşdirilməsidir. Aparılan təhlil və araşdırmalar yaxın gələcəkdə ölkədə xarici iqtisadi siyasətin aşağıdakı prioritetlərini xarakterizə edir:

1. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində iqtisadi demokratiyanı inkişaf etdirmək;
2. Beynəlxalq iqtisadi təşkilatlarla qarşılıqlı iqtisadi-ticarət əməkdaşlığının davamlılığını təmin etmək;
3. Ölkələrarası iqtisadi birliklərdə fəal iştirakı təmin etməklə ölkənin xarici iqtisadi potensialını genişləndirmək;
4. Regional səviyyələrdə həyata keçirilən iqtisadi layihələrə qoşulmaqla Azərbaycanın bu əsasda ticarət payını yüksəltmək;
5. Naxçıvan Muxtar Respublikasının qonşu ölkələrlə ticarət-iqtisadi əlaqələrin inkişaf dinamikasına diqqətin artırılması;
6. Muxtar respublikanın Türkiyə Cümhuriyyətinin iqtisadiyyatında önəmli təcrübəyə malik iş adamları ilə yaxın gələcək üçün iqtisadi əməkdaşlığını dəstəkləmək;
7. Ölkədə həyata keçirilən iqtisadi-sosial layihələrdə xüsusən xarici iqtisadi təcrübənin istifadəsi imkanlarını artırmaq.

Müstəqil Azərbaycan dünya birliyinə sürətlə inteqrasiya etməklə bu gün beynəlxalq aləmdə özünün bərabər tərəfdaş kimi çıxışına şərait yaradır və uzunmüddətli əməkdaşlıq sistemini qurur. Belə şəraitdə ölkəyə etimadın möhkəmləndirilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir və bu etimad bir sıra prinsiplər üzərində qurula bilər. Belə prinsiplərdən biri Ümumdünya Ticarət Təşkilatına üzvlükdür.

Azərbaycan beynəlxalq ticarət məkanına meyl etmək və ölkədə xarici ticarətə təsir edən qanunvericilik bazasını beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırmaq məqsədilə Ümumdünya Ticarət Təşkilatına üzv olmaq istiqamətində davamlı iş aparmaqdadır.

Azərbaycanda iqtisadi islahatların aparılması ölkə iqtisadiyyatına xarici kapitalın cəlb olunması təcrübəsinin təkmilləşdirilməsini və onun təhlilini, investisiya mühitinin daha da sabitləşdirilməsini tələb edir. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində cəmiyyətin artmaqda olan sosial-iqtisadi tələbatının ödənilməsi mövcud istehsal potensialından tam və səmərəli istifadə edilməsi, elmi texniki innovasiyaların istehsala tətbiqi və bu kimi yeniliklər investisiya qoyuluşlarından ası-

lıdır. Bu yöndən yanaşdıqda cəmiyyətin iqtisadi həyatında investisiya qoyuluşlarının əhəmiyyəti və rolu son dərəcə artmış olur. Ölkədə makroiqtisadi göstəricilərin yüksəldilməsi, ümummilli məhsulun strukturunda aparıcı sahələrin, xüsusilə strateji sahələrin rolunun və əhəmiyyətinin getdikcə artırılmasını tələb edir. Respublikamız bazar iqtisadiyyatının mövcudluğu şəraitində sosial-iqtisadi tərəqqiyə nail olmaq üçün xüsusi inkişaf proqramları və proqnozları işləyib hazırlamaqla onların həyata keçirilməsini təmin etməlidir. Məhz belə proqramların əsasını respublikanın mikro və makro səviyyəsində iqtisadiyyatın inkişaf etdirilməsi və idarə edilməsi, onun sosial-iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsi, elmi texniki tərəqqinin tətbiqinin sürətləndirilməsi, əmək məhsuldarlığının yüksəlməsi və s. təşkil edir ki, bu amillər də ardıcıl olaraq ölkəmizin xarici bazara çıxışında mühüm rol oynayır (5, s. 68-104).

Ölkələrarası bağlanmış iqtisadi-ticarət sazişləri nəzərə almaq lazımdır ki, bu birmənalı olaraq xarici iqtisadi siyasətdə xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Belə ki, son 3 il ərzində Azərbaycanda xarici ticarətin tənzimlənməsi istiqamətində dövlətin müvafiq orqanları ikitərəfli və çoxtərəfli sazişlər imzalamış, layihələr həyata keçirmişlər. Belə layihələrin əsasını respublikanın mikro-makro səviyyəsində iqtisadiyyatın inkişaf etdirilməsi və idarə edilməsi, onun sosial-iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsi, daxili bazarda iqtisadi imkanların genişləndirilməsi və iqtisadi artımın yüksəldilməsi təşkil edir.

Ölkənin son dövrlərdə həyata keçirilən böyük əksəriyyət layihələrinin sırasında neft iqtisadiyyatlı anlaşımların yer tutmasıdır. Bunu ilk növbədə keçən əsrin son illərində imzalanmış irimiq yaşlı neft müqavilələrindən açıq aydın görmək olar. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, müasir xarici iqtisadiyyat əsasən ölkənin yerli resurs ehtiyatının daha çox digər alternativ sahələrin inkişaf etdirilməsinə yönəldilməsini təmin edir. Nəticə etibarilə, gələcək iqtisadi məqsədlərdən biri də xarici iqtisadiyyatın bir tərəfli olaraq indiki süst iqtisadi sahələrin dirçəldilməsinə təsirini gücləndirməkdir.

Ölkənin son dövrlərdə xarici iqtisadi əlaqələrinin inkişafı eyni zamanda, regional iqtisadi əlaqələrin də yeni formatda inkişafını tələb edir. Məhz bu baxımdan xarici iqtisadi siyasətdə qonşu ölkələrlə aparılan qarşılıqlı iqtisadi memorandumlar, sazişlər belə bir prioritet məqsədin həyata keçirilməsinə xidmət edir (7, s. 25-120).

Xüsusən nəzərə almaq lazımdır ki, Naxçıvan Muxtar Respublikasının regional sahədə iqtisadi inkişaf perspektivlərinin araşdırılması və yaxın gələcək üçün yeni iqtisadi imkanların formalaşdırılması bütövlükdə xarici iqtisadi siyasətin ölkə səviyyəsində dinamik inkişafına təkan verir. Burada muxtar respublikanın son dövrlər üçün qonşu ölkələrlə iqtisadi sahədə anlaşma memorandumları parlaq nümunə kimi göstərilir. İstər İran İslam Respublikası ilə, istərsə də Türkiyə Respublikası ilə gələcək məqsədlərə xidmət edən bu tip anlaşmalar Naxçıvan iqtisadiyyatının xarici sferada inkişafını dəstəkləmiş olur.

“Azərbaycan Respublikası Hökuməti və İran İslam Respublikası Hökuməti arasında Culfa (Azərbaycan Respublikası) – Culfa (İran İslam Respublikası) yeni avtomobil yolu körpüsünün inşa edilməsi haqqında” 2007-ci il avqust ayının 21-də Bakı şəhərində imzalanmış Anlaşma Məmrəumuna əsasən, yeni nəqliyyat dəhlizinin tikintisi regionda ticarət sahəsinin inkişafına müsbət təsirini göstərmişdir. Bununla yanaşı, hər iki regionun qarşılıqlı ticarət-iqtisadi əlaqələrinin tam və mükəmməl inkişafını təmin edəcək sərhəd bölgədə fəaliyyət göstərən Culfa (İran) Azad İqtisadi Zonasının formalaşdırılması da vacib məsələlər sırasındadır.

Naxçıvan Muxtar Respublikası rəhbərliyinin təşəbbüsü ilə Türk Hava Yollarının “Anadolu Jet” Şirkəti və Naxçıvan Beynəlxalq Hava Limanı arasında bağlanmış müqaviləyə əsasən, İstanbul-Naxçıvan-İstanbul reysinin fəaliyyətə başlaması blokada vəziyyətində yaşayan muxtar respublikamızın xarici iqtisadi əlaqələrinin genişlənməsinə sərfəli şərait yaratmışdır. Bundan əlavə, həyata keçirilən qarşılıqlı əməkdaşlığın nəticəsi kimi Türkiyə Respublikası ilə Naxçıvan Muxtar Respublikası arasında bütün sahələrdə olduğu kimi gömrük əlaqələrinin də ildən-ilə inkişaf edərək möhkəmlənməsi fonunda gömrük prosedurlarının sadələşdirilməsi türk iş adamlarının bölgəyə marağını artırmış və onların iqtisadi-ticarət fəaliyyəti üçün münbit şərait yaratmışdır.

Qeyd edək ki, 2011-ci ilin oktyabr ayının 27-də Naxçıvanda Azərbaycan-Türkiyə Biznes Forumunun keçirilməsi, Türkiyə Respublikasının xarici ticarət üzrə dövlət naziri Zəfər Çığlayanın rəhbərlik etdiyi iş adamlarından ibarət 80 nəfər nümayəndə heyətinin muxtar respublikamıza səfəri qarşılıqlı əlaqələrin yeni müstəvidə inkişaf etdirilməsi baxımından faydalı olmuşdur. Burada həmçinin iqtisadi görüşün digər mühüm əhəmiyyəti isə Türkiyə Respublikası və Naxçıvan Muxtar Respublikası arasında azad iqtisadi zonanın yaradılması məsələsinin müzakirə olunmasıdır (4, s. 241-250).

Müasir dövrdə aparılan genişmiqyaslı iqtisadi əlaqələr Azərbaycan iqtisadiyyatının gələcək inkişafına yeni istiqamət verməklə ilbəl bu sahədə diqqəti artırmaqdadır. Burada əsas məsələ ölkənin seçdiyi xarici iqtisadi siyasətin düzgün prioritetlərinin müəyyən olunmasıdır. Dünyanın bir çox ölkələrində olduğu kimi Azərbaycan Respublikasında da bazar iqtisadiyyatının ən vacib cəhəti xarici sahədə iqtisadi münasibətləri yüksələn xətlə inkişaf etdirməkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Axundov Ş.Ə., Axundov M.Ə. Bazar iqtisadiyyatının əsasları. Qısa izahlı lüğət. Bakı: Nasir, 2001, 672 s.
2. Allahverdiyev H.B., Qafarov K. İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi. Bakı: Nasir, 2002, 447 s.
3. Borodilina L.P. Beynəlxalq iqtisadi təşkilatlar. Bakı: İqtisad Universiteti, 2008, 373 s.

4. Şəkərəliyev A.Ş. Dövlətin İqtisadi Siyasəti: Reallıqlar və perspektivlər. Bakı: İqtisad Universiteti, 2009, 416 s.
5. Şəkərəliyev A.Ş. Xarici iqtisadi fəaliyyətin gömrük-tarif tənzimlənməsi. Bakı: Azərənəşr, 2006, 228 s.
6. Vəliyev D.Ə. Beynəlxalq İqtisadiyyat. Bakı: Azərbaycan Universiteti, 1998, 382 s.
7. Ələkbərov Ə. H. Beynəlxalq iqtisadi münasibətlər. Bakı: Çarşıoğlu, 2010, 652 s.
8. Делен С.А. Мировая экономика. Москва: А-Приор, 2011, 144 с.
9. Чеботарев Н.Ф. Мировая экономика: Учебник. 2-е изд, Москва: 2011, 332 с.

Аскер Мирзоев

ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ ВНЕШНЕЙ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ ПОЛИТИКИ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

В нынешних условиях внешние экономические отношения и формирование экономических связей между странами является важным приоритетом рыночной экономики. Участие международного экономического капитала в отношениях между странами и приобретение выгоды в этом направлении раскрывает научную сущность внешних экономических отношений.

Ключевые слова: *внешние экономические отношения, экономическая интеграция, экономическое сотрудничество со смежными регионами.*

Asgar Mirzayev

DEVELOPMENT PROSPECTS OF FOREIGN ECONOMIC POLICY OF AZERBAIJAN REPUBLIC

In present conditions foreign-economic relations and formation of economic relations between countries is the important priority of market economy. Participation of international economic capital in relations between the countries and benefit acquisition in this direction reveals scientific essence of foreign-economic relations.

Key words: *foreign-economic relations, economic integration, economic cooperation with adjoining regions.*

(Redaksiya heyətinin üzvü, prof. A.İ.Şirəliyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

TURAL MƏMMƏDOV
Azərbaycan Turizm İnstitutu
E-mail: tural_ati@mail.ru

NAXÇIVAN MUXTAR RESPUBLİKASINDA TURİZM VƏ EKSKURSIYA İMKANLARI

Naxçıvan Muxtar Respublikasında mövcud olan dini və milli xüsusiyyətləri özündə əks etdirən tarixi abidələr, rəngarəng təbiət mənzərələri, təmiz iqlim, mineral sular və onlar əsasında yaradılmış sanatoriya tipli müalicə mərkəzləri burada ekoturizmlə yanaşı, etnik və inanc turizminin də inkişafına geniş imkanlar verir. Naxçıvan Muxtar Respublikasının coğrafi mövqeyi, özünəməxsus iqlimi, fauna və florası, qədim tarixə malik mədəniyyət abidələri turizmin inkişafı üçün əlverişli şərait yaradır. Burada qədim dövrlərin yadigarı olan təbiət və tarixi abidələr – Möminə Xatun, Qarabağlar, Yusif Küseyir oğlu, Gülistan türbələri, əsrlərdən bəri qorunub saxlanılan, yaşı 800 ildən artıq olan Şərq çınarı, nalbənd, tut ağacları və tarixi yaddaşı özündə əks etdirən qədim insanların ilk məskunlaşdığı yaşayış yeri – Gəmiqaya, Kilit mağarası, bu yerlərin əzəmətinin, məğlubedilməzliyinin simvolu olan Əlincə Qalası, möhtəşəmliyi ilə seçilən İlandağ, misilsiz təbiət abidələri olan Babək qalası, Göy-göl, Əshabi-Kəhf və yüzlərlə sənət əsərləri Naxçıvan diyarının analoqu olmayan turizm potensialıdır.

Açar sözlər: *iqlim, fauna, flora, etnik turizmi, inam turizmi.*

Naxçıvan Muxtar Respublikasının coğrafi mövqeyi, özünəməxsus iqlimi, fauna və florası, qədim tarixə malik mədəniyyət abidələri turizmin inkişafı üçün əlverişli şərait yaradır. Burada qədim dövrlərin yadigarı olan təbiət və tarixi abidələr – Möminə Xatun, Qarabağlar, Yusif Küseyir oğlu, Gülistan türbələri, əsrlərdən bəri qorunub saxlanılan, yaşı 800 ildən artıq olan Şərq çınarı, nalbənd, tut ağacları və tarixi yaddaşı özündə əks etdirən qədim insanların ilk məskunlaşdığı yaşayış yeri – Gəmiqaya, Kilit mağarası, bu yerlərin əzəmətinin, məğlubedilməzliyinin simvolu olan Əlincə Qalası, möhtəşəmliyi ilə seçilən İlandağ, misilsiz təbiət abidələri olan Babək qalası, Göy göl, Əshabi-Kəhf və yüzlərlə sənət əsərləri Naxçıvan diyarının analoqu olmayan turizm potensialıdır. Həmçinin ərazidə 250-dən çox mineral və müalicəvi əhəmiyyətli su mənbələrinin mövcudluğu, Duzdağ Fizioterapiya Xəstəxanası, Darıdağ Balneoloji Müalicəxanası muxtar respublikada turizmin inkişafı üçün geniş imkanlar yaradır. Ümumilikdə, muxtar respublikada mədəni, ekoloji, müalicə, istirahət, dini və digər turizm növlərinin inkişaf etdirilməsi və turizmin bu növləri əsasında keyfiyyətli, əhəmiyyətli ekskursiyalar aparmaq üçün lazımi şərait vardır. Naxçıvan

Muxtar Respublikasında 1 təbiət qoruğu, 1 milli park, 2 təbiət yasaqlığı, 1 tarixi-memarlıq qoruğu, 1 tarixi bədii qoruq, 2 ziyarətgah kompleksi, 2 tarixi-mədəniyyət qoruğu, 3 teatr, 21 muzey, filarmoniya mövcuddur.

Naxçıvan Muxtar Respublikada mədəni turizmin inkişafına yol açan və bu mövzuda ekskursiya təşkil etmək imkanı yaradan 1170-ə yaxın tarixi abidə (bunlardan bəziləri eyni zamanda dini turizm istiqamətində ekskursiyalar aparmaq üçün də əlverişlidir), 21 muzey mövcuddur. Bunlara Möminə Xatun, Yusif ibn Küseyir, İmamzadə, Gülüstən, Qarabağlar, Qudi xatun türbələrini, Heydər Əliyev Muzeyi, Naxçıvan Dövlət Tarix Muzeyi, C.Məmmədquluzadə adına Naxçıvan Muxtar Respublika Ədəbiyyat Muzeyi, Naxçıvan Dövlət Xalça Muzeyi, Açıq Səma Altında Muzey, Hüseyn Cavidin Ev Muzeyi, Cəmsid Naxçıvanskinin Ev Muzeyi, Cəlil Məmmədquluzadənin Ev Muzeyi, Xatirə Muzeyi və başqalarını nümunə göstərmək olar. Əlincə qalası, Gəmiqaya abidələri, Xudafərin körpüləri, Kültəpə, Oğlanqala abidələri tarixi mövzuda, mineral sular, Duzdağ Fizioterapiya Mərkəzi, Darıdağ Balneoloji (arsenli su) Müalicəxanası, Badamlı Fizioterapiya Xəstəxanası müalicəvi, Batabat meşələri istirahət, yuxarıda adlarını qeyd etdiyim türbələrlə yanaşı, Əshabi-Kəhf piri dini mövzuda ekskursiyalar aparmaq imkanı yaradır.

Lakin Türkiyə və İranla həmsərhəd Naxçıvan Muxtar Respublikası keçmiş SSRİ-nin strateji bölgəsi olduğu üçün burada turizmin inkişafına imkan verilməmişdir. Məhz bu səbəblə dünyada çox mühüm əhəmiyyət kəsb edən bu sektor muxtar respublikada yeni-yeni formalaşmaqdadır. Müstəqilliyin ilk illərində yaranmış iqtisadi-siyasi problemlər həll edildikcə mövcud turizm potensialının işlənilməsi və inkişaf etdirilməsi aktual mövzuya çevrilmişdir. Son illərdə infrastrukturun yaxşılaşdırılması istiqamətində xeyli işlər görülmüş, şəhər və rayonlarda milli və müasir memarlığın nailiyyətlərini özündə cəmləşdirən istirahət parkları və bulaq-abidə kompleksləri istifadəyə verilmiş, müasir tələblərə cavab verən mehmanxanalar tikilmiş, yeni abidələr ucaldılmış, tarixi yaddaşı əks etdirən qədim memarlıq abidələri bərpa edilərək əvvəlki görkəmlərinə qaytarılmışdır. Həmçinin dünyada analoqu olmayan Duzdağ və Badamlı fizioterapiya xəstəxanaları və Darıdağ arsenli su müalicəxanası müasir tələblər səviyyəsində yenidən qurulmuşdur. Eyni zamanda 2008-ci ilin iyun ayında görkəmli açılış mərasimi ilə istifadəyə verilən Duzdağ Sanatoriya Kompleksində müayinə, müalicə və istirahət üçün hər cür şərait yaradılmışdır.

Naxçıvan Muxtar Respublikasında mövcud olan dini və milli xüsusiyyətləri özündə əks etdirən tarixi abidələr, rəngarəng təbiət mənzərələri, təmiz iqlim, mineral sular və onlar əsasında yaradılmış sanatoriya tipli müalicə mərkəzləri burada ekoturizmlə yanaşı, etnik və inanc turizminin də inkişafına geniş imkanlar verir.

Naxçıvan şəhərində aşağıdakı turizm-ekskursiya yerləri vardır:

1. Muzey ekskursiyaları – Naxçıvan şəhərində yerləşən muzeylərə ekskursiyalar təşkil etmək imkanı mövcuddur. Bu zaman əvvəldən müəyyən edil-

miş vaxtda və yerdə, məsələn, otel və ya mehmanxanada ekskursantlar ekskursiya rəhbəri tərəfindən qarşılanır və müəyyən olunmuş marşrut üzrə ekskursiyaya başlanılır. Ekskursiyaya başladıqda hər şeydən əvvəl Naxçıvan şəhəri haqqında qısa və konkret məlumat verilir ki, bu zaman şəhər haqqında ekskursiya mətni aşağıdakı məlumatları özündə əks etdirə bilər: “Naxçıvan Azərbaycanın qədim şəhərlərindən biridir və dəniz səviyyəsindən 1000 metr yüksəklikdə yerləşir. Naxçıvanın adının çəkildiyi ən erkən yazılı mənbə Ptolemeyin II əsrə aid əsəridir. XII-XIII əsrlərdə şəhər Eldənizlər dövlətinin paytaxtı olmuşdur. 1924-cü ilin fevralından etibarən NMR-in mərkəzinə çevrilmişdir. Şəhərdə müxtəlif turizm növlərinin, o cümlədən mədəni, tarixi, dini və s. turizmin inkişafı üçün potensial imkanlar mövcuddur. Şəhərdə mədəni turizm baxımından əhəmiyyətli olan muzeylər yerləşir...” Daha sonra muzey ekskursiyalarında marşrut üzrə müəyyən edilmiş muzeylərdən keçərək onları əyani şəkildə göstərmək və məlumat vermək nəzərdə tutulur. Aşağıda adlarını çəkdiyim muzeylərdə ekskursiyalar aparmaq mümkündür (onlar haqqında qeyd etdiyim məlumatlardan isə ekskursiya zamanı istifadə etmək olar).

Heydər Əliyev Muzeyi 1999-cu ildə yaradılmışdır və Heydər Əliyev prospekti 1-də yerləşir. Muzeydə ümummilli lider Heydər Əliyevin uşaqlıq və gənclik illərinə həsr olunmuş stendlər, Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Sədri işlədiyi dövrə aid (1991-1993) şəxsi sənəd və materiallar, məktub, qərar və sərəncamlar, Türkiyə Cümhuriyyəti və İran İslam Respublikası ilə əməkdaşlıq sahəsində imzaladığı müqavilələrin surətləri, Azərbaycan Respublikasının müxtəlif bölgələrində yaşayan vətəndaşların müraciətləri toplanmışdır. Burada Heydər Əliyevə məxsus şəxsi əşyalar da saxlanılır. Ümumilikdə muzeydə 2384 eksponat var. Muzeyin kitabxanasında ümummilli lider Heydər Əliyevin həyat və fəaliyyətini əks etdirən qəzet, jurnal, albom və kitablar toplanmışdır.

Naxçıvan Dövlət Tarix Muzeyi (ünvan: İstiqlal küçəsi, 9) 1924-cü ildə “Tarix-Etnoqrafiya” muzeyi kimi yaradılmışdır. Sonrakı illərdə Tarix-Ölkəşünaslıq muzeyi adlanmış muzey 1968-ci ildən etibarən indiki adını daşıyır. Naxçıvanın zəngin, qədim tarixi ilə bağlı 45000 eksponat Naxçıvan Dövlət Tarix Muzeyində qorunub saxlanılır. Ekspozisiya əsasən 3 qədim, orta əsrlər və müasir dövrü əhatə edir. Muzey 10 şöbədən ibarətdir. Burada müxtəlif çeşidli əmək alətləri, paleolit və neolit dövrünün əşyaları, dən daşları, obsidiandan lövhələr, daş çəkiclər, sümük bizlər, Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisində aşkar olunan mis və gümüş pullar, orta əsrlərin məşhur memarlarından olmuş Əcəmi Əbubəkr oğlu Naxçıvaninin inşa etdiyi möhtəşəm Möminə Xatın, Yusif Küseyir oğlu türbəsinə və başqa memarlıq abidələrinə dair şəkili materiallar, dekorativ tətbiqi sənətə aid xalçaçılıq, zərgərlik, misgərlik, dulusçuluq və naqqaşlıq nümunələri, xalq ustalarının gözəl əl işləri sərgilənir.

C.Məmmədquluzadə adına Naxçıvan Muxtar Respublika Ədəbiyyat Muzeyi (ünvan: Nizami küçəsi, 19) 1966-cı ildə yaradılmışdır. 19200 eksponatı var. Fondunda çoxəsrlik Azərbaycan Ədəbiyyatı tarixini əks etdirən qiymətli əl-

yazmaları, tətbiqi və təsviri sənət nümunələri, qədim və müasir kitablar, qəzet və jurnallar, xatirə əşyaları və digər muzey materialları mühafizə olunur. Ekspozisiyada klassik Azərbaycan ədəbiyyatının və müasir Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrinə, Naxçıvan torpağının yetirdiyi şair və yazıçıların, sənətşünasların yaradıcılığına geniş yer verilmişdir. Ekspozisiyada və fondada Azərbaycanın fırça ustalarının müxtəlif janrlarda yaratdıqları boyakarlıq və heykəltəraşlıq əsərləri, Naxçıvan teatrının tarixinə aid sənədlər – afişalar, proqramlar, tamaşa eskizləri, görkəmli teatr sənətkarlarının yaradıcılığını əks etdirən fotoşəkillər də nümayiş etdirilir. Muzeyin Şərur rayonunda Cəlilkənd filialı fəaliyyət göstərir. Burada görkəmli Azərbaycan yazıçısı Cəlil Məmmədquluzadəyə aid sənəd, foto materiallar və şəxsi əşyalar nümayiş etdirilir.

Naxçıvan Dövlət Xalça Muzeyi 1998-ci ildə yaradılmışdır. Naxçıvan şəhərində Xan dikindəki (Qala məhəlləsi) 200 illik tarixə malik Xan sarayında yerləşir. Muzeydə 3700-dən artıq eksponat var ki, bunların 305-i xalçadır. Muzeyin 8 zalından 2-si Naxçıvan xanlarına həsr olunub. Naxçıvan Dövlət Xalça Muzeyində bütün xalça növlərinin – xovlu və xovsuz kilim, sumax, vərni, şəddə, palaz, cecim və s. xalça məmulatlarının (məfrəş, heybə, çanta, torba, xurcun, örkən və s) nümunələri nümayiş etdirilir. Muzeydə Gəncə-Qazax, Quba-Şirvan, Qarabağ, Təbriz-Naxçıvan xalçaçılıq məktəblərinə məxsus XVIII-XIX əsrlərə aid xalça nümunələri saxlanılır. Ümummilli lider Heydər Əliyevin portreti əks olunmuş xalça (müəllifi professor Kamil Əliyevdir) muzeyin ən nadir eksponatlarındandır. Muzeydə məişət əşyaları – mis məcməyilər, saxsı və çini qablar, qədim kişi və qadın milli geyimləri də nümayiş etdirilir. Burada xalqımızın Atabəylər dövrü tarixinə dair dəyərli materiallar vardır.

Açıq Səma Altında Muzey (ünvan: Əcəmi seyrəngahı) 2002-ci ildə yaradılmışdır. Naxçıvan şəhərindəki Əcəmi Seyrəngahında yerləşir. 222 eksponatı var. Burada Naxçıvan Muxtar Respublikasının ərazisindən tapılan müxtəlif dövrlərə aid maddi-mədəniyyət nümunələri – daşdan düzəldilmiş qoç heykəlləri, daş kitabələr, müxtəlif daş fiqurlar, qəbirüstü sənduqələr və s. mühafizə və nümayiş olunur (1, s. 120).

Hüseyn Cavidin Ev Muzeyi (Hüseyn Cavid küçəsi, 4) 1981-ci ildə romantik Azərbaycan ədəbiyyatının banisi Hüseyn Cavidin doğulduğu Əlixan məhəlləsindəki evdə təşkil olunmuşdur. Fondunda 6824 eksponat toplanmışdır. Onların arasında Hüseyn Cavidin həyat və yaradıcılığını əks etdirən fotoşəkillər, əsərlərinin ilk nəşrləri, üzərində şairin avtoqrafı olan əsərləri, tamaşaya qoyulmuş dram əsərlərinin afişa və proqramları, müxtəlif xatirə və ev əşyaları və s. var. Ekspozisiyada cavidsünasların tədqiqat əsərləri, xatirələri də nümayiş etdirilir. Burada Hüseyn Cavidin və onun ailə üzvlərinin büstləri qoyulub (1, s. 190).

Cəmşid Naxçıvanskinin Ev Muzeyi (ünvan: Atatürk küçəsi, 6) 1981-ci ildə Kəngərli xanları nəslinin nümayəndəsi, Azərbaycan atıcı diviziyasının komandiri general Cəmşid Naxçıvanskinin anadan olmasının 85 illiyi ilə əlaqədar

onun yaşadığı evdə yaradılmışdır. Muzeydə C.Naxçıvanskiyin həyat və fəaliyyətini əks etdirən fotoşəkillər, orden və medallar, müxtəlif sənədlər, kitablar, məktub və əlyazmalar, şəxsi və ev əşyaları və s., ümumiyyətlə 5229 eksponat nümayiş etdirilir. Bunların içərisində C.Naxçıvanskiyə, Azərbaycan atıcı diviziyasının tarixinə, keçdiyi döyüş yoluna həsr olunmuş məqalələr, kitablar və s. xüsusi yer tutur.

Cəlil Məmmədquluzadənin Ev Muzeyi (ünvan: Ağamalıoğlu küçəsi, döngə 2) 1999-cu ildə Naxçıvan şəhərində Cəlil Məmmədquluzadənin doğulduğu, uşaqlıq və gənclik illərini keçirdiyi evdə yaradılmışdır. Muzeydə böyük ədibin həyat və yaradıcılığına aid 968 eksponat nümayiş etdirilir. Cəlil Məmmədquluzadə və onun ailəsinə məxsus şəxsi məişət əşyaları, o cümlədən yazıçının əsərləri, onun müasirlərinə aid sənədlər və s. muzeyin eksponatları sırasındadır (1, s. 305).

Bəhruz Kəngərli Muzeyi (ünvan: Atatürk küçəsi, 75) – Azərbaycan rəsamlıq sənətinin görkəmli nümayəndələrindən biri, təsviri sənətimizdə realist dəzgah boyakarlığının banisi Bəhruz Kəngərlinin xatirəsini əbədləşdirmək məqsədilə 2002-ci ildə Naxçıvan şəhərində Bəhruz Kəngərlinin ev muzeyi yaradılmışdır. Burada 361 eksponat qorunub saxlanılır və nümayiş etdirilir ki, bunların da 56-sı rəssamın əsərlərinin orijinalı, qalanları isə əsərlərinin fotosurətlərindən, habelə ailəsi, həyat və fəaliyyəti ilə bağlı sənədlərdən, məişət əşyalarından və digər materiallardan ibarətdir. Xəstəliyi ilə əlaqədar qısa ömür sürmüş və cəmi 7 il yaradıcılıq fəaliyyəti ilə məşğul olmaq imkanı qazanmış Bəhruz Kəngərli 2000-ə qədər rəsm əsəri yaratmışdır.

2. Dini və mədəni mövzuda ekskursiyalar. Naxçıvan şəhərində yerləşən türbə və məqbərələr burada dini mövzulu ekskursiyalar aparmağa imkan verir. Bu ekskursiyalarda obyektlər əyani olaraq göstərilir və onlar haqqında konkret məlumatlar verilir. Naxçıvan şəhəri ərazisində yerləşən və ekskursiya imkanı olan türbə, məscid və məqbərələrə aşağıdakılar aiddir:

Möminə Xatun Türbəsi 1186-cı ildə Əcəmi Naxçıvani tərəfindən Azərbaycan Atabəylər dövlətinin banisi Şəmsəddin Eldənizin xanımı Möminə xatunun şərəfinə ucaldılmış türbə Naxçıvan şəhərində yerləşir. Azərbaycan milli memarlığının möhtəşəm abidələrindən biri olan Möminə xatun türbəsi eyni zamanda ümumşərq memarlığının da nadir nümunələrindən biri hesab olunur. Ümumi hündürlüyü 34 m olan türbə yeraltı (sərdabə) və yerüstü hissələrdən ibarətdir. Sərdabə hissəsi planda 10 bucaqlıdır. Bəzi tədqiqatçılara görə, sərdabədə Atabəylər dövlətinin qurucusu Şəmsəddin Eldəniz, onun xanımı Möminə xatun və oğlu Məhəmməd Cahan Pəhləvan dəfn olunmuşdur. Sərdabə orijinal quruluşlu olub, bədii baxımdan zəngin tərtibata malikdir. Mərkəzdə yerləşmiş sütundan onbucaqlının hər küncünə doğru bir tağ salınmışdır. Türbə sərdabəsindəki bu quruluş sonralar Qərbdə, qotika memarlığında tətbiq edilmişdir. Türbənin yerüstü hissəsi xaricdən 10 guşəli (bütün tərəfləri kufi kitabələrlə haşıylənmişdir), daxildən isə dairəvidir. Türbə günbəzinin daxilində xəlifələrin adı

yazılmış dörd dairəvi medalyon var. Abidənin baştağında kufi xətti ilə bu sözlər yazılmışdır: – “Biz gedirik, ancaq qalır ruzigar. Biz ölürük, əsər qalır yadigar”. Türbə əvvəlki dövrlərə nisbətən mürəkkəb quruluşlu həndəsi ornamentlərlə kompozisiyaya daxil edilmiş firuzəyi kaşılarla daha da zənginləşdirilmişdir. Kompozisiyaya, yetkinliyə, ayrıntılarının incə, zərif işlənməsinə və memarlıq həllinə görə türbə orta əsrlər memarlıq sənətinin şah əsərlərindən sayılır. Əfsuslar olsun ki, Möminə Xatun türbəsinin yanındakı monumental tikililər, möhtəşəm Came məscidi, məktəblər, mədrəsələr və s. dövrümüzə qədər gəlib çatmamışdır.

Nuh Türbəsi Naxçıvan şəhərinin cənub tərəfində Köhnəqala adlanan ərazidə VIII-XII əsrlərə aid memarlıq abidəsidir. K.A.Nikitinin “Naxçıvan şəhəri və Naxçıvan qəzası” adlı məqaləsində Həzrəti Nuh Peyğəmbərin buradakı məzarı və türbəsi aşağıdakı kimi təsvir olunmuşdur: “Nuhun qəbri Naxçıvan şəhərinin cənub tərəfində, qədim qalanın qalıqlarının yaxınlığında yerləşir. Məzarın hazırkı görkəmi 8-ci yüzillikdə bərpa edilmişdir. İndiki görkəmdə məzar yerdən qalxan, çox da böyük olmayan türbəni xatırladır. Əvvəlcə burada məbəd olmuş, sonra uçub dağılmışdır. Hazırkı türbə keçmiş məbədin aşağı mərtəbəsinin qalıqlarından ibarətdir. Məbədin pilləkənlərlə aşağı düşmək tələb olunan interyeri dairəvi, ortadan daş dirəklə möhkəmləndirilmiş, sərdabə tipindədir. Rəvayətə görə, həmin dirəyin altında Nuhun cənazəsi yerləşir. Sərdabədə obrazların və bəzəklərin təsviri yoxdur. Sərdabənin divarları ağardılmış, səyyahların və ibadətə gələn zəvvarların müxtəlif dillərdə olan adları ilə yazılıb doldurulmuşdur”.

Naxçıvanda Nuhun qəbri ilə bağlı xeyli əfsanələr var. Əfsanəyə görə dünya tufanı zamanı Həzrəti Nuh peyğəmbərin gəmisi Naxçıvan ərazisindəki İlandağa toxunmuş, Qapıcıq zirvəsinə yaxın dağ ətəyində lövbər salmışdır. Həmin yerin Gəmiqaya adlandırılması, bu ərazidə Nəbi yurdu adlanan yaylaq yerinin və yaxınlıqda “Nuhdaban” adlanan qədim yaşayış məskəninin mövcud olması əfsanədə öz əksini tapan mətləblərin gerçəkliyə uyğunluğunu ehtimal etməyə əsas verir. Həzrəti Nuh peyğəmbərlə bağlı rəvayətlərdə hətta onun özünün və bacısının məzarlarının Naxçıvan şəhərində olması barədə məlumatlar öz əksini tapmışdır. Nuhun türbəsinin Naxçıvanda olması haqqında İ.Şopen, Dyubua de Monpere, K.A.Nikitin, V.M.Sısoyev və digər tədqiqatçılar məlumat vermişlər.

Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Sədri Vasif Talıbovun “Nuh peyğəmbərin Naxçıvan şəhərindəki məzarüstü türbəsinin bərpa edilməsi haqqında” 2006-cı il 28 iyun tarixli Sərəncamı əsasında 2007-2008-ci illərdə qədim abidə tarixi mənbələr nəzərə alınmaqla yenidən bərpa olunmuş, ərazidə geniş abadlıq və yenidənqurma işləri aparılmışdır.

Yusif Küseyir oğlu türbəsi Naxçıvan şəhərində yerləşən memarlıq abidəsi xalq arasında Atababa türbəsi də adlanır. Türbənin üzərindəki kitabədə onun 1162-ci ildə memar Əcəmi Naxçıvani tərəfindən tikildiyi və orada dəfn olunmuş şəxsin Yusif Küseyir oğlu olduğu göstərilmişdir. Abidənin gövdəsin-

dəki frizdə kufi xətlə Qurani-Kərimdən ayələr yazılmışdır. Türbə yeraltı hissədən və səkkizbucaqlı yerüstü gövdədən ibarətdir. Yeraltı hissə türbənin sərdabəsi, yerüstü hissə isə xatirə abidəsi olub, monumental xarakterlidir. Səkkizüzlü türbənin çıxıntılı dayaqqlar şəklində olan tilləri sadə hörgülü kərpicdən tikilmişdir. Binaanın qəfəsəsini təşkil edən bu qurğuların arasındakı sahələr (türbənin səthləri) həndəsi ornamentli tavalarla üzlənmiş, ayrı-ayrı səthlər müstəqil motivli naxışlarla işlənmişdir. Ornamentlər kiçik kərpiclərdən quraşdırılmış, gəc məhlulu ilə tava şəklində birləşdirilərək səthlərə bərkidilmişdir. Türbənin qərbə baxan səthi digər səthlərdən fərqli olaraq, giriş baştağı şəklində tərtib edilmişdir. Ornament bəzəkləri tikilinin memarlıq formaları ilə həmahəngdir. Abidənin ikiqat örtüyünün daxili günbəzi isə piramida şəklindədir. Sərdabə ilə yerüstü hissə arasındakı günbəz də çatma tağlıdır. Kompozisiyasına, tektonik aydınlığına, hissələrinin mütənasibliyinə, mühəndis quruluşunun səviyyəsinə görə türbə yüksək bədii memarlıq nümunəsidir.

Naxçıvan Cümə Məscidi memarlıq-konstruktiv quruluşuna görə XVIII əsrə aid edilir. Giriş qapısının baş tərəfində kitabə qoyulmuşdur. Əvvəli dini mətndən ibarət olan gözəl nəstəliq xətti ilə ərəb və fars dillərində mərmər lövhə (87x57 sm) üzərində həkk edilmiş kitabədə deyilir ki, bu Cəfəriyyə məscidi 1311-ci ildə (1894) naxçıvanlı mərhum Hacı Novruzun oğlu Xeyrül-Hac Məhəmməd Cəfər ağanın səyi ilə bərpa edilmişdir. Həmçinin kitabədə Hacı Məhəmməd Cəfər ağanın məscidin məsrəflərini ödəməkdən və mücavirlərdən ötrü çay yuxarısında 2 dükan ayırdığı da qeyd olunmuşdur. “Çay yuxarısında” – deyərkən vaxtilə şimal-şərqdən axaraq, cənub-qərbdə Araza qovuşan və Naxçıvan şəhərinin ortasından keçən Bazar çayı nəzərdə tutulur. Bu çay 20-ci yüzilliyin 60-cı illərində Naxçıvan şəhərinin içərisindən axırdı. 60-cı illərdə çayın üstü beton plitələrlə örtüldü və görünməz oldu. Kitabədə məscidin memarı özünü “əgər məndən sonra məscidin memarını axtarsalar, səkkizinci imamdan sonrakı adla adlanıram”, – deyə təqdim etmişdir. Məlumdur ki, şialərin səkkizinci imamı Rza, doqquzuncu imamı isə Məhəmməd Təqidir. Deməli, məscidin memarının adı Məhəmməd Təqi imiş. Kitabə vasitəsilə başqa mənbələrdən məlum olmayan iki görkəmli sənətkarın adı elmi dövriyyəyə daxil edilmişdir. Onlardan biri məscidin memarı Məhəmməd Təqi (həmçinin, o, kitabənin mətnini mərmər lövhə üzərində yazmışdır), ikincisi isə kitabəni həkk edən Məhəmməd Salehdir. Məscidin ümumi sahəsi təqribən 1000 m²-dir. Bir minarəlidir. 1918-ci ildə ermənilər Naxçıvanda yerli əhaliyə qarşı soyqırım tətbiq edərkən top atəşi ilə minarəni zədələmişlər. Sonralar minarə bərpa olunmuşdur. Sovet hakimiyyəti illərində Naxçıvan şəhərində, ümumiyyətlə, muxtar respublikada fəaliyyət göstərən yeganə məscid olmuşdur. 2007-2008-ci illərdə məsciddə əsaslı bərpa və yenidənqurma işləri aparılmışdır.

İmamzadə Kompleksi Naxçıvan şəhərinin cənub-şərq hissəsində memarlıq abidəsidir. XVI-XVIII əsrlərdə formalaşmışdır. 3 binadan ibarətdir. Kompleksin özəyini planda kvadrat şəkilli, xarici görünüşünü isə kubik formalı

qülləvarı türbələrədən gələn dairəvi gövdənin qovuşduğu kompozisiya-türbə təşkil edir (bax İmamzadə türbəsi). Türbəyə bitişən, nisbətən böyük həcmə malik və qərbdən giriş qapısı olan bina kompleksin mərkəz hissəsini təşkil edir. Keçən yüzilliyin 20-ci illərində Naxçıvanda olan rus alimi V.M.Sısoyevin yazdığına görə, kompleksin bu hissəsi Naxçıvan xanlarının məqbərəsi hesab edilirmiş. Alimin şəhadətinə görə burada Abbasqulu xanın hicri 1337-ci ildə (1918) vəfat etmiş oğlu Mustafaqulu xan Naxçıvanskinin qəbri varmış. Ancaq bu və orada olan digər qəbirlər zaman keçdikcə dağılmış və məhv olmuşlar. Kompleksdən azca aralı şimal tərəfdə başqa bir türbə vardır. Bişmiş kərpicdən inşa edilən bu türbə aşağıdan kvadratşəkilli götürülərək yuxarıda çoxbucaqlı şəkildə inşa olunmuş, üstü günbəzlə örtülmüşdür. Kompleksə daxil olan başqa tikililərlə müqayisədə bu türbə yaxşı vəziyyətdə qalmışdır. Ancaq onun içərisində heç bir qəbir və xatirə kitabəsi qalmadığından təyinatı aydınlaşdırılmamışdır. İmamzadə kompleksinə daxil olan binalar bir-biri ilə yarıqda olub, bitkin memarlıq ansamblı yaratmışdır. Kompleksin ətrafında orta əsrlərə aid qəbiristanlıq olmuşdur. Zaman keçdikcə buradakı qəbirlərin bir hissəsi dağılmış, bir hissəsi isə indiyədək qalmaqdadır. Orada torpağın altından aşkar edilmiş XVI əsrə aid məzar kitabələri tədqiq edilmişdir. Burada bişmiş kərpicdən hörülmüş tağvarı sərdəblərə təsadüf olunmuşdur. Zaman keçdikcə nekropolun yeri dəyişmiş və abidənin yaxınlığındakı təpəyə keçmişdir. Orta əsrlərdə ərazidə fəaliyyət göstərən bəzi sufi təriqətlərinin üzvləri kompleksdən bir müddət özlərinin yaşayış, ibadət və zikir yeri-xanəgah kimi istifadə etmişlər. Ümumiyyətlə, bu cür komplekslərin səciyyəvi xüsusiyyəti əvvəllər mövcud olmuş dəfn tikililərinin təmir, bərpa və yenidənqurma yolu ilə abadlaşdırılmasından və bərpa olunmuş məqbərəyə bitişik məscid, təkyə və digər xidmət otaqları tikilməsi yolu ilə dini kompleksin yaranmasından ibarətdir. Ərazimizdə XVII-XVIII əsrlərdə fəaliyyət göstərən sufi təriqətləri mənsubları mövcud imamzadələrdən yaşayış, ibadət və zikir yeri kimi istifadə etdiklərindən həmin dövrlərdə bölgədə xanəgahlar inşa edilməmişdir. Memarlıq kompleksi 2004-cü ildə əsaslı şəkildə təmir olunaraq yenidən bərpa edilmişdir.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Naxçıvan şəhəri ərazisində həmçinin istehsalat-iqtisadiyyat, sənətsüənəslilik ekskursiyaları aparmaq imkanları da mövcuddur və bu istiqamətdə işlərin görülməsi burada turizmin inkişafına təkan verəcəkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Naxçıvan Ensiklopediyası. Bakı, 2002, 594 s.
2. Bağirov F. Naxçıvanın təbii sərvətləri. Naxçıvan: Az. TU-nun mətbəəsi, 2008, 197 s.
3. Hacıyev İ. Naxçıvan Muxtar Respublikasının ictimai siyasi həyatı, sosial-iqtisadi və mədəni inkişafı. Naxçıvan, 2011, 271 s.
4. <http://www.nakhchivan.az>

Турал Мамедов

ВОЗМОЖНОСТИ ТУРИСТИЧЕСКИХ ЭКСКУРСИЙ В НАХЧЫВАНСКОЙ АВТОНОМНОЙ РЕСПУБЛИКЕ

Имеющиеся в Нахчыванской Автономной Республике исторические памятники, отражающие в себе религиозные и национальные особенности, красочные пейзажи, благоприятный климат, минеральные воды и созданные на их основе лечебные центры санаторного типа – дают широкие возможности для развития здесь наряду с экологическим, этнического туризма и паломничества. Географическое положение, своеобразный климат, фауна и флора, древние памятники истории и культуры Нахчыванской Автономной Республики создают благоприятные условия для развития туризма. Исторические и природные памятники, являющиеся наследием древних времен, – мавзолеи Момине хатун, Гарабаглар, Юсифа Кюсейир оглу, Гюлистан, сохранившие память столетий Восточный платан, железные и тутовые деревья, возраст которых более 800 лет, отражающие в себе историческую память места первого поселения древних людей – Гемигая, пещера Килит, символ величия и непобедимости этих мест – Крепость Алинджа, выделяющаяся своей грандиозностью гора Иландаг, единственные в своем роде памятники природы Бабек гала, озеро Гёк-гёль, Асхаби-Кеф и тыс-ячи памятников искусства – все это не имеющий аналога туристический потенциал Нахчыванского края.

Ключевые слова: климат, фауна, флора, этнический туризм, паломничество.

Tural Mammadov

POSSIBILITIES OF TOURIST EXCURSIONS IN NAKHCHIVAN AUTONOMOUS REPUBLIC

The historical monuments available in Nakhchivan Autonomous Republic, reflecting religious and national features, colorful landscapes, clean climate, mineral waters and created on its basis medical centers of sanatorium type give ample opportunities for development here coupled with ecological, ethnic and pilgrimage tourism. The geographical position, original climate, fauna and flora, ancient monuments of history and culture of Nakhchivan Autonomous Republic create favorable conditions for development of tourism. The historical and natural monuments, which are heritage of ancient times, – mausoleums of Momine Khatun, Garabaglar, Yusif Kuseyir ogly, Gulistan; remained in the course of centuries East plane tree, argan and mulberry trees, which are more than 800 years old; Gemigaya, the cave of Kilit – places of first settlement of ancient people reflected in itself historical memory; the Fortress of Alindzha as the symbol of greatness and invincibility of these places, the mountain of Ilandag, notable for its grandness, unique nature monuments – Babek Castle, Blue-lake region, Ashabi-Kahf and thousand monuments of art – all these are without analog tourist potential of the Nakhchivan land.

Key words: climate, fauna, flora, ethnyc tourism, pilgrimage.

(Redaksiya heyətinin üzvü, prof. A.İ.Şirəliyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

GÜNEL MƏLİKLİ

Bakı Dövlət Universiteti
guneldoktorant@gmail.com

SOSIAL SIYASƏTİN MAHİYYƏTİ VƏ ROLU

Sosial siyasət ümumiyyətlə sosial prosesləri tənzimləyən mexanizmdir. Məqalədə sosial siyasətin formalaşma mərhələləri bəhs olunur və sosial siyasətin əsas məqsədləri konkret göstərilir. Bununla belə sosial təminatın ünvanlı xarakteri və sosial sferada dəyişikliklərinin əsas məqsədləri işıqlandırılır.

Açar sözlər: *sosial siyasət, sosial rifah, sosial və maddi tələbat, vətəndaşların hüquq və azadlıqları.*

Məlumdur ki, mövcud fəlsəfi-sosioloji ədəbiyyatda sosial siyasətin mahiyyətinə dair bir-birinə oxşar və qismən fərqli mülahizələrə təsadüf olunur. Həmin mülahizələrdən daha səciyyəvi olanı bundan ibarətdir ki, “sosial siyasət dövlətin və digər subyektlərin əhalinin həyat şəraitinin və şəxsiyyətlərarası münasibətlərin formalaşdırılması sahəsində məqsədyönlü fəaliyyətidir. Bu tərifdə sosial siyasətin bəzi mühüm məqamları düzgün qeyd edilir. Şübhəsiz, əhalinin həyat şəraitinin, yaşayış səviyyəsinin yüksəldilməsi, şəxsiyyətin ahəngdar inkişafının və şəxsiyyətlərarası münasibətlərin zəmininin yaradılması sosial siyasətin başlıca istiqamətlərindəndir. Sosial siyasət həqiqətən nəinki sosial-iqtisadi siyasətin, eləcə də cəmiyyətin mənəvi inkişafına istiqamətlənən mədəniyyət sahəsindəki siyasətin və siyasi sistemin inkişafını nəzərdə tutan xüsusi siyasi sferada siyasətin əhəmiyyətli tərifidir, aspektidir. Sosial siyasətin məqsədi olan sosial tərəqqi adamların maddi həyat şəraitinin yaxşılaşdırılmasını və mədəni sərvətlərə daha yaxından qovuşmasını nəzərdə tutur (1 s. 256, 257).

Sosial siyasətin xarakteri və məzmununu müəyyən edən amillərdən həlledicisi siyasi rejimin mahiyyəti və rəsmi ideologiyadır. Demografik xidmət, səhiyyə, sosial təminat, idmanın inkişafı kimi sahələr bir tərəfdən sosial siyasətin diferensiasiyalı istiqamətinin həyata keçirilməsinə zəmin yaradır, digər tərəfdən həyat tərz, həyat səviyyəsi, həyat keyfiyyəti və s. barədə hökumətə informasiya verilməsini təmin edir. Bir sözlə, sosial siyasət cəmiyyətin sosial inkişafının idarə olunmasına, adamların maddi və mədəni tələbatının təmin edilməsinə və

cəmiyyətin sosial diferensiasiyası prosesinin tənzimlənməsinə istiqamətlənən fəaliyyətdir (1 s. 260).

Sosial siyasətin əsas məqsədi hər bir əmək qabiliyyətli insana öz əməyi və qabiliyyəti sayəsində özünü və ailəsini maddi cəhətdən təmin etməyə şərait yaradılması, bir sözlə, ölkə vətəndaşların həyat səviyyəsinin yüksəldilməsidir. Həmçinin bunlarla bərabər dövlət təqaüdcülər, əmək qabiliyyətli olmayan vətəndaşlar üçün şərait yaradır.

Sosial sferada dəyişiklər sosial müdafiəyə ehtiyacı olan təbəqələrin dövlət tərəfindən müdafiəsinin təmin edilməsi, tibbi xidmət və ümumi təhsilin keyfiyyətinin təmin edilməsi; xidmətlərin təklifi sahəsində yüksək keyfiyyətin və geniş seçim imkanlarının təmin edilməsi kimi proseslər nəzərdə tutulur.

İslahatın bütün mərhələləri dövründə hökumətin əsas məqsədlərə çatmaq üçün həyata keçirdiyi fəal sosial siyasətin əsas istiqamətləri aşağıdakıları əhatə edir:

1. əhalinin sosial müdafiəsi üzrə tədbirlərin gücləndirilməsi, kəskin sosial təbəqələşməyə yol verilməməsi;
2. əhalinin gəlirlərinin tənzimlənməsi;
3. əhalinin sosial cəhətdən daha aztəminatlı, zəif qruplarına ünvanlı yardım göstərilməsi;
4. məşğulluğun təmin edilməsi və iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində struktur dəyişikliklərinin həyata keçirilməsi ilə bağlı işsiz qalmış insanların əmək və maddi təminatının təşkili;
5. sosial sahələr üzrə islahatların həyata keçirilməsi;
6. ölkənin demoqrafik vəziyyətinin normallaşdırılması;
7. sosial əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsi;
8. yoxsulluğun azaldılması (2, s. 45).

Siyasətin bu istiqamətləri arasında növbəlilik özünü məhz islahatın mərhələlərində büruzə verir. Böhran mərhələsində ən vacib əsas tədbirlər sırasına əhalinin müdafiəyə daha çox ehtiyacı olan təbəqələrinin (təqaüdcülər, əlillər, aztəminatlı və çoxuşaqlı ailələr, qaçqınlar) sosial müdafiəsi daxildir. Böhrandan çıxış məqsədilə sosial sferanın inkişafı üçün şərait yaradılması, demoqrafik vəziyyətin sabitləşdirilməsi ön plana çıxır.

Uşağın yaşı və ailənin maddi vəziyyətini nəzərə almaqla diferensiallaşdırılmış köməyin göstərilməsi dövlət tərəfindən nəzərdə tutulur.

Əhalinin sosial cəhətdən daha təminatlı təbəqə və qruplarına ünvanlı yardımın göstərilməsi hökumətin həyata keçirəcəyi sosial siyasətin başlıca istiqamətlərindən biridir.

Sosial təqaüd alan əmək qabiliyyəti olmayan vətəndaş və əlillər üçün onların gəlirlərinin indeksləşdirilməsi mexanizmi tətbiq edilir. Tənha və köməkətsiz təqaüdcülər sosial təminat xidmətinin himayəsi altındadır. Protez-ortopedik sənayenin modernləşməsi tədbirinin dövlət siyasətinin həyata keçirilməsi prinsipinə daxildir.

Sosial tələbatlar üzrə məsrəflərin maliyyələşdirilməsinin əğırlıq mərkəzinin dövlət büdcəsindən vətəndaşların və hüquqi şəxslərin üzərinə düşməsi aşağıdakıların formalaşmasına imkan yaradır:

1. dövlət təminatının ölkənin həqiqətən bu təminata ehtiyacı olan təbəqəsinə göstərilməsi dəqiq müəyyən edilir. Bu istiqamətdə təminatın ünvanlı olması təmin olunur;

2. vətəndaşların xüsusi əmanətlərindən və yığımlarından daxili investisiya qoyuluşu mənbələrindən biri kimi səmərəli surətdə istifadə edilir. Bunun üçün ilk növbədə əhalini banklara olan inamının qaytarılması məqsədilə 1 yanvar 1992-ci il tarixə olan əmanətlərin müddətli indeksləşdirilməklə sahiblərinə qaytarılmasına nail olunur (3, s. 27).

Əhalinin gəlirlərinin tənzimlənməsi üzrə dövlət siyasətinin əsas prinsiplərinə əmək və sahibkarlıq fəaliyyətinin stimullaşdırılması, əhalinin gəlirlərinin liberallaşdırılması ilə pul tədavülünün sabitləşdirilməsi kimi proseslər daxildir.

Hökumət sosial təminat üzrə islahatlarını üçsəviyyəli sosial təminat sisteminin qurulması prinsiplərinə əsaslanaraq həyata keçirir:

I səviyyə (baza) dövlət büdcəsi hesabına maliyyələşdirilən sosial təminat bu, dövlət tərəfindən minimum həyat səviyyəsini ödəyə biləcək məbləğdə əmək qabiliyyəti olmayan bütün vətəndaşlara verilir. Uşaqlıqdan əlil və s. kimi ayrı-ayrı təqaüdçü kateqoriyalar üçün sosial təqaüdə xüsusi əlavələr də nəzərdə tutur. Hərbi qulluqçular və hüquq mühafizə orqanlarının işçiləri də dövlət büdcəsi hesabına təqaüd almaq hüququna malikdirlər.

II səviyyə (əsas) dövlət pensiya fondu və sosial-sığorta tədiyyələri hesabına maliyyələşdirilən sosial-sığorta təminatı belə təqaüdlər həmin fondlarla şəxsi sığorta müqavilələri bağlayanlara verilir;

III səviyyə (əlavə) – qeyri-dövlət pensiya və sığorta fondları hesabına maliyyələşdirilən xüsusi (fərdi) təqaüdlər (4, s. 12).

Kütləvi işsizliyin mövcud olduğu dövrdə məşğulluq mərkəzlərinin səmərəli fəaliyyəti təmin edilirdi. İşsizlər üçün “Sığorta şəbəkəsi” prinsipi üzrə minimum standart müavinət sistemi yaradılır və işsizlərin qeydiyyatına alınması nəzərdə tutulur.

Əhalinin sosial müdafiəsi sahəsində qanunvericilik bazasının güclənməsi istiqamətində ən mühüm addımlardan biri də Heydər Əliyevin rəhbərliyi altında hazırlanan, Avropa dəyərlərinə, demokratiya və insan azadlığına söykənən, 1995-ci ilin 12 noyabrında ümumxalq səsverməsi ilə qəbul olunan müstəqil Azərbaycanın ilk Konstitusiyasında bu məsələnin təsbit olunması idi (5, s. 111).

Qaçqın və məcburi köçkünlərin sosial problemləri ilə bağlı bir sıra konkret məsələlər nəzərdə tutulur;

1. humanitar yardımın qəbul edilməsi və bölüşdürülməsi ilə məşğul olan orqanların fəaliyyətində tam aşkarlıq təmin edilir;

2. qaçqın və məcburi köçkünlər üçün nəzərdə tutulan sosial güzəştlərin çərçivəsi genişləndirilir, onlara verilən dövlət müavinəti minimum istehlak səviyyəsinə uyğunlaşdırılır;

3. kənd rayonlarında aqrar islahatların nəticəsindən asılı olmayaraq, məcburi köçkünlərə daimi yaşayış yerinə qayıdana qədər olan dövrdə uzunmüddətli istifadə üçün torpaq sahələri pulsuz icarəyə verilir.

İlham Əliyev son beş ildə imzaladığı fərman və sərəncamlarla, qəbul etdiyi pragmatik qərarlarla, habelə obyektiv reallıqdan irəli gələn addımları ilə ölkəmizin dinamik yüksəlişini təmin etməyi, həyata keçirdiyi islahatlarla inkişaf mexanizminin işləkliyinə nail olmağı bacardı. Buna münasibət göstərən respondentlər sorğu zamanı Azərbaycanın son beş ildə hansı istiqamətdə inkişafın düzgün getdiyini hesab edirlər (5, s. 16).

Əgər 2003-cü ildə büdcə gəlirləri 1 milyard 200 milyon manat təşkil edirdisə, 2004-cü ildə bu rəqəm 1 milyard 500 milyon manat, 2005-ci ildə 2 milyard 100 milyon manat, 2006-cı ildə 3 milyard 800 milyon manat olmuş, 2007-ci ildə 50%-dən də çox yüksələrək 6 milyard manatı ötmüşdür. 2008-ci ilin büdcəsinin 10 milyard manatı ötməsi də artım dinamikasının miqyasını əyani surətdə nümayiş etdirir (5, s. 17).

Növbəti illərdə dövlət başçısı tərəfindən verilən müvafiq fərman və sərəncamlarla daim əməkhaqlarının, pensiyaların, sosial müavinətlərin miqdarı artırılıb, əhalinin aztəminatlı təbəqəsinin sosial müdafiəsi daha gücləndirilib. Bununla bağlı önəmli məqamlardan biri də 2005-ci il may ayının 12-də Bakıda “Yoxsulluğun azaldılması və iqtisadi inkişaf üzrə Dövlət Proqramı”nın icrasına dair keçirilən illik konfransda Prezident İlham Əliyevin səsləndirdiyi fikirlər oldu: “Azərbaycanda heç kim yoxsulluq şəraitində yaşamamalıdır. Yoxsul insan olmamalıdır.” Bunun ardınca isə dövlət başçısı aztəminatlı əhalinin sosial müdafiəsinin daha da gücləndirilməsi məqsədilə 21 oktyabr 2005-ci il tarixdə “Ünvanlı dövlət sosial yardımı haqqında” qanunu imzaladı. Bu gün də belə yardımların verilməsi insanların aztəminatlı təbəqəsinin maddi rifah halının yüksəlməsində mühüm rol oynayır və ildən-ilə bu yardımın verilmə mexanizmi daha da təkmilləşdirilir. Ünvanlı sosial yardım təyin edilərkən yoxsulluğun mənfi nəticələrinin yüngülləşdirilməsi, bu yardımın real olaraq ehtiyaca uyğun müəyyən edilməsi və subyektin dəqiq seçilməsi vacib faktor kimi nəzərdə tutulur (6, s. 113).

008-ci il sentyabrın 15-də Prezident tərəfindən “2008-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında yoxsulluğun azaldılması və davamlı inkişaf Dövlət Proqramı” təsdiq edildi. Proqramın aşağıdakı əsas 9 strateji məqsədi müəyyənləşdirilib: makroiqtisadi sabitliyi saxlamaqla və qeyri-neft sektorunu tarazlı inkişaf etdirməklə davamlı iqtisadi artımın təmin edilməsi; əhalinin gəlir əldə etmək imkanlarının genişləndirilməsi, yoxsul əhalinin sayının əhəmiyyətli dərəcədə azalmasına nail olunması; səmərəli sosial müdafiə sistemini inkişaf etdirməklə yaşlı əhalinin, aztəminatlı ailələrin və sosial cəhətdən xüsusilə həssas qrupların sosial riskinin azaldılması; qaçqınların və məcburi köçkünlərin həyat şəraitinin yaxşılaşdırılması tədbirlərinin sistemli şəkildə davam etdirilməsi; təhsil və səhiyyə sahəsində əsas xidmətlərin keyfiyyətinin yüksəldilməsi və on-

ları əldə etmək üçün bərabər imkanların yaradılması; sosial infrastrukturun inkişaf etdirilməsi, kommunal xidmətlər sisteminin təkmilləşdirilməsi; ekoloji vəziyyətin yaxşılaşdırılması, ətraf mühitin davamlı idarə olunmasının təmin edilməsi; gender bərabərliyinin dəstəklənməsi; institusional islahatların davam etdirilməsi və dövlət idarəetməsinin təkmilləşdirilməsi (7, s. 450-451).

Prezident İlham Əliyevin sosial siyasətində nəticəyə deyil, problemləri yaradan səbəblərə qarşı mübarizəyə diqqət yetirilir və bu səbəbləri aradan qaldırmaq üçün tədbirlər həyata keçirilir, müvafiq dövlət proqramları qəbul olunur. Problemlərə bu cür kompleks yanaşma, onları doğuran səbəblərin aradan qaldırılması mümkün neqativ nəticələrin baş verməsinin də qarşısını alır (7, s. 443).

ƏDƏBİYYAT

1. Əfəndiyev M., Şirinov A. Sosiologiyanın nəzəri problemləri. Bakı, 2001, 514 s.
2. Əliyev A. Azərbaycanda əhəlinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsinin aktual problemləri. Bakı: Səda, 2000, 225 s.
3. Əlirzayev Ə.Q. İslahatlar və sürətlənmə strategiyası şəraitində Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişaf problemləri: təcrübə, meyillər və perspektiv istiqamətlər. Bakı: Adiloğlu, 2005, 537 s.
4. Abbasov İ. Ərzaq təhlükəsizliyi və kənd təsərrüfatının prioritet istiqamətləri. Bakı, Elm və Təhsil, 2010, 592 s.
5. İlham Əliyevin 5 illik Prezidentlik Fəaliyyəti və Azərbaycanda Vətəndaş Cəmiyyəti – Azərbaycanda Vətəndaş Cəmiyyətinin İnkişafına Yardım Assosiasiyası: Sosioloji tədqiqat noyabr-dekabr, 2008. Bakı, 2009. 188 s.
6. İnkişafın Azərbaycan Modeli: Bakı, 2011. İdeya rəhbəri və ön sözün müəllifi: Ramiz Mehdiyev; buraxılışa məsul Bəxtiyar Sadiqov. 204 s.
7. Müasir Azərbaycan dövrün baxışında: I c., Bakı, "Azərbaycan" qəzetinin redaksiyası, 2011 / buraxılışa məsul Bəxtiyar Sadiqov. 528 s.

Гюнель Меликли

РОЛЬ И СУЩНОСТЬ СОЦИАЛЬНОЙ ПОЛИТИКИ

Социальная политика в целом является механизмом, регулирующим социальные процессы. В статье рассматриваются этапы формирования социальной политики и конкретно представлены основные цели социальной политики. Наряду с этим освещен адресный характер социального обеспечения и основные цели изменений в социальной сфере.

Ключевые слова: социальная политика, социальное благодеяние, социальные и материальные потребности, права и свободы граждан.

Gunel Melikli

ROLE AND ESSENCE OF SOCIAL POLICTY

Social policy in general is the mechanism that regulates social processes. In this article it was spoken about the formation stages of social politics and the problems of social policy is a main priority of every state. The article danger of social problems to the state security, also role of social stability in Azerbaijan Republic as a analyzing object are shown.

Key words: *social policy, social welfare, social and material needs, rights and freedoms of citizens.*

(Siyasi elmlər doktoru, prof. H.Rəcəbli tərəfindən təqdim edilmişdir)

ZƏHMƏTİ VƏ İSTEDADI İLƏ UCALAN ALİM

Son iki yüz il ərzində Azərbaycan tarixşünaslığında xalqımızın taleyində mühüm rolu olan ayrı-ayrı hadisələrə siyasi yöndən yanaşaraq subyektiv qiymət verilib. Ona görə də ulu öndərimiz Heydər Əliyev 1997-ci il yanvar ayının 31-də Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının rəhbərliyini və aparıcı alimlərin bir qrupunu qəbul edərkən elm sahəsində, o cümlədən tarix elmi sahəsində islahatların aparılmasının vacibliyini vurğulamış, onun inkişaf strategiyasının əsas müddəalarını müəyyənləşdirmiş, Azərbaycan xalqının real tarixinin yazılmasını bir vəzifə olaraq qarşıya qoymuşdur.

Respublikamızda azərbaycançılıq məfkurəsinin və milli ruhun yüksəlişi, xalqın tarixi yaddaşının özünə qaytarılması nəticəsində tarixçi alimlərimiz Qarabağ, Naxçıvan, İrəvan xanlıqlarının tarixinə dair elmi və ictimai-siyasi əhəmiyyəti ilə seçilən fundamental əsərlər yazdılar. “İrəvan xanlığı” əsəri Azərbaycan (2009), rus və ingilis dillərində (2010) kütləvi tirajla işıq üzü gördü, elmi və siyasi elitanın iştirakı ilə parlament səviyyəsində təqdimatı keçirildi. Bu kitab İrəvan xanlığının tarixini bilavasitə əks etdirən mənəvi bir abidədir. Ona görə də AMEA-nın müxbir üzvü, əməkdar elm xadimi, tarix elmləri doktoru, professor Yaqub Mahmudovun rəhbərliyi və görkəmli tarixçi alimlərin iştirakı ilə hazırlanmış bu nadir ensiklopedik və monoqrafik nəşr Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 25 may 2012-ci il tarixli Sərəncamı ilə Dövlət mükafatına layiq görülmüşdür.

Dövlət mükafatına layiq görülmə tarixçi alimlərdən biri də Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti Azərbaycan tarixi kafedrasının müdiri, əməkdar elm xadimi, tarix elmləri doktoru, professor Süleyman Abbas oğlu Məmmədovdur. Bu il 80 yaşı tamam olan Süleyman müəllim Vedibasər mahalının Xalıs kəndində anadan olmuşdur. O, uşaq ikən həyatın acı sınağına tuş olmuş, atası Abbas kişi repressiyaya məruz qaldığından məşəqqətli bir həyat yolu keçmişdir. 1948-ci ildə səkkizinci sinfi bitirən Süleyman Məmmədov İrəvandakı Azərbaycan pedaqoji məktəbinə daxil olur. O dövrdə bu pedaqoji məktəb İrə-

van şəhərində elmi-mədəni və təhsil mühitinin inkişafında çox mühüm rol oynayırdı.

Süleyman Məmmədov 1951-ci ildə pedaqoji məktəbi fərqlənmə diplomu ilə bitirdikdən sonra elə həmin il də imtahansız Bakı Dövlət Universitetinin tarix fakültəsinə qəbul olunur, lakin maddi imkansızlıqdan təhsilini davam etdirə bilmir. Ailənin bütün qayğıları onun üzərinə düşdüyündən anasının yanına qayıtmağa məcbur olur. Yeddi illik məktəbdə müəllim işləməklə əmək fəaliyyətinə başlayır. Lakin millətçi ermənilər ona pedaqoji fəaliyyətini davam etdirməyə imkan vermədilər. Hərbi xidmətə göndərərək pedaqoji fəaliyyətdən uzaqlaşdırdılar. Halbuki, anasının qocalığı və əmək qabiliyyətini itirməsi onun hərbi xidmətdən azad edilməsinə kifayət edirdi. Təhsilini davam etdirmək məqsədilə o, 1954-cü ildə Bakıya qayıtdı və yenidən BDU-nun tarix fakültəsinə daxil oldu. O, iti zehni, işgüzarlığı, zəhmətsevərliyi və erməni dilini bilməsi ilə digər tələbələrəndən seçildi. Universiteti bitirərkən müəllimi Məmməd Şəriflinin zəmanəti ilə indiki Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Abbasqulu ağa Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun "Azərbaycanın orta əsrlər tarixi" şöbəsində baş laborant kimi işə başladı. Tarix İnstitutunun rəhbərliyi onu erməni qaynaqları üzrə mütəxəssis kimi hazırlamağı qərara alır. Bu məqsədlə ona qədim erməni dilini öyrənməsi üçün lazımı şərait yaradılır. Erməni dilini mükəmməl öyrənməsi, qaynaqlara daha dərinlən müraciət etməsi məqsədilə 1960-cı ildə Tarix İnstitutu S.Məmmədovu Ermənistan EA-nın Dilçilik İnstitutuna iki il müddətinə elmi ezamiyyətə göndərir. O, burada iki il qədim erməni dili üzrə təhsil alır. Süleyman müəllim bu müddət ərzində İrəvanda ki Matenadaranda (əlyazmalar fondu), akademiyanın, universitetin kitabxanalarında və şəhər mərkəzi kitabxanasında, habelə arxivlərdə Azərbaycana aid materiallarla ətraflı tanış olur. Süleyman müəllim xoş xasiyyəti, iradəsi, dözümlü və inadkarlığı nəticəsində qısa bir müddətdə Azərbaycan tarixi ilə bağlı zəngin məxəzlərlə tanış olur. İki ildən sonra Bakıya qayıdıb Azərbaycan EA Tarix İnstitutunun orta əsrlər tarixi üzrə məqsədli aspiranturasına imtahan verir. Ermənistan EA Tarix İnstitutuna göndərilən S.Məmmədov burada "XVII əsrin ikinci yarısı-XVIII əsrin birinci otuzilliyində Azərbaycanın sosial-iqtisadi, siyasi həyatı" adlı namizədlik dissertasiyasını vaxtından əvvəl yazıb başa çatdırır və elmi şuraya təqdim edir. S.Məmmədovun dissertasiyasında irəli sürdüyü bir çox mülahizələr, orta əsr inzibati və ticarət mərkəzləri olan Gəncə, Naxçıvan, Culfa, Bakı, Şamaxı və s. şəhərlərin yüksək inkişafı məsələsinə yeni elmi yanaşma erməni alimlərini qane etmədiyindən onlar elmi işə mane olmağa çalışırlar. Uzunmüddətli müzakirələrdən sonra erməni alimləri S.Məmmədovun məntiqi mülahizələri qarşısında geri çəkilməyə, dissertasiyanı müdafiəyə təqdim etməyə məcbur olurlar.

Süleyman müəllimin müdafiəsi 1966-cı il iyunun 30-na təyin olunsa da, o, yalnız üç aydan sonra, 1966-cı il sentyabrın 6-da Ermənistan EA Tarix İnstitutunun ixtisaslaşdırılmış müdafiə şurasında tarix elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün dissertasiyasını müdafiə edir. Süleyman müəllim 1971-ci

ildən taleyini Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti ilə bağlayır, Azərbaycan tarixi kafedrasında baş müəllim, dosent kimi çalışır, pedaqoji fəaliyyətini elmi işlə uzlaşdırır. S.Məmmədov universitetin (ADPI-nin) üç şöbəsində (Azərbaycan, rus, erməni) dərslər deməklə bərabər, orta əsr erməni qaynaqları üzərində axtarışlarını davam etdirir, Azərbaycana aid materialları toplayır, “XV-XVIII əsrin birinci yarısında erməni qaynaqları Azərbaycan haqqında” adlı doktorluq dissertasiyası üzərində ciddi çalışır. 1983-cü il martın 23-də doktorluq dissertasiyasını uğurla müdafiə edir. Mütəxəssislər Süleyman müəllimin doktorluq dissertasiyasını yüksək qiymətləndirirlər.

Professor S.Məmmədov bir sıra regional və beynəlxalq konfranslarda iştirak etmişdir. Onun çıxışları Moskva, Sankt-Peterburq, Tbilisi, İrəvan, Bakı, Suxumi, Batumi, Kutaisinin akademik nəşrlərində çap olunmuşdur. S.Məmmədov 10 cildlik ASE-nin, 2 cildlik “Naxçıvan tarixi”nin, 2 cildlik “Naxçıvan ensiklopediyası”nın müəlliflərindən və Azərbaycan Milli Ensiklopediyasının “Xüsusi cild”inin məsləhətçilərindən biridir. Onun ümumtürk tarixinə həsr olunmuş bir sıra məqalələri Türkiyənin nüfuzlu elmi nəşrlərində çap olunmuşdur.

S.Məmmədov həyatın mənasını yorulmadan işləməkdə və çətinliklərə sinə gərməkdə görür. Onun həyatının bütün sevinci elmi-pedaqoji yaradıcılığı ilə bağlıdır. İndiyə kimi onun irili-xırdalı 400-dən artıq elmi-pedaqoji və publisistik yazısı işıq üzü görüb. 5 monoqrafiyanın, 19 ümumtəhsil və 5 ali məktəb dərslərinin, 15 dərslər vəsaiti və proqramın müəllifidir. Onun Azərbaycan tarixinin az öyrənilmiş sahələrinə həsr edilmiş və erməni böhtanlarına layiqli cavab verən çoxsaylı monoqrafik əsərləri Azərbaycan tarixşünaslığına dəyərli töhfədir.

Qədim erməni dili üzrə Azərbaycanda yeganə mütəxəssis olan Süleyman Məmmədovun iki əsəri – “XVII əsrin II yarısı-XVIII əsrin birinci otuz illiyində Azərbaycanın sosial iqtisadi həyatı” (1977), “Azərbaycan XV-XVIII əsrin I yarısı qaynaqlarında” (1993) Nyu York Konqres Akademiyasının kitabxanasının kataloquna düşmüşdür.

Professor Süleyman Məmmədov ömrünün müdrik və məhsuldar çağlarını yaşayır və Azərbaycan tarixinin tədqiqi, təbliği və tədrisi sahəsində öz elmi məktəbini yaratmış, bu işi bu gün də uğurla və gənclik həvəsi ilə davam etdirir.

S.Məmmədov güclü məntiqə, geniş erudisiyaya, tədqiqatçı səliqə-sahmanına malik nüfuzlu alimdir. Sadə, tələbkər və xeyirxah elmi rəhbərdir. Bacarıqlı və prinsipial kafedra müdürüdür. 23 ildir ki, ADPU-nun Azərbaycan tarixi kafedrasına rəhbərlik edir. Kafedrada Azərbaycan tarixi ilə bağlı fundamental elmi tədqiqatların aparılmasında, müasir tələblərə cavab verən mühazirə materiallarının metodiki tövsiyələrin hazırlanmasında S.Məmmədovun böyük xidmətləri olub.

S.Məmmədov Azərbaycan elmi-pedaqoji və ictimai-siyasi həyatında yaxından iştirak edir. O, 18 ildir ki, Təhsil Nazirliyinin nəzdində tarix üzrə fəaliyyət göstərən elmi-metodik şuranın, 15 ildir ki, Ali Attestasiya Komissiyasının tarix bölməsi ekspert şurasının üzvüdür. S.Məmmədov pedaqoji və elmi-pe-

daqoji kadr hazırlığında yaxından iştirak edir. Onun rəhbərliyi ilə 16 nəfər namizədlik dissertasiyası müdafiə etmişdir. Hazırda 10 nəfər aspirant və dissertantı Azərbaycanın orta əsrlər dövrünün müxtəlif istiqamətləri üzrə axtarışlar aparırlar. Professor S.Məmmədov ADPU-da fəaliyyət göstərən İxtisaslaşdırılmış Müdafiə Şurasının elmi katibi, BDU-da fəaliyyət göstərən dissertasiya şurasının həmsədri, Təhsil Problemləri İnstitutunun və Tarix İnstitutunun nəzdində fəaliyyət göstərən ixtisaslaşdırılmış şuraların üzvü olmuşdur. O, onlarla namizədlik və doktorluq dissertasiyalarının rəsmi opponenti, elmi-nəzəri və ictimai-siyasi əhəmiyyəti ilə seçilən kitabların redaktoru və rəyçisi olmuşdur. Onun publisistik yazıları da səmimiyyəti, obyektivliyi və elmiliyi ilə seçilir.

Zəhməti və istedadı mütəmadi olaraq ona uğur gətirmişdir. Tarix elmləri doktoru, professor S.Məmmədova 2006-cı ildə “Əməkdar elm xadimi” fəxri adı verilmişdir. Bu il isə Süleyman müəllim bir qrup həmkarı ilə birgə Azərbaycan Respublikasının Dövlət mükafatına layiq görülmüşdür. Ürəyi yurd həsrəti ilə döyünən professor S.Məmmədovun ən böyük arzusu ana yurda, İrəvan xanlarının at çapıb, qılınc oynatdığı əzəli və əbədi torpağımız Vedibasara dönməkdir.

Tarix elmləri doktoru, professor, Dövlət mükafatı laureatı, əməkdar elm xadimi S.Məmmədov ömrünün müdriklik çağlarını yaşayır. Yüksək əxlaqı, fəziləti və düşüncə tərzini insanlara örnək olan Süleyman müəllimə gözəl həyat və yeni-yeni elmi nailiyyətlər arzulayırıq.

İsmayıl HACIYEV, akademik
Cəbi BƏHRAMOV, professor
Fərrux RÜSTƏMOV, professor

MÜƏLLİFLƏRİN NƏZƏRİNƏ

1. Jurnalın əsas məqsədi elmi keyfiyyət kriterilərinə cavab verən orijinal elmi məqalələrin dərc edilməsindən ibarətdir.
2. Jurnalda başqa nəşrlərə təqdim edilməmiş yeni tədqiqatların nəticələri olan yığcam və mükəmməl redaktə olunmuş elmi məqalələr dərc edilir.
3. Məqalənin həmmüəlliflərinin sayının üç nəfərdən artıq olması arzuolunmazdır.
4. Məqalələrin keyfiyyətinə, orada göstərilən faktların səhhiyyəsinə müəllif birbaşa cavabdehdir.
5. Məqalələr AMEA-nın həqiqi və müxbir üzvləri və ya redaksiya heyətinin üzvlərindən biri tərəfindən təqdim edilməlidir.
6. Məqalələr üç dildə – Azərbaycan, rus və ingilis dillərində çap oluna bilər. Məqalənin yazıldığı dildən əlavə digər 2 dildə xülasəsi və hər xülasədə açar sözlər verilməlidir.
7. Məqalənin mətni jurnalın redaksiyasına fərdi kompyuterdə, A4 formatlı ağ kağızda, “12” ölçülü hərflərlə, səhifənin parametrləri yuxarıdan 2 sm, aşağıdan 2 sm; soldan 3 sm, sağdan 1 sm məsafə ilə, sətirdən-sətrə “defislə” keçmədən, sətir aralığı 1,5 interval olmaq şərti ilə rus və Azərbaycan dilində Times New Roman şriftində yazılaraq, 1 nüsxədə çap edilərək, disketlə birlikdə jurnalın məsul katibinə təqdim edilir. Mətnin daxilində olan şəkil və cədvəllərin parametri soldan və sağdan 3,7 sm olmalıdır.
8. Səhifənin sağ küncündə “12” ölçülü qalın və böyük hərflərlə müəllifin (müəlliflərin) adı və soyadı yazılır.
9. Aşağıda işlədiyi təşkilatın adı və müəllifin E-mail adresi, “12” ölçülü adi və kiçik hərflərlə yazılır (məs.: AMEA Naxçıvan Bölməsi; E-mail: ada.nat.res@mail.ru). Daha sonra 1 sətir boş buraxılmaqla aşağıdan “12” ölçülü böyük hərflərlə məqalənin adı çap edilir. Sonra məqalənin yazıldığı dildə “10” ölçülü hərflərlə, kursivlə xülasə və açar sözlər yazılır.
10. Mövzu ilə bağlı elmi mənbələrə istinadlar olmalıdır və istifadə olunmuş ədəbiyyat xülasələrindən əvvəl “12” ölçülü hərflərlə, kodlaşdırma üsulu və əlifba sırası ilə göstərməlidir. “Ədəbiyyat” sözü səhifənin ortasında qalın və böyük hərflərlə yazılır.
Ədəbiyyat siyahısı yazıldığı dildə adi hərflərlə verilir. Məs.:
Kitablar:
Qasimov V.İ. Qədim abidələr. Bakı: Işıq, 1992, 321 s.
Kitab məqalələri:
Həbibbəyli İ.Ə. Naxçıvanda elm və mədəniyyət / Azərbaycan tarixində Naxçıvan, Bakı: Elm, 1996, s. 73-91
Jurnal məqalələri:
Baxşəliyev V.B., Quliyev Ə.A. Gəmiqaya təsvirlərində yazı elementləri // AMEA Naxçıvan Bölməsinin Xəbərləri, 2005, № 1, s. 74-79
11. Məqalənin xülasəsində müəllifin adı və soyadı “12” ölçülü kiçik, qalın hərflərlə

lərlə; mövzunun adı böyük, qalın hərflərlə; xülasənin özü isə adi hərflərlə yazılır. Xülasə məqalənin məzmununu tam əhatə etməli, əldə olunan nəticələr ətraflı verilməlidir.

12. Məqalədəki istinadlar mətnin içərisində verilməlidir. Məs.: (4, s. 15)
13. Məqalələrin ümumi həcmi, qrafik materiallar, fotolar, cədvəllər, düsturlar, ədəbiyyat siyahısı və xülasələr də daxil olmaqla 5-7 səhifədən çox olmamalıdır.
14. Məqaləyə müəlliflər haqqında məlumat (soyadı, adı və atasının adı, iş yeri, vəzifəsi, alimlik dərəcəsi və elmi adı, ünvanı, E-mail adresi, iş və ev telefonları) mütləq əlavə olunmalıdır.

QEYD: AMEA Naxçıvan Bölməsinin “Xəbərlər” jurnalına təqdim olunan məqalələrin sayının çoxluğunu və “Tusi” nəşriyyatının imkanlarının məhdudluğunu nəzərə alaraq bir nömrədə hər müəllifin yalnız bir məqaləsinin çap edilməsi nəzərdə tutulur.

AMEA Naxçıvan Bölməsinin elmi nəşri
№ 1 (30)

Nəşriyyatın direktoru: *Qafar Qərib*
Redaktor: *Səadət Talibova*
Korrektor: *Yelena Muxtarova*
Operatorlar: *İlhamə Əliyeva,*
Aynur Əliyeva
Proqramçı mühəndis: *Taleh Maxsudov*

Yığılmağa verilmişdir: 05.02.2013

Çapa imzalanmışdır: 28.02.2013

Kağız formatı: 70 x 108 1/16

19,2 çap vərəqi. 306 səhifə

Sifariş № 58. Tiraj: 300

AMEA Naxçıvan Bölməsinin “Tusi” nəşriyyatında çap edilmişdir.
Ünvan: *Naxçıvan şəhəri, Heydər Əliyev prospekti, 35.*
E-mail: tusinesr@rambler.ru